R. KLEIS JA R. RÄGO

MAJANDUSTEADUS JA KODANIKUÕPETUS

KESKKOOLILE

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS
1929

A-6826

155322

602011

R. Rägo ja R. Kleis

Majandusteadus ja kodanikuõpetus

keskkoolile

K./Ü. „LOODUS“, TARTUS
1929

K./Ü. „Looduse“ keeleline korrektor H. P ü r k o p.

A-6826

2

155322

K. Mattiesen'i trükk, Tartus, 1929. a.

Eessõna.

Demokraatlikus riigis nõuab riiklik hüvang igalt kodanikult oma õiguste ja kohustiste täpsat ja teadlikku käsitust. Selles suunas peab oma tööd korraldama ka kool, milles seetõttu kodanikuõpetus ja majandusteadus õppeainena omavad tähtsat kohta. Andes õpilasele vajalised teadmed riigi ehituse, ülesannete ja tegevuse kui ka tähtsamate majanduselu nähtuste alalt, aitab kool õpilast orienteeruda teda ümbritsevas ühiskondlikus miljöös; selle kõrval peab kool aga tarviliselt rõhutama ka voluntaarset momenti, nimelt kasvatama väärtuslikke kodanikke, kes hiljemini rõõmsa tahtega igaüks omal kohal täidavad oma kohustisi riigi ja kaaskodanikkude vastu. Kainelt ja konkreetselt peab kool õpilasele selgitama praegusaja riikliku ja majandusliku korra põhinähtusi, hoidudes liigsete illusioonide tekitamisest õpilases, teiselt poolt aga arendades õiglast ja positiivset suhtumist ümbrusse ning oleviku väärtustesse ja kasvatades seega reaalselt mõtlevaid teoinimesi.

Maksev tunnikava määrab kodanikuõpetuse ja majandusteaduse jaoks enamikus Eesti keskkoolides 2—3 nädalatundi. Aineõpetajal kasutada olevast ajast langeb loomulikult suurem tundide arv, nii umbes $^2/_3$, kodanikuõpetusele, ülejääv osa aga majandusteadusele. Võib-olla vääriksid mõlemad oma tähtsuse tõttu keskkoolis üksikasjalisemat käsitlust, kui seda võimaldab ettekirjutatud tunniplaan, kuid õpperaamatu koostaja peab paratamatult arvestama maksvat olukorda, nagu seda on ka tehtud käesolevas käsitluses. On püütud õppematerjali esitada säärases ulatuses ja tiheduses, et selle läbitöötamine klassis oleks võimalik tunniplaanis määratud aja kestel. Endastmõistetavalt ei saa säärane õpperaamat olla teaduslik käsitlus selle teoreetilise täiuslikkuse ja süstemaatikaga; raamat püüab võimalikult näitlikul viisil ja lihtsas keeles esitada kodanikuõpetuse ja majandusteaduse ainestikku, võimaldades õpilasele õpetaja kaasabil ülevaate saamist maksva ühiskondliku ja majandusliku korra põhiküsimusis, ja juhtida ühtlasi õpilasi iseseisvale mõtlemisele mainitud aladel. Mis puutub R. Rägo koostatud kodanikuõpetuse ossa, siis esineb see vaheajal tarvilikuks osutunud muudatuste ja täiendustega käesolevas teoses III trükis, kuna R. Kleisi koostatud majandusteaduse osa ilmub trükis esmakordselt. Vastavalt majandusteaduse käsitluseks keskkoolis kasutada olevale tundide arvule kannab see osa võrdlemisi skemaatilist laadi; ka on materjali kohati, kus see õpetuse seisukohalt tundus otstarbekohasem, tulnud paigutada teises järjestuses, kui seda vahest nõuab täppis teaduslik süsteem. Oma iseloomult ei pretendeeri majandusteaduse esitus käesolevas teoses iseseisva töö nimele, vaid on kompilatsioon, milleks on

kasutatud mõningaid õpperaamatuid kui ka teaduslikke käsitlusi (peamiselt W. Gelesnoff'i, C. Schaeffer'i ja H. Brode, I. M. Kulišer'i, A. ja F. Butze j. t. omi). On püütud ühtlasi võimaluste piires valgustada Eesti majanduselu nähtusi, tarvitades seks käepärast olnud andmeid; majandusgeograafilist materjali on esitatud mõõdukalt, eeldades õpilasil teadmeid keskkooli III klassis läbi töötatud Eesti maadeteaduse kursuse ulatuses. Muidugi võivad säärasel esmakordsel katsel osutuda nii mõningadki puudused, kuid üldiselt loodavad autorid, et majandusteaduse põhimõisted on omandatavad selle käsitluse kaudu. Üksikuis keskkooli eriharudes, kus majandusteaduse õpetamiseks on määratud suurem tundide arv, kui ka iseõppijate tarbeks tundub käesolev käsitlus vahest küll liialt lühidana ja säärastel juhtudel tuleb arvesse muidugi mõni muu üksikasjalisem (näit. J. Adamson'i) majandusteaduse õpperaamat.

Juuli 1929. **Autorid.**

I

Majandusteadus

1. peatükk.

Rahvamajanduse olu ja arenguastmed.

Tarbed. Inimesele on juba ta sündimisest alates omased mitmesugused tarbed. Esijoones on iga inimese kui elava olendi püüe sihitud oma elu alalhoiu, siis aga ka selle edasiarendamise ja mitmekesistamise poole. Seetõttu on inimese algelisim ja tungivaim tarve toitu hankida; selle kõrval on pea sama tungivalt rahuldust nõudvad tarbed rõivastuse ja peavarju järele. Inimese arengu järgnevail astmeil tekivad temal eelmainitute kõrval tarbed usu, teaduse, kunsti, seltskondliku suhtlemise j. m. aladel, mis oma olult pole enam ainelist laadi. Need tarbed väljenduvad inimesel teatud puudusetundes, mis võib tõusta väljakannatamatute piinadeni, kui seda ei rahuldata. Tarbe rahuldamine nõuab inimeselt pingutusi suuremal või vähemal määral, kuid et need pingutused on harilikult vähem pahe, kui kannatused rahuldamata tarvete mõjul, siis ei põrka normaalne inimene neist tagasi. Seega tuleb tarbe all mõista puudusetunnet, mis ühenduses püüdega seda kõrvaldada. Selle järgi, kas tarbe rahuldamine puudutab kehalist või hingelist (vaimlist) hüvangut, tehakse vahet kehaliste ja vaimliste tarvete vahel. Rahuldamise vajaduse astme järgi liigitatakse tarbed säärasteks, mille rahuldamine on vajaline igal tingimusel ja igaühele (absoluutsed, looduslikud ehk primaarsed tarbed), nagu toitumine, rõivastus, ja niisugusteks, mida tunneb iga üksik inimene vastavalt ta ühiskondlikule seisundile või oma loomupärastele omadustele suuremal või vähemal määral (relatiivsed, kultuurilised ehk sekundaarsed tarbed), nagu näiteks keha tervishoid, lõbustused, teaduslikkude teoste uurimine, kunsti nautimine j. m. Mõned majandusteadlased kõnelevad lõpuks veel n. n. luksustarbeist, mõistes nende all sääraseid, mille rahuldamine on liigne, kuid siiski mitte täitsa kasuta. Peab tähendama, et piirid viimase liigituse osade vahel on muutlikud.

Keskajal, mil Euroopas peale vaimulikku seisusse kuuluvate isikute peaaegu polnudki kirjaoskajaid, oli laiemaile

rahvakihtidele lugemine luksustarbeks; nüüdisaja inimese suhtes pole see enam nii. Mitmed ained on aja jooksul Eestiski luksus- või kultuurtarvete esemeist muutunud vähemalt osale rahvastikust esimese järgu, s. o. looduslikeks tarbeaineiks. Vaatlemine ja kogemus näitavad, et mida kõrgemale inimene areneb, seda rohkem suureneb tema tarvete hulk ja muutub nende laad ja ulatus. Terve inimelu mõte on seisnud ja seisab tegevuses, mis on suunatud ikka laienevate ja rohkenevate tarvete rahuldamisele. Nüüdisajulgi pole kõigi inimeste tarbed täitsa ühesugused: mõne Aafrika loodusrahva tarbed erinevad sama põhjalikult näiteks vene talupoja omadest, kui viimase tarbed Põhja-Ameerika keskmise linnaelaniku omadest. Seega tähendab inimsoo areng ühtlasi ka tema tarvete arengut.

Varad. Oma tarbeid võib inimene rahuldada esijoones väliste ehk materiaalsete vahenditega. Kuid mitte iga vahend pole seks kohane. Et nälga rahuldada, võib inimene kasutada ainult neid vahendeid, mis on tema organismile vastuvõetavad ja omavad toiduväärtust. Sääraseid vahendeid, mis on määratud inimese tarvete rahuldamiseks, nimetatakse varadeks. Osa neist on looduses, kes neid jagab inimesele ilma suurema jõukulutuseta viimase poolt (näiteks õhk, vesi, soojus, valgus). Niisugused varad kannavad vabade varade nimetust. Seevastu on arvuliselt kaugelt suurem osa varadest saadaval ainult piiratud määral ja nende saavutamine nõuab inimeselt vastutasu töö või üldse mingi kulutuse näol. Neid varasid ei saa tarvitada piiramatul määral, nende pillav käsitsemine ja kasuta hävitamine osutub inimesele kahjulikuks. Seda liiki varasid nimetatakse majanduslikkudeks varadeks. Et viimase liigi varade tähendus inimelus on võrratult kaaluvam ja silmapaistvam vabade varade omast, siis mõeldakse „vara" mõiste all harilikult ikka majanduslikke varu. Ajaloo käiku vaadeldes võib tähele panna asjaolu, et vabade varade hulk alatasa kahaneb: mitmed varad, mis minevikus kuulusid vabade varade hulka — kas täitsa või osaliselt (näiteks maa, mets), — on muutunud majanduslikeks varadeks. See protsess jätkub meie päevilgi: vesi näiteks, mis jões või järves on inimesele vabalt kättesaadav, on suurlinna veevärgis muutunud aineks, mille kasutamine pole tarvitajale võimaldatud ilma vastutasuta. — Varade all on kaua mõistetud ainult väliseid, ainelisi vahendeid. See käsitus on aga ühekülgne. Et selles veenduda, võtame näite. Kingsepp valmistab paari saapaid 2 päevaga. Ta jääb haigeks ega saa 30 päeva tööd teha, kaotab seega 15 paari saabaste valmistustasu. Kui ta aga arsti abil, kes oma eriteadmeid ravimisalal kasutades kingsepa tervenemisprotsessi kiirustab,

terveks saab 18 päeva jooksul, siis on kingsepa kaotus ainult 9 paari saabaste valmistustasu. Nii on arsti tegevus kingsepale osutunud majanduslikuks varaks. Säärast tähendust omab iga muugi vaimline tegevus, mis peale tegija teistele kasuks tuleb. Seda on leiutaja, kohtuniku, õpetaja jne. töö. Kuid ka ostjate hulk, mida kaupmees endale soetanud, patent ettevõtjal, kirjastusõigus mingi raamatu kohta kirjastajal on seda. Seega kuuluvad varade hulka peale väliste vahendite ka kehaline ja vaimline tegevus, teatud suhted ja õigused, mis on kohaldatud tarvete rahuldamisele. Selt seisukohalt jaotatakse varad materiaalseiks (kariloom, raha, maatükk) ja immateriaalseiks (nõuded, õigused, oskused, mis tegevusse rakendatud) varadeks. — Kasutusviisi järgi võib varu jaotada veel tarvitamis- ja valmistamisvaradeks. Esimesed on määratud vahetuks tarvitamiseks (leib, rõivad), teised — uute varade soetamiseks (põld, masinad, raha).

Majanduslik tegevus. Kuidas rahuldab inimene enda tarbeid? Inimsoo arengu alamail astmeil toimub see õige juhuslikult, ebareeglipäraselt: nälga tundes hangib loodusinimene endale toitu ja kui tal õnnestub seda saada silmapilkset vajadust ületaval määral, ei oska ta ülejääke tuleviku jaoks hoida, vaid elab niiöelda peost suhu. Samuti on lugu loodusinimese teistegi tarvete rahuldamisega. Alles pikaajalise arengu kestel on inimene õppinud kogemusist võtma õpetust tuleviku jaoks, rahuldama oma tarbeid reeglipäraselt ja koguma tagavara. Seega hakkas ta talitama majanduslikult. Majandusliku tegevuse üheks peatunnuseks on siis otstarbekohasus ning plaanikindlus. Säärast talitusviisi tingib majanduslikkude varade piiratud hulk, mis sunnib neid kokkuhoidlikult, ökonoomiliselt käsitsema. Majanduslikuks nimetame siis säärast inimeste sihikindlat tegevust, mis loob inimeste tarvete rahuldamiseks vajalisi varu. Majanduslik tegevus loob varu väga mitmekesiste tarvete rahuldamiseks. Esijoones tulevad arvesse muidugi meie organismi olulised tarbed. Inimene hangib toitu, ehitab maju, valmistab riiet ja jalanõusid ning selleks tarvis minevaid tööriistu ja sisseseadusid. Oleks aga ekslik arvata, nagu seisaks majanduslik tegevus ainult nende primaarsete, materiaalsete tarvete täitmiseks määratud jõukulutusis. Mitte tarvete laad ei määra tegevuse majanduslikku iseloomu, vaid see asjaolu, et tarvete rahuldamiseks aine-lisi varu valmistatakse. Ka vaimliste tarvete rahuldamisel on paratamatud jõukulutused materiaalsete varade loomiseks. Usuline tarve vajab näiteks templite ehitamist; terve esialgne ehituskunst on selle tarbe mõjul tekkinud. Samuti on lugu esteetiliste, teaduslikkude ja muude vaimliste tarvetega.

Majanduslik (ökonoomiline) printsiip. Tarbe täitmine tekitab inimeses harilikult teatud rahuldustunde, mittetäitmine toob kaasa väiksemaid või suuremaid kannatusi. Uute varade hankimine nõuab jõukulutust. Iga mõtlev inimene kaalub esiteks, kas „asi tasub vaeva", kas on otstarbekohasem jätta tarve rahuldamata, kui selleks vajaline kulutus tundub liialt suurena, või mitte. Edasi püüab ta nendegi tarvete juures, mille rahuldamise ta jaatavalt otsustanud, võimalikult vähem kulutada aega, jõudu, ainet. Selles püüdes saavutada suurimaid tulemusi vähima kulutusega avaldubki majanduslik printsiip ehk põhimõte. Mainitud põhimõtte ikka sirgjoonelisemas ja teadlikumas teostamises peitub inimkonna kogu majandusliku arengu põhjendus. Õieti on see põhimõte omane mitte ainult majanduslikule, vaid igale mõistuslikule tegevusele. Matemaatilise ülesande lahendamisel püüame samuti leida kõige lihtsamat lahendusviisi; mõnda linna või maakohta reisides valime selleks harilikult kõige otsema tee. Nii taotleme alati suurimat jõu kokkuhoidu. Et aga majanduslikus tegevuses see põhimõte väljendub kõige teravamal kujul, nimetame seda majanduslikuks ja tunnistame majanduse heaks või halvaks selle järgi, kuivõrt see põhimõte seal on teostamist leidnud. — Selle põhimõtte järgi talitab iga üksik inimene, kuid ka kokkukuuluvad inimühikud ja suuremad ühiskondlikud rühmitised (perekond, kogukond, riik, rahvas).

Rahvamajandus. Inimene ei ela isoleeritult, vaid ta on ühiskondlik olend. Tema majanduslik tegevus toimub teatava ühiskondliku korra piirides. Robinson, kes, olles sattunud asustamata saarele, rahuldab oma tarbeid üksinda, pole mitte tavaline nähtus, vaid erand. Ürgajast alates on inimesed elutsenud rühmitistesse koondunult, elanud perekondadena, suguharudena, kogukondadena, asunud linnas, riigis. Nende vahel tekkisid varakult majanduslikud suhted: ühisel jõul nõutasid nad endale toitu või jälle valmistas üks grupp neist mõningaid tarbeasju ja andis neist osa teistele gruppidele, saades vastu viimaste valmistatud esemeid. Iga rahva maa-alal on aegade jooksul kujunenud hulk üksikmajandusi, mis teotsevad väliselt näiliselt iseseisvalt ja vabalt, kuid tegelikult on omavahel seotud kindlate sidemetega. Säärast üksikmajanduste kogusummat ühe rahva asustusala piirides nimetataksegi rahvamajanduseks. Need üksikmajandused säilitavad küll, nagu öeldud, majandusliku iseseisvuse (sõna piiratud mõttes), kuid oma tarvete rahuldamisel on nad meie päevil teineteisest sõltuvad ja moodustavad selles vastastikuses sõltuvuses orgaanilise ühiku. See sõltuvus on seda suurem, üksikmajandused seda ühekülgsemad varade valmistamisel, mida kaugemale on läinud

majanduslik areng. Rahvamajanduses valmistab iga üksikmajandus mitte seda või vähemalt mitte ainult seda, mida ta ise vajab, vaid peamiselt seda, mida tema juhtide arvates teised vajavad, ja omandab oma tarbeiks vahetuse teel teiste loodud saadusi. Et igale üksikule inimesele kõike võimaldada, mida ta majanduslik hüvang vajab, on meie päevil tarvilik hulkade koostöö. Seega on rahvamajanduse tunnuseks ühiskondlik tööjaotus. Säärane tööjaotus poleks aga teostatav, kui poleks võimalik tooresaineid ja ümbertöötatud varu hõlpsasti ühest kohast teise saata. Nii on rahvamajanduse tekkimiseks liiklemisolud määrava tähendusega. Rahvamajanduse arengu eeldusiks on ühtlane rahvas, mille rahvuslikud omapärasused suurendavad tema kokkukuuluvustunnet ja soodustavad ühistööd, ning riiklik korraldus, mis võimaldab rahvamajandusele tarvilise kindluse seest- ja väljastpoolt.

Missugune vahekord valitseb rahvamajanduse ja üksikmajanduste vahel? Iga üksikmajandus kujutab endast individuaalset majanduslikku tegevusrakukest, mille eesmärgiks on harilikult enda tarvete rahuldamine, arvestamata sotsiaalset hüvangut. Rahvamajandus aga, mis kujuneb terve rahva majanduslikust tegevusest, seab enda lõppsihiks kõigi rahvaliikmete hüvangu üldise produktsiooni (majanduslikkude varade valmistamise) suurendamise kaudu. Normaalselt ühtuvad eramajanduslikud ja rahvamajanduslikud eesmärgid. Nii näiteks on hea lõikus üksikule põllumehele kasulik, kuid osutub tuluks ka rahvamajandusele, sest suureneb toiduvahendite hulk. Sageli esineb siiski ka vastuolusid: rentniku eramajanduslikes huvides on rendiaja kestel maast võimalikult palju saada, hoolimata sellest, et maad seetõttu liialt kurnatakse; rahvamajanduslik huvi nõuab seevastu, et maapinda rohkem ei koormataks, kui see võimalik ilma ta viljakuse kahandamiseta.

Maailmamajandus. Alatasa arenev tsivilisatsioon ning sellega kaasas käiv tarvete hulga ja tööjaotuse suurenemine nihutavad majandusliku ühistöö piirid ikka laiemale. Nüüdisajal ei ela ükski kultuurrahvas enam omaette, vaid kõigi rahvaste vahel valitseb elav suhtlemine mitmel, eriti majanduse alal. Maailmamajanduseks nimetataksegi üksikute alade (rahvaste, riikide) majanduslikkude suhete kogusummat. Maailmamajanduslikku suhtlemist soodustavad uue aja liiklemis- ja kaubandus-tehnilised edusammud (arenenud laevandus, lennuasjandus, raadio, pangad, kaubakontorid) ja kaitsevad õiguslikult rahvusvahelised kokkulepped (kaubalepingud, posti- ja raudteekonventsioonid, kaubamärkide kaitse). Selle majandusliku suhtlemise kandvaks jõuks on üksikmajandused, mis on nüüdisajal vastastikuses sõltuvuses kaugelt üle

oma maa piiride. Iga majapidamine nõuab näiteks praegu toidu- ja maitseaineid, mis väljast tuleb sisse vedada (Eestis tee, kohv, suhkur, riis j. m.); oma maa tööndusettevõtted veavad väljast sisse tooresaineid ja saadavad välja neist valmistatud saadusi jne. Maailmamajandusliku suhtlemise mõju üksikuile rahvamajandustele on suur: halb puuvillasaak Ameerikas ja Egiptuses toob endaga kaasa puuvillriide kallinemise terves Euroopas; mõne üksiku maa (näiteks praeguse Venemaa) vaesumine ja selle tagajärjel ostujõu kahanemine paneb raskesse seisundisse need maad, kust kõnesolevale maale saadusi sisse veeti.

Rahvamajanduse arenguastmed. Et mõista paremini neid sotsiaalseid suhteid, mis tekivad inimliku ühiskonna majanduslikust tegevusest, ei tule neid vaadelda ainult ühe rahva juures ja ühe kindla ajajärgu jooksul, vaid siia kuuluvaid nähtusi tuleb jälgida nende ajaloolise edenemise protsessis. Majandus pole ajaloo kestes olnud midagi püsivat, muutumatut, vaid on oma arengus läbi käinud mitmed astmed. Et majandusliku korra muutused on toimunud õige pikaldaselt, vajades üleminekuks uude vormi sajandeid ja isegi aastatuhandeid, siis on, hoolimata ajaloo käigu keerulisusest, võimalik majanduselu edenemises põhijärke ära märkida. Oma lihtsuselt ja selguselt on võitnud üldise tunnustuse Saksa majandusteadlase Karl Bücher'i majandusjärkudeteooria. Liigituse lähtekohaks on Bücher'i järgi see nähtus, et majanduslik tegevus toimub kahe äärmuse — valmistamise ja tarvitamise — vahel. Inimesed loovad ainelisi varasid ja rahuldavad oma tarbeid neid varasid tarvitades. See on inimkonna majanduse oluline sisu. On selge, et neid kaht lõpp-punkti lahutab teatud vahemaa. Selle vahemaa järgi, s. o. arvestades varade valmistamise ja suhtlemise laadi majanduslikus ühikus valmistajast tarvitajani, jagab Bücher majandusliku arengu 3 järku: 1) kinnise kodumajanduse aste (vahetuseta majandus), millel varad samas majanduses ära tarvitatakse, kus nad on valmistatud; 2) linnmajanduse (otsese vahetuse) aste, millel varad valmistajalt otseselt lähevad tarvitajale; 3) rahvamajanduse (varade ringimise) aste, millel varad peavad läbi käima reast majandusist, enne kui nad jõuavad tarvitajani. Seejuures iseloomustab kinnist kodumajandust orjapidamine (ja sunnismaisus), linnmajandust — iseseisvate käsitööliste vaba majanduslik tegevus, rahvamajandust — suurettevõtete süsteem, mis toeb valmistamisvahendite koondumisele kapitalistlikkude ettevõtjate kätes ja õiguslikult vabale palgatööliste tööle.

Kui kõrvale jätta ürgaja väga vähe tuntud inimliku kooselu vormid, siis võib majanduselu arengufaaside vaatlemist

alata patriarhaalse suurpere kinnise kodumajanduse kujunemisega. See ürgpere erines oma suuruselt praegusaja kultuurilise ühiskonna perekonnast, ühendades eneses sugulussidemete kaudu niisuguseid elemente, mis nüüdisaja perekonda ei kuulu. Homeros'e kirjeldusest teame, et kuningas Priamos'e lossi saal oli piiratud 50 toaga, milles elasid kuninga pojad oma naiste ja lastega. Veel praegu ulatub Hiinas ja Indias perekonnaliikmete hulk 16—40 hingeni. Ka eestlasil näib muistsel iseseisvuseajal säärane suurpere eksisteerinud olevat. Peale selle kuulus kodumajanduse perioodil perre aga veel oma päritolult võõras element — orjad, kes vägivallaga olid alla heidetud ja vabaduse kaotanud. Just orjuse olemasolu võimaldas kinnise kodumajanduse süsteemi püsivust, kui sugulussidemed hiljemini lõtvusid ja suurpered vähehaaval lagunesid väikesiks gruppideks — perekondadeks. Säärane suurpere valmistas kõik, mis tema liikmeile vaja oli, ise ja tarvitas kõik samuti ise. Varade vahetus üksikute majanduste vahel on alul täitsa tundmatu. Ka hiljemini, kui see pikkamööda tekibki, on säärane vahetus juhuslikku laadi: ainult ülejäägid kuuluvad vahetusele ja sedagi harva. Suure vaevaga suudetakse määrata vahetatavate asjade relatiivset väärtust, sest puudub esialgselt lihtsaim väärtuse mõõdupuu — raha.

Tööjaotus toimub ainult perekonnaliikmete vahel: oma vanuse, soo ja võimete kohaselt teostavad üksikud kodakondsed mitmesuguseid töid; ühed valmistavad relvi, teised kasutavad neid võitluses, kolmandad hoiavad karja, hoolitsevad toidu ja ihukatte valmistamise eest jne.

Säärane majandussüsteem püsib üldiselt keskajani. Tuleb küll möönda, et kinnine kodumajandus ei haara kõiki tolleaegseid majanduslikke suhteid. Mitte ainult Kreeka ja Room, vaid ka Vana-Ida riigid tundsid juba niisuguseid majanduslikke nähtusi, mis ulatusid kaugelt üle kodumajanduse piiride. Kaubandus oli kohati võtnud laia ulatuse, rahamajandus sai eriti antiikses Roomas hoogu, kuid sellest hoolimata ei suutnud vana aja majanduselu need küljed nii kaugele areneda, et nad kinnise kodumajanduse põhiolu oleksid suutnud muuta; ja kui Room langes, jäid vana aja riikide asemele tekkinud rahvad veel kaua kinnise kodumajanduse astmele, mis ainult välist kuju muudab. Keskajal on sääraseks kinnise kodumajanduse ühikuks mõis teda ümbritsevate sunnismaiste talupoegade asundustega. Siin valmistatakse ja tarvitatakse samuti kõik mõisniku majanduspiirkonnas ja vahetus on kõrvaline nähtus. Selle kõrval tunneb ka keskaeg teisi majandusvorme: oli tekkinud kaubandus kaugeilt mailt veetavate produktidega (nahad, peen kalev, veinid, relvad j. m.), kuid need varad olid määratud

ainult väikesearvulise kõrgema kihi tarvete rahuldamiseks ega suutnud oluliselt kõigutada keskaja majanduse aluseid.

Keskaja teisel poolel, umbes XI—XII sajandist alates, toimub üleminek uuele majandusvormile — linnmajandusele. See toeb territoriaalselt ja õiguslikult mõisast lahutatud, majanduslikult aga sellega tihedalt seotud linnakäsitöö korraldusele. Linnmajandusele on iseloomulik varade vahetus, mis toimub otseselt valmistaja ja tarvitaja vahel. Iga linn moodustab ühes teda ümbritsevate külade ja mõisadega majandusliku ühiku. Ei tarvitata enam kõiki varasid selles majanduses, kus neid valmistatakse, vaid suurem osa neist läheb vahetuse teel üle teistesse majandustesse. Käsitööline valmistab oma saadusi mitte temale tundmatu turu jaoks, vaid peamiselt tellimise peale. Talupoeg toob linna leiba ja muid põllumajandusesaadusi ja vahetab need otseselt temale vajaliste käsitöösaaduste (riie, jalanõud, tööriistad j. m.) vastu. Peale käsitööliste elab linnas küll vähesel määral ka kaupmehi, kuid need ei etenda käsitööliste ja talupoegade vahel toimuvas kaubavahetuses esialgu mingit osa; nende ülesandeks on soetada ja müüa neid kaupu, mida mitmesugustel põhjustel kohal ei valmistata. — Feodaalisanda antud privileegiga kaitstud, võistluse eest saaduste valmistamises ja minekus tsunftikorraldusega kindlustatud, omasid linna käsitöölised kindlat alust, mis neile pikema aja kestel võimaldas püsida tekkinud oludes. Kuid turupiirkonna laienemisega hakkab see korraldus lagunema ja XVI, eriti aga XVII ja XVIII sajandil möödub tsunftikäsitöö „kuldne ajajärk".

Uus majandussüsteem pole, nagu eelminegi, oma tekkimise algjärgul mitte valmistamistehnika ümberkorraldumise tagajärg, see ei seisa ühenduses masina ja aurujõu esilekerkimisega, vaid ta on pigemini laienenud majandusliku ringkäigu, vahetussuhtlemise arengu tulemus. Sellel uuel, rahvamajanduse astmel suureneb vahemaa valmistamise ja tarvitamise vahel. Saadused, enne kui jõuda neid valmistanud majandusest tarvitavasse majandusse, liiguvad läbi mitme vaheetapi: talupoeg ei omanda saadusi mitte enam otse käsitööliselt, vaid ostab nad kaupmehelt. Käsitööline kaotab oma iseseisvuse; tekib ettevõtja, kes esiti käsitööliselt tema saadused üles ostab ja need kaupmehele müüb, siis aga käsitöölist tooresainesega hakkab varustama ja seega saab keskseks isikuks uues valmistuskorralduses (kodutööndus). Võimsaks vahendiks tema kätes on kapital, suurel määral kaubanduskapital, sest sel ajal, XVI sajandist alates, omandab kaubandus suure tähtsuse Euroopa rahvaste majanduselus ja leiab mõjuvat toetust riigilt. Ülalkirjeldatud kapitalistliku kodutööndusе kõrval tekib seda osalt välja

tõrjudes uus kapitalistliku ettevõtte vorm — manufaktuur. Tähtsat osa kapitalistlikule valmistusviisile siirdumisel etendab riigivõim. Suured absoluutsed monarhiad XVII ja XVIII sajandil vajasid sõjavägede ja ametnikkude pidamiseks suuremaid sissetulekuid, kui seda võimaldas primitiivne põlluharimine ja käsitöö. Seetõttu toetab iga riik oma piires tööndust ja kaubandust, arendades uusi ettevõtteid ja tõkestades kaupade sissevedu teistest maadest (n. n. merkantilistlik politika). Vähehaaval haarab kaupade vahetus ikka laiemaid alasid, mida soodustab ühelt poolt liiklemisteede ja vahendite täienemine, teisest küljest rahvusvaheliste suhete edendamine riigivõimu poolt seniste tõkete kaotamisega. Umbes XVIII sajandi lõpust alates võiksime seega täienduseks Bücher'i kolmele arengujärgule kõnelda neljandast praegugi arenevast majandusajastust — maailmamajandusest. Seda iseloomustab suurtööndusliku valmistamine, tööjaotus rahvusvahelises ulatuses ja üksikute maade vastastikune tihe majanduslik sõltuvus. Raskuspunkt püsib seejuures siiski rahvamajanduses.

Majandusteaduse mõiste. Rahvamajandusteadus on osa ühiskonnaõpetusest ehk sotsioloogiast, mis endale seab ülesandeks kõigi ühiskondlikkude nähtuste uurimise nende mitmekülgsuses. Majandusteaduse objektiks on inimkonna kooselu majanduslikud nähtused. Seega uurib see distsipliin neid ühiskondlikke suhteid, mis tekivad inimeste vahel nende majanduslikus tegevuses. Rahvamajandusteadust liigitatakse üldiseks ehk teoreetiliseks majandusteaduseks ja praktiliseks majandusteaduseks ehk rahvamajanduspolitikaks. Teoreetiline majandusteadus käsitleb üksikuid majanduselu nähtusi, püüab leida nende põhjusi ja määrata nende mõju ning mõista neid tervikuna nende kokkukuuluvuses. Rahvamajanduspolitika määrab riigi ja rahvamajanduse vastastikused suhted ja uurib, mil teel ja missuguste vahenditega riigivõim parimate tagajärgedega võib edendada rahvamajandust. See teadus jaguneb omakord agraar-, tööndus-, kaubandus- ja liiklemispolitikaks. Teised majandusteaduse osad mainitute kõrval on veel majanduslugu ja majandusteaduse ajalugu.

Teoreetiline majandusteadus, mis on tähtsaimaks osaks majandusteaduses, jaguneb omakord alaosadeks, vastavalt majandusliku tegevuse liikidele. Viimases on esimeseks astmeks valmistamine: on tarvis luua või soetada varu, millega rahuldatakse inimlikke tarbeid. Sellele järgneb vahetus: valmistatud varad liiguvad valmistajalt tarvitajale. Vahetusest saadakse sissetulek, mis jaguneb kõigi valmistamisest osavõtjate vahel. Seega liigitub teoreetiline majandusteadus kolme ossa; need on õpetused varade val-

mistusest, varade vahetusest ja ühiskondliku sissetuleku jagunemisest. Mõned majandusteadlased täiendavad seda jaotust veel neljanda osaga — õpetusega varade tarvitamisest. Et aga tarvitamine ei kuulu oluliselt majanduslikku tegevusse, vaid on pigemini selle lõppsihiks, siis on käesolevas ainekäsitluses püsitud kolmeosalise jaotuse juures.

Majandusteaduse tähtsus. Inimsoo kultuuriline progress väljendub suurel määral tarvete kasvamises. Tarbed suurenevad ja muutuvad mitmekesisemaks. Kuid inimtarvete rahuldamine pole, nagu nägime, ilma aineliste vahenditeta, s. o. ilma majandusliku tegevuseta võimalik ja majanduse edenemisest oleneb nende rahuldamise määr. Sellest selgub, missugust tähtsust omab teadus, mille esemeks on majandus-elu. Ta uurib seda ala, mis on rahvaste kultuurilise arengu aluseks ja peatingimuseks. Nüüdisajal, mil teineteisest läbi põimunud elunähtused vajavad enda mõistmiseks ettevalmistust, on majandusteaduse tundmine peale riigi ja majanduse juhtivate tegelaste tarvilik igale kodanikule, et majanduselu nähtusis orienteeruda.

Tooge näiteid töölise, ametniku, kunstniku, õpetlase, suurettevõtja tarbeist. — Mis mõju avaldab tarvete kujunemisele elukutse, vanadus, sugu? — Kas võib kõnelda majandusest loomade juures? — On ökonoomiline printsiip inimesele omane juba ta sündimisest alates või mitte? — Kui kaua kestis Eestis linnmajanduse ajajärk?

2. peatükk.

Rahvamajanduse edenemistingimused.

Enne kui asuda inimeste majandusliku tegevuse piirkonnas kujunenud sotsiaalsete suhete eritlemisele, tuleb vaadelda lühidalt seda miljööd, milles toimub majanduslik tegevus. Viimane on piiratud ühelt poolt loodusega ja teiselt — ühiskondliku organisatsiooniga, s. o. oma tarvete rahuldamisel on inimesed seotud suhetega loodusse ja teineteisesse.

Loodus ja majandus. Vaevalt saab oletada, et kunagi oleks valitsenud täielik kokkukõla inimeste tarvete ja tema kasutada olevate loodusvarade hulga ja omaduste vahel. Seetõttu on inimesel tulnud alatasa loodusega võitlust pidada, olgu see siis ainult oma eksistentsi pärast või kõrgemate tarvete rahuldamiseks. Selle võitluse tulemusena on inimene suutnud küll mitmed looduse jõud ja annid painutada oma teenistusse, kuid jääb siiski oma majanduslikus tegevuses sõltuvaks mõningaist konstantseist looduslikest tegureist. Need on: kliima, maa geograafiline asend, pinnavormid ja maapõuevarad.

Tervest maakera pinnast (509 miilj. □km) on $^3/_4$ vee all, mis tuleb majandusliku tegevuse suhtes arvesse ainult liiklemisteena ja kalapüügiallikana. Kuid ka ülejäänud veerandil oleneb majandusliku tegevuse edukus esijoones kliimalistest oludest, s. o. soojuse, niiskuse ja õhuvoolude jagunemisest. Kui soojuse või sademete puudumine tähendab elu lõppu, siis on nende üliküllus samuti kahjulik. Troopilised maad olid küll inimsoo hälliks, sest seal oli eksisteerimine hõlpsam, kuid kultuuri tekkimise ja arengu alaks on olnud paraskliima-vöö maad, kus loodus ei anna inimesele midagi ilma vaevata, tasub selle eest aga jõupingutusi küllaldasel määral. Kliima avaldab otsest mõju maa viljakusele ja taimede ning loomade kasvule, määrab seega osalt inimese majandusliku tegevuse laadi (koduloomade pidamine: Indias elevandid, polaarmais põhjapõdrad; riisi, kohvi kultuur troopikamais, kartul, rukis, nisu j. m. paraskliima-vöös jne.), ta eluviisi ja lõpuks isegi ta vaimlise ning kõlbla arengu astme. — Eesti asub paraskliima-vöö põhjapoolses osas. Olles aga Läänemere otsese ja õhuliikumise kaudu Golfi hoovuse kaudse mõju all, kujundab Eesti osa üleminekualast Lääne-Euroopa pehmest merelisest kliimast Ida-Euroopa karedale mandrilisele kliimale.

Samuti mõjustab valmistamissuunda ja -viisi ning majanduslikku suhtlemist maa geograafiline asend, eriti mere- ja jõgedeäärne. Igal ajastul inimkonna ajaloos on olnud „oma" meri: vana aja rahvad istusid Plato ütlust mööda Vahemere kaldail nagu konnad soo ääres ja neil kallastel arenes terve vana aja kultuur; keskajal koondus majanduslik elu kaubanduse alal Vahe- ja Balti mere kaldaile (Veneetsia, Hansa); XVI—XVII sajandil kandus see üle Atlandi ookeanile (Hollandi, Inglise kaubandus). Samuti on jõed liiklemises ja seega varade vahetuses suure tähtsusega (Mississipi, Volga, Rein). — Eesti mereäärne asend on võrdlemisi soodus kaubanduslikule suhtlemisele: riigi 4000-km piirist langeb üle 3400 km merepiirile (saarte rannajoon kaasa arvatud; mandri rannajoone pikkus on 1100 km). Seejuures moodustab kääruline rannajoon hulga suuremaid ja väiksemaid lahti, millesse osalt isegi suurimad ookeanilaevad võivad sisse sõita. Jäässe külmub meie meri keskmiselt $2^1/_2$—3 kuuks; et aga suure mere ääres on see enamasti ajujää, kestab Tallinnas ja Paldiskis navigatsioon vahel aasta läbi. Eesti jõed seevastu on enamikus lühikesed ja pole kohati laevatavad; ka puuduvad jõgede vahel ühendusteed (kanalid): Pärnu ja Emajõe ühendamine näiteks võimaldaks neist jõgedest kujundada tähtsat siseveeteed.

Pinnaehituse see või teine laad ja maapõuevarad on samuti loomulikeks eeldusiks rahvastiku majandusliku tege-

vuse suuna määramisel. Mäestikus pole harilikult võimalik põlluharimine; seetõttu on seal rahvastiku tegevusalaks karjakasvatus ühes karjasaaduste tootmisega. Lausmail on lugu teisiti; võimalusi tegevusharude tekkimiseks ja arenemiseks leidub suuremal määral. Mis puutub maapõue varadesse, siis loob raua- ja kivisöelademete olemasolu eeldused suurtööndusliikuks arenguks. Kulla ja kalliskivide leiukohtade avastamine on isegi muidu täitsa väärtusetud maa-alad muutnud ilmamajanduse huvide tulipunktiks. — Eesti on oma pinnaehituselt teatavasti lausmaa ja pakub loomulikke eeldusi põllumajanduslikuks kultuuriks. Väärtuslik maapõuevara Eestis on õlikivi, mis on kujunenud tähtsaks kütteaineks (vabrikuis, raudteel j. m.), aidates säästa metsa kui rahvuslikku varandust.

Õigus ja majandus. Üksikisiku (indiviidi) majanduslikku iseseisvusse võib suhtuda eitavalt või jaatavalt. Seda eitades käsitame isikut ainult ühiskonna osana, nõudes, et terve majandusliku tegevuse korraldamine lähtuks ühiskonnast, kusjuures ühiskond on säärasel juhul eesmärgiks, üksikisik aga vahendiks üldsuse hüvangu taotlemisel. Säärast elukäsitust, mis näeb loovat elujõudu ainult üksikisikust kõrgemale asetatud inimühikuis, nimetatakse universalismiks. Majanduse alal tähendab see nõuet, et terve majanduse käik — varade valmistamine ja jagamine, kui ka tarvitamine — oleks inimliku ühiskonna, eriti selle organiseeritud vormi — riigi — määrata kõige valjema õigluse alusel: igale inimesele saaksid osaks samad õigused ja kohustised, kõik majandus toimuks ühise korra järgi. Iga üksikisiku suhtes maksaks töökohustise põhimõte, tööd juhiks riik, kellele kuuluvad ka valmistusvahendid ning saadused. Viimased jaotatakse igale kodanikule ühesugusel määral; eraomandus puuduks üldse (kommunism). Seda käsitust pehmendades võib nõuda ainult valmistamisvahendite (sotsialism) või ainult maa (agraarsotsialism) ühiskonna omanduseks tunnistamist ehk sotsialiseerimist, kuna varade jaotus ja tarvitamine toimuks põhimõttel, et igaüks oma töövilja täiel määral saavutaks. Teravas vastuolus universalismiga seisab teine elukäsitus — individualism, mis igale inimisikule nõuab kaugeleulatuvat iseseisvust, tugedes põhimõttele, et üksikisikut tuleb vaadelda suhteliselt kõrgema väärtusena kui ühiskonda, eriti riiki, mis on ainult vahend isiku hüvanguks. Majanduse alal on individualistliku käsituse järgi iga isiku enda määrata, kas ta üldse oma tööjõudu tahab rakendada majanduslikku tegevusse ja kus ning mil teel see toimub (töövabadus, elukohavaliku-, kutse-, kokkuleppe-, ühinemisvabadused). Mis üksikisik oma tööjõu ja oma varanduse

rakendamisega majanduslikku tegevusse omandanud, jääb tema omanduseks ühes selle pärandamisõigusega. Et riik milgi kombel ei määra üksikisiku majanduslikku teotsemist, siis pole riik ka selle teotsemise edu või äpardumise eest vastutav, vaid teotsemise tagajärjed jäävad isiku kanda. Individualism rõhutab, et kõik kultuuri edusammud pole mitte massi teene, vaid üksikute suurte isikute loova jõu pingutuste tulemus ning et sotsialistliku majanduskorralduse maksmapanekuga see loov jõud ja loomisrõõm saaks oheldatud. Sotsialism seevastu väidab, et majandusliku vabaduse piiramatu kasutamine viib paratamatult majanduslikult nõrgemate isikute ja kihtide armutule ekspluateerimisele.

Praegusaja kõik suuremad rahvamajandused (välja arvatud Venemaa) rajanevad üldjoontes individualistlikul põhimõttel, mille õiguslikuks aluseks on eraomanduse ja isikliku vabaduse tunnustamine. Nende mõistete sisu on aga modernriigis leidnud teatavat piiramist. Omandus tähendab mingi vara käsitsusõigust. Vanemail majandusastmeil tunti eraomanduse õigust ainult tarvitamisvarade suhtes, kuna näiteks maa oli suguharu või rahva ühisomandus. Aegamööda on eraomanduse õigus laienenud, kuid nüüdisajalgi on mõningad varad (Eestis näiteks maapõuevarad, veejõud) eraldatud eraomandusest ja tunnistatud rahva ühisvaraks. Ka on riik või kogukond üldsuse huvides sunnitud, taandudes individualistlikust põhimõttest selle teravamal kujul, eraomandusele seadma teatavad piirid. Linnades on maksvad ehitusseadused, mis määravad, kus ja missuguseid maju võib ehitada; samuti on piiratud eraomanduseks oleva metsa kasutamine; riik maksustab liigkasu, piirab pärandusõigust; mõningate tööndusettevõtete asutamine keelatakse või nende tegevust piiratakse põhjusel, et need on kardetavad töölise tervisele või naabrite heaolule jne. Riiklikes huvides võib koguni sunniviisil võõrandada eraomanduse objekte (näiteks maa võõrandamine raudtee ehitamisel) või korraldada varade jaotust (maailmasõjaaegne majandus üksikuis riiges). Samuti sotsialiseeritakse mõnikord terved majandusalad (Eestis on näiteks riigistatud raudteed). Meie päevil näivad riigi ja kogukonna ülesanded majanduse alal rohkenevat ja laienevat; sellele nähtusele leidub aga ka põhimõttelisi vastuvoolusid. Üldiselt on eraomandus säärane instituut, mille sisu ja ulatust tuleb määrata ühiskondliku otstarbekohasuse seisukohalt. Kuigi eraomanduse vastu tuuakse ette, et see arendab ebakõlblaid instinkte ja osutub sotsiaalse viletsuse ning (valmistamisvahendite suhtes) majandusliku anarhia põhjuseks, vastab nüüdisajal eraomanduse instituut inimese loomulikele kalduvustele ja on rajatud ökonoomilisele printsiibile. Nagu iga õigus, pole aga eraomandusõiguski muutumatu, vaid,

nagu ülal näiteist nägime, kohaneb see rahva majanduslikule ja vaimlisele arengule.

Nüüdisaja isikuvabaduse vastandnähtusiks on ajaloos olnud orjus ja sõltlus (sunnismaisus). Isikuvabadust on kuni uuema ajani õiguslikult piiratud pehmemal või raskemal kujul. Modernne õiguslik ja majanduslik kord seisab aga kindlal täieliku isikuvabaduse põhimõttel, mis juba XVIII sajandil valgustusaja filosoofide poolt leidis kaitset ja õigustust. See põhimõte väljendub esiteks kõigi kodanikkude üheõigusluses seaduse ees ja teiseks riigi mittevahelesegamises kodanikkude enesemääramisõigusse (majandusalal: kauplemise- ja töö-, lepete-, elukutse-, väljarändamise- j. m. vabadused). Isikuvabaduse põhimõte leiab piiramist majanduse alal seal, kus üksikisiku individuaalne tegevus ähvardab üldsuse huvisid (lastetöö keeld, määrused puhkepäevade kohta, seadused liigkasuvõtmise vastu, pillajate hoolekandele võtmine).

Rahvastik ja majandus. Suure tähendusega iga rahvamajanduse olemasolule ja edule on üheks majandusühikuks koondunud rahvastiku koostis ja omadused. Viimaste all mõistame esiteks rahva loomupäraseid positiivseid või negatiivseid omadusi; need sõltuvad omakord, nagu juba eespool lühidalt mainitud, suurel määral looduslikest tingimusist (eriti näiteks kliimast), milles rahvas elab. Teiseks tuleb siin arvesse rahva kultuuriline tasapind. Majanduslik tegevus toeb uuemal ajal järk-järgult rohkem teaduslikule tunnetusele, kusjuures teadus on asunud tehnika teenistusse. On üldtuntud need saavutised tehnika alal (aur, elekter), mis viimase paarikümne aasta jooksul on kutsunud esile põhjapanevaid muutusi rahvamajanduses.

Erilist tähelepanu väärivad rahvastiku koostise üksikküsimused. Siin tuleb tööhulga suhtes arvesse esijoones rahvastiku liikmete üldarv antud maa-alal, siis rahvastiku tihedus, ta sooline ja vanuslik koostis ja ühiskondlik liigitus. Rahvastiku arv on aga iseendast muutlik nähtus: suurenemine või kahanemine oleneb sündimuse ja suremuse vastastikusest arvulisest vahekorrast ning rahvastiku liiklemistest (välja-, sisse-, ümberrändamised). Kõiki neid küsimusi uurib rahvastikuõpetus, mis seab endale ülesandeks selgitada rahvastiku tekkimise, tõusu ja languse seadusepärasust ja leida vahendeid nende nähtuste mõjustamiseks (rahvastikupolitika), kasutades selleks statistika kogutud andmeid. Et igale rahvamajandusele on kasulik võimalikult kõrge töötavate isikute (produtsentide) arv, iga produtsent on aga ühtlasi tarvitaja (konsument) ja tarvitajate arv on piiratud toitmisvõimalustega, siis on loo-

mulikult rahvastikupolitika eesmärgiks nüüdisajal saavutada õiget kokkukõla antud maa rahvastiku hulga ja toitmisvõimaluse vahel. Selle normaalse nähtuse vastandeiks on üle- ja alaasustamine.

Maakera rahvastiku üldarv ulatub teatavasti umbes 1800 miljonini, millest Aasiale langeb üle poole, Euroopale umbes veerand. Hoolimata sõdadest ja taudidest osutab ajalooliselt vaadelduna maakera rahvastiku arv pidevat tõusu. Euroopas on see tõus eriti silmapaistev olnud XIX sajandil, mil Euroopa rahvastik kasvas 175 miljonilt 400 miljonini (a. 1900). See tõendab, et majandusliku kultuuri arenguga käsikäes käib rahvastiku arvu suurenemine. — Sama olulise tähendusega kui rahvastiku absoluutne, on selle relatiivne arv, s. o. elanikkude arvu ja nende asustatud pindala vahekord (tihedus). Siin on olemas suured erinevused: kuna küttimisest elatuvail rändrahvail on vaja maad hinge kohta mõnisada km², elab kultuurriiges ühel km² mitukümmend ja -sada inimest. Nii võimaldab samuti kultuuri areng, valmistuse suurenemine täiuslikuma tehnika abil, eksisteerida hulgal inimestel samal maa-alal, millel varemini hädavaevalt võis toituda üks inimene. Seejuures on XIX ja XX sajandil rahvaarvu ja -tiheduse kasvamisele iseloomustav, et see kasvav rahvastik koondub ikka enam ja enam linnadesse ehk urbaniseerub, harilikult seal, kus linnades arenenud tööndus pakub seks loomulikke eeldusi. Teisest küljest on aga mõnikord kitsad elatusvõimalused maal kui ka mõned psüühilised tegurid (lootus kergemat tööd ja paremat tasu saada, linnaelu välised veetlused j. m.) hakanud kiirustama urbanisatsiooniprotsessi, nii et riikide valitsused on sunnitud olnud sellele probleemile oma tähelepanu pöörama. Praegusel ajal elab linnades Prantsusmaal umbes $^2/_5$, Saksamaal $^3/_5$, Inglismaal $^3/_4$ rahvastikust. Eestis moodustab linnade rahvastik 27,4 % rahva koguarvust. — Rahvastiku üldarvust ja tihedusest Eestis võrdlemisi naabermaadega kui ka tähtsamate Euroopa riikidega annab ülevaate tabel lk. 22.

Igal ajajärgul eraldi võetuna koostub inimkond osalt teistest indiviididest; iga üksik inimene sünnib, kasvab, saavutab küpsuse ja kaob, aset andes teisele. Vanusgruppide (s. o. üheealiste isikute rühmkondade) arvulisest vahekorrast oleneb ühiskonna kasutada olev tööjõuhulk, sest nooremad grupid valmistuvad veel tootvale tegevusele, kuna vanemate põlvede töövõime kahaneb ja kaob lõpuks täitsa. Nüüdisaja Euroopa mais moodustab rahvastik kuni 20 aasta vanuseni 35—50%, üle 60 aasta vanu on 8—13% rahva arvust, nii et täieliku töövõimega (20—60 aasta vanuseni) rahvastik, kellele langeb ühiskonna ülalpidamise kohustis, ulatub ar-

vult umbes pooleni rahvastiku üldarvust. Sama vanuste vahekord esineb Eestiski. Vaadeldes vanuste vahekordi minevikus, võib konstateerida, et seal, mida kaugemale vanemaisse aegadesse tungida, seda vähem suhteliselt leidus rahvastikus täisealisi ja elatanud inimesi; teiste sõnadega — elu kestus

Maa	Pindala tuh. km²	Rahva arv miljonites	Tihedus km² kohta
Eesti	**47,6**	**1,1**	**24**
Soome	335,5	3,4	10
Leedu	55,3	2,4	44
Läti	65,7	1,6	24
Poola	386,5	27,4	70
Venemaa	4603,4	101,7	22
Rootsi	410,5	5,9	13
Norra	309,6	2,6	9
Taani	43,0	3,3	76
Saksamaa	472,1	59,9	127
Inglismaa	229,0	42,9	187
Prantsusmaa	551,0	39,2	71
Belgia	30,4	7,5	243
Itaalia	307,5	38,8	126

pikeneb kultuuri arenguga käsikäes. Kui näiteks XVIII sajandi II poolel Prantsusmaal oli inimelu keskmine kestus 25 aastat, siis ulatub see nüüdisaja Euroopas 35—45 aastani.

Sooliselt jaguneb rahvastik normaalselt kahte peaaegu võrdsesse ossa. Kuid võib siiski ära märkida kõrvalekaldumisi mitmesuguste tegurite mõjul: nii on peaaegu kõigis Euroopa mais mehi veidi vähem kui naisi; Eestis on näiteks mehi 47% ja naisi 53% rahvastikust. Elatisvahendite hankimise seisukohalt liigitatakse rahvastik aktiivseks ja passiivseks, kusjuures aktiivse all mõistetakse seda osa rahvastikust, kelle ülesandeks on otseselt elatise hankimine, kuna passiivse osa moodustavad kodakondsed, kes aktiivse osa soetatud varadest elavad ilma nende valmistusest osa võtmata. Mida suurem on arvuliselt aktiivne osa, seda suurem on valmistatavate varade hulk. Seetõttu on tähtis, et kõik töövõimelised rahvastikuliikmed oleksid rakendatud majanduslikult kasulikku tegevusse. Sama tähtsusega on nõue, et tööalad ühiskonnas oleksid harmooniliselt jagunenud, s. o. et üksikute alade esindajaid poleks rohkem, kui on tõeline tarve. Rahvastiku ühiskondliku koostise kohta pakub andmeid vastav statistika. Eestis on 1922. a. rahvalugemise andmeil tööalade järgi rahva liigitus järgmine:

	tuh. inim.	%
põllumajandus	650,8	58,8
tööndus	168,6	15,2
majateenijad vaheld. tööalal ja mitmes tööharus töötav. isikud	85,3	7,7
ühiskondlik tegevus	61,7	5,6
kaubandus	44,0	4,0
väljaspool toodud tööhar. seisvad isikud	39,0	3,5
transport, side	36,0	3,3
puudulikult üles antud tööalaga isikud	20,8	1,9

Seega on Eesti rahvastiku pea-tööala järgi põllumajanduslik riik, milleks temal, nagu juba mainitud, on ka rohkel määral looduslikke eeldusi.

Rahvastiku arvu liikumine väljendub abieludes ning nendega ühenduses sündimuses, siis suremuses ja rändamistes. Sündimus ja maale sisserändamine annavad juurdekasvu, suremus ja väljarändamised — kahanemise; juurdekasvust kahanemist maha arvates saame rahvastiku tõelise kasvu mingis ajavahemikus. Naitumisel on siinjuures kaudne tähendus: sõlmitavate abielude arvust ja kestusest kui ka naituvate isikute vanusest oleneb sündide arv. Seejuures on huvitav, et kultuuri arenguga kõige uuemal ajal tõuseb keskmine naitujate vanus, nagu statistika seda on tõestanud terve Euroopa kohta, ja langeb ühtlasi abielude suhtearv, mille tagajärjeks on kasvav protsent vallalisi. See mõjub omakord kahandavalt sündide arvule. Kuid mitte ainult ülaltoodud põhjused ei kutsu esile sündide vähenemist, vaid väheneb kultuurrahvaste juures üldse sündide arv ka igas üksikus abielus. Üldiselt võib siis konstateerida, et nüüdisajal kultuurrahvail sündide arv võrreldes minevikuga on vähenenud: kuna varasemail aegadel oli harilikult 70—90 sündi 1000 inimese kohta, on meie päevil Euroopas see arv langenud 40-ni, kohati (Prantsusmaal, Skandinaavias, Inglismaal, Belgias) 20—30-ni. Mis puutub suremusse, siis on see loomulikult suhteliselt kahanenud juba sündimuse langusega ühenduses. Kuid seejuures on XIX sajand teinud suuri edusamme nende tegurite nõrgendamises või koguni kõrvaldamises, mis XVIII sajandini mõjusid laastavalt rahvastiku kasvule. Niisuguseiks kahjulikeks nähtusiks olid epideemilised haigused (eriti katk), sõjad, näljahädad j. m. Riigi- ja omavalitsuste ühiste jõupingutuste tagajärjel on Lääne-Euroopas rahva tervishoid tõusnud meie päevil kõrgele järjele: nakkushaiguste vastu võitlemine (rõugete vastu näiteks sundusliku kaitserõugete panemise teel), reovee kanalisatsioonide ja joogivee sisseseadude ehitamine, ihu- ja

toiduainete-puhtuse eest hoolitsemine jne. on Lääne-Euroopas XIX sajandil vähendanud surmajuhtude arvu 28-lt 23,4-ni 1000 inimese kohta. Praegusel ajal on see arv langenud juba tublisti alla 20-ne. Eestis esitab sündimuse ja suremuse vahekorda järgmine tabel:

Aastad	1000 elaniku kohta.		
	sündimus	suremus	loomulik juurdekasv
1921	20,3	15,8	4,5
1922	20,2	16,7	3,5
1923	20,1	15,0	5,1
1924	19,2	15,2	4,0
1925	18,3	14,9	3,4
1926	17,9	16,2	1,7
1927	17,7	17,3	0,4
1928	18,0	15,9	2,1

Sellest tabelist selgub, et sündimus ja seega ka juurdekasv aasta-aastalt kipub meil kahanema. Kuigi suremus Eestis püsib üldiselt normaalsel tasapinnal, on sündide vähesus Eesti teadlaste ja riigitegelaste ringkonnis hakanud tekitama tõsist muret. 1928. a. arvud osutavad siiski teatavat pööret juurdekasvu suurenemise suunas. Mis puutub suremusse, siis on näiteks 1923. aastal, mil suremus oli arvuliselt keskmine, surmapõhjustena esinenud epideemilised ja nakkushaigused — 27 %, vanadusnõrkus 20 %, vereringvoolu-organite haigused 11 %, närvikava ja meelte haigused 10 % jne. Rinnalaste suremuse % elusalt sündinuist oli samal aastal 10,7. — Sisse- ja väljarändamine (immigratsioon ja emigratsioon) ei etenda praegu enam Eesti rahvastikuliikumises olulist osa. Tähtsam on siserändamine, nimelt siirdumine linnadesse, mille tagajärjeks osaliselt peetakse töötatööliste tekkimist linnades, kuna maa kohati kannatab töölistepuuduse all.

Vaated rahvastikuõpetuse üksikuis põhiküsimusis on aegade kestel olnud õige kõikuvad ja meie päevini on neid küsimusi lahendatud mitmel viisil. Üldiselt suhtuti aga rahvastiku kasvamisse optimistlikult, leides, et see on aina kasulik. Säärane vaatekoht on täitsa mõistetav, kui arvesse võtta, et Euroopa rahvastik XVIII sajandi keskpaigani kasvas õige mõõdukalt, kuigi riikide valitsused püüdsid seda kasvu igati soodustada. Alles selle sajandi 60-datel aastatel muutub olukord esiti Inglismaal ja siis ka Euroopa kontinendil: algab rahvastiku kiire rohkenemine. Selle nähtusega ühenduses on inglise teadlase R. Malthus'e rahvastikuteooria ja muutunud oludega tulebki seletada selle teooria menu: vastuoksa eelmisel ajastul maksvusel olnud vaateile hakati rahvastiku

liiga kiires sigimuses nägema hädaohtu rahva hüvangule. Malthus'e teooria järgi osutab rahvastik alati tendentsi kasvada kiiremini, kui võivad rohkeneda temale tarvilikud elatisvahendid, ja nimelt kasvab rahvastiku arv, kui seda kasvu ei reguleerita, geomeetrilises reas (1, 2, 4, 8, 16 jne.), kuna maapinna saadused rohkenevad parimal juhul aritmeetilises reas (1, 2, 3, 4, 5 jne.). Küll võib põllumaa melioratsiooni ja uudismaa juurdesoetamise teel maapinna produktiivsust tõsta, kuid needki võimalused on piiratud, sest taimekasvu looduslikkude tingimuste mõjul kahaneb järk-järgult melioratsiooni teel saadav lisasaak. Et seega rahvastik sõltub maapinnasaadustest, siis võib rahvastik arvult kasvada ainult seal, kus samal ajal kasvavad elatisvahendid; ilma selle eelduseta on rahvastiku püsiv arvuline suurenemine tõkestatud, kusjuures need tõkestavad jõud võivad mõjuda hävitavalt kui ka kasvu ette ärahoidvalt. Hävitavaiks tegureiks on sõjad, taudid, nälg ja muud viletsused, mis rahvastiku arvu, kui see on ülemääraselt suurenenud, suruvad tagasi arvule, mis vastab elatisvahendite hulgale antud ajajärgul; ärahoidmistegurid on moraalset laadi (kõlblas eluviis, ettevaatlik abielude sõlmimine), nagu üldse moraalne kainus osutub Malthus'e õpetuse keskuseks. Malthus soovitab seetõttu rahvaarvu liigset kasvamist püüda vältida sel teel, et raskendatakse naitumist, piiratakse vaeste hooldamist („üleliigsete jaoks pole looduse laual ühtegi kohta") ja edendatakse põllumajandust. Nii teaduses kui tegelikus elus leidis Malthus'e õpetus suurt tähelepanu ja pooldamist, kuigi esitati ka asjalikke vastuväiteid. Selle õpetuse praktilisteks tagajärgedeks olid mitmes riigis naitumist kitsendavad määrused ja väljarändamise soodustamine. Ka n. n. neomaltusiaanlased, kes 1870-dail aastail asutasid erilise liidu, on Malthus'e õpetust püüdnud muudetud kujul tegelikus elus teostada, rõhutades hädaohtu, mis tekib eriti vähemjõukale klassile suurest lasterohkusest; neomaltusiaanlaste propaganda on abielulise lastesigimuse kunstlikku kahandamist (eriti Prantsusmaal) edendanud. Mis puutub Malthuse teooria praegusaja käsitusse, siis on õigeks tunnistatud Malthuse põhilause, et inimesed võivad rohkeneda üle toitumisvõimaluse piiride, kuid seejuures pole põhjust pessimistlikke mõtteid mõlgutada, sest möödunud sajandi kogemused, — suuremas osas Euroopa maist tõi see sajand ennetundmatu arvulise tõusu rahvastikus, — ei tõestanud kartusi rahvastiku juurdekasvu pahedest; otse vastupidi on vaesemate kihtide aineline olukord sajandi kestel paranenud. Maakera absoluutset üleasustust pole karta, sest inimeste sigimus ei tõuse käsikäes nende kasvava ainelise hüvanguga; just sotsiaalselt kõrgemal seisvais ringkonnis on lasterohkust harvemini leida, kui

alamais kihtides. Teiseks kohanevad toitumisvõimalused tehnika edusammude abil (intensiivne maaharimine, melioratsioon, liiklemisolude areng) kasvava rahvastiku tarvetele. Üldiselt võib lähema tuleviku suhtes öelda, et iga rahvastiku juurdekasv maa produktsioonivõimet suurendava tegurina on tervitatav.

Loendage tähtsamad Eesti sadamad ja nende head ning halvad omadused. — Missugune loodusjõud võib selle töösserakendamisel saada Eestis tähtsaks jõuallikaks ja ongi osalt seda? — Kes olid tähtsamad kommunismi ja sotsialismi teoreetikud? — Milles sisalduvad anarhismi majanduslikud põhimõtted? — Kas on Eestis lähemas tulevikus rahvastiku juurdekasv võimalik, ilma et oleks karta üleasustust? — Mis abinõud aitaksid Eestis rahva rändamist maalt linna vähendada, sedavõrt kui see rändamine on rahvamajanduslikult kahjulik?

3. peatükk.

Varade valmistus ja selle peategurid.

Valmistuse mõiste. Oleme näinud, et inimese majanduslik tegevus seisab tarvete rahuldamiseks vajaliste ainete soetamises. Loodus on rikas mitmesuguseist aineist, kuid suurem osa neist kõlbab tarvete rahuldamiseks alles peale mõningaid muudatusi, mis inimene neis ette võtab. Need muudatused võivad olla õige lihtsad, sageli aga ka keerukad. Et näiteks metsas kasvavast puust saada kütteainet, tuleb inimesel teostada teatavad jõupingutust nõudvad protsessid: raiuda puu maha, saagida ja lõhkuda see osadeks, vedada koju ja panna ahju. Palju rohkearvulisemad ja komplitseeritumad on protsessid, mis tuleb teostada seks, et näiteks Egiptuse puuvillast mõnes Eesti vabrikus valmistada riiet. Säärast sihikindlat teotsemist majanduslikkude varade loomisel eesmärgiga neid kohaldada inimlikkude tarvete rahuldamiseks nimetatakse *varade valmistuseks* (*tootmiseks*) ehk *produktsiooniks*. Selle mõiste alla käib näiteks niihästi kalapüük, küttimine, maapõuevarade hankimine (*soetamistööndus*), kui ka põlluharimine (*põllundus*) ja ainete ümbertöötamine vajalisteks varadeks (*valmistustööndus*). Seejuures täpsalt küsimust käsitledes peab rõhutama, et inimene kõigis neis protsessides, mis kuuluvad produktsiooni mõiste alla, ei loo õieti ühtki uut aine (materia) aatomit. Ta ainult kasutab looduse jõude ja kombineerib aine asetust mitmel viisil seks, et need loodusejõud saaksid toimida inimesele soovitavas suunas. Põllumees näiteks asetab seemne mulda, kuna looduslikud protsessid

tekitavad taime juure, varre, lehed ja vilja. Kui siis inimese tegevus on saavutanud oma eesmärgi rahuldada mõnd tarvet, kõneleme produktiivsest ehk tootvast tegevusest.

Nagu juba eelöeldust võib järeldada, on valmistamise põhitegureiks ühelt poolt loodus oma jõudude ja varadega, teiselt poolt inimene oma tööjõu ja oskustega. Kolmanda tegurina esineb kapital, mille all majandusteaduses mõistetakse neid vahendeid, mis uute varade valmistamiseks vajalised (tööriistad, ehitised, masinad j. n. e.). Nende kolme valmistusteguri — looduse, töö ja kapitali — olu ja tähendust tuleb lähemalt vaadelda.

Loodus valmistustegurina. Varade valmistamiseks annab loodus ainelised, dünaamilised ja ruumilised alused. Ta varustab inimest mitte ainult nende ainetega, millest varasid produtseeritakse (näiteks seppa rauaga), vaid ka nende ainetega, millega toimub valmistus (näiteks süsi masinate kütmiseks, veoloomad transpordiks). Dünaamiliste aluste all mõistame jõude (soojus, niiskus j. n. e.), mis valmistusprotsessi võimaldavad või mõnel juhul vähemalt kergendavad. Lõpuks toimub iga valmistus mingil suuremal või väiksemal maa-alal, vajab seega ruumi, mis on samuti looduslik tegur. Seejuures esineb loodus kord inimese isandana, kord jällegi tema teenrina: looduseandide hulgas on sääraseid, mida inimene peab käsitsema seesugustena, nagu nad on (kliimalised nähtused, maapinna välised omadused, geograafiline asend j. m., millest oli kõnet eelmises peatükis), kui ka niisuguseid, mida inimene oma tarvete kohaselt saab ümber kujundada. Looduselt varade valmistuseks saadavate andide kandjaks on peamiselt maa, mis esineb niihästi looduslikkude ainete ja jõudude kandjana, võimaldades põllu- ja metsamajanduse ning mäeasjanduse arengut, kui ka ruumalana, millega, nagu juba ülal tähendatud, on seotud iga valmistus.

Määrava tähtsusega on maapinna omadusist selle viljakus. Nisu ja rukis kasvab näiteks nii puutumatul maapinnal kui kurnatud põllul, kasvab Venemaal ja Austraalias; kuid saak võib olla sootuks erisugune, 5—15 seemneni ja rohkemgi. Ka puutumatu maapind pole kõikjal sama viljakas, vaid sellegi produktiivsus sõltub geograafilistest tingimustest, kliimast, sademetest. Aegade kestel on inimene maapinda kurnanud; iga taim võtab mullast teatava hulga mineraalaineid ja seepärast peab maakasutamise jätkudes pinna viljakus vähenema, kui maale vähemalt osaltki ei anta tagasi kasutatud olluseid. Esialgne maaharimine aga ei tundnud säärast vajadust, sest inimese kasutada oli maad harilikult sedavõrt rohkesti, et ta, olles teatava aja üht maatükki kasutanud, sellelt kurnatud maalt siirdus uuele, puutumatule maa-alale, kus kordus sama lugu. Alles XIX sajandi kesk-

paiku tuli loomuliku väetise kõrval tarvitusele kunstväetis, mille abil sai võimalikuks varustada ekspluateeritud maapinda uuesti suuremal määral seda toitvate ainetega. Esialgu pandi kunstväetisele liialt suuri lootusi, arvates, et selle abil võib maapinna viljakust tõsta kuitahes kõrgele. Kuid seejuures ei arvestatud asjaolu, et peale mineraalainete taimed vajavad edukaks kasvuks veel õhku, päikesevalgust, niiskust j. m. Kui siis põllumees maad väetades võib oma äranägemise järgi tõsta toitvate ainete sisaldust mullas, jääb näiteks päikesekiirte hulk antud maa-ala kohta ikka samaks; külvi suurenemisega väheneb seetõttu ühe taime kohta tulev kiirtehulk. Nii on väetisainete hulga suurendamisel antud maa-ala kohta tagajärjeks saagi suurenemine ainult teatava piirini, millest alates saak kasvab pikaldasemalt kui maapinna harimiseks tehtavad kulud ja lõpuks lakkab sootuks kasvamast. Seda nähtust, mil põllusaak absoluutselt kasvab, kuid kasvab vähem kiirelt, kui selle kasvuks kulutatud väetise hulk (ehk teise sõnaga kapital), s. o. relatiivselt langeb, nimetatakse maapinna kahaneva viljakuse seaduseks. See seadus on maksev nii väike- kui suurmajapidamises ja omistab põllumajanduse arengule erilise laadi, millest tuleb kõnet järgnevas peatükis.

Töö mõiste ja liigitus. Harilikus kõnes nimetatakse tööks iga jõukulutust või -väljendust (näiteks: hobuse, masina töö), mõnikord ka töö tulemust (näiteks: need saapad on kingsepa töö). Majandusteaduses nimetatakse tööks inimese teadlikku, majanduslikkude varade valmistusele suunatud kehalise ja vaimlise jõu kulutust. Oma teadliku sihikindlusega erineb töö näiteks mängust, kus inimesel puudub kindel eesmärk. Töö nõuab inimese liigutusilt püsivust, nõuab kannatust, väsitab organismi. Et mängivasse lapsesse sisendada arusaamist töö vajadusest ja kasust, et teda õpetada töötama, seks on tarvilik kestev kasvatus. Kuid ka rahvad ja õieti terve inimkond on pidanud arenema mängust tööni. Möödus palju sajandeid, enne kui inimene õppis oma liigutusi alistama kindlale eesmärgile, s. o. õppis tööd tegema, kusjuures uurijate arvates laul ja muusika, mis ürginimese mängu saatsid, olid oma rütmiga soodustavaks vahendiks tööle siirdumisel, andes tööle sama rütmi, liigutusile automaatsuse. Seejuures jäi aga püsima füüsiline pingutus, mispärast ürginimene ikkagi suhtus regulaarsesse, järjekindlasse töösse vastikusetundega. Sellega ongi seletatav töö laad ürg- ja vanemail aegadel: töö kandis sundtöö iseloomu, erinedes uue aja vabast tööst. Vanal ajal nähti töös esijoones rasket koormat („oma palehigis pead sa oma leiba sööma"), mille kandmine ei sobinud vabale mehele; kõik töö veeretati seetõttu orjade õlgadele. Vanas Roomas polnud

mitte ainult põlluharimine ja käsitöö orjade hooleks, vaid viimased hankisid oma isandaile vaimlistki toitu, olles arhitektid, maalijad, skulptorid; ka Rooma riigivõim kasutas laial määral orjade tööd. Keskajal esineb sunnismaiste talupoegade töö kõrval ka linna käsitööliste vaba töö. Kuid sundtöö kandub siiski kaugele uudegi aega, esinedes põllumajanduses kui ka tööndu ses (manufaktuurides). Sundtöö suurimaks puuduseks oli selle madal viljakus, mis viimati sai talupoegade isikliku vabastuse ja seega põllumajanduses sundtöö kaotamise majanduslikuks põhjuseks. Vähehaaval muutus ühtlasi ka käsitus tööst, milles hakati nägema kõlblat kohustist ja viimati mõnikord koguni õilsa rõõmu allikat (töörõõm) vastavalt töö iseloomule ja töötegija kalduvustele.

On mitmesuguseid töö liigitusi. Nii võib tööd liigitada materiaalseks, mille tulemus väljendub mingis ainelises produktis, ja immateriaalseks, milles säärane väline resultaat puudub. Nii teeb näiteks puusepp materiaalset, õpetaja immateriaalset tööd. Vaimliseks tööks nimetatakse säärast tööd, mille teostamisel on tegevad peamiselt inimese vaimlised jõud, kuna seevastu inimese kehalise jõuga sooritatav töö kannab füüsilise töö nime. Et aga peaaegu igas töös inimese vaimline ja kehaline tegevus on ühendatud ühes või teises kombinatsioonis, siis on vaimlise ja füüsilise töö asemel parem kõnelda juhtivast ja täidesaatvast tööst, kusjuures juhtiva töö omaduseks on inimese vaimliste võimete rakendumine töösse suuremal määral, kui see toimub täidesaatvas töös. Edasi jaguneb töö iseseisvaks, mida tehakse isiklikul arvel, ja palgatööks, mis sünnib teiste teenistuses kindla tasu eest. Töös väljenduvate erioskuste järgi jaotatakse töö õpitud (ehk kvalifitseeritud) ja õppimata (ehk liht-) tööks. Praegusaja rahvamajanduses moodustavad peakontingendi palgatöölised ja nende seas suurema osa lihtsama töö oskusega ja õppimata töölised.

Töö tootlikkus (produktiivsus). Töö on inimkonna hüvangu ja edu aluseks. On seepärast olulise tähtsusega vaadelda, missugustel tingimustel töö on kõige tootlikum, s. o. missugused tegurid aitavad tõsta valmistatavate varade hulka ja väärtust. Säärase tegurina esineb esiteks töö hulk ehk summa, mis oleneb igal maal esijoones rahvastiku üldarvust ja selle ühiskondlikust, ealisest kui ka osalt soolisest jagunemisest; need tegurid leidsid käsitlust eelmises peatükis. Tööhulgale avaldab edasi mõju rahva tervislik seisund ning tervishoiu korraldus (mida vähem haigusi, seda vähem kaotatud tööpäevi) ja lõpuks antud maa sotsiaalsed olud ning rahva kõlblad omadused. Uuemal ajal avaldavad tööhulgale kahandavat mõju säärased tegurid, nagu lokaudid, streigid

ja eriti töötaolek (tööpuudus), mis on kapitalistliku majanduskorralduse üheks sümptoomiliseks kaasnähtuseks.

Et aga mingit tööhulka produtseeriva tööenergia ulatusest ja iseloomust saada täpsamat kujutlust, tuleb vaadelda ka töö omaduslikku, kvalitatiivset külge; siis selgub, mispärast sama töölistearvu ja samade füüsiliste ja psüühiliste jõudude ja võimete juures töö tulemused võivad siiski olla erisugused. Kui vaatleme töö kulutust selle tulemuste seisukohalt, siis näeme, et töö edu oleneb kahest tegurist — töö intensiivsusest ja töölise tööosavusest. Töö intensiivsuse all tuleb mõista kulutatava tööhulga ja tööaja suhet. Kui sama isik iga päev mingile tööprotsessile kulutab kindla aja, ühel päeval töötab aga suurema hoolega kui teisel ja seetõttu saavutab töös suuremaid tagajärgi, tuleb viimase nähtuse põhjuseks pidada tema töö suuremat intensiivsust. Valmistatavate produktide hulk võib aga sõltuda ka tööosavusest. Töölise tehniliste oskuste tõus arendab temas võimet igast tööenergia kulutusest suurimat kasu saavutada; selles seisabki tööosavus, mille all seega tuleb mõista kulutatava energia ja saavutatavate tulemuste suhet.

Vaadeldes ligemalt palgatöölise töö intensiivsuse erinevusi mitmes riigis või käsitledes sama küsimust ühe maa suhtes mitmesugustel ajavahemikkudel võib tähele panna, et töö intensiivsusele avaldavad olulist mõju töötasu kõrgus ja üld- ning tehnilise hariduse levimine. Tööliste olukorra parandamise küsimus tööpäeva lühendamise ja tasu tõstmise kaudu on saanud süstemaatiliste majandusteaduslikkude uurimiste esemeks alles möödunud sajandi viimasel veerandil ega pole see probleem meie ajalgi veel kõikkülgselt lahendatud. Igatahes on eriti inglise uurijad näidanud, et tööaja kärpimisel mitmes tööndusharus on olnud tagajärjeks töö intensiivsuse tõus. Samuti on rohkete statistiliste andmete najal tõestatud, et kus töölised kõrgemat palka saavad, seal nad ka oma töös on palju produktiivsemad. Seda nähtust tuleb suurelt osalt seletada töö produktiivsuse tingimuste muutumisega: XIX sajandil loovutas käsitsitöö esikoha masinatööle ja vana reegel, mille järgi töö on seda odavam, kuivõrt ta on kestvam ja mida madalam töötasu, kaotas seega eriti vabrikutööndu ses maksvuse. Odavamaks osutub see tööline, kes töötab vähem aega ja saab kõrgemat tasu, sel eeldusel, et ta töö juures on täie pingutuse ja tähelepanuga. Säärasel juhul ei kahane tööpäeva lühendamisega teatavate piirideni töölise tööprodukt, vaid võib isegi suureneda, nii et ettevõtte omanik mitte ainult ei kannata kahju, vaid võib koguni saada kasu tööaja kärpimisest. Nimelt võimaldab tööpäeva lühendamine töölisele vajalist puhkust, nii et eelmise töö-

päeva väsimus ei kandu üle järgnevale; seega saab tööline igal tööpäeval arendada oma töös maksimaalset intensiivsust. Parem töötasu võimaldab töölisele omakord paremat eluaset ja toitumist ning tõstab töölise elurõõmu ja huvi töö vastu. Muidugi ei tule arvata, et tööpäeva lühendusega iseenesest ilma muude soodustavate tingimusteta otse ja alati tõuseks töö produktiivsus. Sageli on lühendatud tööpäeva ja kõrgendatud töötasu paremuste ärakasutamiseks vaja ettevõtte tehnilist organisatsiooni muuta ja täiendada. Nii on töökaitse-seaduseandlus (millest kõnet on edaspidi) ja võitlus tööpäeva kärpimise ning tasu suurendamise eest mõnikord tehnilise edu tegureiks. Küll on aga tööpäeva lühendusel oma piirid: ainult niikaua võib tööaja lühendus tööpäeva produktiivsust tõsta, kuni sellega saavutatav jõuvärskendus on suurem kui kasvav jõukulutus töötempo kiirendamisel. Üle selle piiri viib edasine tööpäeva lühendus juba produktiivsuse langusele, sest töö intensiivsuse tõus ei suuda enam sammu pidada tööaja lühenemisega. Enamas jaos tööndusharudest on sääraseks piiriks osutunud 8-tunniline tööpäeva kestus. — Tööpäeva lühendamine on tööndusmail toimunud õige aeglaselt kestvate ja ägedate sotsiaalsete võitluste järel. Inglismaal, kus suurtööndus oli arenenud kõige varemini, suudeti XIX sajandi keskpaiku tekstiiltööndu ses maksma panna 10-tunniline tööpäev senise 12-tunnilise asemel, kuna püüded 8-tunnilise tööpäeva teostamiseks võtsid veidi hiljemini alguse Austraalias. Enne maailmasõda oli 8-tunniline tööpäev Euroopas osaliselt maksmas Inglis-, Saksa- ja Prantsusmaal, peale selle Austraalias, Põhja Ameerika Ühendriiges (riiklikes ettevõtteis) j. m. Peale sõja lõppu, aastail 1918—1920, pandi enamikus Euroopa riikidest 8-tunniline tööpäev seaduseandlikul teel maksma. Versailles' rahuleping (art. 427) tunnistas samuti 8-tunnilise tööpäeva teostamise eriti tähtsaks ja vajaliseks. Sama rahulepingu põhjal a. 1919 Washingtonis kokku astunud esimene rahvusvaheline töökonverents koostas kokkuleppekava, mille järgi asjaosalised riigid kohustuvad ellu viima 8-tunnilise tööpäeva ja 48-tunnilise töönädala ning lubatud erandite kohta täpsaid leppeid sõlmima. Senini on aga see kokkulepe ratifitseeritud ainult ühe osa Washingtoni konverentsist osa võtnud riikide poolt ja viimastel aastatel võib märgata jällegi tugevnenud liikumist 8-tunnilise tööpäeva üldise maksmapaneku vastu. Mis puutub Eestisse, siis on siin a. 1918 Ajutise Valitsuse deklaratsiooniga tööndu ses maksma pandud 8-tunniline tööpäev.

Töö saavutistele avaldab lõpuks olulist mõju üld- ja tehniline (erialaline) h a r i d u s. Üldine rahvaharidus on majanduse seisukohalt juba seetõttu tarvilik, et ilma selleta

tehnilise tööprotsessi õppimine poleks hästi võimalik. Praegusaja tööndusliк produktsioon, mis eeldab keerukate masinate käsitsusoskust, nõuab tööliselt enamalt jaolt arenenud intelligentsi ja tähelepanu ega saa edukalt kasutada harimata töölist. Alghariduse omandanud tööline vajab tööosavuse saavutamiseks järeleaimamise ja praktika teel vähem aega kui harimatu tööline; ta on vastuvõtlikum ja leidlikum. Need majanduslikud kaalutlused on olnud üheks tõukejõuks üldise ja sundusliku alghariduse maksmapanekul kultuurriikides (ka Eestis). Ka tehnilise hariduse tähtsus rahvamajanduses on arusaadavalt suur ning seejuures mitte ainult kõrgem ja keskharidus tehnika alal, mis valmistab juhtivaid jõude, vaid samuti tööliste tehniliste teadmete täiendamine käsikäes nende tööoskuse arendamisega. Kõige uuemal ajal on hakatud uurimisi korraldama ratsionaalsete tööviiside leidmiseks, seks teaduslikult analüüsides üksikuid tööprotsesse. Esimesena on ameeriklane Taylor uurinud üksikute tööprotsesside iseloomu ning kestust ja selle järgi töö otstarbekohase jaotuse kaudu sellele eriti kohaldatud tööliste vahel saavutanud silmapaistvat produktsiooni tõusu (n. n. Taylor'i süsteem).

Vaba tööleping ja töökaitse. Nüüdisaja õiguslik ja majanduslik kord, mis toeb isikliku vabaduse põhimõttele, tunneb sundtööd ainult erandjuhtudel. Normaalseis oludes tekib töövahekord vaba lepinguga tööandja ja töövõtja vahel. Seejuures võib üksik tööline valida endale tööandja ja viimasega kokku leppida töö laadi, aja ja tasu suhtes (näiteks majateenija). Töölised võivad aga ka liituda organiseeritud rühmitisteks (ametiühingud), kes kõigi enda liikmete nimel sõlmivad töölepingu tööandjaga või samuti liitunud tööandjate rühmaga. Niisugused *kollektiivlepingud*, mida nende peamise sisu, palgatariifide kindlaksmääramise, järgi nimetatakse harilikult *tariiflepinguiks*, võivad omada maksvust ühe töökoja, ühel kindlal maa-alal asuvate ettevõtete või ka terve tööharu (näiteks trükitööndus) suhtes. Lõpuks võib töövõtja astuda tööandjaga lepinguga säärasesse teenistusvahekorda, mille üksikasjad on enne kindlaks määratud seadusega või kombeõigusega. Viimaste piirides asetub tööline (näiteks riigiametnik, meremees) tööandja käsutusvõimu alla.

Õiguslikult on töövõtja, kasutades vabalt enda tööjõudu, tööandjaga võrdses seisundis. Tegelikult on aga tööline võrreldes tööandjaga siiski nõrgem pool, sest harilikult on töölise ainuke vara ta tööjõud, mida ta elatisvahendite hankimiseks peab iga päev tööle rakendama, kuna tööandja võib oodata ja seetõttu töölisele ebasoodsaid tingimusi ette dikteerida; teiseks on tööline seotud elukoha ja perekonnaga,

millest tal pole kerge lahkuda juba tekkivate lisakulude tõttu; samuti puudub tal ülevaade töövõimalusist kaugemal tema elukohast; kolmandaks on sageli tööjõu pakkumine suurem kui nõudmine ning tööandja võib inimese tööjõudu ikka rohkem asendada mehaanilisega (masinatega). Neil põhjusil peab riigivõim töölist kui majanduslikus võitluses nõrgemat poolt kaitsma. Töölisklassi kaitse toimub kultuurriikides seaduseandlikul teel. Selle seaduseandluse alla kuulub:

a) tervishoiuline ja kõlblas kaitse (tööaja kindlaksmääramine, naiste- ja lastetöö piiramine, eeskirjad õnnetusjuhtude vältimiseks ja tervislikkude tööolude loomiseks tööruumes j. m.),

b) töölisele elatiseks sissetuleku kindlustamine vanaduse, haiguse, invaliidsuse korral,

c) tööhankimise vahetalitus ja töötute hooldamine,

d) tööliste ühinemisvabaduse kindlustamine.

Ühistöö. Üksik isik ei suuda kõike, mida ta vajab oma tarvete rahuldamiseks, ise hankida ega valmistada. Seepärast on juba kaugeist aegadest alates majanduslik tegevus toimunud inimeste *ühisel* jõul, kusjuures selle jõu rakendus on aegamööda omandanud aina mitmekesisemad vormid. Ühistöö all tuleb seega mõista iga inimeste ühendust kindla majandusliku ülesande täitmiseks. *Liht-ühistöö* seisab mingi (sageli ühe inimese jõudu ületava) töö üheaegses teostamises mitme isiku poolt, kusjuures igaüks neist teeb sama tööd. Kui näiteks mitu inimest korjavad samal ajal ja kohal marju, niidavad heina, kannavad rasket palki, tõmbavad noota, kaevavad kraavi, on meil tegemist lihtühistööga. Komplitseeritud ehk *keerd-ühistöös* lahendatakse majanduslikud ülesanded sel teel, et iga üksikisik täidab töös *erilise* funktsiooni, mille kogusumma kujundabki antud töö terviku. Et seega terve ülesande täitmine jaguneb erineva laadiga osa-ülesandeiks, nimetatakse keerdühistööd teisiti *tööjaotuseks*. Viimane on omakord kahesugune — *tehniline* ja *ühiskondlik*. Tehnilise tööjaotuse all mõistetakse mingi komplitseeritud tööprotsessi liigestust reaks mitmesuguseiks lihtsamaiks operatsiooneks. Nii valmistab näiteks taskukellatööstuses üks tööline ainult kella vedrusid, teine rattakesi, kolmas osuteid, neljas poleerib välisosi jne., iga tööline teostab ainult ühe operatsiooni terve produkti valmistamisel. Ühiskondlik tööjaotus, haarates mitte üksikut töökoda või üksiku produkti valmistusprotsessi, vaid tervet ühiskonda, avaldub ühiskonna liikmete jagunemises eriklassidesse ja -rühmitistesse elukutsete ja tööalade järgi, on seega mõisteliselt laiem tehnilisest töö-

jaotusest. Igal töötaval inimesel on meie päevil kindel kutse või tööala, millel ta produtseerib üht teatud liiki varasid: ühed toimivad käsitöölistena või põllumeestena, teised vabrikutöölistena mitmesugustes tööndusharudes, kolmandad esindavad n. n. vabu elukutseid (arstid, advokaadid, õpetlased j. m.), neljandad on tegevad kaubanduse ja liiklemise alal jne. Kultuuri arenguga rohkeneb alatasa kutseliikide ja tööalade arv, s. o. ühiskondliku differentseerumise protsess süveneb. Süvenemise kõrval võib tähele panna teistki nähtust, millest oli kõnet juba esimeses peatükis: see on nimelt ühiskondliku tööjaotuse ruumalaline laienemine rahvusvahelise ulatuseni, mille väljenduseks on üksikute valmistusharude (põllundus, metall-, tekstiil- j. m. tööndused) kiirem areng neis mais ja riikides, kus tingimused antud valmistusharule on soodsamad. Tehnilise tööjaotuse positiivne tähendus majanduselus on õige suur. Esiteks arendab see tööosavust, sest isegi keskmiste võimetega inimene omandab üht ja sama tööoperatsiooni korrates peagi suure vilumuse. Teiseks võimaldab tööjaotus kasutada täiel määral iga töölise isiklikke omadusi (ühel juhul on vajaline jõud, teisel — kiirus, kolmandal — tähelepanu jne.) ja rakendada töösse lihtsamate operatsioonide täitmiseks õppimata ja nõrgemate võimetega töölisi, neidki seega otstarbekohaselt kasutades. Edasi kõrvaldab tööjaotus need kaotused töölise ajas ja tööintensiivsuses, mis on seotud ühelt tööprotsessilt teisele siirdumisega. Tööjaotuse tõttu tasub end kulukate instrumentide ja masinate soetamine paremini, sest neid on võimalik ühes valmistusprotsessis kõiki korraga tarvitada ja nii kapitali mitte kasuta lasta seista. Kõigil neil põhjusil tõuseb tänu tehnilisele tööjaotusele suurel määral töö produktiivsus ning muutuvad paremaks töö omadused: tööd tehakse mitte ainult kiiremini, vaid ka paremini ja täpsamalt. Seega on tehniline tööjaotus tähtsaks teguriks kultuurse progressi, ainelise rikkuse kasvamise teel. Mis öeldud tehnilise tööjaotuse esiduste kohta, on osalt maksev ka ühiskondliku tööjaotuse suhtes. — Tööjaotuse arenedes on selgunud aga ka selle pahed. Kõige esiteks jääb inimene ühetoonilise töö mõjul nii vaimliselt kui kehaliselt kängu; nürinevad ta vaimuomadused ega arene need organismi osad, mis otseselt pole töös tegevad. Säärase ühekülgsuse vastu on nüüdisaeg leidnud abinõusid: kehalist degenereerumist aitab vältida sport, mis ikka rohkem on hakanud levima kõigi töötegijate ringkonnis, kuna tööliskonna vaimliseks kasvatuseks on tekkinud tööliste klubid (töölismajad) ja muud asutised teatri- ja lugemissaalidega, raamatukogudega j. n. e. Sama otstarvet taotlevad mitmesuguste organisatsioonide poolt korraldatavad populaarteaduslikud loengud, odavahin-

nalised teatrietendused ja kontserdid, maksuta või vähese tasu eest tarvitada olevad raamatukogud j. m. Kõigi nende vaimuharimise vahendite kasutamise eelduseks on muidugi mõõduka kestusega tööpäev ja rahuldav töötasu.

Tehnilise tööjaotuse teise pahena võiks nimetada töölise sõltuvust kindlast tööalast või kutsest, mille tagajärjel tal on raske tööd leida, kui selles valmistusharus, kus ta oli tegev, mingil põhjusel töö väheneb. Siiski pole see raskus alati võitmatu, sest mitmesugustes tööndusharudes tarvitusel olevate masinate sarnasus võimaldab õppinud töölistele tihti siirduda ühelt alalt teisele, kui olud teda seks sunnivad.

Ühiskondliku tööjaotuse eitava küljena mainitagu asjaolu, et kuigi iga tööd tehakse seda rohkem meeleldi ja paremini, mida rohkem ta vastab töötava isiku loomupärastele kalduvustele, pole tööjaotuse tõttu vaba kutsevalik meie päevil tegelikult alati teostatav: mida madalam isiku sotsiaalne seisund, seda rohkem määravad talle aineline puudus ja juhus selle koha valmistuses, mida tal tuleb täita mõnikord terve elu kestel. Kuid sedagi tööjaotuse eitavat mõju on võimalik pehmendada mitmel teel. Üks suurim ühiskondliku tööjaotuse negatiivne tagajärg on lõpuks rahvastiku jagunemine erikihtidesse ja -rühmitistesse, mille huvid on tihti vastuolus ja mis seetõttu asuvad võitlusse teineteisega. Siin esineb lepitava tegurina riigivõim, kes oma teotsemises peab olema juhitud üldsuse kasust. — Kokkuvõttes peab möönma, et tööjaotuse pahede vastu võitlemine ei või ulatuda tööjaotuse enda eitamiseni, sest see tähendaks terve majanduslikku elu tagurpidiminekut.

Muidugi on tööjaotusel ka piirid, millisteni ta on üldse teostatav. Nii laseb end iga antud tööprotsess liigestada ainult teatavaks arvuks operatsioonideks; samuti pole igas valmistusharus kõigi tööoperatsioonide üheaegne teostamine võimalik looduslikel ja muil põhjusil (eriti on see maksev põllunduse kohta).

Kapitali mõiste ja liigitus. Inimsoo arengut võimaldab selle protsessi p i d e v u s: iga järgnev inimpõlv kasutab eelmise põlve saavutisi ja lisab neile juurde oma osa, töötades omakord mitte ainult oleviku, vaid ka tuleviku jaoks. Aineliste varade loomiseks on inimesel samuti võimalik kasutada eelmiste põlvede kogutud rikkusi, s. o. majanduslikus elus avaldub side mineviku ja oleviku vahel selles, et inimene kasutab k a p i t a l i.

Keskaegses ladina keeles mõisteti capitalis pars debiti all võlga, nimelt võla põhiosa vastandina selle juurde kuuluvaile intressidele. Vastavalt sellele etümoloogiale mõel-

dakse harilikus elus sõna „kapital" all esijoones protsente kandvat rahasummat või kasu toomiseks kuhugi paigutatud varandust. Majandusteaduses ei määra selle või teise objekti kapitaliks tunnistamist mitte see asjaolu, kas ta omanikule kasu toob, vaid ta kasutusviis. Kapitaliks nimetatakse majandusteaduses varasid, mis on eelmise valmistuse tulemus ja määratud uute varade valmistuseks. Vastandiks kapitalile on tarvitusvarad, mis on määratud vahetuks tarvituseks, mitte aga uute varade valmistuseks. Kapitali mõiste alla kuuluvad seega: valmistusvahendid, nimelt masinad, tööriistad, aparaadid, põllunduslikud ja tööndusliku ehitised; liiklemis- ja sidevahendid — laevad, raudteed ühes veereva koosseisuga, laod ja muud tarbehooned, sadamate sisseseadud, posti, telegraafi, telefoni ehitised; kari põllunduses (n. n. elav tarbvara) ja maaparandused (maa kuivatus, niisutus, väetus); tooresainesed, pool- ja valmisfabrikaadid (puuvill, ketrus, riie; raud, teras; seemnevili, loomatoit) ja kütte- ning määrdeained masinate jaoks (puu, süsi, turvas, põlevkivi j. m.); laos seisvad kaubad, mis müügiks määratud j. m. Kõik need varad, kuigi nad omavahel suuresti erinevad, omavad seda tunnust, et nad on eelneva valmistuse saadus ja on määratud järgneva produktsiooni teenistusse selle sõna laiemas mõttes. Kuid maa näiteks, mis pole inimese loodud, vaid esineb loodusliku annina, ei kuulu kapitali mõiste alla; samuti tuleb sellest eraldada toidutagavarad, majapidamistarbed, lõbustuse ja teaduslikkude ning kunsti tarvete rahuldamiseks püstitatud ehitised jne. Raha, kui nüüdisaegset valmistust võimaldav vahend, loetakse harilikult kapitali mõiste alla kuuluvaks, kuigi raha on õieti kapitali ja üldse varade hindamise abinõu ja üldse n. ö. kapitali asendaja.

Peab tähendama, et ülaltoodud definitsioon määrab kapitali mõiste rahvamajanduse vaatekohalt. Kuid, nagu juba ülal märgitud, võib kapitali määritleda ka teisiti, mõistes selle all fondi (raha või varu), mis annab tulu selle omanikule ilma viimase isikliku tööta. Kapitali niisuguses mõttes nimetatakse eramajanduslikuks. Selle olemasolu on iseloomulik nüüdisaja majanduslikule korrale: kapital valmistusvahendite mõttes, mis on ühtlasi kolmest valmistustegurist omandanud suurima tähenduse, on ettevõtjate kätes ja esineb nende suhtes iseseisva kasuallikana, s. o. eramajandusliku kapitalina. Nüüdisaja majanduskorda nimetatakse seetõttu kapitalistlikuks.

Kapitali kasutuskestuse järgi liigitatakse seda põhi- ja liikuvkapitaliks. Esimene omab püsivust, ta kulub aegamööda, järk-järgult, olles korduvalt valmistusprotsessi teenistuses ja säilitades lõpuni oma esialgse kuju ning

omadused. Siia kuuluvad ehitised, masinad, maaparanduse liigid. Liikuvkapital seevastu esineb oma esialgsel kujul ainult kord valmistusprotsessis, muutudes või koguni kaotades oma senised omadused järgnevais protsesses. Liikuvkapitali mõiste alla käivad näiteks tooresained (puuvill, raud), kütte- ja määrdeained j. m. Aruhaamer, jõumasin, raudteeliin on ühel ja samal kujul valmistusprotsessi teenistuses kümneid aastaid, andes oma väärtust üle valmistatava vara väärtusse osadekaupa; seevastu põleb kivisüsi täielikult ühes valmistusprotsessis ja söe väärtuse üleminek valmistatava vara väärtusse sünnib korraga.

Oma päraltolu järgi jaguneb kapital *ühiskondlikuks* (omanik riik või omavalitsused) ja *erakapitaliks* (omanik üksik eraisik või organisatsioon). Antud maa rahvamajanduses olemasolevad ühiskondlikud ja erakapitalid, mille omanikud sama rahva liikmed, kokku kujundavad selle maa *rahvusliku* kapitali. Selle järgi, mis alal kapital esineb, võib kõnelda näiteks kaubandus-, tööndus-, põllundus- või rahakapitalist. Kapital, mis ajutiselt varade valmistusest osa ei võta (näiteks seismajäänud vabrik), kannab *surnud* kapitali nime, kuna selle vastandmõisteks on *produktiivne* kapital. Loomulikult on surnud kapital kahjulik nähtus rahvamajanduses.

Kapitali tekkimine ja tähtsus majanduselus. Nagu juba kapitali mõiste määritlusest võib järeldada, tuleb kapitali kujunemise ja kasvamise (n. n. akkumulatsiooni) allikaks pidada tööd. Iga rahvamajandus võib omaks pidada seda suuremat kapitalihulka, mida suurem on selle loomiseks kulutatud töö hulk ja mida produktiivsem töö. Kui töö tootlikkus on säärasele astmele tõusnud, et ainult osa tehtavast tööst annab oma tulemusena töötegijale vajalised tarvitusvarad, ning kui ülejäänud osa tööst kulutatakse kapitali mõiste alla kuuluvate varade loomiseks, hakkab kapital kasvama. Ses mõttes on tehnilise progressi (masinate leiutamise) kõrval, mis osutub XIX sajandist alates kapitali kuhjumise tähtsaimaks eelduseks, teatud tähendus ka kokkuhoiul, kuid viimane üksinda ei suuda veel olla kapitali tekkimise teguriks. — Ettevõtjad, kelle kätesse koondub nüüdisajal suur sissetulek, kulutavad sellest võrdlemisi väikese osa isiklikeks tarbeiks, kuna suurem osa sellest läheb, kui olud seks soodsad, produktsiooni laienduseks, rakendatakse seega jällegi kapitali suurendamise teenistusse. Nii mõjustab kapitali akkumulatsiooni õige suurelt ka majandusliku eraalgatuse suund ja iseloom. Lõpuks pole siin tähtsuseta riigikord, eriti maksud. Kui riik oma sissetulekuist suurema osa pühendab säärastele ettevõtetele ja asutistele, mis rah-

vuslikku tööviljakust edendavad (rahvahariduse edendamine, liiklemisvahendite täiendamine), soodustab ta kapitali kasvamist. Maksude ebaõige jaotamine üksikutele rahvakihtidele võib seevastu mõjuda halvavalt töö produktiivsusele. — Ajalooliselt on kapitali tekkimine toimunud üksikuil rahvastel sageli teiste rahvaste kulul, kandes seega röövi iseloomu. Seks pakub XVI—XVIII s. koloniaalkaubandus, mis ettevõtjaile andis 400—2000% kasu, rikkalikke näiteid. Alles suurtööndu se arenguga muutusid kapitali kasvamise tingimused.

Kapitalil on nüüdisajal otsustav mõju rahvamajanduses. Esijoones suurendab ta töö produktiivsust: kõik, mis öeldud tööjaotuse esiduste kohta, on maksev ka kapitali kasutamise suhtes. Suurtööndus, milles tööjaotus on äärmuseni välja arendatud, eeldab kapitali; mitmed suurtööndu se harud oma õige kulukate sisseseadude ja masinatega poleks ilma suurte kapitalide koondumiseta saanud tekkidagi. Üldse määrab iga maa produktsiooni ulatuse kui ka selle tehnilise ning majandusliku arengu kõrguse modernse kapitalismi ajastul selle maa kapitali suurus ja viimase edasise akkumulatsiooni tingimused või kapitali juurdevool välismaalt.

Kriisid. Majanduslik elu tervikuna on keerukas mehhanism, mis võib töötada hästi, ilma hõõrdumiste ja peatusteta, siis, kui üksikosad on vastastikku kohaldatud ja nende vahel täielik kokkukõla olemas. Tegelikult aga tekivad ses mehhanismis tihtigi korratused, majandusliku elu haigused, mida nimetame kriisideks. Kaob nimelt tasakaal valmistuse ja tarvituse vahel, mille põhjuseks on harilikult ületoodang, s. t. on valmistatud varasid mingis harus rohkem, kui neid suudab tarvitada rahvastik. Nii väljendub siis tööndu slik kriis selles, et puudub võimalus valmistatud kaupadest müügi teel lahti saada, mis omakord kutsub esile järsu hindade languse, ettevõtete sulgemise ja tööpuuduse tööliskonnas. Kuigi kriisidest võib juttu olla ka varemail aegadel, võtsid nad eriti terava kuju XIX sajandil, kordudes perioodiliselt tööndusmaadel. Kriiside põhjuste üle on palju vaieldud. Nende lähtekohaks võib pidada praegusaja majanduselule iseloomulist liiga kiiret kapitali kuhjumist; kapital avaldab survet valmistusele, sunnib viimast kiirenema. Kuid meieaegse maailma-majanduse päevil on turg sedavõrt laienenud, valmistaja ja tarvitaja on teineteisest sedavõrt kaugel, et valmistuse ja nõudmise tasakaalustamine on peaaegu võimatu. Kuigi iga ettevõtja teab, et kõik antud liigi kaubad ei suuda leida minekut, loodab ta, et tema produktid siiski ei jää seisma; iga valmistuse vähendamine tema poolt ei vähendaks valmistust üldse, vaid tuleks kasuks ainult ta võistlejaile. Seepärast püüab ta valmistada võimali-

kult rohkem ja kiiremini, et ette jõuda võistlejaist. Tagajärjeks võib aga kergesti olla ses või teises valmistusharus ületoodang ja hindade langus.

Kas avaldab maa langeva viljakuse seadus mõju ka praegusaja Eesti põllundusele? — Tooge näiteid üksikute tööliikide kohta. — Selgitage näidete varal, kuidas mõjuvad rahva kombed ja kõlblad omadused töö tootlikkusele. — Kuidas on Eestis korraldatud tehniline haridus? — Missugused on lihtühistöö esidused? — Missugused huvide vastuolud võivad tekkida majanduslikul alal üksikute rahvastikukihtide vahel riigis? — Kumb mõiste on laiem: kas kapital rahvamajanduslikus või eramajanduslikus mõttes?

4. peatükk.

Valmistuse organisatsioon.

Ettevõte ja ettevõtja. Varade valmistus võib toimuda mitmeti: esiti võib see sündida kodumajandusliku produktsiooni teel isiklikuks tarvituseks ilma vahetuse eesmärgita (näiteks: perenaine koob ise endale riide ja õmbleb endale rõivad); teiseks võib mingi inimühik (perekond, kogukond) produtseerida varu sama ühiku üldiseks tarvituseks, kuid samuti ilma vahetuse otstarbeta (näiteks maantee ehitus kogukonna või riigi poolt). Kolmandaks võib valmistus toimuda sääraselt, et üks isik või kogu isikuid toodab varu teiste tarvituseks eesmärgiga sellest tootmisest saada tulu. See ongi nüüdisaja majanduselus valdavam tootmisviis ja selle eeldusiks on eraomandus, varade vahetus ja tööjaotus. Sel viisil varade tootmiseks selle sõna laiemas mõttes (arvates selle alla põllunduse, tööndusе, kui ka kaubanduse ja transpordi) on majanduselus ellu kutsutud *ettevõtted*.

Majandusliku ettevõtte all tuleb seega mõista *üksikute valmistustegurite* (töö, kapitali, loodusjõudude) *ühendust* kindla iseseisva organisatsiooni näol, mille eesmärgiks on varade tootmisest ja vahetusest *kasu saamine*. Ettevõtte omanik ehk *ettevõtja* produtseerib või omandab varu harilikult mitte mingi kindla tellimise täitmiseks, vaid tundmatute, loodetavate tarvitajate, s. o. turu jaoks. Tema tegevusele on seega omane teatava määrani kindlusetu, spekulatiivne iseloom; senikaua, kui ta loodetavate tulemuste ootusel peab mahutama oma ettevõttesse kapitali (hankima masinad, tooresained, ehitama hooned, maksma tasu töölistele), kannab ta ärilist riisikot, saab selle eest aga edukate tulemuste korral erilist kasu (n. n. *ettevõtja kasu*, millest on kõnet veel edaspidi). — Praegusaja majanduslikus elus, milles puudub ühtlane juhtiv tahe,

täidavad eraettevõtjad vajalisi ja tähtsaid funktsioone, luues vabas võistluses eeldusi üldsuse tarvete katteks. Seks peavad nad suurel määral omama organisaatorlikke võimeid ja teravat pilku, et ette näha majanduslikke kõikumisi ja kohaldada neile produktsiooni hulka ja laadi.

Ettevõtted liigitatakse nende suuruse järgi suur- ja väikeettevõtteiks ning päraltolu järgi avalikeks ehk ühiskondlikeks (omanik riik või omavalitsused) ja eraettevõtteiks. Viimased omakord jagunevad isiklikeks ja kollektiivettevõtteiks selle järgi, kas nad kuuluvad ühe või mitme isiku omandusse.

Isiklikud ettevõtted. Isiklikku ettevõtet iseloomustab asjaolu, et ettevõtja on ise ettevõtte juhataja ja ühtlasi ainsaks isikuks, kes saab kõik tulud. Kui tema enda kapitalist ei jätku, laenab ta teistelt lisa ja maksab selle eest kokkulepitud protsente, kuid vastutust kannab ta üksinda ja kasu ammutab ta ettevõttest otseselt samuti üksinda. Seepärast on ta suurimal määral huvitatud ettevõtte edukusest. Isiklik ettevõte pakub rohkesti võimalusi isiklikkude võimete ja omaduste (tööjõud, intelligents, otsustus- ja vastutusvõime, inimestetundmine) kui ka isikliku kapitali vabaks töösserakenduseks; et üks tahtejõud juhib tervet ettevõtet, on see paindlik ja olukorrale kohanemisvõimne. Need on isikliku ettevõtte paremused, mille kõrval see omab aga ka puudusi: esiteks on ühe isiku kapital ja töövõime piiratud, et ettevõte võiks kuitahes suureks areneda; teise puudusena esineb ettevõtte vähene stabiilsus, sest omaniku surma või töövõimetuks jäämise korral võib ettevõte kängu jääda, kui omanikule ei leidu kohaseid asendajaid. Sageli on tänu asutaja silmapaistvale andekusele mõni ettevõte tõusnud õitsvale järjele, palju harvemini on aga ettevõtte pärija suutnud ettevõtet edasi arendada. Siiski on isiklik ettevõte tänapäevil levinud ja kohane ettevõtte vorm eriti neil aladel, kus suure kapitali mahutus pole tungivalt vajaline (näiteks väikepõllupidamises).

Kollektiiv-ettevõtted. Isikliku ettevõtte ülalmainitud puudused sundisid kapitalistliku majanduskorra arenedes ellu kutsuma ettevõtteid, milles mitu isikut on ühinenud oma tööjõu või kapitaliga ühiseks majanduslikuks tegevuseks ja mis seetõttu kannavad kollektiiv-ettevõtete nimetust. Viimaste tähtsamad alaliigid on: täisühing, piiratud ehk komandiitühing ja aktsiaühing.

Täisühingus on mitu isikut juhtivalt tegevad oma kapitali ja tööjõuga; kõik nad vastutavad ettevõtte kohustiste täitmise eest solidaarselt ja piiramatult, s. o. terve oma varandusega, saavad aga samuti kas oma ettevõttesse mahutatud kapitali osale vastavalt või eriliste kokkuleppetingimuste

järgi kasu. Seega on täisühing õieti liitumise teel laiendatud isiklik ettevõte. Selle paremusteks tuleb lugeda suurema kapitali ja tööjaotuse kasutusvõimalust: osanikkude poolt ettevõttesse mahutatud kapital on loomulikult suurem kui iga üksiku osaniku oma; ka võtavad osanikud ettevõtte juhtimisest isiklikult osa oma võimete ja ettevalmistuse kohaselt, igaüks sel kohal, kuhu ta kõlbab kõige paremini. Ka on osanikkude piiramatu vastutuse tõttu usaldus väljastpoolt täisühingu vastu suurem. Täisühingu puuduseks peetakse selle juhtimist võrdsete õigustega mitme isiku poolt, mille tõttu tihti juhtudel, mil tarvis mõnd kaaluvat otsust teha, ei suudeta kõigi osanikkude arvamust kokkukõlastada; see omakord mõjub halvavalt ettevõtte tegevusele, tehiste kiirusele ja agaramate osanikkude algatusvõimele. Ka eeldab täisühing kõigi osanikkude ausust ja vastastikust usaldust, sest iga eksisamm või kuritarvitus ühe osaniku poolt mõjub teistelegi osanikele, kes vastutavad säärasel korral terve oma varandusega, ja võib esile kutsuda ühingu lagunemise. Täisühingud on tekkinud juba keskajal perekonnaettevõtete näol ja praeguselgi ajal arenevad need sageli lähemate sugulaste (isa ja pojad, vennad, mõne isikliku ettevõtte pärijad) omavaheliste äriliste koondistena.

Täisühingu kõrval võib keskaja kaubanduses (Itaalias) leida teistki majandusliku koondise vormi. Kaupmees, asudes kaugele ärireisule, võttis enesega müügiks kaasa teistegi isikute kaupu; kui ta õnnelikult oli reisult tagasi jõudnud, jagati saadud kasu teatud alustel kõigi ettevõttest osavõtnute vahel. Kui aga ärireis äpardus (näiteks laev hukkus tormis või sattus meriröövlite kätte), kaotasid osavõtjad oma kapitali. Nii siis võtsid ettevõttest osa oma kapitalidega mitu isikut, ettevõtte juhtimine aga, kaupade sisseost ja nende müük oli ühe isiku kätes. Teisest küljest vastutasid temale oma kapitali usaldanud isikud ainult selle kapitali piirides ja võisid ettevõtte äpardumise korral kaotada ainult selle. Säärastest koondistest ongi arenenud nüüdisaja piiratud ühing, milles on üks või mitu täisosanikku, kes ettevõtet juhivad ja selle kohustiste eest vastutavad terve oma varandusega, ja üks või mitu lihtosanikku, kes teatava kindla kapitalihulgaga osa võtavad ettevõttest, mille juhtimisele neil pole aga mingit otsustavat mõju. Nad saavad vastavalt mahutatud kapitalile osa ettevõtte kasust, vastutavad kahjude kõrval samuti ainult mahutatud kapitali ulatuses ja neil on õigus kontrollida ettevõtte äriraamatuid. Piiratud ühing pakub asjatundlikele ja teovõimsaile isikuile (näiteks mõnele leiutajale) võimalusi edukaks iseseisvaks teotsemiseks, kuna teisest küljest isikud, kes eemal seisavad tööndus-kaubanduslikust tegevusest, võivad suurema või väiksema kapitaliga osa

võtta tootmisprotsessist, ilma et nende muu varandus kannataks ettevõtte äpardumise korral. Ettevõtte kapitalijõud kasvab seega ilma selle juhtide teotsemisvabadust piiramata. Säärane ettevõte eeldab lihtosanikkude kindlat usaldust ettevõtte juhtide vastu ja kuritarvituste võimalus viimaste poolt kindla kontrolli puuduse tõttu on sääraste ettevõtete olulisem eitav külg.

Aktsiaühingud. Kui täisosanikud üldse puuduvad ja ettevõte koostub ainult oma kapitaliosa suuruses vastutavaist lihtosanikest, on meil tegemist aktsiaühinguga, mis oma nimetuse on saanud aktsiaist, s. o. osamaksu vastu antavaist dokumentidest. Aktsiate müügist moodustub ettevõtte põhikapital (n. n. aktsiakapital); ühe ettevõtte aktsiate väljalaskehind on ühesuurune (näit. 10, 50, 100 krooni); aktsiad võivad olla nimelised või nimeta, kusjuures viimasel juhul aktsia omanikuks loetakse aktsiavaldajat. Iga osanik kannab riisikot ainult aktsia väärtuse piires, ta võib ettevõtte täielise kokkuvarisemise korral kaotada ainult aktsiaisse paigutatud summa. Aktsia pealt saab selle omanik igal aastal teatud kasu ehk n. n. dividendi, mille suurus oleneb ettevõtte edukusest. Aktsionär võib oma aktsiate edasimüügi teel hõlpsasti ühingust lahkuda; eriti lihtne on nimeta aktsiate müük, mis liiguvad turul hariliku kaubana. Aktsiakapitali kõrval kasutatakse ettevõttes tihti veel obligatsioonikapitali: vajades lisa ettevõttesse paigutatud kapitalile, annab aktsiaühing välja erilised võlakohustised ehk obligatsioonid, mille omanikud vastandina aktsionäridele saavad juba enne kindlaks määratud kasu (protsente) hoolimata ühingu kasutoovuse kõikumistest. Obligatsionäärid pole seega mitte ettevõtte osanikud või kaasosanikud, vaid ettevõtte võlauskujad.

Kuigi aktsiaühingute alged ulatuvad hilisemasse keskaega, kannavad selgemini nüüdisaja aktsiaühingute iseloomu XVII sajandil tekkinud priviligeeritud kaubandusühingud (a. 1600 Inglise, a. 1602 Madalmaade Ida-India kaubakompaniid), millele järgnes hulk teisi; hiljemini sai aktsiaühingu kuju omaseks panga-, kinnitus-, kaevandus- ja raudteedeettevõtteile. XIX sajandi keskpaiku tekkisid esimesed aktsiaühingud tööndu se alal, kuna nende asutamine läks eriti hoogu 70-dail aastail. Nüüdisajal haarab aktsiaühing kõiki neid tööndu se, kaubandu se, krediidi alasid, millel ettevõte asutamine pole jõudumööda ühele või mõnele kapitalistile, kus eesmärk on saavutatav ainult hulga isikute kapitalide ühendamisega. Isik asub siin rohkem tahaplaanile, valitseb kapital. Seetõttu on aktsiaühing suurettevõtteis kõige enam levinud kapitalistliku ajastu ettevõttekuju. Nii on Inglismaal umbes $^1/_4$ tervest rahvuslikust kapitalist koondunud aktsia-

ühinguisse; a. 1924 oli Saksamaal 17 000 aktsiaühingut. Ka Eestis omab aktsiakapital mõjuvat kohta rahvamajanduses. Eramajanduslikult annab aktsiaühing igale osanikule, kes ettevõttesse mahutab ainult ühe, tihtigi õige väikese osa oma varandusest, võimaluse saada kasu piiratud riisikol ja ilma isikliku osavõtuta ettevõttest, mis mõnikord omandab hiiglaulatuse, kusjuures aktsiate edasimüük võimaldab mahutatud kapitali tarbekorral tagasi saada. Rahvamajanduslikult seisab aktsiaühingute tähendus suurte ettevõtete rajamiseks ja arendamiseks vajaliste hiiglakapitalide koondamises hulgast väiksematest osadest, mis teisiti poleks vahest alati leidnud kohast rakendust. Samuti jaguneb suure ettevõtte riisiko masside õlgadele ega olene ettevõtte käekäik üksikisiku saatusest.

Nii levib hoogsalt aktsiaühing hoolimata selle suurtest puudustest, mis suurel määral on tingitud selle ettevõttekuju organisatsioonist. Aktsiaühingul on kolm organit: kõrgeim — aktsionäride üldkoosolek, siis viimase valitud ühingu juhatus ja lõpuks juhatust kontrolliv valvenõukogu ehk revisjonikomisjon. Teoreetiliselt on peremeesteks aktsionärid, sest neile kuulub ju aktsiakapital, kuid tegelikult on lugu teisiti. Aktsionäride üldkoosolek ei suuda tihti järjekindlalt ettevõtet juhtida: see käib kord aastas koos juhatuse ja revisjonikomisjoni valimiseks ning aruande ja äriseisu kontrollimiseks; aktsionäride kogu koostub isikuist, kes teineteist ei tunne ja kuuluvad mitmesugustesse ringkondadesse ja elukutsetesse. Üldkoosolekuist võetakse vähesel arvul osa, sest väikese arvu aktsiate omanikud pole väga huvitatud ettevõttest: aktsiaist saadav dividend moodustab ainult väikese lisatulu nende muudele sissetulekutele ja isiklikule teenistustasule. Kõigil neil põhjusil osutub üldkoosolek aktsiaühingu elus tihti rohkem formaalse tähtsusega teguriks. Ka revisjonikomisjoni valimisi üldkoosolekul võib üksikute mõjukate aktsionäride propaganda juhtida neile soovitavas suunas. Seega koondub harilikult aktsiaühingu juhtimine juhatuse kätesse, kes teotseb peaaegu ilma kontrollita ja kellest oleneb ettevõtte käekäik. Kui juhatuse volitusi üldkoosoleku poolt kärpida, mis ju iseenesest on võimalik, võib ettevõtte elastilisus ning kasutoovus kannatada; laialiste volitustega juhatus võib aga kalduda riskantsete, aktsionäride huve riivavate vahendite kasutamisele. Nii seisab aktsionäride osavõtt ühingust tavaliselt ainult selles, et juhatusele antakse kätte ühingu varandus selle valitsemiseks ja sellest kasu ammutamiseks. Et aga suurem osa kasust läheb aktsionäridele, on juhatuse liikmed (direktorid) ja viimaste ümber koonduv juhtiv grupp ainult osalt huvitatud oma tegevuse tulemusist. Et direktorite huvi tõsta, eraldatakse nende jaoks osa ettevõtte kasust. — Muudest aktsia-

ühingute eitavaist omadusist mainitagu nende administratsiooni suuri kulusid (juhatuse ja ametnikkude palgad j. m.) ja sageli vähest kokkuhoidu asjaajamisel, aktsiatega spekuleerimise võimalust, mille tõttu aktsiate hinnad aetakse mõne ringkonna poolt kunstlikult kõrgeks, et neid siis jälle lasta langeda, kahtlaste, petlikult suuri kasusid tõotavate, kuid seda ainult üksikuile õnneküttidele andvate ettevõtete asutamist aktsiaühingute kujul jne. Kõigist kirjeldatud pahedest hoolimata on aga aktsiaühingu kuju, nagu juba mainitud, õige levinud selle suurte esiduste tõttu, kuna pahede vastu on võimalik osalt leida vastuabinõusid.

Ettevõtjate koondised (kartellid ja trustid). Nüüdisajal, mil ettevõtete arv igal alal kiiresti suureneb, peavad need oma saaduste müügiks kasutama laialdast reklaami ja kibedas võistluses alandama hindu mõnikord ajuti alla tootmistulude, et aga võistlejat kõrvaldada ja siis jälle hinda tõsta. Selles võistluses võidavad need ettevõtted, kes on oma kapitalilt tugevamad, kuna nõrgemad lõpetavad oma tegevuse. Kui säärane tegevus üksikuile isikuile — ettevõtjaile on kahjulik, ei puudu sellel rahvamajanduse vaatekohalt positiivne külg: niisuguses võistluses, milles suurettevõte hävitab väiksemad, katkestavad mahajäänud tehnikaga ettevõtted oma tegevuse, areneb tehniline progress ja inimkond tervikuna pigemini võidab seetõttu. Ettevõtjaile selgus aga peagi, et hävitava võistluse asemel neil on kasulikum liituda ning ühiselt oma huvide kaitset korraldada. Säärased koondised on esinenud varemailgi aegadel mitmesugusel kujul. Meie päevil on erilise tähtsuse omandanud kartellid, s. o. ettevõtjate (tööstarite või kaupmeeste) ühingud valmistuse või müügi reguleerimiseks ilma vastastikuse võistluseta; kui säärane kartell oma eesmärkide saavutamiseks loob ühise organi (näiteks väljamüügi-keskuse), nimetatakse seda sündikaadiks. Püüdes kõrvaldada või vähemalt pehmendada konkurentsi, määravad sündikaadid minimaalhinnad nende liikmete poolt valmistatavatele kaupadele, või fikseerivad toodangu suuruse iga üksiku liikme ettevõtte kohta, et vältida üleproduktsiooni ja hindade langust, või jaotavad oma liikmete vahel raioonid kaupade müügiks. Liitumises lähevad sündikaadid aga veel kaugemalegi, koondades saaduste müügi ühisesse keskusse, nii et üksikud ettevõtted kaotavad oma toodangu otsese müügi õiguse. Täiele mõjule pääseb sündikaat ainult siis, kui liitub võimalikult rohkem sama valmistus- või vahetusala ettevõtteid. Iga edasine uus liige muudab sündikaadi seisundi aina tugevamaks, kuna aga väljaspool antud sündikaati asuvad ettevõtted kasutavad viimase loodud paremusi, ilma et nad tarvitseks kanda sündikaadi liikmete kohustisi. Seetõttu on igal sündikaadil tendents

omal alal saavutada monopolset seisukorda, milleks nad tarvitavad mitmesuguseid vahendeid (võistlevad ettevõtted omandatakse ostu teel, sunnitakse neid ägeda võistlusega likvideeruma jne.). Et sageli välismaa ettevõtete võistlus osutub kardetavaks sündikaatidele, püütakse neidki kaasa tõmmata sündikaati; viimane omandab säärasel korral rahvusvahelise ulatuse. Kui siis liitumises veel astutakse samm edasi ja üksikud ettevõtjad kaotavad oma iseseisvuse mitte ainult oma saaduste müügi, vaid ka tootmise alal, tekib sündikaatide kõrgeim vorm — t r u s t, milles rida ettevõtteid liitub üheks ettevõtteks. Endised ettevõtete omanikud muutuvad nagu aktsionärideks ühes ühises ettevõttes, millest nad saavad dividendi vastavalt ettevõttesse mahutatud kapitalile.

Esialgu oli sündikaatidel eesmärgiks võidelda üleproduktsiooniga, hindade järskude kõikumistega. Nad teostasid olulisi tehnilisi uuendusi; vabrikuid kokku ostes jätsid nad tegevusse ainult need, mis olid kõige paremini korraldatud tehnilisest küljest, kuna muud suleti. Kuid ajajooksul muutus sündikaatidel üleproduktsiooni kõrvaldamine eesmärgist vahendiks, mille kaudu ammutati võimalikult suuremat kasu; püüti kui mitte kõrgendada maksvat kasunormi, siis vähemalt seda kindlustada. Kõige edukamalt arenevad sündikaadid ja trustid neil valmistusaladel, kus on olemas ainult vähene arv suurettevõtteid, esijoones aktsiaühingute näol; kokkulepete sõlmimine hulga väikeste ettevõtetega on raske ega pole need kokkulepped kestvad. Oma nüüdisaegsel kujul on sündikaadid ja trustid seetõttu suurtööndusega kaasas käiv nähtus; eriti suur mõju on trustidel, mille kodumaaks on Ameerika. Ka Eestis on üksikuil valmistusaladel tekkinud seda laadi koondised. Nii on Eestis praegusel ajal teotsemas õlle- ja tuletikutehaste sündikaadid; samuti on tähtsamad puuvilla- ja paberitööonduse ettevõtted sisemüügiks loonud kummalgi alal sündikaaditaolise organisatsiooni, kuna mõne aasta eest asutatud tubakatehaste sündikaat on oma tegevuse lõpetanud. Viimasel ajal on esinetud koguni kavatsusega luua riiklikkude metallitehaste sündikaat, mille ülesanded küll erineksid tavaliste sündikaatide omadest.

Rahvamajanduslikult vaadelduna on sündikaatidel see jaatav külg, et nende kaudu produktsioon kohaldatakse tarvitusele. Seega omandab majanduselu kindlama aluse ja osutub võimalikuks vältida kriise nende kahjulikkude tagajärgedega. Kaupade hinnad tõusevad küll kõrgemale, kui see toimuks vaba võistluse alusel, kuid kui need ei ületa üldist ostujõudu, pole see alati tingimata kahjulik nähtus, sest ettevõtjate edu suurendab üldist tootmisvõimet ja võimaldab kõrgemate palkade maksmist. Ka muutuvad hinnad püsivaks. Sündikaa-

tide pahe seisab selles, et need võivad oma võimu tarvitada üldsusele kahjulikus suunas, peamiselt tarvitajate ringkondade ekspluateerimisega. Eriti on tarvitajale kahjulik, kui sündikaat siseturul hoiab hinnad kunstlikult kõrgel, et toodangu ülejäänud osa välismaal seda odavamalt müüa. Ekslik oleks aga sellest järeldada, et ettevõtjate koondised on nüüdisaja majanduselus säärane patoloogiline nähtus, mis tuleb tingimata kõrvaldada: majanduselu arengut ei tule tõkestada, vaid seda juhtida ainult õigele teele. Et ühiskonda kaitsta kapitalistlikkude monopolorganisatsioonide ülevõimu vastu, võib riik sündikaatide tegevust oheldada sisseveotollide alandamisega, uute, sündikaatidesse mitte kuuluvate ettevõtete tekkimise soodustamisega või koguni vastukaaluks oma ettevõtete asutamisega.

Ühistegelised valmistusühingud. Uuemal ajal on hoogsalt arenenud ühistegeline ehk kooperatiivne liikumine, mille majanduslikuks eesmärgiks on inimeste vabatahtliku organiseerimise teel võimaldada neile võimalikult suuremat osa oma töötulust endale saada. Ühistegelised ühingud ehk kooperatiivid on isikute (mitte kapitalide) koondised, mis rajatud liikmete üheõigusluse põhimõttele. Kooperatiivi eesmärgiks pole mitte nagu mõnel aktsiaühingul kasu saamine, vaid säärane ühing püüab oma liikmetele luua soodsamaid valmistustingimusi või vähendada nende väljaminekuid koduse majapidamise alal. Kooperatiivid jagunevad kolme põhiliiki — krediidi- (laenu- ja hoiu-), valmistus- ja tarvitajateühinguiks. Kuna laenu- ja hoiu- ning tarvitajateühingutest tuleb kõnet edaspidi, peatume siinkohal ainult valmistusühinguil.

Valmistusühingud sõna otseses mõttes tekkisid XIX sajandil, kusjuures nende eesmärgiks oli kaotada palgatöö ja kapitalikasu ning muuta tööline ettevõtjaks. Sääraseid valmistus- ehk tööühinguid asutasid näiteks pagarid, kuldsepad, trükitöölised Inglis- ja Prantsusmaal. Ettevõtte rajamiseks vajaline kapital koguti tööühingu liikmete sissemaksudest; iga ühinguliige töötas ettevõtte töökojas, olles seega samal ajal ettevõtte tööline ja kaasomanik; ettevõtte juhid valiti ühinguliikmete poolt ühiselt ja nad olid ühingu ees vastutavad; saadavad tulud jaotati samuti liikmete vahel. Omal ajal pandi sääraseile ühinguile suuri lootusi, arvates nende kaudu võimalikuks töö ja kapitali vastuolusid kõrvaldada (olid ju ühingus töölised ühtlasi kapitali omanikud). Hoolimata seltskonna ja osalt valitsuste toetusest ei suutnud säärased ühingud enamikus püsida elujõulistena. Esiteks puudus neil küllaldane kapital edukaks võistluseks muude suuremate ettevõtetega. Muudeks valmistusühingute kokkuvarisemise põhjusiks olid juhtivate jõudude puudulik ettevalmistus ja

halb saaduste müügikorraldus ning seesmise distsipliini nõrkus. Eestis on säärast laadi valmistusühinguid vähesel määral asutatud käsitööliste poolt (näiteks kingseppade, rätsepate tööühingud).

Suurem menu on olnud valmistusühinguil sõna kaudsemas mõttes, kes oma liikmeile — väikepõllupidajaile ja väikeettevõtjaile — püüavad teha kättesaadavaks mõningaid suurettevõtete paremusi, teotsedes ainete ühise sisseostu, oma liikmete töösaaduste ühismüügi või tööriistade ja masinate ühise hankimise ning kasutamise alal. Nagu mujalgi, on Eestis niisugused valmistusühingud levinud eriti põllumajanduse alal. Nende tähtsamad liigid on järgmised:

1) piimaühingud, mille ülesandeks piima ümbertöötamine ühispiimatalitustes ja piimaproduktide ühismüük; 1925. a. ulatus nende arv 232-ni;

2) kartuliühingud, mille eesmärk on kartuli ühine ümbertöötamine tärkliseks ja piirituseks; sääraste ühingute arv oli 1925. a. 160, neist oli 120 ühingul oma piirituse- ja tärklisevabrikud;

3) turbaühingud, mis oma liikmeile hangivad turvaskütet ja valmistavad turvast loomade aluspõhuks;

4) masinatarvitajate ühingud, mis seavad endale ülesandeks soetada oma liikmeile, kelle majapidamine ei vaja üksikult suuremate põllutööriistade, -masinate ja -seadiste pidamist, ühisel jõul mainitud vahendeid tarvitamiseks ja omandamiseks; need ühingud on arenenud eriti hoogsalt ja 1925. a. tõusis nende arv 669-ni.

Nende ühingute tegevuse otstarbekohasemaks juhtimiseks ja saaduste müügi paremaks korralduseks on asutatud vastavad keskühingud ja liidud. Säärasteks keskorganisatsiooneks on piimanduse alal keskühing „Estoonia"; siis kartuliühingute ja masinatarvitajate-ühingute liidud. Peale selle korraldavad põllumeeste-seltsid oma liikmete tarbeks ühiseid majanduslikke ettevõtteid; samas suunas on tegev ka vastav keskorganisatsioon — Eesti Põllumeeste Keskselts, õhutades põllumajanduslikkude ühingute asutamist ja juhtides viimaste tegevust. Oma liikmeile kõigil ühistegevuse aladel annab nõu ja juhatust kõigis ühistegevusse puutuvais praktilistes ja teoreetilistes küsimustes Eesti Ühistegeline Liit, mis on saanud üldse Eesti ühistegelise liikumise vaimliseks keskuseks.

Riigi- ja omavalitsus- (kommunaal-) ettevõtted. Möödunud sajandi esimesel poolel, kui Euroopa riigid olid äsja vabanenud politseiriigi väiklasest ja koormavast kodanikkude hooldamissüsteemist, peeti majandusteaduses endastmõistetavaks tõeks, et riik oma olult on halb ettevõtja ja seetõttu alati ning kõikjal tuleb eelistada eraalgatust. Kuid säärasest

kapitalistliku valmistusviisi algperioodil tekkinud käsitusest tuli peatselt loobuda, kui hakkasid arenema hiiglaettevõtted, eriti liiklemise alal, ning kui nende koondumine eraettevõtjate (aktsiaühingute) kätes sageli hakkas end valusalt tunda andma rahva ja riigi huvidele. Juba tehnilistel põhjustel pole näiteks raudteede ehituse alal vaba võistluse põhimõte teostatav kuigi suurel määral, sest kahe antud punkti vahel on ikkagi ainult üks raudteeliin mõeldav. Nii omandasid raudteed peatselt, kuigi eraühingute omandusena, monopolse iseloomu. Teisest küljest on rahvamajandusele tähtis süstemaatiliselt arendatud raudteedevõrk; eraettevõtete kaudu on aga seda võimatu teostada, sest viimased ehitavad raudteid sinna, kus need on tasuvamad. Säärased nähtused sundisid riikide valitsusi üldsuse huvides ka oma ettevõtteid soetama hakkama. Kuid mitte ainult riik, vaid ka omavalitsused (kommuunid), eriti linnaomavalitsused on ikka rohkem hakanud rõhku panema oma ettevõtete asutamisele ja arendamisele.

Võrreldes ühiskondlikke ehk avalikke (riigi- ja omavalitsuse-) ettevõtteid eespool käsiteldud eraettevõtetega peab tähendama, et esimesed erinevad oma iseloomult ja ülesandeilt tunduvalt viimastest. Nimelt pole ühiskondlikkude ettevõtete ülesanded mitte ainult puht-majanduslikud, vaid ka muud laadi (sotsiaalsed, kultuurilised). Seetõttu pole ka kasu saamine mitte peamine eesmärk niisuguste ettevõtete tegevuses. Nii ehitab riik tihti raudteed väheasustatud maaaladele, et neid elustada ja üldisse läbikäimisse kaasa tõmmata, kuigi seesugustest raudteedest pole loota ainelist tulu; linnaomavalitsus määrab tema asutatud saunas sissepääsuhinna odava, et võimaldada sauna tarvitamist võimalikult laiemaile ringkonnile jne. Oma iseloomult on riigi ja omavalitsuse ettevõtteiks kohased need, mille juhtimine võib toimuda kindla skeemi järgi bürokraatlikul teel, ilma et oleks vaja alatasa muutuvaile majanduskonjunktuuridele kohaneda ja kiireid, sageli suure riisikoga ühenduses olevaid samme astuda, nagu see eraettevõttes on vältimatu. Ühiskondliku ettevõtte olemasolu on õigustatud siis, kui seda nõuab üldsuse huvides mõningate oluliste tarvete rahuldamine, kui on vaja kõrvaldada laiemate kihtide ekspluateerimist mõne monopolse seisundi omandanud eraettevõtte poolt või kui mõnel alal eraettevõte end ei tasuks ja seetõttu ei saa tekkida.

Riigi kätes on praegusel ajal kõikjal monopolina säärased ettevõtted, nagu post ja telegraaf (Eestis ka telefon), harilikult ka raudteed (Ameerikas ja Inglismaal on viimased siiski eraettevõtted). Peale selle on riigil harilikult teisigi monopole (Prantsusmaal näiteks tubaka-, Eestis piiritusemonopol), kuid need on fiskaalset laadi, s. o. nende ees-

märgiks on ainult riigile sissetulekuid hankida. Sama iseloomu omavad Eestis veel riiklikud põlevkivi-, turba- ja metsatööndused, mõned tehased j. m. Rohkem kui riigi omad on levinud nüüdisajal linna- ehk munitsipaal-ettevõtted. Tervishoiu nõudeil on tekkinud linna veevärgid, tapamajad, suplusasutised, saunad. Nende kõrval esinevad linnaelanikkude muude tarvete rahuldamiseks määratud ettevõtted — elektrijaamad, gaasivabrikud, trammid jne. Mis puutub sääraste ühiskondlikkude ettevõtete rahvamajanduslikult kasulikesse omadusisse, siis olgu tähendatud, et esiteks hästijuhitud ettevõtted, andes riigile või omavalitsusele ainelist tulu, võivad kergendada maksukoormatust ja seega rahvastiku käekäiku parandada; teiseks võib nende kaudu üldsusele, eriti kehvemaile kihtidele teha hõlpsasti ja odavalt kättesaadavaks tähtsaid majanduslikke varu. Ettevõtjaina võivad riik ja omavalitsused tööolude ja tehnilise külje korraldusega oma ettevõtteis kui ka hinnapolitikaga eraettevõtteile olla eeskujuks, viimaste kahjulikku mõju paralüseerida ja neid kaasa tõmmata tehnilise ja organisaatorliku edu teel. Ühiskondlikkude ettevõtete puuduseks osutub muu seas nende vähene elastilisus, sest ametnikud on oma tegevusvabaduses seotud.

Suur- ja väiketööndus. Tööndusliik produktsioon toimub meie päevil käsitöö, kodutööndu se ja vabrikutööndu se näol. Käsitöö all mõistetakse säärast valmistuskuju, mil iseseisev valmistaja (meister üksinda või oma perekonnaliikmete või abiliste — sellide kaastegevusel) toodab saadusi tellimiste täitmiseks või üldse piiratud määral, olles vahetus ühenduses tarvitajaga. Kodutööndus seisab oma loomult selles, et ettevõtja laseb oma arvel ja sageli oma materjalist iseseisvaid kodutöölisi valmistada saadusi. Täiuslikumaks valmistusvahendiks osutub nüüdisajal vabrikutööndus, mis vastandina ülalmainitud väike- ja kesktööndu slikele vormidele moodustab suurtööndu se. Täpsaid piire suur- ja väike-ettevõtete vahel on igal üksikul juhul raske tõmmata. Jagamise aluseks võetakse mõnikord tööliste arv, lugedes ettevõtted kuni 5 töölisega väike-, 5—50 töölisega kesk- ja üle 50 töölisega suurettevõtteiks. Mõnikord teostatakse liigitust mõne teise välise tunnuse järgi. Üldiselt võib tähendada, et oma olult koostub suurettevõte kõrge väärtusega produktsioonielementidest, s. o. selles on tegev suur kapital ja rohke tööliste arv. Ettevõtja ise ei võta suurettevõttes osa tegelikust, täidesaatvast tööst, vaid tema ülesandeks on töö organiseerimine, valmistuse üldine juhtimine ja toodangule turgude leidmine. Väikeettevõte töötab seevastu vähese kapitaliga ja vähese tööliste

arvuga, ettevõtja ise võtab otseselt osa tööst, saaduste müügiala on piiratud.

Majandusliku arengu iseloomulikuks omaduseks tööndu se alal on nüüdisajal väiketööndu se (käsitöö ja kodutööndu se) järkjärguline väljatõrjumine suur- ehk vabrikutööndu se poolt (n. n. tööndu s l i k kontsentratsioon). Suurimaks suurtööndu se esiduseks võrreldes väiketööndusega on täiuslikuma tehnika (jõu- ja töömasinate) tarvituselevõtt, mis väiketööndu ses pole võimalik. Käsitöölisel puudub raha nende rohkete ja keerukate masinate hankimiseks, mis on tarvitusel vabrikuis, puuduvad samuti ruumid nende paigutamiseks. Ka ei saa väike-ettevõtja masinaid otstarbekohaselt tarvitada: hulga masinate töösserakendamine samal ajal mitmesuguste tööoperatsioonide teostamiseks on võimalik ainult rohke tööliste arvu ja hulgalise valmistuse eeldusel. Selles vajaduses kasutada käsitsitööd seal, kus vabrik rakendab töösse masina, peitubki väiketööndu se hääbumise peapõhjus: väike-ettevõte ei suuda valmistada saadusi nii o d a v a l t kui suur-ettevõte. Peale selle tuleb suurtööndusele kasuks veel rida teisi asjaolusid. Suur-ettevõte omandab t o o r e s a i n e s e i d suurel hulgal vahetalitajateta ja saab neid seetõttu o d a v a m a l t. Suurettevõttes on võimalik t ö ö j a o t u s õige laias ulatuses, sest massilisel saaduste tootmisel võib valmistusprotsessi liigitada kõige otstarbekohasemalt ja iga tööoperatsiooni jaoks leida kõige kohasemaid töölisi. Samuti võimaldab suurettevõtte laad pidada erilisi s p e t s i a l i s t e tehnilise ja kaubandusliku ala paremaks juhtimiseks ning korraldamiseks ja üldse kasutada paremat tööjõudu, sest suurettevõte võib tööliste t ö ö d t a s u d a p a r e m i n i ja luua neile s o b i v a m a i d t ö ö t i n g i m u s i. Valmistusjäänuseid, mis väike-ettevõtetes lihtsalt kõrvale heidetakse, võib suurettevõte kasulikult tarvitada mõneks muuks otstarbeks, seega valmistuskulusid vähendades. Igasugused tehnilised täiendused ja leiutised leiavad rakendust just eeskätt suurettevõtteis, mille suur kapital pakub võimalusi uuenduste kiireks teostamiseks. Ka saaduste müügi suhtes on suurettevõte paremais tingimusis: valmistatavate saaduste hulga tõttu võib neid transportida kaugemaissegi kohtadesse ja seega kasutada k õ i g e s o o d s a m a i d t u r u t i n g i m u s i; samuti tasub end r e k l a a m hulgimüügil hästi. Suurettevõtja kasutada on lõpuks o d a v a m ja üldse soodsam k r e d i i t kui väike-ettevõtjal, mis on eriti tähtis. Kõigil neil põhjusil suurtööndus valmistab saadusi enam, odavamini ja paremini kui väiketööndus. Veel enamgi: mitmel puhul poleks nende ülesannete lahendamine, mida arenev elu esile nihutab, olnud mõeldav väiketööndu slikkude ettevõtete jõuga. Raudteeveduri, auriku, automobiili, mitme-

suguste suurte ja keerukate masinate produktsioon pole teostatav käsitöölise jõu ja tööriistadega, vaid selleks on paratamatult vajaline suurtööndusliк töökorraldus.

Aegamööda tungib ülalkirjeldatud tegurite mõjul suurtööndusliк valmistusviis ikka rohkem üksikuile valmistusaladele ja väiketööndusе seisund raskeneb. Kui siiski nüüdisajal üksikuil aladel on püsinud käsitöö ja kodutööndus väiketööndusе vormidena, siis sünnib see suurel määral neis töötasu ja -tingimuste halvenemise tõttu. Et saaduse hind on võrdne, tuleb käsi- ja kodutööndusеs kokku hoida just töötasu arvel seda, mida vabrikant kokku hoiab masinate tarvitusega. Üldse võib lugeda nüüdisajal tõsiasjaks, et käsitöö säärastel aladel, kus valmistuse laad võimaldab suuremaulatuslikku tehnilist tööjaotust teostada ja kus valmistatavate saaduste liigid on vähearvulised (ning kus produktsioon seetõttu võib sündida massiliselt), ei suuda jääda püsima, vaid peab aset andma suurtööndusele. — Mõnel üksikul alal võib käsitöö siiski esineda elujõulisena normaalseilgi töötingimusil. Eelduseks on siin kaks asjaolu: esiteks peab olema tarve sääraste töösaaduste järgi, mis rahuldavad tarvitaja individuaalset maitset; teiseks peab nõudmine teatud produktide järgi olema piiratud. Neile eeldusile vastab näiteks rätsepa, kübarategija, kuldsepa töö. Mis puutub kodutööndusse, on seegi mõnel alal elujõulisena mõeldav; riigi peaülesanne on neilgi juhtudel, mil kodutööndus suudab püsida iseseisvana, seda iseseisvust kindlustada vaheltkauplejate kõrvaldamise ja töö tehnilise külje parandamise kaudu.

Suur- ja väikepõllumajandus. Sootuks teissugust olukorda võib tähele panna põllumajanduses. N. n. kontsentratsiooniteooria, mida harilikult ühendatakse Karl Marx'i kui selle looja nimega ja mille järgi suurettevõte majanduslikult tugevamana tõrjub välja väike-ettevõtted, kusjuures tekkivad suurettevõtted arvult kahanedes koonduvad vähearvulise suurkapitalistide rühma kätesse, käsitles kapitalistlikku arenguprotsessi ühtlase nähtusena, mis väljendub võrdsel määral niihästi tööndusеs kui põllunduses. Kapitalistliku majanduskorra arenedes selgus aga, et põllundus oma iseloomult tööndusest mitmeti erineb ja seetõttu põllunduslik suurettevõte ei suuda välja tõrjuda väikepõllupidamist. Tööndusest eraldab põllundust viimase produktsiooni orgaaniline laad, kuna tööndusliк valmistus on mehaanilist laadi. Ühel alal juhib inimese tahe elementide jagunemist ja ühinemist, teisel alal tuleb see jätta looduse hooleks. Inimese töö on põllunduses teisel kohal; sellel tuleb kohaneda looduse seadustele ja tujudele. Teisest küljest on põllunduslik ettevõte veel mitmes suhtes naturaal-iseloomuga: paljud saadused töötatakse ümber ja

TRU Raamatukogu

tarvitatakse samas majapidamises, kus nad produtseeritud, ning seetõttu on sõltuvus turust väiksem kui tööndu ses. Nende põllunduse omapärasuste tagajärjel osutub selles väike-ettevõte elu- ja vastupanujõulisemaks kui tööndu ses.

Kui üksikasjalisemalt vaadelda põllunduslikku tootmis-protsessi, siis võib esiteks märgata, et siin tehniline töö-jaotus on õige vähesel määral teostatav. Kuna tööndu slikus ettevõttes valmistus toimub samal kujul ja katkestamatult terve aasta jooksul, kusjuures töölised ühel ja samal ajal teostavad üksikuid valmistuse osaoperatsioone, teeb põllun-duses sama tööline aastaaja järgi erisuguseid töid: ühel ja samal ajal pole võimalik põldu künda, seemet külvata, vilja lõigata, peksta ja jahvatada. Põllutöö algus, kestus ja lõpp on tingitud kliimalistest oludest, mille muutmiseks inimene on jõuetu; vilja valmimist, koduloomade kasvamist ei suuda ta kiirustada. Samal põhjusel ei saa põllunduses täielikult teostada spetsialiseerimist ühe kindla valmistus-liigi järgi: põllumees on maakurnamise vältimiseks sunnitud kasvatama mitmesuguseid vilju, ühendama põllupidamist karjakasvatusega jne. Ülaltoodust selgub ühtlasi, miks põllun-duses masinate, eriti jõumasinate tarvitamine on piiratud ja seetõttu teise järgu tähtsusega. Vastavalt põllutöö ting-imustele ei saa masinaid siin töösse rakendada vahet pida-mata terve aasta kestel, vaid suure osa aastast peavad need seisma kasutamata; osa masinaist tuleb arvesse ainult põllu-töös saadud ainete ümbertöötamisel, kui põllumajanduslik produktsioon sõna kitsamas mõttes on juba lõppenud. Põllu-pinna omadused kui ka mitme töö individuaalne laad ei võimalda põllunduses kohati mõningaid tööprotsesse üldse mehhaniseerida. Et põllunduses töö pole mitte ühte paika kontsentreeritud, nagu tööndu ses, vaid teostub laialdasel maa-alal, tuleb masinal ka kohta vahetada, mistõttu masina töö ei saavuta vabrikutööndusele iseloomulist järjekindlust ja viljakust. Lõpuks piirab põllunduslikku produktsiooni *maa kahaneva viljakuse seadus*, mille mõjul töö mehhani-seerimine ning üldse suurte kapitalide põllundusse paigu-tamine ei anna teatud arenguastmel enam vastavat tulu. Nii etendab *elav* töö põllunduses siiski kõige tähtsamat osa; ikkagi jääb tähtsaimaks „masinaks" maa ja loovaks jõuks looma ja inimese jõud.

Nagu sellest põllunduse iseloomustusest selgub, ei saa põllunduse arengut samastada tööndu se omaga. Kui nüüd võrrelda põllunduslikku suurettevõtet väikepõllupidaja omaga, siis kõnelevad veel mitmed erilised asjaolud väike-põllupidamise kasuks. Esiteks on väikepõllumehe töö hari-likult intensiivsem kui palgalise töö mõisa majapidamises; pealegi saab väikepõllupidaja oma perekonnaliikmete töö-

jõudu otstarbekohaselt kasutada; samuti käsitseb väikepõllumees tööriistu ja materjale vajalise ettevaatusega ja kokkuhoidlikult. Õige tähtis väikepõllupidamise esidus on selles, et väikepõllupidaja on väheses sõltuvuses turust, sest esiteks tarvitatakse tema majapidamises suur hulk selles toodetud produktidest, teiseks pole tema majandusliku tegevuse eesmärgiks mitte kasusaamine, vaid esijoones endale ja oma perekonnale elatise hankimine. Nii tabab ka hindade langus väikepõllupidajat vähem valusalt kui suurpõllupidajat. Suurpõllupidamise paremusena esitatakse võimalust majanduse juhtimisel kasutada suuremaid agronoomilisi teadmeid ja oskusi, kuid need on nüüdisajal ka väikepõllupidajaile saanud kättesaadavaks kirjanduse, vastavate kursuste, õppeasutiste jne. kaudu. Muudest väike-ettevõtete üldpuudustest aitab aga väikepõllumeest üle *ühistegevus*. Sedavõrt kui masinad siiski omavad tähtsust põllunduses, on nad kättesaadavad väikepõllupidajale ühistegeliste ühingute kaudu. Sellelaadiliste organisatsioonide kaudu (millest kõnet oli eespool) saab väikepõllumees suurpõllupidajaga võrdseil tingimusil hankida seemnevilja, kunstväetist j. m.

Puhtmajanduslikult vaatekohalt võivad seega suur- ja väikepõllundus takistamatult kõrvuti püsida ja areneda; kus sotsiaalpolitilised olud seks on soodsad, võib märgata ülalmainitud tegurite mõjul väikepõllupidamise kasvamist. Põhjapanevad muutused maa omandus-vahekorris toimuvad aga ka väliste seaduseandlikkude aktsioonide mõjul, s. o. *agraarreformi* teel, kui see tarviliseks osutub rahvastiku eluliste huvide rahuldamiseks.

Maareform Eestis. Ühes Ida-Euroopa politilise kaardi muutumisega peale maailmasõda on uutes ellukerkinud riikides — Eestis, Lätis, Leedus, Poolas, Tšehhoslovakkias, ka Rumeenias — toimunud ümberkorraldused agraaralal suurpõllupidamise likvideerimise või kärpimise ja selle väikepõllupidamisega asendamise suunas. Eesti vabariik oli neist esimesi, kus säärane ümberkorraldus teostati.

Ajalooliselt olid praeguse Eesti piiridesse kuuluvad maad (peale Petserimaa ja Narva jõe taguse maa-ala, kus oli arenenud vene kogukondlik maakasutamine hingemaasüsteemi alusel) jagunenud õiguslikult 3 liiki: *rüütlimõisad*, *domeenid* ehk riigimaad ja *kirikumaad*. Iga tükk koostus omakord *mõisa-*, *kvoote-* ehk *kuuendiku-* ja *talumaast*. Maakasutamise kujuna esines nii suur- kui väikepõllupidamine. Tähtsaima osa neist liikidest moodustasid rüütlimõisad, mis olid kujunenud XIII sajandist alates, mil eestlased olid sunnitud alistuma sakslasist vallutajate ülevõimule. Esialgseist läänidest said Vene aja alust lõplikul kujul nende pidajate eraomandusse kuuluvad mõisad, mis

olid varustatud rea õiguste ja eesõigustega. Riiklikest eesõigustest oli olulisem rüütlimõisapidajate õigus osa võtta maapäevast, kus otsustati kõiki nii rüütelkondade kui ka terve maa käekäiku puutuvaid küsimusi ja mis seega täitis oma organitega omavalitsuse funktsioone. Rüütlimõisade tähtsamad eraõiguslikud eesõigused olid viinapõletamise ja õllekeetmise ainuõigus, laatade asutamise ainuõigus, jahi- ja kalapüügi õigus. Mõisamaad, mis 1860-date aastate seadustega lõplikult eraldati kvoote- ehk kuuendiku- ja talumaast, haris mõisnik suurpõllupidamise alusel; kvoote- ehk kuuendikumaad olid seaduse mõtte järgi määratud mõisatööliste tarbeks, kuid tegelikult kasutati neid mõisamaaga ühisel alusel; talumaa, mis n. n. orjusemaast tekkinud, ühine pidamine oli mõisnikul keelatud, vaid selle rentis ta või müüs vallakogukonna liikmeile — talupoegadele kasutamiseks väikepõllupidamise alusel. Talumaal lasus suurem osa maksudest ja koormistest, millest mõisamaa oli vaba või mida see kandis palju vähemal määral. Neist nimetatagu küüdikohustist, teede- ja sildade-tegemise kohustist j. m. Ka kogukondlikud kohustised (vallavalitsuste, vallakoolide, vallavaeste ülalpidamine) olid ainuüksi talumaade kanda. — Domeene, mis peamiselt Rootsi ajal olid tekkinud, kasutati Vene ajal rendileandmisega; üksikud neist tükeldati talukohtadeks. Kirikumõisad koostusid enamasti kahest osast — suurmaapidamisest ja talumaast. Rüütlimõisu oli enne maareformi Eesti vabariigis arvult 867, kroonumõisu, kirikumõisu ja maakohti (rüütlimõisust eraldatud karjamõisu) kokku 264. Suurmaaomandi keskmine suurus oli 1935 tiinu[1], väikemaaomandil kõigest 32 tiinu. Väikemaaomandite (omandiks müüdud talude) arv oli 50 961 ühikut 1 611 913 tiinu maaga, mis moodustas 42,1 % kogu maapinnast. Kui väikemaaomandite juurde arvata suurpõllupidajailt renditud maa, siis oli väikemaapidamisühikuid 71 913, kogusuuruses 2 121 767 tiinu (55,3 % kogu maapinnast), millest põllumajanduslikult kasutati 1 858 400 tiinu, kuna metsa ja kõlbmata maad oli 263 366 tiinu.

Ülalesitatud agraarolude ülevaatest võib juba järeldada, miks maareform Eestis osutus tarviliseks. Oma suures enamikus põlluharija, oli eesti rahvas kaotanud maa võõraile sissetungijaile. Ostu teel oli peale pärisorjuse likvideerimist osa maad rahva liikmete poolt tagasi omandatud, kuid suurem osa püsis mõisnikkude omandina, kes seda osalt lasksid seista kasutamata. Samal ajal oli hulk rahvast maa puudusel sunnitud hingitsema viletsais oludes või välja rändama. Säärane ebaloomulik seisund tuli muuta, andes maa

[1] 1 tiin = 1,0925 hektaari.

otseste harijate kätte väikepõllupidamise näol, et laiadele hulkadele soetada elatusvõimalust ja ühtlasi tõsta põllunduse viljakust kõigi kõlvuliste maade ülesharimisega. Maailmasõja viimaseil aastail oli mõisade majapidamine üldse jäänud laokile, mis asjaolu omalt poolt sundis kiiresti abinõusid tarvitusele võtma maa sööti- ja kasutamatajätmise vastu. Peale nende majanduslikkude põhjuste olid agraarolude reformimisel Eestis mõõduandvad ka politilised kaalutlused: oli vaja senise iganenud olukorra likvideerimisega murda valitseva aadli ülevõim, et kindlustada Eesti iseseisvust ja kõrvaldada maa võõra elemendiga koloniseerimise võimalus.

Eesti maareformi aluseks on Asutava Kogu poolt 10. okt. 1919 vastu võetud Maaseadus ja riigikogu poolt 16. juunil 1925 vastu võetud Riigimaade põliseks tarvitamiseks ja omandamiseks andmise seadus. Nende täienduseks on antud veel rida seadusi ja määrusi. Maaseadusega tunnistati riigi omandiks kõik suurmaapidamised (rüütli-, kiriku-, kroonu- j. m. mõisad ja nende renditalud) ühes nende põllundusliku tarbvaraga. Võõrandamisele ei kuulu väikemaaomand (mõisadest lahutatud ja müüdud talud), suur-maaomandist omavalitsuste ja headtegevate ning teaduslikkude asutiste päralt olevad mõisad ja koguduste maadest kalmistute, kirikute ja kloostrite all olevad maa-alad. Ka tarbvara suhtes tehti mõningaid erandeid. Hiljemini on endistele rüütlimõisade omanikele ja kogudustele tagasi antud väiksemaid maa-alasid. Ühes suurmaaomandi likvideerimisega tunnistas Maaseadus riigi omaks ka kõik maapõue loodusvarad Eesti piires, vaatamata sellele, kelle maa-alal need asuvad. Võõrandatud maa eest maksab riik (hiljemini vastu võetud eriseaduse järgi) endistele omanikele tasu; samuti said omanikud tasu tarbvara eest. Võõrandatud kõlvuliste maade kasutamine toimub peale eriotstarbeiks määratud maade eraldamist elujõuliste väiketalude loomise teel: maade tükeldamisel on keskmiseks normiks maapidamised, mis suudavad elatada üht perekonda ja mida võidakse harida 2 hobusega (suuruselt 5—10 hektaarini). Nende normaalkohtade kõrval asutati ka väiksemad kohad käsitöölistele aiapidamiseks ja teistele isikutele, kes peavad maad kõrvaltööharuna. Suuremaid maa-alasid on võimalik anda ühiskondlikeks otstarbeiks (põllutöökoolidele, katsejaamadele jne.); ka on eraldatud maid linnade ja alevite laiendamiseks. Maa saamiseks on õigus isikuil, kes maad soovivad harida ja kel seda polnud või oli vähesel määral; eesõigus maa saamiseks on isikuil, kes Eesti Vabadussõjast on osa võtnud. Kõik väikemaapidamised antakse rendile, kusjuures rentnikul on õigus maad endale kindlustada nii põlise rendi alusel kui ka era-

omandiks kuni 75 hektaarini; ostu korral tasutakse maa hind 60 aasta jooksul. Ei tule üldse jagamisele, jäädes seega riigi omandiks, võõrandatud mõisade metsad.

Maade tükeldamise ja jagamise kõrval tuli riigil hoolitseda ka uute asunikkude eest. Sel alal on tähtis riiklik abiandmine asunikele krediidi korraldamise näol. On antud nii inventari- kui ehituslaene loonus ja rahas. Teiseks soodustati ühistegeliste asutiste tekkimist asunikkude seas. Kuigi maareformi lõplik elluviimine nõuab veel aega, on suur töö sel alal tehtud. Ka on positiivsed tulemused juba selgunud: viljade kasvupinnad osutavad tunduvat tõusu, sama võib märgata viljasaagis; kõigi loomade arv on tõusnud enam kui kolmandiku võrra, suhteliselt veel enam on suurenenud nende toodang (piim). Põllundustoodangu väärtus on 5 aasta kestel (1922—1927) tõusnud 7 miljardi marga võrra (ehk 42,8 %). Rööbiti sellega on arenenud põllundussaaduste väliskaubandus.

Milles sisalduvad ettevõtja tegevuse head ja halvad küljed rahvamajanduse vaatekohalt? — Missugune on ühistegevuse kõlblas tähendus? — Loendage Eesti riiklikud ettevõtted, mis teil teada. — Missugused on teie maakonnalinna kommunaalettevõtted ja mis eesmärke need taotlevad? — Missugused käsitöö- ja kodutööharud on Eestis levinud ja elujõulised? — Kuidas on Eestis korraldatud põllumajanduslikkude teadmete levitamine ja agronoomiline nõuanne?

5. peatükk.

Varade vahetuse alused. — Raha.

Vahetuse ja väärtuse põhimõisted. Meie päevil ei suuda enam üksik inimene ega ka üksik perekond valmistada endale kõike, mida ta vajab, vaid suurema osa tarvisminevaid varu omandab ta mujalt, andes oma valmistatud ja saades vastu teiste toodetud produkte. See majanduslik protsess, mille kaudu varad liiguvad valmistuskohtadest tarvitaja kätesse, kannab vahetuse nimetust. Esialgseil majandusastmeil vahetus kas puudus täitsa või esines kõige lihtsamal kujul, kuna uuel ajal on see omandanud järk-järgult keerukamad vormid. Vahetuse oluliseks tingimuseks on selle kahekülgsus — isik saab midagi ja annab selle eest midagi. Suhe saadava ja antava vahel moodustab vara vahetusväärtuse. Kui näiteks 1 kg leiva vastu võib vahetuse teel saada 1 kg rauda, ütleme, et kg leiva väärtus väljendub ühes raua kg või et kg leiba maksab kg rauda (ehk vastupidi). Teine asi on vara tarvitusväärtus,

mis väljendub vara kasulikkuses, selles, et ta otseselt rahuldab seda või teist tarvet. Leiva tarvitusväärtus seisab näiteks selles, et ta kustutab nälga. Muidugi omavad ainult need objektid vahetusväärtust, millel on teatavgi tarvitusväärtus, sest kui need ei suudaks rahuldada mingeid inimlikke tarbeid, poleks neil omandaja suhtes tähendust. Vahetuse tekkimisega kerkib oma tähenduselt esiplaanile vahetusväärtus; tekib oluline küsimus, miks ühed varad omavad suuremat, teised väiksemat vahetusväärtust. Alul kannab vahetusel vastu saadavate varade hulk juhuslikku ilmet, kuid vähehaaval kujuneb igal asjal kindel väärtus, ühed on alati odavamad, teised kallimad.

Küsimus, millest oleneb säärane vahetusväärtus ja selle erinevused üksikute varade järele, on majandusteaduses raskemaid probleeme. Ilma selle peenustesse tungimata tähendatagu, et ühe teooria järgi (n. n. piirkasulikkuse teooria) iga vara vahetusväärtuse määrab selle piirkasulikkus, s. o. vähim kasulikkus, mis sellel varal või selle osal võib üldse olla antud konkreetsel juhul inimese tarvete rahuldamiseks. Näiteks hindab inimene esimest tükki leivast, millega ta rahuldab kibedat nälga, rohkem kui iga järgnevat leiva osa, mida ta vajab täielikuks küllastumiseks. Kui leiba veelgi rohkem on, nii et seda näiteks loomade toitmiseks võib kulutada, saab just see viimane, vähim kasulikkus inimese silmis tema terve leivatagavara väärtuse määrajaks. Seega on iga asja väärtus selle teooria järgi muutlik ja sõltub inimese subjektiivsest hinnangust.

Teine teooria (n. n. tööväärtuse teooria) lähtub varast endast, rõhutades, et vara valmistuseks kulutatav töö hulk on tähtsaimaks teguriks vara vahetusväärtuse kujunemises. Töö hulka tuleb mõõta tööks kulunud aja kestusega, n. n. ühiskondlikult tarvilise tööajaga, s. o. ajaga, mis kulub antud vara valmistuseks üldiselt maksvail tootmistehnika tingimustel töölise keskmise intensiivsuse ja osavuse juures. Tootmistehnika muutumisega muutub seega ka valmistatava vara vahetusväärtus. Mõlemad õpetused rõhutavad olulisi momente varade vahetusväärtuse kujunemisprotsessis.

Pakkumine ja nõudmine. Turg. Et vahetuse nähtusi mõista, tuleb silmas pidada, et tegelikult vara vahetusväärtus, nagu ta ostul ja müügil kujuneb, on valmistaja ja tarvitaja vahel käiva võitluse tulemus. Samal teel kujuneb objekti hind, mis on sama vahetusväärtus, kuid rahas väljendatud. Tarvitaja asju omandades püüab maksta võimalikult vähem, valmistaja neid müües püüab saada kõrgemat hinda. Nende vaatekoht asjale on seejuures erisugune: tarvitaja lähtub sellest, mis tähendus antud asjal on temale, neist tarbeist, mida peab rahuldama omandatav

asi. Valmistajale on seevastu ainuüksi tähtis saada müügi teel tagasi valmistuskulud (materjal ja töö) ning saavutada võimalikult suuremat kasu. Ses võitluses hinna suuruse pärast võidab see, kes on antud ajal majanduslikult tugevam. Mida rohkem on varasid müügil ja mida vähem nõudmist nende järele, seda tugevam on tarvitaja, sest siis peab valmistaja, et varu üldse müüa, nõus olema madalama hinnaga. Kui ta hinda alandab, võib tarvitaja omandatavate varade kaudu rahuldada ka enda vähemtähtsaid tarbeid ja ostab seega rohkem. Kui seevastu varu on müügil vähem võrreldes nõudmisega nende järele, on ülekaal valmistaja poolel, kes võib kõik produktid müüa ka kalli hinnaga. Sel teel kujuneb hind, kui nii tarvitajad kui valmistajad vabalt võistlevad omavahel. Selle võistluse kõrvaldamiseks püüavad mõlemad pooled kujundada ühise terviku, organiseeruda, et sel teel oma huve kaitsta. Sagedamini esinevad valmistajate või müüjate, s. o. vabrikantide või kaupmeeste organisatsioonid (kartellid, sündikaadid jne.), sest nende huvid iga antud varade liigi suhtes on ühtlased, kuna väga mitmesuguseid varu ostvate tarvitajate huvid on killunenud ning nad ise kuuluvad mitmesugustesse kihtidesse.

Vaba võistluse olemasolul tekib turg. Harilikus kõnekeeles tähendab see sõna varade ostu ja müügi kohta; rahvamajanduse seisukohalt omistatakse turu mõistele laiem sisu, tähendades sellega raiooni, mille piires nõudmise ja pakkumise vastastikuse mõjustuse tagajärjel kujuneb ühtlane hindade tasapind: ostjad ühelt ja müüjad teiselt poolt on hoolega oma huvide valvel, nii et iga eseme hind osutub tegelikult samaks terves raioonis. Need majanduslikud varad, millel on säärane turuhind, s. o. püsiv, kõigile ühtlane hind, mis enamvähem teada kõigile, kannavad kaupade nimetust. Vastavalt sellele, missuguse ulatusega on see raioon, milles toimub kaupade hindade kujunemine, võime kõnelda kohalikust (näiteks linnas), siseriiklikust ehk rahvuslikust ja rahvusvahelisest ehk maailmaturust. Majanduselu areng ühes liiklemisvahendite täienemisega toob endaga kaasa turgude laienemise: rohkeneb nende kaupade arv, mille hinnad kujunevad rahvusvahelises ulatuses (näiteks vili, puuvill j. m.).

Eespool oli kõnet sellest, kuidas hind üldse kujuneb. Tekib küsimus, millest oleneb hindade tasapind igal antud ajal. Teooria õpetab, et turuhind võrdub kaupade tootmiskuludega, millele juurde arvatud keskmine normaalne kasu. Kui suureneva nõudmise tagajärjel hind tõuseb märksa kõrgemale tootmiskuludest, osutub valmistus antud harus eriti kasulikuks ja laieneb, s. o. pakkumine suureneb ja

kutsub esile jällegi hinna languse kuni tootmiskuludeni. Kerkivad esile uued ettevõtted, mis töötavad suuremate kuludega ja võivad valmistada ainult tõusnud hindade tõttu. Kui nüüd hind langeb, peab osa valmistajaid, kes töötas suurimate kuludega, valmistuse katkestama, kauba pakkumine kahaneb ja hind peab tõusma jälle endise tasapinnani. See seletus on õige sedavõrt, kuivõrt hind kujuneb täitsa vaba võistluse tingimusis, kuivõrt see oleneb ainult nõudmise ja pakkumise kvantitatiivsest vahekorrast. Sageli esinevad aga turul kaubad, mille valmistus on piiratud mõnesugustel põhjustel (monopolkaubad) ja mille hind võib kestvalt püsida kõrgemal keskmisest, normaalsest tasapinnast, ilma et selle tagajärjel valmistus ja pakkumine suureneks. Nii võivad sündikaadid ja trustid piirata valmistust mingil alal ja lasta kaubad turule kõrgema hinnaga, kui tootmiskulud pluss normaalne kasu. Looduslikel põhjusil võib samuti mõni kaup ajuti omandada säärase n. n. monopolhinna (näiteks vili enne uut lõikust). Ka riik esineb vahel monopolistina: nii on Eestis piiritus riigi monopolkaup. Kõrvale jättes need erandnähtused, võib siiski XIX sajandi majanduselust küllalt tõestusi leida kaubahindade ja tootmiskulude vastavuse teooriale. XVIII sajandi lõpust levis masinate tarvitamine valmistuses, mille tagajärjel vähenesid valmistuskulud. Ning tõepoolest toimub juba XIX sajandi algusaastaist järjekindel masinatega toodetud saaduste hindade langus, esiteks puuvilla-, siis aga ka villa-, metalli- j. m. tööndustes. Tootmiskulud alanesid XIX sajandil kolmes suunas: esiteks kahanesid kulud kaupade valmistuse alal (kitsas mõttes), tänu suurtele leiutistele metalli-, keemia-, tekstiiltööndustes; teiseks langesid kaupade veokulud laialdase raudteedevõrgu tekkimise tõttu; lõpuks kutsus tugevnenud võistlus esile keskmise kasunormi languse.

Vahetust arendavad vahendid. Astudes varade vahetusse, satuvad inimesed sageli mitmesugustele takistustele, mida vaja kõrvaldada. Sageli, tahtes omandada antud eset, ei oma inimene neid asju, mida antud eseme omanik sooviks saada vastu, või ei oma neid praegu, kuid võiks nendega tasuda tulevikus. Esimene takistus vahetuses on kõrvaldatav raha abil, mida igaüks võtab vastu, teine — krediidi kaudu, mis võimaldab ühe tehiseosa täitmist (maksmist) edasi lükata tulevikku. On teisigi takistusi. Kuigi kaubad on valmistatud, puuduvad nad sel kohal ja ajal, kus ja mil neid vajatakse, nii et vahetus ei saa toimuda. Neid takistusi kõrvaldab esiteks kaubandus, mis juhib kaubad sinna, kus on tarve nende järgi antud ajal; teiseks saab neid takistusi vältida tänu liiklemisteedele, mis võimaldavad inimesi ja kaupu ümber paigutada ühest kohast teise.

Seepärast on vajaline peatuda lähemalt neil neljal vahetust soodustaval teguril — rahal, krediidil, kaubandusel ja liiklemisteedel.

Raha tekkimine. Metallraha. Raha tekib õige varajasel inimliku kooselu astmel vahetuse algetega käsikäes. Kõige algelisem vahetus oli n. n. naturaalvahetus: vahetati näiteks kindel arv karusnahku, kariloomi, tarbenõusid vahetult riidekanga, relvade j. m. vastu. Mida sagedamaks aga muutusid need tehised, seda rohkem hakkasid inimestele selguma säärase vahetuse pahed. Polnud alati kerge leida kedagi, kes vajas pakutavat vara ja omalt poolt oli valmis vastu andma seda produkti, mida teine pool soovis. Nii hakati neid varu, mille järele oli võrdlemisi elavam nõudmine, koguma suuremate tagavaradena, et neid oleks võtta vahetuse puhul. Üksikud käibivad kaubad omandasid aegamööda seega spetsiifilise iseloomu: nad muutusid üldisteks vahetusvahenditeks. Säärasteks kaupadeks olid näiteks karusnahad, kari (sellest ladinakeelne raha nimetus pecunia), ehteasjad, pärlid, kohati ka üldtarvitatavad toiduvahendid, nagu sool. Kauplemise laienedes kaugemaile maa-aladele oli vaja ratsionaalsemat vahetusvahendit, mis kaua säiliks omadusi muutmata ja oleks väiksemaisse osadesse jaotatav. Säärase vahetusvahendi osa hakkab seetõttu peatselt täitma metall (esiteks raud, tina, vask, hõbe ja lõpuks kuld), mida võib kasutada mitmeks otstarbeks — ehteasjade, tööriistade, relvade valmistuseks — ja millel on mitmeid vahetuse otstarbeks kasutatavaid omadusi: metalli võib kergesti jagada, transportida ja alal hoida, ilma et ta kaotaks oma väärtust. Nii saab metall kaubaks, mis kõikjal „maksab", s. o. rahaks. Seejuures tõrjuvad väärismetallid kuld ja hõbe vähehaaval teised metallid kõrvale, mis on seletatav väärismetallide eriliste esidustega: need on muutumatud, neid on kerge jagada, kusjuures nende vähimadki osad hoiavad alal terviku omadused; neil on kõrge ja üldtunnustatud vahetusväärtus. Et väärismetallid on oma väärtusega võrreldes väikese mahuga, siis on neid kergem kui teisi metalle tarvitada ning peita. Kuigi väärismetallid on samuti kaup, kõigub nende hind harva, sest nende soetamist pole võimalik soovikohaselt suurendada. Kui siiski uute leiukohtade avastamisega äkki suureneb turule ilmuvate väärismetallide hulk, langeb nagu iga teise kauba juures nende vahetusväärtus, s. o. kahaneb nende ostujõud. Nii oli lugu hõbedaga XVI sajandil Ameerika avastuse tagajärjel ja kullaga XIX sajandi keskpaiku, kui algas kulla juurdevool Kalifornia, Austraalia ja Aafrika kullaväljadelt.

Esiotsa tuli väärismetalle, kui neid kasutati vahetusabinõuna, iga tehise juures täpsalt kaaluda ja nende ehtsust

proovida. Oli seetõttu suur samm edasi, kui hakati üksikuid metallitükikesi tembeldama, seega tõendades nende antud kaalu ja täisväärtust. Nii tekkis metallraha ehk münt. Hiljemini võttis riigivõim rahalöömise õiguse enda kätte, millega oli paremini tagatud raha täisväärtus. Esimesed münd id tekkisid arvatavasti Lydias (Väike-Aasias) VII sajandil e. Kr.

Nüüdisajal on metallraha löömine kõikjal saanud riigivõimu ainuõiguseks ja toimub n. n. riigi rahapajas. Igal riigil on kujunenud oma rahaühik ning ühe või mitme ühiku kui ka ühiku osade suuruses lüüaksegi münte. Esialgu löödi raha väärismetallist puhtal kujul; et aga säärased rahatükid käibimisel kiiresti kulusid, siis koostub nüüdisaja metallraha väärismetallist, millele on rahapajas juurde lisatud veidi muud metalli (näiteks vaske), mis lisandit nimetatakse ligatuuriks. Raha tõelist, sisemist väärtust määrab selles sisalduva väärismetalli hulk ja selle sisemise väärtusega võrdub harilikult ka metallraha nominaalne, s. o. käibeväärtus, kuigi eriti varemail aegadel viimane on olnud mõnikord tublisti kõrgem metallraha sisemisest väärtusest. Peale selle lüüakse igas riigis vahetusraha (niklist, vasest, pronksist või mõnest muust metallisegust), milles metalli sisaldub alla raha nominaalväärtuse. Olgu seejuures tähendatud, et majandusteaduses senini kaks voolu esineb küsimuses, kas ja kui kaugelt tuleb raha väärtust tuletada tema ainelisest sisaldusest: n. n. metallistid rõhutavad, et metallraha on kaup ja on seega seotud oma sisemise väärtusega, kuna n. n. nominalistide arvamuse järgi ainult riigivõim määrab oma korraldusega metallraha maksvuse, ilma et ta tarvitseks arvestada selle sisemist väärtust.

Raha funktsioonid. Nüüdisaja majanduses täidab raha mitmeid tähtsaid ülesandeid. Esiteks on raha, nagu juba nägime, üldiseks tunnustatud vahetusabinõuks, mis liigitades vahetuse ostuks ja müügiks võimaldab seda teostada hõlpsasti ja laias ulatuses. Teiseks on raha üldine väärtuse mõõdupuu. Et kõiki varu saab raha eest osta ja müüa, harjuti nende väärtust raha väärtusega võrdlema ja täpsalt mõõtma. Seejuures tuleb küll möönda, et raha seda funktsiooni ei täida täiuslikult, sest raha ise on kaup ja seega mitte täitsa sõltumatu hinnakõikumistest. Kolmandaks esineb raha seadusliku maksuvahendina, milleks ta on saanud tänu riigivõimu sanktsioonile. Et raha vastu võib kõiki varu vahetada ja samuti rahaga viimaste väärtust mõõta, on mingi rahasumma omamine sama tähendusega kui selle summa väärtusele vastava varadehulga omamine. Seega on raha lõpuks kapitali asendaja, millena teda võib koguda taga-

varaks ja nii väärtusi säilitada ehk teiste sõnadega kapitali kasvatada.

Näeme siis, et raha etendab õige suurt osa. Ta ühendab palju rohkem inimesi, kui see oli võimalik naturaalvahetuse kaudu, ja loob rahvusvahelise kaubanduse. Ainult raha olemasolu võimaldab täpsat arvepidamist, selget kujutelma asja väärtusest, kulude ja tulude ülevaadet; ilma rahalise hinnanguta poleks erinevate omadustega kaubad väärtuselt üldse võrreldavad. Üldse loob raha majandusliku vabaduse: igaüks, kellel on teatav rahasumma, võib valida kaupade massist, mida ta vajab, ja seda omandada ilma suurema vaevata. Muidugi on rahal ka eitavaid külgi: ta kutsub esile hoolimatu kasujälgimise, „kuldvasika kummardamise" ja tekitab muidki pahesid.

Rahasüsteemid ja rahaühikud. Et raha majanduselus saaks täita paremini oma ülesandeid, peab riik omalt poolt määrama metallid, millest täisväärtuslikku ja vahetusraha lüüa, ja valima kindla rahaühiku. Selle järgi, kas rahasüsteemi aluseks on üks või kaks väärismetalli, kõneldakse lihtsast ehk monometallistlikust ja kaksik- ehk bimetallistlikust rahasüsteemist. Kauemat aega oli oma esiduste tõttu Euroopa riikides tarvitusel bimetallistlik süsteem, mis on rajatud põhimõtteile: 1) kulla ja hõbeda väärtuse vahekord määratakse kindlaks seadusega, 2) raha lüüakse piiramatul määral kullast ja hõbedast, 3) nii kuld- kui hõberaha on seaduslikud maksuvahendid summale vaatamata. See süsteem oli kohane, senikaua kui võrdlemisi vähe väärismetalli oli tarvitada raha löömiseks, nii et mõlemad metallid täiendasid teineteist vastastikku, kuid selle süsteemi tähtsaks eelduseks oli kulla ja hõbeda väärtuse stabiilne vahekord. Tegelikult aga osutub see vahekord muutlikuks, sest ühe või teise metalli turuväärtus võib langeda või tõusta. Nii oli näiteks Prantsusmaal bimetallistliku süsteemi maksvuse ajal kulla ja hõbeda suhe seaduseandlikult kindlaks määratud 1 : 15,5 peale. XIX sajandi teisel poolel hakkas aga hõbeda väärtus langema (1886. aastal näiteks oli vahekord 1 : 20) ja tekkis segadustehädaoht raha käibimises. Igaühel oli kasulik sel juhul säilitada kuldraha, sulatada see kangidesse ja 1 kg kulla eest saada näiteks mitte 15,5, vaid 20 kg hõbedat. Esineb nähtus, mida Inglise pankur Gresham oli juba XVI sajandil märganud: halvem ehk odavamaks muutunud raha tõrjub käibelt välja parema ehk kallima raha. Seetõttu loobusid riigid aegamööda bimetallistlikust süsteemist. Kuna Inglismaal juba XVIII sajandi lõpul hakkas toimuma üleminek monometallismile kuldvaluuta alusel, sündis see Euroopa kontinendil möödunud sajandi 70-daist aastaist alates. Ses üleminekus tuleb ära märkida

kaks momenti: esiteks katkestatakse vaba hõberaha löömine, teiseks kuulutatakse riigis käibel olev hõberaha vahetusrahaks, mida kodanikud on kohustatud vastu võtma ainult piiratud määral. Esimene samm on astutud kõikjal, kuid mõned riigid jäid sellel peatuma, mille tagajärjel kujunes n. n. lonkav süsteem. Viimane seisab oma olult selles, et kulla kõrval tunnustatakse ka hõberaha seadusliku maksuvahendina, mida vastu võetakse igasugustel maksmistel summa suurusele vaatamata, kuigi seda hõberaha riik lööb piiratud hulgal. Puudub seega võimalus vabalt lasta hõbedast riigi rahapajas raha lüüa, nagu see oli võimalik bimetallistliku süsteemi maksev olles. Lonkava süsteemi tekkimine oli seletatav raskustega kõige täisväärtusliku hõberaha käibelt kõrvaldamisel. Mitmes riigis viidi aga kuldvaluutale üleminek läbi puhtal kujul.

Euroopa tähtsamate riikide rahaühikud on praegusel ajal järgmised:

Inglismaa	naelsterling à 20 šillingit à 12 penssi,
Prantsusmaa . .	frank à 100 santiimi,
Saksamaa	mark à 100 penni,
Itaalia	liir à 100 sentesiimi,
Šveits	frank à 100 santiimi,
Hispaania	peseeta à 100 santiimi,
Belgia	belga à 5 franki à 100 santiimi,
Taani, Rootsi, Norra	kroon à 100 ööri,
Hollandi	kulden à 100 senti,
Venemaa	tšervonets à 10 rublat à 100 kopikat,
Soome	mark à 100 penni,
Läti	latt à 100 santiimi,
Leedu	litt à 100 senti,
Poola	slott à 100 krossi.

Põhja-Ameerika Ühendriikide rahaühik on dollar, à 100 senti.

Paberraha. Rahanduse ajalooline areng pole peatuma jäänud metallraha juures, vaid on esiplaanile nihutanud uue rahatüübi, millel pole mingit sisemist, ainelist väärtust (nagu kuld- või hõberahal), vaid mis esineb n. ö. sümboolse rahana; see on paberraha. See on eriti huvitav ja tähtis rahatüüp. Paberrahaks nimetatakse sedeleid kindlaksmääratud suuruses ja kirjaga, mis kannavad rahaühikute nimetusi ja esinevad riigi poolt määratud nimelisele väärtusele vastava sundkursiga seadusliku maksuvahendina. Kuigi neil sedeleil puudub aineliselt väärtuslik „sisu“, on need käibel esemetena, mis omavad täitsa reaalset väärtust, mille vastu

võib saada sama reaalseid majanduslikke varu nagu kuld- ja hõberaha vastu. Millega on siis seletatav säärane pealiskaudsel vaatlusel arusaamatu nähtus, et kasutu paberitükk osutub väärtuslikuks esemeks majanduslikus suhtlemises?

Enne kui sellele küsimusele vastata, olgu tähendatud, et ajalooliselt paberraha on tekkinud pangatähtede kõrval ja eeskujul. Üksikud suuremad pangad said riigivalitsuselt õiguse emiteerida (välja anda) pangatähti, s. o. erilisi dokumente, mis olid käibel metallraha kõrval ja mida emissioonipank, kelle poolt need olid lastud liikvele, oli kohustatud soovijaile igal ajal metallraha vastu ümber vahetama, seks tarvilikku kullakatet reservis pidades. Samuti andsid riigivalitsused raha käibimise tarbeks välja paberraha, mida normaalseil tingimustel riigikassa oli kohustatud vabalt vahetama metallraha vastu. Säärane kord maksis näiteks enne maailmasõda peaaegu kõigis kultuurriikides, kus oldi asutud rahasüsteemis kas täielikult või osaliselt kulla alusele. Kui aga riigi rahvamajandust tabavad vapustused sõdade või muude ettenägemata, erakordsete sündmuste näol, on riigivalitsus sunnitud paberraha vaba ümbervahetust kulla vastu lõpetama. Sellest hoolimata mängib paberraha antud maa rahasüsteemis iseseisvat osa, esinedes tõelise rahana. Et riik edasisel paberraha emiteerimisel ei võta endale mingit kohustist selle ümbervahetuseks, võib ta paberraha hulka suurendada rohkem, kui seda nõuavad raha käibimise tarbed. Sellest piirist üleminek kui ka üldse riigi finantside halvenemine viib aga paberraha väärtuse langusele. Paberraha väärtuse kõikumine on siis paberise valuuta iseloomuline nähtus, mis toob kaasa suuri pahesid terves rahvamajanduses, võimaldades mõningaile kihtidele saada teenimata kasu ja sundides teisi kannatama raskeid kaotusi. Seega määrab ümbervahetamata paberraha väärtuse suhe paberraha hulga ja olemasoleva tarbe vahel. Omistades paberrahale sundkurssi, s. o. hinda, millega igaüks on kohustatud paberraha vastu võtma, loob riik omapärase majandusliku monopolkauba. Et majanduslik suhtlemine vajab teatavat hulka rahavahendeid, teisi rahamärke peale paberraha pole aga käibel, siis võetakse viimast siseriigis kõikjal vastu. Siiski pole riik paberraha väärtuse määramisel kõikvõimas, vaid seotud, nagu ülal mainitud, raha käibe tarvete kogusuurusega. Et käibeks vajaliste rahamärkide hulka ka kõige ettevaatlikuma rahapolitika eeldusel on võimatu täpsalt kindlaks määrata, pole võimalik ka paberraha kursi kõikumisi vältida. Teatud tingimustel võiks paberraha esineda küll täiusliku rahakujuna: paberraha on parimal määral jaotatav (s. o. üksikuile sedeleile võib omistada väiksemat või suuremat nominaalväärtust), seda

võib käibetingimusile õige kergesti kohaldada (paberraha väljaandmine võib toimuda kiiresti ja nii suurel määral, kui see on vajaline), lõpuks on selle valmistuskulud õige väikesed. Kuid ideaalse paberraha jaoks vajaliste eeltingimuste loomine on mõeldav ainult teoreetiliselt, tegelikult, nagu nägime, tuleb sel alal võidelda suurte raskustega. Samuti tuleb silmas pidada, et seni kui maailm on jaotatud üksikuisse iseseisvaisse riikidesse, on paberrahal tsirkulatsioonivõime täiel määral ainult siseriigis, kuna välismaaga suhtlemisel ikkagi kulla alus osutub vajaliseks. Seetõttu on kõige otstarbekohasem paberraha kasutada rahalise suhtlemise vahendina ainult metallraha, pangatähtede ja muude krediidivahendite kõrval.

Maailmasõja tõttu kujunenud erakordseis oludes olid peaaegu kõik sõjast osa võtnud Euroopa riigid sunnitud siirduma paberisele rahasüsteemile, katkestades paberraha ümbervahetuse kulla vastu, kusjuures mõnes riigis (Venemaal, Saksamaal) tekkinud paberraha tõelise uputuse (inflatsiooni) mõjul selle väärtus suuresti langes. Sõjale järgnenud aastail on kõik riigid majanduselule vajalise kindluse andmiseks oma rahakurssi hakanud stabiliseerima, s. o. oma rahaühikut rajama kulla alusele. Inflatsiooninähtused ühes paberraha väärtuse langusega on esinenud aga varemailgi aegadel ja alati on rahareform, mis varemini või hiljemini säärastel kordadel osutus vältimatuks, olnud raskeks ülesandeks riigivalitsustele. Peajoontes on seejuures esinenud kaks võimalust: kas seab riik endale ülesandeks paberraha vähehaaval tõsta esialgse nominaalväärtuse tasapinnani (kõrvaldades käibelt liigse paberraha ja kasutades muid vahendeid), et siis maksma panna jällegi vaba ümbervahetuse metallraha vastu (raha konsolidatsioon), või loobub ta paberraha hinna tõstmise püüdeist ja asub paberraha ümbervahetusele viimase aja tegeliku kursiväärtuse alusel (devalvatsioon). Viimasel juhul tunnustab riik paberraha väärtuse languse fakti ja keeldub varemini paberraha väljaandmisel endale võetud kohustisi täitmast. Üldse nõuab aga rahareformi läbiviimine harilikult teatud ohvreid rahvamajanduselt. Seetõttu peab riik, et maad tulevikus päästa paberise valuuta pahedest või vähemalt kiirendada nende kõrvaldamist, silmas pidama rahva ainelise hüvangu üldist parandamist, et seega rahasüsteemile luua püsivat alust. — Uuema aja praktiline rahapolitika on leidnud aga ka tee raha stabiliseerimiseks, ilma seks otsest kuldraha liikvelelaskmist kasutamata: rahaühiku kullaväärtus määratakse kindlaks, kuid selle väärtuse kindlustamine toimub riikliku keskpanga kaudu, kus säilitatakse riiklik kullatagavara kui ka küllaldasel määral välismaa deviise (välisriikide kindla väärtusega seaduslikke

maksuvahendeid). Deviiside ostu- ja müügipolitikaga hoiab siis keskpank oma maa rahaühiku kindlaksmääratud väärtuse tasapinnal, kuigi see rahaühik on käibel paberraha näol.

Eesti rahasüsteemi põhijooned. Kui novembris 1918 Eesti saavutas tegeliku iseseisvuse, kuulutati Eesti rahaühikuks mark, mis jagunes 100 penniks. Selle kõrval liikusid Eestis esialgu veel muudki rahaühikud (Vene rublad, Saksa ja n. n. Ülem-Ida margad, Soome margad). Erakordseis oludes polnud kindla kullaväärtusega rahaühiku käibelelaskmine esiotsa võimalik, vaid Eesti mark osutus tegelikult ümbervahetamata pabermargaks, mille sisemine ostujõud järkjärgult kahanes vastavalt liikvele lastava paberraha hulga kasvamisele: kuna 1919. a. alul marga ostujõud oli näiteks koguni veidi suurem Soome marga omast, langes see peagi umbes ühe kümnendikuni Soome marga väärtusest. Marga langust püüti tõkestada välis- ja siselaenu tegemisega ja kulla ning välisvaluuta tagavarade kogumisega, kuid suuremaid tagajärgi saavutati sel alal alles paar aastat pärast Vabadussõja lõppu, mil majanduselu üldise kosumise tagajärjel Eesti Pank, kelle ülesandeks sai marga kursi stabiliseerimine, suutis hakata arendama kindlamakujulist valuutapolitikat välisdeviiside müügi näol oma tagavaradest sel ajal kujunenud enam-vähem püsiva kursiga. Kui aga tekkinud majandusliku kitsikuse tõttu 1923. a. mark hakkas uuesti avaldama kalduvust langusele, kerkis päevakorrale väärtkindla rahaühiku loomise küsimus. Esimeseks sammuks sel alal oli 1924. a. vastu võetud seadus kuldraha ühiku kindlaksmääramise ja kuldrahas lepingute sõlmimise kohta, mille järgi loodi kindla kullaväärtusega teoreetiline rahaühik kroon. Kõik tehised võisid nüüd sündida krooni alusel, mille kurssi noteeritakse Tallinna börsil kulla hinna järgi rahvusvahelisel turul. Seega ei saanud marga kursi langus tehiste kindlusele mõju avaldada. Ühtlasi viidi valitsuse poolt läbi rahamärkide koondamine (deflatsioon), vähendati karmi käega riiklikke väljaminekuid, võeti revideerimisele Eesti Panga senine krediidipolitika ning piirati laene. Kõik see avaldas marga kursile tervendavat mõju. Rahareformi teostamine täies ulatuses tuli siiski edasi lükata peamiselt kulla ja välisvaluuta tagavarade vähesuse ja pikaajalise välislaenu realiseerimisega seotud raskuste tõttu. Kui 1923.—1924. aastate majanduslikust kriisist Eesti oli oma jõuga üle saanud, marga kurss üle 2 aasta oli olnud kindel, selle kattevara püsinud 40 % ümber ja riigi rahandus üldse asus kindlal alusel, asuti 1927. aastal rahareformi teostamisele. Mais 1927 võeti selleks riigikogus vastu Rahaseadus, Eesti Panga põhikiri, Riigikassatähtede ja vahetustähtede emissiooni lõpetamise seadus ja Välislaenu seadus, sama aasta lõpul — Pikalaenu Panga

põhikiri. Nende seaduste järgi maksab 1.-st jaanuarist 1928 Eestis rahaühikuna kroon, mille väärtus võrdub $^{100}/_{248}$ grammi puhta kulla väärtusega ja mis jaguneb 100 sendiks. Seni käibel olnud mark võrdustatakse sendiga. Seaduslikuks maksuvahendiks on edaspidi ainult Eesti Panga tähed, kuna nendega rööbiti liikvel olnud riigikassatähtede ja vahetustähtede emissioon lõpetatakse; liikvelolevad riigikassatähed vahetatakse aegamööda Eesti Panga tähtede vastu. Riigikassal jääb õigus lüüa ja liikvele lasta metallist vahetusraha 2 ja 1 krooni, 50, 25, 10, 5, 3 ja 1 sendi ühikutes, mida eraisikud ja ametiasutised on kohustatud vastu võtma ainult kindla määrani (see määr kõigub vahetusraha liikide järgi 50 ja 2 krooni vahel), Eesti Pank aga igas summas. — Kuigi krooni väärtus rajaneb kulla alusel, ei lasta kuldraha mitte käibele, vaid krooni kursi kindlustamine toimub sel teel, et keskpank, s. o. Eesti Pank, on kohustatud teatavas korras kindlaks määratava hinnaga igalt isikult ostma või igale isikule müüma välisriikide kuldvaluuta alusel liikvelolevaid seaduslikke maksuvahendeid. Pank peab hoidma kattevara (kullas ja välisvaluutas) mitte alla 40 % liikvelolevate pangatähtede ning jooksvate kohustiste summast. Rahareform teostati kontaktis Rahvasteliidu rahanduskomiteega, mille kaasabil samal 1927. aastal tehti suurem välislaen 40-aastase tasumisega. Seega loodi Eesti Pangale võimalused temale pandud kohustisi krooni kursi stabiilsuse kindlustamise alal täita. Rahareformi tagajärjena võib konstateerida nii Eestis kui välismaal usalduse tõusu Eesti riigi ja raha püsivusse.

Miks kadus maailmasõja päevil mitmes riigis kuldraha käibelt? — Mis tähendus on riigi siselaenul rahakursi kindlustamisele? — Selgitage näidete varal, kellele ja kuidas sünnitab kahju paberraha kursi järsk langus ja kes saavad sellest kasu. — Kirjutage välja ajalehis ilmuvaist börsiteadaandeist tähtsamate välisriikide rahaühikute kursihinnad ja asetage need ülevaate saamiseks alanevasse järjekorda. — Missugused väärtpaberid täitsid 1919. a. Eestis raha aset? — Selgitage Eesti Panga põhikirja järgi („Riigi Teataja" 1927, nr. 48), missuguses korras määratakse kindlaks Eesti Pangale kohustuslik välisraha ostu- ja müügihind.

6. peatükk.

Krediit.

Krediidi olu ja liigitus. Raha, täpsamini metallraha, kujundab rahalise läbikäimise baasi, millele toeb krediidi laialdane korraldus. Krediidi olu seisab selles, et vahetustehis jaguneb ajaliselt kahte ossa: üks toimub kohe,

teine hiljemini. Sellega on ühenduses teine, vähem iseloomuline ja mitte alati esinev krediidi tunnus — vara andva isiku (võlauskuja, kreeditori) usaldus selle isiku vastu, kes vara saab (võlgnik, deebitor), nimelt kindel arvamus, et viimane suudab kokkulepitud tähtaja saabumisel seda vara või selle ekvivalenti tagasi anda, kui ka protsente tasuda vara kasutamise eest (kui protsendid olid ette nähtud tehises). Varemini loeti usaldust krediidimõiste oluliseks momendiks, kuid säärane käsitus on vaieldav, sest esiteks esineb usaldus ka muudes majanduslikkudes suhetes ja teiseks ei mängi mõningais tähtsais krediidioperatsioones (näiteks kinnisvara pantimisel) usaldus mingit osa. Seega võime krediiditehist määritella kui vahetustehist, milles saadava vara ekvivalendi tasumine toimub kindlaksmääratud tähtajal või üldse vara saamise momendist hiljemini.

Oma iseloomult jaguneb krediit mitmesugustesse liikidesse. Võlgniku isiku järgi tehakse vahet avaliku ehk ühiskondliku (riigi ja omavalitsuste) ja erakrediidi (üksikute isikute ja ühingute krediidi) vahel. Võla kindlustusviisi järgi eristatakse isiklikku krediiti, mis toeb võlgniku isiklikele omadusile, s. o. usaldusele tema vastu, kui ka võlgniku üldisele varanduslikule seisundile, reaalsest krediidist, mis põhineb võlgniku poolt antud reaalseil kindlustusil. Viimased võivad seista vallasvaras (lombardkrediit) või kinnisvaras — maas, majades jne. (hüpoteekkrediit). Lombardkrediidi korral annab võlgnik kindlustusena esineva vallasvara (rõivad, masinad, väärtasjad, väärtpaberid) võlauskuja kätte pandiks (ilma kasutusõiguseta) kuni võla tasumiseni; hüpoteekkrediidi korral jääb panditav kinnisvara võlgniku kätte piiratud kasutusõigusega. Mõlemal korral võib võlauskuja, kui võlg tähtajal jääb tasumata, panditud varade müüki nõuda nende müügihinnast võlasumma tasumiseks. Tehise eesmärgi järgi jaguneb krediit tarvitus- ja valmistus- (produktiiv-) krediidiks. Kui võlgnik saadud majanduslikke varu kasutab otseseks tarvete rahuldamiseks (laen vilja näol näljahäda kõrvaldamiseks, rahaline laen isiklikuks tarvituseks, nagu näiteks rõivaste ostmiseks), on tegemist tarvituskrediidiga. Kui seevastu võlgnik saadud laenu kasutab mingiks valmistusprotsessiks või üldse sellest kasu ammutab, esineb saadud krediit valmistuskrediidina sõna laiemas mõttes. Valmistuskrediidi korral toimub õieti kapitali ülekandmine, sest saadud majanduslikud varad leiavad ka võlgniku majapidamises kapitalina rakendust.

Tehise kestuse järgi jaotatakse krediiti lühiajaliseks (harilikult 3—9 kuu kestusega) ja pikaajaliseks (ulatub mõnikord 50—60 aastani). Lühiajaline on näiteks kauban-

duslik ja osalt tööndusliк krediit; pikaajalistena esineb osa tööndusliкke ja enamjagu põllumajanduslikest krediitidest (näiteks hoonete ehituseks, masinate soetamiseks, maaparanduseks tehtud laenud).

Krediidi areng ja tähendus majanduselus. Majanduse ajaloos kerkib krediit õige varakult esile. Esialgselt on selle kõige enam levinud kuju tarvituskrediit. Võlgniku õiguste puudulikkude tagatiste tõttu oli krediit vanal ajal sageli kasutatav orjastamisvahendina. Rooma orjuse, kesk- ja uueaegse sõltluse ajaloos omavad krediiditehised tähtsat kohta. Sel ajastul kandis krediit liigkasuvõtmise iseloomu, mida see säilitas kohati võrdlemisi hiliste aegadeni. Liigkasuvõtmise ajalooline osa on seisnud vabade kapitalide koondumises üksikute isikute (liigkasuvõtjate) kätesse, kelle ringkonnist aegamööda kerkis esile suur osa kaubanduse-, tööndusе- ja finantskapitali esindajaid, kui seks soodsad olud olid kujunenud. Selle kõrval on krediit õige varakult asunud vahetuse reguleerimise teenistusse, hõlbustades väljamaksusid. XVI sajandist algab elav valmistuskrediidi areng, mille oli esile kutsunud kaubanduslikkude suhete laienemine Ameerika avastamise järel. Samal ajal saab uut hoogu aga ka tarvituskrediit: seekord on modernse riigi tarbed (siirdumine alalistele sõjavägedele) need, mis hakkavad neelama hiiglasummasid. Nüüdisaja kapitalismi arenedes, eriti XIX sajandist alates, minetab liigkasukrediit kui ka üldse eramajanduslik tarvituskrediit oma tähenduse ja selle asemele astuvad need krediidi liigid, mis on peamiselt tekkinud suurettevõtete ja laialt arenenud rahakäibe teenistuses.

Nüüdisaja kapitalistlikus majanduskorras etendab krediit eriti suurt osa ja osutub tähtsaks teguriks selle korra edasises arengus. Kandes kapitali üle nende kätest, kes seda produktiivselt ei taha või ei suuda kasutada, nende kätesse, kes selle abil suudavad luua uusi väärtusi, omistab krediit kapitalile suurema produktiivsuse. Ka avaneb selle tagajärjel hulk võimalusi isikliku ettevõtlikkuse, annete ja oskuste töösserakendamiseks ja seega rahvusliku rikkuse suurendamiseks. Krediidi abil on võinud tekkida hiiglaettevõtted ja nende koondised kartellide ja trustide näol, kui ka riiklikud ja kommunaalettevõtted. Suurettevõtete arengut etendab krediit ka sel teel, et see hõlbustab ja laiendab tööjaotust, võimaldades üksikute tööndusharude eraldumist eriettevõtteisse. Kuid ka väike-ettevõtteile ja, nagu nägime eespool, põllundusele annab krediit suurt toetust. Ka kergendab krediit kaupade minekut, andes toetust nii suur- kui ka elujõulistele väike-ettevõtetele. Kui kaupade müüja omab vähest kapitali, võimaldab krediit talle oodata müügiga soodsa momendini, et müügist mitte kahju saada. Vahetuse alal on

tähtsaim krediidi funktsioon siiski rahakäibe reguleerimine: krediit avab võimaluse teostada suurimaid vahetus- ja maksuoperatsioone sularaha minimaalse hulgaga. N. n. rahasurrogaatide (mitmesuguste krediididokumentide ja -operatsioonide) kasutamine on meie päevil niivõrt levinud, et mitte ainult eraisikute, vaid ka pangaasutiste kassatagavarad sularahas on muutunud õige väikseiks võrreldes tehtavate operatsioonide ulatusega.

Krediidil on aga ka varjukülgi. Pakkudes võimalusi uute ettevõtete asutamiseks võõraste kapitalide varal ja liigselt laiendada olemasolevaid ettevõtteid, soodustab krediit riskantseid üritusi, eriti kui see krediit satub õnneküttide või asjatundmatute isikute kätesse. Krediidi levimine on lähedas ühenduses majanduselu vapustustega — kriisidega: tööndusliikkude ja kaubanduslikkude ettevõtete paisutamisele krediidi abil järgneb hindade langus, ka ettevõtete maksuvõimetus; igaüks püüab nüüd kiiresti oma võlgu realiseerida, võlauskujad nõuavad oma võlgade tasumist ja sunnivad seega võlgnikku müüma oma kaupu liiga odavalt. Nii kaob krediit just raskeil momentidel.

Üldiselt on krediidi hüved rahvamajanduse seisukohalt siiski palju suuremad, kui selle eitavad omadused.

Krediididokumendid. Krediit, eriti kaubandus-tööndus-lik krediit, on loonud enda tarbeks rea erisuguseid dokumente, mille abil toimuvadki krediiditehised. Need krediididokumendid jagunevad kahte põhiliiki: ühed neist sisaldavad kohustist ehk lubadust maksta, teised käsku maksmiseks. Tähtsamad krediididokumentide liigid on: veksel, tsekk, pangatäht, obligatsioon, pantkiri (ehk pantleht).

Veksel on oma laadilt kahesugune. Lihtveksel on kindla vormi järgi koostatud kohustis maksta teataval päeval teatavale isikule kindel summa raha. See kirjutatakse harilikult erilisele, riigi poolt valmistatavale plangile ja säärase dokumendi järgi toimub võla tasumine vastuvaidlemata korras. Kui veksli väljaandja tähtpäeval vekslilaenu ei tasu, läheb veksel protesti ja algab vekslilaenu sissenõudmine kohtu teel. Vekslit kasutati osaliselt krediididokumendina juba XV—XVI sajandil, kuid oma nüüdisaegse tähenduse omandas veksel majanduselu käigus alles siis, kui sai võimalikuks vekslit edasi anda indossamendi ehk üleandepealkirja kaudu. Veksli tasumise tähtpäeva ära ootamata müüs kreeditor selle teisele, kes siis oli õigustatud tähtpäeval saama vekslil tähendatud summa. Seega tekkis ühe võlgniku asemel kaks või rohkem (üleandepealkirjade arvu kohaselt), kes olid vastutavad võla tasumise eest. Indossament arenes õige laialdaselt XVIII sajandist

alates. Veksel, millel säärased üleandepealkirjad puuduvad, kannab sooloveksli nimetust. — Käskveksel esitab veksli teist liiki. See on käsk A-le B poolt maksta teatud tähtpäeval C-le kindel summa. Veksli väljaandja (B) kannab trassandi nimetust, isik, kes on kohustatud maksma (A), on trassaat, isik, kes saab raha veksli järgi (C) — remitent. Käskvekslid on enamasti tarvitusel rahvusvahelises kaubanduses.

Tsekk on antud isiku käsk pangale maksta selle tseki ettenäitajale või tsekil nimetatud isikule teatud summa antud isiku poolt panka paigutatud summadest. Selleks valmistab iga pank erilised tsekiraamatud, millega varustab oma kliente. Tseki maksvuse kestus on seadusega kindlaks määratud; Eestis piirdub see 14 päevaga. Tsekki võib selle saaja (pidaja) ka edasi anda, nimelist tsekki — vastava edasiandepealkirjaga, nimeta (ettenäitajale antud) tsekki — ilma selleta. Tsekkide kasutamine sularaha asemel on nüüdisajal kõikjal laialt levinud.

Pangatähed on tähtsaks kaubandusliku ja tööndusliku krediidi vahendiks. Pangatäheks nimetatakse panga välja antud protsendita võlakohustist, mille ettenäitamisel pank viibimata tasub tähel märgitud summa. Pangatähed tekkisid kviitungeist, mida pangad andsid välja panka paigutatud summade vastu ja mis liikusid ühtlasi raha asemel. Hiljemini hakati pangatähti iseseisvalt välja andma selle eeldusega, et tunduv osa neist püsib alaliselt käibel ja et seetõttu panga kassas vastavalt väiksemat summat võib hoida nende tähtede lunastamiseks. Pangatähtede väljaandmisega hoiab pank kokku suured summad sularaha muudeks tarveteks ja omab ühtlasi suurt esidust osaliselt katmata pangatähti välja laenata protsentide vastu. Panku, millel on õigus pangatähti välja anda, nimetatakse emissioonipankadeks. Nende pankade arv on nüüdisajal piiratud. Harilikult antakse emissiooniõigus ainult ühele suuremale pangale, mis võib olla kas riiklik või eraettevõte; kuid ka erapank seisab säärasel korral enamasti riigi kontrolli all. Kuigi pangatähed kitsamas mõttes ei esine sundusliku maksuvahendina (s. t. oleneb iga isiku tahtest ja usaldusest panga vastu, kas ta soovib pangatähti vastu võtta raha asemel), on need mõnes riigis sellekski saanud. Eestis on emissiooniõigus Eesti Pangal, kelle välja antud pangatähed liiguvad 1927. a. rahaseaduse põhjal ainsa seadusliku maksuvahendina.

Tähtsamaid krediididokumendi liike on veel obligatsioonid ja pantkirjad. Mõlemad on protsente kandvad pikaaja-

lised võlakohustised. Obligatsioonid antakse välja riigi või suuremate ettevõtete (näiteks aktsiaühingute) poolt sel teel, et laenu kogusumma jagatakse väiksemaiks ühesuurusteks osadeks, millele vastavad võladokumendid ehk obligatsioonid lähevad müügile. Pantkirjad (pantlehed) antakse välja selleks õigustatud asutiste (hüpoteekpankade) poolt samas korras panditud kinnisvara kindlustusel. Seega on obligatsioonilaen oma olult isiklik, pantkirjad aga reaallaen. Laenu tasumine toimub obligatsioonide ja pantkirjade järk-järgulise kustutuse ja kustutatud dokumentide vastu nende nominaalväärtuse väljamaksmise teel. Protsentide tasumine toimub mitmel viisil.

Pangad. Nagu iga komplitseeritud protsess, nii eeldab ka krediidi areng teatud organisatsiooni. Krediiti korraldavate asutistena esinevad pangad, millel on peamiselt kaks tähtsat ülesannet: esiteks olla vahetalitusasutiseks vabade kapitalide omanikkude ja nende isikute vahel, kes vajavad kapitali oma majanduslikkude operatsioonide teostamiseks; teiseks — reguleerida raha- ja maksukäibet.

Vanemal ajal seisis pankade tegevus selleş, et nad võtsid eraisikuilt vastu raha alalhoidmiseks ja nende oma klientide ülesandel toimetasid väljamaksusid kolmandaile isikuile. Hiljemini hakkasid pangad piiratud määral toimetama ka krediidioperatsioone, kuid üldiselt olid kuni XVIII sajandini viimased vähe arenenud; kaubanduse ja tööndu se arengus nende kapitaliga varustamise mõttes ei mänginud vanema aja pangad mingit osa. Esimene uuetüübiline krediidiasutis, mis rahaoperatsioonide kõrval pidas silmas ka kaubanduse soodustamist, oli 1694. aastal asutatud Inglise Pank. Sellele järgnesid XVIII ja eriti XIX sajandil pangad Euroopa kontinendil. Need uut tüüpi pangad hakkasid raha hoiule võtma kõigilt soovijailt, saades seega üldisteks hoiukassadeks. Edasine samm oli see, et pank ei jätnud hoiusummasid mitte seisma, vaid kasutas neid laenude andmiseks, tugedes kaalutlusele, et igal antud momendil võidakse tagasi nõuda ainult osa hoiusummasid, ja ainult vastaval määral peab pank raha käepärast hoidma, kuna muu võib liikuda väljaspool panka. Vastavalt sellele jagunevad nüüdisaja panga operatsioonid aktiivseiks (laenude andmine) ja passiivseiks (vabade kapitalide koondamine); viimased on esimeste vajaliseks eelduseks. Muidugi on igal pangal ka oma (põhi- ja tagavara-) kapital, kuid iseloomuline on just see asjaolu, et pank opereerib peamiselt mitte oma, vaid võõra rahaga, et pank esineb mingi reservuaarina, kuhu voolab rahvamajandusest vaba kapital, mida pank teisi kanaleid mööda juhib produktsiooni ja majandusliku suhtlemise teenistusse.

Oma iseloomult võib nüüdisaja panku jagada kahte liiki: ühed jagavad lühiajalisi laene, — need on kommertspangad, mis seisavad kaubanduse ja tööndu se teenistuses; teiste, hüpoteekpankade, ülesanne on pikaajaliste laenude andmine. Säärane pankade differentseerumine, mis toimus XIX sajandil, järgneb panga passiivsete ja aktiivsete operatsioonide vastavuse nõudest. Kui pank näiteks võtab vastu lühiajalisi hoiusummasid, ei saa sama pank avada laiaulatuslikku pikaajalist krediiti; teiste sõnadega — panga passivast oleneb selle aktiva. Kommertspanga tüüpilised vormid on emissioonipangad ja n. n. deposiitpangad; viimaste nimetus oleneb sellest, et nende pankade tähtsaim passiivne operatsioon on deposiitoperatsioon, s. o. summade hoiulevõtmine, kuna emissioonipankadel (millest kõnet oli pangatähtede käsitlusel) sääraseks operatsiooniks on pangatähtede käibelelaskmine. Samasse kommertspanga liiki kuuluvad veel väikelaenuasutised, esijoones ühistegelised pangad.

Selle järgi, kelle omandusse pank kuulub, tehakse vahet ühiskondlikkude (riigi- ja omavalitsuste-) ja erapankade (üksikute isikute kui ka gruppide ja ühingute, näiteks aktsiaühingute pangad) vahel.

Pankade operatsioonid. Nagu juba eespool tähendatud, jagunevad pankade operatsioonid kahte ossa. Passiivsete operatsioonide liiki kuulub pangatähtede emissioon, summade hoiulevõtmine ja pikaajalistest operatsioonidest obligatsioonide ja pantkirjade väljaandmine. Pangatähtede emissiooni kui ka obligatsioonide ja pantkirjade väljaandmist on lühidalt iseloomustatud eespool. Mis puutub hoiusummadesse, siis jagunevad need mitmesse liiki. Mõningad headtegevad j. m. asutised paigutavad oma kapitali panka põlise hoiusummana, mis jääb panka alaliseks ja mille eest pank maksab ka kõrgemat protsenti. Põliste hoiusummade paigutamine on üldiselt vähe levinud. Rohkem on juba kasutatav summade hoiuleandmine kindlaks tähtajaks (tähtajalised hoiusummad), mis moodus on sobiv neile, kes oma kapitaliga ei soovi osa võtta otsesest majanduslikust tegevusest. Kõige rohkem on meie päevil tarvitust leidnud hoiusummade paigutamine n. n. jooksvale arvele. Kultuurmais ei pea nüüdisajal enam ükski ettevõte, asutis või ka üksikisik suuremaid vabu rahasummasid oma kassas või kodus, kus on esiteks olemas kaotsimineku hädaoht ja teiseks raha seisab kasutult, vaid paigutab need summad panka tingimusega, et ta võib igal ajal oma raha kas kõik või (harilikult) osadekaupa tagasi saada kui ka oma deposiiti suurendada. Pank peab säärastele asutistele ja isikutele oma raamatuis igaühele arve, kus on üles märgitud rahaomaniku toodud ja välja võetud summad, ja

annab hoiuletoojale tsekiraamatu, sest summade väljavõtmine toimub tsekkidega. Sääraste jooksval arvel hoiusummade pealt maksab pank harilikult ka protsente, mis aga on väiksemad tähtajaliste hoiusummade omadest ja arvutatakse päevade (mitte kuude) järgi. Jooksva arve kasutamine on veel seepärast rahvamajanduslikult soodus, et see vähendab tarvet sularaha järele: igal suuremal ja väiksemal ettevõttel on harilikult pangas jooksev arve ja arvete õiendamine nende vahel toimub tsekkide abil lihtsalt sel teel, et vastavad summad ühe ettevõtte arvelt maha ja teise ettevõtte arvele juurde kirjutatakse.

Pankade tähtsamad aktiivsed operatsioonid on vekslite diskonteerimine, laenud vallasvara kindlustusel ja kontokorrentlaenud, mis kõik kuuluvad lühiajaliste operatsioonide liiki, ning hüpoteeklaenud, mis oma iseloomult on pikaajalised. Lühiajalise krediidi tähtsaim operatsioon on vekslite diskonteerimine; panku, mille peamine tegevus seisab selles, nimetatakse diskontopankadeks. Operatsioon seisab selles, et pank omandab veksli enne selle maksutähtpäeva saabumist, arvates veksli summast maha oma kasuks teatava protsendi (diskontoprotsendi). Näiteks ei maksa kaupmees vabrikandile kaupa ostes selle eest mitte sularahas, vaid annab veksli, mille tähtpäev saabub 3, 4, 6 kuu pärast, sest selle aja jooksul loodab kaupmees kauba müüa ja oma võlga veksli järgi tasuda. Vabrikant ei või aga niikaua oodata, sest tal on vaja raha tooresainete hankimiseks, töölistele palga maksmiseks jne. Seepärast diskonteerib ta saadud veksli pangas ja saab oma kauba eest seega otseteed raha. Kaupmees tasub aga oma võla tähtaja saabumisel pangale. Et praegusel ajal suurem osa tehiseid toimub vekslites, on diskontooperatsioon omandanud suure tähtsuse majanduselus. Seejuures peab pank toimima aga tarvilise ettevaatusega, kaaludes, kas iga antud veksli järgi on kindlasti loota laenu tasumist. Vekslite kindluse hindamiseks on seetõttu pankade juures tegevuses n. n. diskontokomiteed, mille liikmeiks on kohaliku majanduselu tundjad. — Ölgu lõpuks tähendatud, et diskontoprotsent on teataval määral rahalise seisundi baromeetriks: kui pankades vähe raha, kuna nõudmine laenu järele on suur, tõstavad pangad diskontoprotsenti, alandades seda vastupidiste nähtuste korral. Diskontoprotsendi ühtlustamisel ja üldse reguleerimisel etendavad juhtivat osa keskpangad (meil Eesti Pank).

Laenud vallasvara kindlustusel (n. n. lombardkrediit) on teine lühiajaliste operatsioonide liik. Laenu kindlustuseks võivad olla väärtpaberid (aktsiad, pantkirjad j. m.) kui ka kaubad ja mitmesugused kaubadokumendid (kauba saatekirjad raudteel ja laevadel). Kontokorrent- (on call)

laenude olu seisab selles, et pank annab oma kliendile väärtpaberite, vekslite j. m. väärtuste vastu laenu, avades laenusumma ulatuses sellele kliendile jooksva arve (kas teatavaks ajaks või momendini, mil pank peab tarviliseks antud kontokorrentarve lõpetada) ja võimaldades seega laenu kasutada osadena.

Peale mainitute toimetavad pangad oma tulude suurendamise otstarbel mitmesuguseid muid operatsioone: ostavad väärtpabereid, väärismetalle ja välisvaluutat oma arvel ja klientide ülesandel, toimetavad rahasummade ülesaatmist j. m. Eriti mainitagu veel pankade osavõttu mitmesuguste laenude realiseerimisel, mis väljendub laenupaberite levitamises müügi teel. Suuremate laenude (näiteks mõne riikliku siselaenu) korral moodustavad pangad seks erilised liidud ehk konsortsiumid.

Eesti pangandus. Eesti riikliku keskpanga ülesandeid täidab Eesti Pank, mis on asutatud 1919. aastal ja mille iseloom täpsama määritelu leidis 1927. aastal riigikogu poolt vastu võetud panga põhikirjas. Selle järgi on Eesti Pank emissiooni keskpank, millele on antud ainuõigus Eesti vabariigis pangatähti valmistada ja välja anda 25 aasta jooksul põhikirja maksmahakkamisest arvates. Panga peaülesandeks on kindlustada oma tähtede väärtust, mis otstarbeks pank oma põhikirja piirides korraldab Eestis raha ringvoolu ja krediiti. Kuidas pank hoolitseb oma tähtede kullaväärtuse kindlustuse eest, on lühidalt juba käsiteldud eelmises peatükis. Peale selle toimetab pank (niihästi peapank Tallinnas kui ka osakonnad muis linnades) igasuguseid muid operatsioone: ostab ja müüb kulda ja hõbedat rahas ja kangides, võtab raha vastu hoiusummadena ja jooksval arvel, diskonteerib, ostab ja müüb äriveksleid mitte üle 3-kuulise, põllumajanduslikke veksleid mitte üle 6-kuulise, metsatööndusliikke veksleid mitte üle 9-kuulise tähtajaga, annab kindlustiste vastu tähtajalisi laene kuni 6-kuulise kestusega, laene kontokorrentarvetel j. m. Vekslite diskonteerimise kaudu reguleerib pank lühiajalist krediiti Eestis. — Kõik riigi ja riigiasutiste pangaarved peetakse Eesti Pangas, kes on kohustatud riigi summasid vastu võtma ja välja maksma ning vastavat arvepidamist korraldama ilma mingi tasuta. — Oma laadilt on Eesti Pank mõeldud era-aktsiaseltsina 5 miljoni kroonise põhikapitaliga, mis jaguneb 100 000 aktsiasse à 50 kr. Panga organeiks on panga täiskogu (aktsionäride koosolek), nõukogu ja juhatus. Et senini panga aktsiaid pole müügile lastud, on vabariigi valitsus kõigi aktsiate omanik ja täidab seega esialgselt täiskogu ülesandeid. Kuid olenemata sellest avaldub valitsuse mõju Eesti Panga tegevusele muuski, nii näiteks panga presidendi nimetamise õiguses; ka võib rahaminister määrata panka valitsuse komissari.

Puhtriiklikud pangad on Eestis Pikalaenu Pank ja Eesti Maapank, millest esimene asutatud 1928., teine 1926. aastal. Pikalaenu Panga ülesandeks on anda pikaajalisi laene Eesti põllumajandusele, tööndusele, laevandusele, ehitustegevusele, omavalitsustele kui ka teistele asutistele ja ettevõtteile ning ühistegelistele ühinguile kas kinnisvarade või laevade pantimisel või teiste kindlustuste vastu. Panga põhikapitaliks määrati riigi 1927. a. välislaenust 5 milj. krooni. Pank annab pikaajalisi (tähtajaga mitte üle 20 aasta, laevade pantimisel mitte üle 10—15 aasta) laene igasuguste kinnisvarade (maa, hooned, vabrikud, tehased) hüpotekaarsel pantimisel, omavalitsustele ka vabariigi valitsuse tagatiskirjaga, peale selle tähtajalisi laene mitmesugustel kindlustustel 6 kuust 5 aastani. Pangal on õigus välja anda pantlehti — panditud kinnisvarade ja laevade kindlustusel ja võlakirju — samadel või ka mitmesugustel muudel kindlustustel. Pank allub rahaministri kaudu vabariigi valitsusele, kes nimetab ametisse 7-liikmelise nõukogu, panga presidendi ja 2 direktorit. — Eesti Maapank annab põllumajanduse edendamiseks pikaajalist laenu põllumajanduslikkude kinnisvarade pantimisel, kusjuures laenu määr ulatub 40—60%-ni panditava kinnisvara hinnatud väärtusest; laenu alammäär on 200 krooni. Panga põhikapital on 2 milj. krooni, millest pool anti pangale riigisummadest, kuna teine pool koguneb endiste riiklikkude laenude ja ostuvõlgade tasusummadest, millest igal aastal arvatakse panga põhikapitali juurde 10%. Panditud kinnisvarade kindlustusel annab pank välja pantkirju, kusjuures on lubatud pantkirjadesse mahutada kuni 50 % panga põhikapitalist. Panga juhatuse määrab ametisse vabariigi valitsus, kuna nõukogu koostub valitsuse määratud ja laenusaajate esindajate valitud liikmeist. Panga juures asub veel riiklikkude põllumajanduslikkude laenude ja ostuvõlgade osakond, mis toimetab maareformiga seotud rahalisi operatsioone. — Lõpuks mainitagu ühiskondlikkude pankade liigist Eestis Tallinna ja Tartu linnapanku, mis on üldiselt kommertspanga iseloomuga.

Erapangandus on hoolimata vapustusist, mis sellele said osaks Vene 1917. a. revolutsiooni ja järgnenud segaste aegade mõjul, iseseisvas Eestis jõudsasti arenenud. Kõik Eesti suuremad erapangad on aktsiapangad (1928. a. alul ulatus nende arv 20-ni). Tähtsamad aktsiapangad on Tallinna Krediitpank, G. Scheel ja Ko., Eesti Kommertspank, — kõik Tallinnas, Kauba Pank, Tartu Pank — Tartus j. t. Era-hüpoteekpangana teotseb Eesti Hüpoteegi Pank Tartus.

Ühistegeline krediit Eestis. Kaubandus-tööndusliik krediit kindlustas oma laialdase asutiste võrguga laenu saamise suurettevõtjatele, vabrikantidele, eksportööridele. Kuid puu-

dulikud olid isikliku krediidi võimalused väike-ettevõtjail, käsitöölistel, väikepõllupidajail. Seda puudust püüdsid eduga kõrvaldada väikelaenuasutised, eriti ühistegelised raha-asutised. Nende viimaste rajajaiks olid XIX sajandi keskpaiku Schulze-Delitzsch ja Raiffeisen Saksamaal, kust need kiiresti levisid mujalegi. Schulze-Delitzsch'i põhimõtteil asutatud krediitühingute põhikapital koostus liikmete osamaksudest, hoiusummadest ja eraisikuilt või asutisilt laenatud summadest; sellest anti laenu ühingu liikmeile 3 — 9 kuuni kaasliikmete vastutusel. Raiffeisen'i asutatud laenu-hoiuühingud ei nõudnud alati osamaksu oma liikmeilt, olid määratud peamiselt väikemaapidajate tarbeks, andsid laenu pikemaks ajaks ja erinesid mõnes muuski suhtes krediitühinguist. Eesti ühistegelised rahaasutised omavad kummagi tüübi üksikjooni.

Esimene eesti ühistegeline laenuasutis — Eesti Laenu- ja Hoiu-Ühisus Tartus — asutati 1902. a. Tartus. Sellele järgnes rida teisi, nii et Eesti iseseisvuse aluks oli riigis 84 eesti laenu- ja hoiu-ühingut, asukohtadega enamasti maal, teotsedes seega peamiselt põllumeeste pankadena. Esimene vastastikune krediitühing asutati 1905. a. Tartus. Selle järel tekkis neid peaaegu igas linnas ja suuremas alevis, nii et Vene aja lõpul (1917. a.) nende üldarv ulatus 15-ni. Kõigi eesti laenu- ning hoiu- ja vastastikuste krediitühingute hoiusummad olid 1. jaan. 1917. a. 35 992 300 rubla, seega 34—35 rubla keskmiselt iga elaniku kohta. Kui 1917. a. lõpul ja järgmise alul Eestist evakueeriti Vene riigipanga ning erapankade osakonnad, renteid ja postkontorite hoiukassad, jäid kohale ainsate rahaasutistena ühistegelised laenuasutised ja mõned pangakontorid. Evakueeritud raha-asutistega viidi ka kõik nendesse hoiule paigutatud summad ja väärtpaberid Venesse, kus nad läksid kaotsi Eesti kodanikele ja asutisile. Seda suuremaks kasvas nüüd usaldus oma ühistegeliste rahaasutiste vastu. Järgnev okupatsiooniaeg halvas küll üldist majanduselu, kuid ei suutnud siiski tunduvat kahju teha ühistegelistele rahaasutistele.

Eesti iseseisvuse ajal kaotati aprillis 1920 antud seadusega kõik Vene ajal ühistegeliste rahaasutiste tegevust kitsendanud määrused; anti õigus asutada mitmesuguseid ühistegelisi laenuasutisi ehk ühispanku teadaande korras ja toimetada neil kõiki operatsioone, mis on harilikult lubatud kommertspankadel. Peale selle on ühispankadel lubatud (erandina kommertspankadest) laene välja anda liht-võlakohustiste vastu, millele peale laenusaaja alla kirjutavad veel käemehed solidaarsete vastutajatena. Ühispankade antavad laenud võivad olla lühi- või pikaajalised, esimesed kuni 1-aastase, teised kuni 5-aastase kestusega. Pikaajalisi laene võib

ühispank välja anda sel määral, kui palju sel on omakapitale ja pikaajalisi hoiusummasid. Uus seadus lihtsustas mitmeti ühistegeliste laenuasutiste asutamist ja teotsemist. Selle täienduseks koostas Eesti Ühistegeline Liit sääraste asutiste üldpõhikirja, mis võeti peaaegu kõigi ühispankade poolt muutmatult tarvitusele.

Kuigi 1920. aastaks 8 suuremat vastastikust krediitühingut langesid välja ühistegeliste asutiste ridadest, muutudes aktsiapankadeks, on ühistegeliste laenuasutiste võrk järgnevail aastail Eestis jõudsasti arenenud. 1928. aasta alguspoolel oli Eestis 190 ühispanka. Nende keskpangaks on Eesti Rahvapank Tallinnas, mis on asutatud 1920. a. enam-vähem hariliku aktsiapangana ja 1925. a. muudetud puht-ühistegeliseks keskpangaks. Ühispankade osa panganduses illustreerib näiteks asjaolu, et 1. jaan. 1928 oli erapankade äriseis Eestis kokku 83 201 000 krooni, tähtsamail ühispankadel 21 157 000 krooni.

Tooge näiteid krediidi kasulikkusest ja liikidest. — Miks on Eesti Pangale antud era-aktsiapanga iseloom? — Missugune on praegune diskontoprotsent Eestis? — Kas on viimaseil aastail olnud märgata diskontoprotsendi tõusu või langust Eestis?

7. peatükk.

Kaubandus ja liiklemine.

Kaubanduse mõiste. Esialgsel varade vahetusel oli eesmärgiks sellest osavõtjate tarvete rahuldamine vahetatavate esemete kaudu. Kuid peatselt tekkis liik inimesi, kes vahetusest püüdsid saada muud kasu, omandades varu mitte enda tarbeks, vaid kasuga edasitoimetamiseks. Säärast vahetust, mille eesmärgiks on kasu saamine ostetud varade (kaupade) edasimüügi teel, nimetatakse kaubanduseks. Küll teotsevad ka vabrikant ja käsitööline ostu-müügiga, hankides tooresaineid, tööriistu ning masinaid ja müües valmistatud saadusi, kuid nad müüvad omandatud varu edasi mitte samal, vaid ümbertöötatud kujul. Kaupmees müüb aga kaupu ilma neis olulisi muudatusi ette võtmata.

Vanemail aegadel (vanal ja keskajal) oli kaubandus vähe arenenud, kandes rohkem juhuslikku laadi. Alles XVII—XVIII, eriti aga XIX sajandil omandab kaubandus silmapaistva tähtsuse majanduselus, tungides maade kaugemaissegi osadesse ja varustades laialdasi rahvastikukihte õige mitmekesiste kaupadega. Sääraseks arenguks olid olud XIX

sajandil eriti soodsad. Oleneb ju kaubanduse edu häist liiklemisteist ja -vahendeist, krediidi arengust, mis kaupmehele annab kätte vajalise kapitali, suurtööndu se olemasolust, mis produtseerib kaupu massiliselt, ja kaubanduse vabadusest (liiklemis-, tegevusvaliku-, lepingute sõlmimise vabadus). XIX sajandil teostusid need eeldused: loodi raudtee- ja aurikute-ühendus, tekkisid kommertspangad, arenes vabrikutööndus, kaotati endised kaubanduslikud kitsendused.

Rahvastiku suhtumine kaubandusse oli kaua eitav; kaubandust loeti üldsusele kasutuks tegevuseks. Vähehaaval muutus see arvamus, kuid praeguselgi ajal leidub mõningate kirjanikkude juures väiteid, kaupmees olevat parasiit, keda rahvastik peab toitma. Tegelikult on kaubandus praegusaja tingimusis sama vajaline kui iga muugi majanduslik tegevus; kaupu on vaja mitte ainult valmistada, vaid ka teha kättesaadavaks tarvitajale.

Kaubanduse liigid. Börsid. Kaupmehe funktsioon seisab üldiselt siis sidemete loomises valmistaja ja tarvitaja vahel; ta juhib kaubad sinna ja siis, kus ja mil tundub vajadust nende järele, tasakaalustades puudust ja ülejääki. Kaupmees omandab kaupu seal, kus nad on odavamad, ja juhib neid sinna, kus nende hind on kõrgem; selle tagajärjel tõuseb esimeses kohas kaupade hind, sest nõudmine suureneb, teises kohas aga langeb hind, sest suureneb pakkumine; üldine tulemus on hindade ühtlustamine kõikjal. Säärane tegevus on j a o t u s k a u b a n d u s. Nii suudab näiteks Inglismaa enda põllusaak katta ainult väikese osa aastasest viljatarvitusest; kaubandus juhibki Inglismaale vilja neist maadest, kus on selle ülejääk, ja viib seega tasakaalu vilja nõudmise ja pakkumise maailmaturul. Kuid säärane tasakaalustamine ja hindade ühtlustamine toimub mitte ainult ruumalaliselt, vaid ka ajaliselt. Kaupmees ostab kaupu siis, kui nad on odavamad, ja müüb neid sel ajal, mil nad on kallimad. Selle tagajärjel esimesel juhul hinnad tõusevad, sest nõudmine suureneb, teisel juhul need langevad, sest suureneb pakkumine; ühe ja sama kauba hindade vahed eriaegadel tasanduvad, kaob järsk hindade kõikumine. See tegevus kannab s p e k u l a t i i v s e k a u b a n d u s e nimetust. Säärast spekulatsiooni, mil kaupmees mitmesuguste andmete najal püüab kindlaks määrata lähema tuleviku hindu, ei tule aga samastada rahvamajanduslikult kahjuliku spekulatsiooniga, mis väljendub kaupade kokkuostus eesmärgiga koondada neid ühe ettevõtja kätesse ja luua seega monopolne seisund antud kauba suhtes.

Edasi jaguneb kaubandus s i s e- j a v ä l i s k a u b a n d u s e k s. Esimene toimub ühe riigi piires, teine — üksikute riikide vahel. Väliskaubandus võib omakord olla s i s s e v e o-

ehk importkaubandus (kaupade sissevedu antud riiki või maale), väljaveo- ehk eksportkaubandus (kaupade väljavedu antud riigist või maalt) ja läbiveo- ehk transiitkaubandus (kaupade vedu antud maa kaudu ühest välisriigist teise). Esialgne kaubanduslik vahetus polnud püsiva iseloomuga, vaid toimus ainult teatavail aegadel, kusjuures suurt osa etendasid laadad, olles peale muu kaupmeeste kohtumispaikadeks. Ajajooksul areneb püsiv kaubandus, tekivad alalised kauplused esiteks suurtes, siis aga ka väiksemais linnades ja küladeski. Laadad kaupmeeste tehistekohtadena minetavad XVII—XVIII, eriti aga XIX sajandil oma tähenduse, loovutades selle börsile, alalisele, iga päev teatud tundidel tegevuses olevale kaubandustegelaste koondumiskohale. See muutus toimub käsikäes vahetuse kontsentreerumisega üksikuisse keskustesse ning kaupade hulga suurenemisega. Börs erineb laadast mitte ainult kaubanduslikkude operatsioonide püsivuselt, vaid ka laadilt. Börsile ei tooda kaupu endid, vaid tehised sõlmitakse proovide ettenäitamisel ja koguni ilma selleta, tugedes ainult tehise-esemeks oleva kauba sordi nimetusele, kusjuures iga sordi omadused on üldiselt teada. Esimesed börsid tekkisid XV sajandi lõpul ja XVI sajandil (Brügges, Antwerpenis j. m.) ja neil sõlmiti igat laadi kaubanduslikke tehiseid. Hiljemini teostus siingi differentseerumine. Et kaubandus jaguneb müügilolevate väärtuste iseloomu järgi kauplemiseks kaubaga ja väärtpaberitega (peale selle veel kinnisvaraga), siis tekkisid kaubabörsid, mis jagunevad veel eribörsideks vilja, villa, metsaga jne. kauplemiseks, ja fondibörsid, kus toimub kauplemine väärtpaberitega (aktsiad, pantkirjad, obligatsioonid, välisraha j. m.). Kaupade ja väärtpaberite hinnad noteeritakse börsimaaklerite poolt ja tehakse üldsusele teatavaks (näit. ajakirjanduse kaudu). Börsi tegevuse juhtimiseks luuakse vastavate ringkondade poolt erilised organid (börsikomiteed). — Börside näol on nüüdisaja majanduselus moodustunud niihästi igasuguste väärtpaberite kui ka muude kaupade jaoks suured keskturud, kus üksikute maade nõudmine ja pakkumine viiakse tasakaalu teiste maade nõudmise ja pakkumisega. Seega on börs (ühes mehaanilise transpordiga) rohkem kui mõni teine instituut soodustanud terve maailma liitumist üheks turuks, kus kujunevad ühtlased hinnad tähtsamate kaupade jaoks. Loomulikult kajastub ka iga vapustus majanduselus kõige ennemini börsil, väljendudes börsi hindades ehk kurssides.

Kaubanduslikkude tehiste ulatuse järgi liigitatakse kaubandust hulgi- (en gros) ja jaoti- (en detail) kaubanduseks. Hulgikaubandus teostab kaupade müüki suuremate hul-

kadena ehk partiidena korraga, kusjuures need kaubad ei lähe veel nende kätesse, kelle otseseks tarvituseks nad on määratud, vaid müüakse teistele kaupmeestele. Jaotikaubanduses müüakse kaubad vähemal hulgal otseselt tarvitajaile. Varemail aegadel puudus kaubanduse alal säärane tööjaotus: kaupmees müüs õige mitmesuguseid kaupu nii suuremal kui väiksemal arvul. Alles XVIII—XIX sajandil, kaubandusliku läbikäigu paisumisega, eraldus hulgikaubandus jaotikaubandusest. Samuti teostus differentseerumine kummalgi alal: tekkis kauplemine vilja, karja ja karjasaadustega, manufaktuurkaubandus jne. Jaotikaubanduse alal esineb meie päevil näiteks mõni külapood veel vana tüüpi ettevõttena, kus müügil mitmesuguseid kaupu; linnas seevastu kaupleb üks magasin ainult pesuga, teine riidekaubaga, kolmas teatavat liiki toiduainetega, s. o. ka jaotikaubandus on jagunenud spetsiaalharudesse. Lõpuks on aga meie aeg loonud kolmandagi jaotikaubandusliku ettevõtte tüübi; see on n. n. universaalmagasin, kus kaubeldakse suureulatuslikult kaupadega, mis kuuluvad väga mitmesugustesse valmistusharudesse. Siin võib ostja saada kõik, mis inimesele vaja, alates hälliga imikule ja lõpetades surnukirstuga.

Lõpuks võib kõnelda veel iseseisvast ja komisjoni-kauplemisest. Iseseisev kaupmees ostab ja müüb kaupu oma riisikol ja enda soetatud kapitaliga; komisjonikaupmees toimetab ostu-müügi operatsioone mõne teise ülesandel, saades selle eest kokkulepitud tasu ehk provisiooni.

Kaubandus- ja maksubilanss. Antud riiki sisse veetavate kaupade ja samast riigist välja veetavate kaupade koguväärtuse suhet nimetatakse selle riigi kaubandusbilansiks. Kui sisseveo koguväärtus teatud aja (kuu, aasta) jooksul ületab väljaveo oma, on riigi kaubandusbilanss passiivne, vastasel korral aktiivne: sisseveo ülekaalu tagajärjel tekivad antud maale suuremad kohustised välismaa suhtes, ta muutub välismaa võlgnikuks; väljaveo ülekaal muudab seevastu maa välisriikide võlauskujaks. Omal ajal omistati kaubandusbilansi kujunemisele suurt tähtsust ja arvati, et passiivne kaubandusbilanss tähendab hädaohtu asjaomasele maale. Et lugu aga alati nii ei tarvitse olla, võib järeldada tõsiasjast, et mitmed majanduslikult eriti arenenud maad — esijoones Inglis- ja Saksamaa — enne maailmasõda omasid kaubandusbilanssi, mis oli tugevalt passiivne. Kaupade vool pole nimelt mitte ainuke väärtuste liikumine üksikute riikide vahel; tekivad võlavahekorrad ja selle tagajärjel riikidevahelised maksukohustised ka teisel teel. Nii saab riik tulu välismaa reisijate ja turistide kulutustest selles riigis, välismaal tegevusse rakendatud oma maa kapitali protsentidest, laevade sissetule-

kuist välistranspordi alal, välismaa laevade sadamamaksudest j. m. Riigist voolab raha välja riigi välislaenude ja nende protsentide maksmiseks, oma maal teotseva eraväliskapitali kasuprotsendi näol, välismaal reisivate riigikodanikkude kulutuste ja väljarändajate poolt kaasa viidavate summade tõttu, kinofilmide üürimise eest välismaalt jne. Kui võrrelda kõiki antud maale väljastpoolt sisse voolavaid tulusid kõigi selle maa maksudega välismaale, saame selle maa või riigi maksubilansi, mis annab palju selgema kujutelma maa majanduslikust seisundist. Maksubilansiks nimetatakse siis maa või riigi väljastpoolt saadavate tulude ja väljapoole tasuda olevate kohustiste suhet. Nagu juba mainitud, on Inglismaa kaubandusbilanss olnud kestvalt passiivne, kuid tänu oma kapitalide rohkusele võib ta paigutada hiiglasummasid välislaenudesse ja -ettevõtteisse; edasi kasutavad paljud riigid inglise laevu oma kaupade transportimiseks. Summadega, mis saadakse kapitalide investeerimisest välismail ja laevade veost, katab Inglismaa vahe oma kaubandusbilansis. Seega võib mõne riigi kaubandusbilanss ilma mingi hädaohuta sellele riigile olla passiivne, kui riigil on küllaldaselt tulusid muist allikaist peale kaupade väljaveo. Maksukohustiste määra on aga raske arvudes täpsalt väljendada, sest sisse- ja väljavoolavate maksude kontrollimine on tegelikult võimatu, kuna aga kaupade liiklemist on nende piirist üleminekul või -tulekul hõlpus arvudes kokku võtta. Seetõttu toeb maksubilanss enam või vähem ligikaudseile hinnanguile, kuna kaubandusbilanss võib pretendeerida täpsusele.

Kaubanduspolitika. Riigivõimu teotsemine kaubandusse puutuvais küsimusis moodustab selle riigi kaubanduspolitika, mis on osa riigi üldisest majanduspolitikast. Et riigil tuleb kõigil oma teotsemise aladel silmas pidada terve riigi üldhuve, seega ka majanduse alal — terve rahvamajanduse edu, ei tarvitse riigi kaubanduspolitika kujuneda ainult kaubanduse soodustamiseks, vaid sageli on riik sunnitud mõnel alal kaubandusele tõkkeidki looma. See väljendub suuremal määral riigi väliskaubanduse politikas, eriti selle tähtsamas osas — tollipolitikas. Tollideks nimetatakse makse, mida võetakse kindlaksmääratud tariifi järgi riigi piiril sealt läbi minevailt kaubult. Vastavalt kauba liikumise suunale jagunevad tollid sisseveo-, väljaveo- ja transiittollideks. Neist on praegusel ajal olulise tähtsusega sisseveotollid; väljaveotolle võetakse ainult erandina väheste kaupade pealt, transiitkaupad lastakse läbi enamasti ilma tollita. Sisseveotollid võivad olla fiskaalse iseloomuga, kui riik neid võtab ainult oma tulude suurendamise eesmärgiga, või kaitsetollid, kui need on määratud mõne rahvamajan-

duse haru toetamiseks ja edendamiseks siseriigis. Kaitsetollid ongi üheks tähtsamaks riigi kaubanduspolitika vahendiks. Kui need kaitsetollid on mõnele kaubale määratud sedavõrt kõrged, et vastavate kaupade sissevedu osutub tegelikult võimatuks, nimetatakse neid keelutollideks. Nii on Eestis näiteks sisseveotoll kohvilt ja teelt fiskaalse iseloomuga, kuna riidetoll esineb kaitse-, piiritusetoll keelutollina. — Oma kaubanduslikke suhteid teiste riikidega reguleerivad nüüdisaja riigid kaubalepingutega, millega vastastikkuse põhimõtte alusel alandatakse tolle mõningailt kaupadelt ja hõlbustatakse seega oma maa tähtsamate produktide väljavedu lepinguosalisse välisriiki.

Mis puutub riigi sisekaubanduspolitikasse, siis tuleb selle all mõista kõiki neid riigivõimu poolt tarvitatavaid abinõusid, mis otseselt või kaudselt siseriiklikku kaubandust edendavad ja korraldavad. Siia kuulub raud-, vee- ja maanteede korrashoid, uute ühendusteede ehitamine, sidevahendite (post, telegraaf, telefon) soetamine ja ekspluateerimine üldsuse huvides, veohindade reguleerimine, kaubandusliku hariduse edendamine jne.

Vabakaubandus ja protektsionism. Merkantilismi ajajärgul püüdis iga riik end teravalt naabreist eraldada ja ise kõiki neid esidusi kasutada, mida pakkus tooresainete ümbertöötamine, kaubandus ja transport. Seetõttu olid XVIII sajandi lõpuni kõrged kaitse- ja keelutollid kõikjal harilik nähtus; tollimajad olid olemas ka siseriigis, nii et isegi üksikud riigiosad olid eraldatud teineteisest tollipiiridega. Merkantilistliku süsteemi puudusi hakkas kõige varemini arengut tõkestavaina tundma Inglismaa, kelle tööndus ja merekaubandus, olles XIX sajandi alguseks suurelt edenenud, ei vajanud enam kaitsetolle ega tarvitsenud karta vaba võistlust teiste maadega. Vabakaubanduses, tollivabas sisse- ja väljaveos nägi Inglismaa parimat vahendit kindlustada endale odavate tooresainete sissevedu, kergendada valmiskaupade müüki ja soetada oma kaubalaevastikule suuremaid veovõimalusi. Kaitsetollide säilitamise poolt kõnelesid seal ainult suurmaapidajate huvid. Vaba võistluse pooldajad rõhutasid, et protektsionistlikud kaitsetollid takistavad vahetust, kõrgendavad kaupade hindasid ja sunnivad seega tarvitajat maksma rohkem, kui see oleks vajaline vabakaubanduse põhimõtte maksva olles. Ainult vabakaubanduse kaudu kujuneb rahvusvaheline tööjaotus ning iga maa valmistab ainult neid kaupu, mille tootmine on kõige kohasem antud maa looduslikes ja majanduslikes tingimusis, kuna kõik muud kaubad, mis välismaal valmistatakse odavamini, tuleb sealt sisse vedada. — Tõeliselt pääseski vabakaubandus maksvusele Inglismaal, mille tollitariif XIX sajandi keskpaiku

omandas fiskaalse iseloomu. Inglismaa eeskuju avaldas mõju ka kontinendil, kus aga tööndusliku areng oli maha jäänud Inglise omast ja kus seetõttu ei võidud loobuda protektsionismist Inglise võistluse kartusel. Protektsionismi pooldajad (eriti saksa majandusteadlane Friedrich List) toonitasid, et piiramatu vabakaubanduse maksmapanekuga need rahvad, kelle tööndus, kaubandus ja transport on vähem arenenud, peavad alistuma neil aladel edasijõudnuile. Iga rahvas peab aga püüdma oma loovate jõudude täieliku ja mitmekülgse arendamise poole: põllundus, tööndus ja kaubandus peavad rööbiti edenema. Vabakaubandus tööndusliku arenenud maa ja säärase maa vahel, kus tööndus on alles tärkamas, tähendab õieti võitlust härjapõlvlase ja hiiglase vahel. Seepärast vajab veel mitte tugevnenud tööndus säärastes mahajäänud mais kaitsetolle. Küll on tarvitaja sel korral sunnitud kauba eest kallimat hinda maksma, kuid see on vältimatu ja tasub end rahvamajanduse arenedes mitmekordselt. Kui oma maa tööndus areneb, võistlus tekib ja kaupade hinnad hakkavad langema, on saabunud aeg vähehaaval tolle hakata alandama. On oma maa tööndus saavutanud välismaise tööndu se arengu astme, astub jõusse vabakaubanduse põhimõte. Seega oleks protektsionism ainult kasvatusvahendiks, lõppsihiks kujuneks aga ikkagi vabakaubandus.

Ka nüüdisajal on peaaegu kõik majandusteadlased sel ühisel veendel, et erisuguse tööndusliku arengu tõttu mahajäänud maad vajavad oma tähtsamate tööndusharude mõõdukat ja lühema või pikema kestusega (mitte aga jäädavat) kaitset tollide näol. Vaidlusi tekitab ainult konkreetne küsimus, kas antud ajal ja antud tootmisharu jaoks maksev või kavatsetav tollimäär on kohane või mitte. Niisugustel konkreetsetel juhtudel kerkivad ka esile üksikute aineliselt huvitatud gruppide püüded, mis rahvamajanduse üldhuvidega pole alati sugugi kokkukõlas.

Eesti kaubandus. Iseseisval Eestil tuli väliskaubanduse alal hakata töötama sootuks uutel tingimustel võrreldes nendega, mis olid olnud maksvad Eesti suhtes Vene riigi osana. Kuna ennemini suur osa Eesti väljaveost oli juhitud i d a s s e, kust ka sisse veeti mitmed massilised tarbeained, tuli nüüd kogu kaubanduslik tegevus ümber korraldada l ä ä n e turgude kohaselt. Oli vaja tutvuda nende turgude nõuetega, luua sidemeid kaubanduslikkude keskustega ja organiseerida kohaste väljaveokaupade tootmist. Hoolimata suurtest raskustest on need ülesanded rahuldavalt lahendatud. Kuna iseseisvuse esimesil aastail väliskaubanduse bilanss oli passiivne, on see 1925. aastast alates kujunenud aktiivseks. Aktiivsus on saavutatud peamiselt väljaveo suurendamisega, kuna sisseveos viimaseil aastail pole esinenud

suuremaid kõikumisi. Sisse- ja väljaveo väärtuse vahekorda (miljoneis kroonides) illustreerib 1920.—1927. aasta kohta järgmine tabel:

Aasta	Sissevedu	Väljavedu	+ —
1920	13,95	12,29	— 1,66
1921	44,83	22,87	— 21,96
1922	55,89	48,12	— 7,77
1923	93,32	57,12	— 36,20
1924	82,04	78,66	— 3,38
1925	96,55	96,65	+ 0,10
1926	95,57	96,38	+ 0,81
1927	97,35	106,04	+ 8,69

Väliskaubanduse soodsa arengu mõjul on ka Eesti maksubilanss kujunenud aktiivseks. 1927. aastal näiteks oli maksubilanss järgmine (tuhandeis kroonides):

	Kreedit	Deebet	+ —
1) Väliskaubandus	106039,5	97347,1	+ 8692,4
2) Võlgade ja %% tasumine ning investeerimised	3500	7125,7	— 3625,7
3) Muud osad	14530,6	10338,2	+ 4192,4
Kokku	124070,1	114811,0	+ 9259,1

Eesti tähtsamad väljaveokaubad on või, lina, tekstiiltööndussaadused, puu- ja puutööndussaadused, paber. Riikidest on väljaveos esikohal Inglismaa (kuhu läks 1927. a. 31,5% Eesti väljaveost väärtuse järgi) ja Saksamaa (29,8% 1927. a.); neile järgnevad Venemaa, Belgia, Läti, Soome, Rootsi, Taani. Arvult oli riike, kuhu Eestist 1927. a. kaupu välja veeti, 32. — Sisseveokaupadest on esikohal tera- ja jahvatatud vili, muud toiduained (heeringad, suhkur), puuvill ja vill, tekstiiltööndussaadused ja masinad. Kõige rohkem veetakse Eestisse sisse Saksamaalt (1927. a. 26,4 % sisseveo väärtusest), Inglismaalt (14,3 %), Põhja-Ameerika Ühendriikidest (14,2 %); neile järgnevad Venemaa, Rootsi, Poola, Prantsusmaa, Läti, Soome. Üldine sisseveos esinenud riikide arv oli 1927. a. 50. Eesti väliskaubanduse üldläbikäik oli 1927. a. keskmiselt 181,4 krooni iga elaniku kohta. Transiitkaubandus, mis oma tähtsamas osas moodustub Lääne-Euroopast Venemaale minevaist kaubust ja vastupidi, pole veel omandanud kindlat ilmet.

Sisekaubanduse arengu kohta Eestis puuduvad senini täpsamad statistilised andmed. Üldiselt määrab Eestis sise-

kaubanduse ulatust üksikuil aastail põllusaak, mille suurusest oleneb suurima tarvitajatekihi — põllumeeste — ostujõud.

Eesti väliskaubanduspolitika on oma iseloomult olnud üldjoontes protektsionistlik. Valitsuse määratud tollinormid on silmas pidanud nii põllunduse kui tööndu se kaitset. Kaubanduse ja tööndu se huvide kaitseks on ellu kutsutud kaubandus-tööndu skoda, mis koostub vastavate ringkondade esindajaist.

Tarvitajateühingud. Nende areng Eestis. Kui kaubandus esineb majanduselus üldiselt sama tarvilise ja kasuliku tegevusena nagu iga teine, leidub siiski alasid, kus nii mõningadki lülid kaubanduslikus vahetusahelas on liigsed ja kus seega vara teekonda valmistajalt tarvitajani on võimalik lühendada vastava organisatsiooni loomise teel. Säärased tarvitajate omaabi organisatsioonid, mis püüavad võimalikult suurel määral vältida kaubanduslikku vahetalitust ja selle kaasnähtusena esinevat kaupade kallinemist, on tarvitajateühingud, mis praegusel ajal kujundavad tähtsaima liigi ühistegelistest ettevõtetest. Tarvitajateühingute kui ka ühtlasi terve ühistegevuse vaimliseks isaks tuleb lugeda inglise vabrikanti Robert Owen'it, kuid nüüdisaja tarvitajateühingud on oma alguse saanud kuulsailt „Rochdale'i pioneeridelt". A. 1844 asutasid nimelt paarkümmend kudujat Rochdale'is Inglismaal tarvitajateühingu, mille põhimõtted osutusid elujõulisteks ja võeti aluseks mujalgi. Need n. n. Rochdale'i põhimõtted on järgmised: võimalikult väike osamaks, hääleõigus (kuid ainult üks hääl) igale ühinguliikmele, kasu jaotus iga liikme ostusumma suuruse järgi, võltsimata ja hinnaväärse kauba müük keskmiste turuhindadega ja ainult sularahas (mitte võlgu). Väike osamaks võimaldab ka vaesemaile kodanikele ühingu liikmeks astuda, iga liikme õigus kaasa kõnelda ühingu juhtimisel annab tervele ettevõttele demokraatliku ilme, kuna kasu jaotus vastavalt ostusumma suurusele õhutab iga liiget just oma ühingu kauplusest ostma. Tähtis on ka, et rõhku pannakse kauba heale kvaliteedile, kaitstes seega tarvitajat alaväärtusliku kauba eest. Sularahas müük on tarvilik, et ühingut hoida kitsikusse sattumast kapitali puuduse tõttu. — Nii Inglismaal, kui teistelgi Euroopa mail levisid tarvitajateühingud jõudsasti ja etendavad meie päevil tarvitajaskonna huvide seisukohalt tähtsat osa rahvamajanduses.

Eestis asutati esimene Rochdale'i põhimõtteil põhinev tarvitajateühing 1903. aastal Antslas. Siis hakkas mõte kiiresti levima, järgmisil aastail asutati rida tarvitajateühinguid mitmesuguste nimetustega ja Vene aja lõpul ulatus nende arv 133-ni, neist ainult 13 linnas, teised maal. Tehti katset ka kesk-sisseostukorralduse loomiseks, mis õnnestus aga

alles 1917. a. Eesti Tarvitajateühisuste Liidu (praeguse Eesti Tarvitajate Keskühisuse) asutamise näol. Iseseisvuse ajal kujunenud vabamad olud ühelt poolt ja tarbeainete vähesus esimestel aegadel teiselt poolt andsid hoogu uute ühingute ellukutsumiseks, nii et nende arv 1920. a. alul oli 192 ja tõusis 1921. a. alguseks 226-ni. 1928. aasta alul oli Eestis juba 272 kooperatiivühingut üle 70 000 liikmega. Et tarvitajateühingud on teinud suuri edusamme, tuleb panna suurelt osalt nende keskorganisatsiooni Eesti Tarvitajate Keskühisuse arvele, mille ümber on koondunud enamik ühinguist ja mille kauba läbimüük on tõusnud viimaseil aastail 14 miljoni kroonini. Peale kaubandusliku tegevuse on Keskühisus toiminud tööndu se alal, luues oma tööndusettevõtteid (kalakonservitööstus, piirituse- ja veinitehas j. m.).

Liiklemisolud. Kaupade, inimeste ja teadete edasitoimetamine praegusaja ulatuses ja vahenditega on pika arengu tulemus. Et oleks võimalik saata kaupu ja inimesi ühest kohast teise, on vajaline esiteks mingi t e e (maantee, kanal, raudtee, ka meri ja õhk), siis v a h e n d, mida sel teel võib panna liikuma (vanker, vagun, lennuk, laev) ja lõpuks j õ u d, mis vahendile annab liikumisvõime. Nende kolme elemendi areng on toimunud käsikäes inimsoo kultuuri üldedenemisega.

Ürgrahvad ei tundnud teesid üldse. Esimesed kunstteed on ehitatud roomlaste poolt, kes sel alal olid saavutanud suure oskuse. Keskajal olid maanteed seevastu õige halvas seisundis, liiklemine, toimudes hobuste veetavate vankritega, oli vaevaline ja aeglane, 30—40 km hariliku keskmise päevakiirusega. Esimesed postmaanteed, millel võis saavutada juba 60 km päevakiirust, ehitati Inglis- ja Prantsusmaal XVIII sajandil, ja alles XIX sajandi alul tekkisid esimesed kunstmaanteed, mis omadusilt võrdusid vanade roomlaste omadega. Et säärastel oludel maanteedel kaupade transportimine ei saanud suuremaulatuslikult areneda, on arusaadav. Seepärast hakati õige varakult seks otstarbeks kasutama v e e t e i d, mis on kõigil aegadel olnud parimaiks ja odavamaiks liiklemisteedeks. Tänu veeteedele on elavad kaubanduslikud suhted teineteisest kaugel asuvate maade vahel olnud võimalikud juba neil aegadel, mil 100 km kauguse võitmine maa kaudu oli seotud peaaegu ülepäästamatute raskustega. Suurtööndusliku produktsiooni tekkimine ja massilise transpordi vajadus sundis otsima vahendeid nii maa- kui veeliiklemiśes, mis rahuldaksid uusi esilekerkinud nõudeid majanduslikus suhtlemises. Seks ehitati esiteks kunstmaanteed (kiviteed) ja kanalid. Otsustava pöörde tõi aga liiklemisoludesse nii maal kui veel a u r u j õ u rakendus liiklemise teenistusse. Maal osutusid nüüd sääraseks vahen-

diks, mida kõikjal võis kasutada ja mille kaudu vähenesid transpordikulud, raudteed.

Raudteed. Kuigi rööbastee idee oli varemini tuntud, on raudteed selle sõna nüüdisaja mõttes tekkinud XIX sajandi alul. Raudtee leiutust ühendatakse harilikult inglise tehniku George Stephenson'i nimega, kelle projekti järgi ehitati esimesed aurujõuga liikuvad vedurid. Esimene suurem raudtee ehitati Liverpooli ja Manchesteri vahel; selleks andis Inglise parlament a. 1826 loa peale pikemat aega kestnud arutusi. Juba järgmisel aastakümnel algas Inglismaal elav raudteede ehitamine, levides peatselt mandrilgi. Nüüdisajal on raudteed saanud esmajärgulise tähtsusega teguriks maailma majanduselus, mida tõendab näiteks juba raudteevõrgu pikkus, mis a. 1923 tervel maakeral ulatus üle 1 215 730 km. Muidugi ei tähenda see veel, et teised liiklemisteed oma tähenduse oleksid seetõttu kaotanud: ratsionaalselt organiseeritud rahvamajandussüsteemis tuleb kasutada kõiki teedeliike teineteise täienduseks vastavalt iga liigi eriomadustele.

Vaatleme lühidalt, missugused paremused on raudteel rahvamajanduse seisukohalt võrreldes maanteedega. Esimene silmatorkav raudteetranspordi omadus on selle kiirus: kuna hobutranspordi tunnikiirus on läbistikku 10 km, saavutavad raudteerongid mitmekordselt suurema (60 — 80 — 100 km) tunnikiiruse. Teiseks raudtee esiduseks tuleb lugeda massilist transpordivõimet ja kolmandaks — selle relatiivset odavust. Viimane omadus on tingitud raudtee kui suurettevõtte laadist. Edasi mainitagu raudtee paremustena liiklemise reeglipärasust ning täpsust ja vähest hädaohtlikkust. Nende omaduste tagajärjel on raudteed rahvamajanduse arengus täitnud tähtsat osa: need lähendasid maid ja rahvaid teineteisele, hõlbustasid uute majandusvormide levikut mahajäänud mais, kiirustasid seega kapitalistliku produktsiooni arengutempot ja lõid rohkearvuliste kohalikkude turgude asemel ühe üldise rahvusvahelise turu mitmetele massilistele kaupadele.

Mis puutub raudteede organisatsiooni, siis on üldise arvamuse järgi raudteed oma iseloomult monopolsed ettevõtted. Raudtee ehitus nõuab nimelt hiiglasuurte kapitalide kestvat mahutust, nii et vaba võistlus oleks sel alal rahvamajanduslikult kahjulik. Monopol üksikute raudteeliinide kui ka terve riigi raudteedevõrgu omamiseks võib omakord kuuluda eraettevõtteile (harilikult aktsiaühinguile) või riigile. Teoreetiliselt kõnelevad mitmed asjaolud raudtee ehituse ja ekspluateerimise riigistamise poolt. Riigi raudteedevõrku tuleb arendada ühtlase kindla plaani järgi, arvestades terve rahvamajanduse huve ja tarbekorral muid riiklikke (näiteks riigikaitse) vaja-

dusi. Tuleb ehitada sääraseid liine, mis iseenesest võib-olla ei suuda kasuga töötada, kuid üldise raudteedevõrgu seisukohalt kui ka üksikute maakohtade elustamiseks on tarvilikud. Tihti oleneb asutatavate raudteeliinide suunast mitme tööndusharu õitseng või hääbumine. Ka raudtee tariifide (veohindade) reguleerimine võib riigivõimu poolt toimuda üldsusele kõige vastuvõetavamal viisil. — Tegelikult ongi mitmes riigis raudteed riigi omad (Saksamaal, Šveitsis, ka Eestis), mitmes riigis on maksev sega-süsteem (osa teid kuulub riigile, osa eraühinguile, nagu Prantsusmaal), kuna mõnel pool (Inglismaal, Põhja-Ameerika Ühendriikides) on raudteed täies ulatuses eraühingute omandus.

Eesti riiklikkude raudteede üldpikkus ulatus 1928. a. suvel üle 1280 km. Teiste Euroopa riikidega võrreldes on Eesti raudteedevõrk veel võrdlemisi hõre. Seetõttu on kavatsusel ja osalt ehitusel mitmed uued raudteeliinid.

Merelaevandus. Mereteed on inimesele tasuta tarvitada, seetõttu on meretransport raudteega võrreldes palju odavam. Odavuse tõttu etendab praeguselgi ajal meretranspordis teatavat osa purjelaevastik, sest suurte kaubamasside transportimisel tuleb kiirus vähem arvesse. Üldiselt on arenenud merelaevanduse mõju rahvamajandusele sama kui raudteede oma. Teatavat ülevaadet tähtsamate riikide laevandusest pakub järgnev tabel, mis esitab brutto-registertonnides[1] kaubalaevastiku suuruse:

	a. 1914	a. 1928
Inglismaa	20 524 000	22 504 000
Am. Ühendriigid	4 287 000	13 608 000
Saksamaa	5 135 000	3 738 000
Prantsusmaa	1 922 000	3 256 000
Itaalia	1 430 000	3 150 000
Jaapan	1 708 000	3 968 000

Eesti geograafiline asend pakub soodsaid võimalusi laevanduse arenguks, mis senini on siiski üsna madalal järjel. Eesti merelaevastikus oli 1928. a. 431 laeva ja praami kogumahuga 65 294 br. reg.-tn. Kui sisevete kaubalaevastik juurde arvata, tõuseb see arv 70 967 br. reg.-tonnini ehk 47 183 netto reg.-tonnini. Võrdluseks olgu tähendatud, et Soome kaubalaevastiku kogumaht oli 1925. a. 482 400 netto reg.-tn., Läti — (a. 1926) 40 034, Taani — (a. 1925) 666 000, Rootsi — (a. 1925) 996 100 ja Norra — (a. 1925) 1 662 000 netto reg.-tn.

[1] 1 registertonn = 2,83 m^3. Bruttoregistertonnes väljendatakse terve laeva mahtu, nettoregistertonnes laadimiseks kasutada olevat laevaruumi.

Side. Liiklemisteede kõrval on nüüdisaja majanduselus oluline osa täita side- ehk teadete saatmise vahendeil. Siia kuuluvad post, telegraaf, telefon, raadio. Kõige vanem on neist post, mis esialgu oli ainult riigivõimu kasutada, kuid ligikaudu XVII sajandist alates asus ka rahva teenistusse. Telegraaf, telefon, eriti raadio on kõik viimaste aastakümnete leiutised, kuid on suutnud oma lühikesest east hoolimata kiiresti levida ja aidanud mõjuvalt kaasa majanduselu tempo kiirenemisele kui ka turgude lähendamisele.

Mis tähendus on laatadel Eestis? — Missugused on universaalmagasinide esidused ja puudused spetsiaaläridega võrreldes? — Missugused tegurid (peale väliskaubanduse) võivad oluliselt mõjustada Eesti maksubilanssi? — Loendage protektsionismi positiivsed omadused. — Miks soovitatakse kodanikele eelistada ostudel Eesti kaupu? — Nimetage Eesti raudteede magistraalliinid. — Missugused uued raudteed on praegu Eestis ehitusel, missugused kavatsusel?

8. peatükk.

Ühiskondliku sissetuleku jagunemine.

Sissetuleku mõiste ja koostis. Kapitalistlikus majanduskorras, mis toeb laiaulatuslikule tööjaotusele, moodustab varade vahetus, nagu oleme näinud, vajalise lüli majanduslikus protsessis, ühendades varade valmistuse nende jagunemisega. Seepärast tekib peale vahetuse olu selgitust küsimus selle tulemustest, s. o. kuidas jagunevad rahvamajanduses toodetavad varad ühiskonna klasside ja rühmitiste vahel.

Rahvamajandusliku üldsissetuleku antud ajal kujundavad sel ajal valmistatud varad oma kogusummas. Kui sellest üldsissetulekust maha arvata valmistuskulud (varadesse paigutatud liikuvkapital ja põhikapitali osa), saame rahvamajandusliku puhassissetuleku, mis väljendab varade juurdekasvu antud aja kohta. Oleks õige tähtis statistiliste arvutuste najal võimalikult suurema täpsusega kindlaks määrata rahvamajanduse terve puhassissetulek ja selle protsentuaalne suhe üldsissetulekuga, sest säärased arvutused näitaksid, missugune produktiivsuse aste on saavutatud nüüdisaja rahvamajanduses. See küsimus on senini siiski vähest käsitlust leidnud suurte raskuste tõttu, mida säärase probleemi lahendamisel tuleb võita. Seepärast tuleb piirduda ühiskonna tähtsamate klasside sissetuleku vaatlusega, käsitledes üksikute sissetuleku-liikide relatiivset suurust. See sissetulek liigitatakse harilikult, vastavalt sellest osa saavatele ühiskonnaklassidele, kolme ossa: kapitalikasuks,

maarendiks ja tööpalgaks. Kapitalikasu saab isik, kelle kapital on rakendatud majanduslikku tegevusse, maarent läheb maaomanikule, tööpalga saajaks on tööline.

Kapitalikasu. Kui ettevõtte üldisest puhassissetulekust maha arvutada maarent ja tööpalk, kujundab jääk kapitalikasu. See sissetulekuliik jaguneb omakord kahte alaliiki, nimelt kapitalikasuks kitsamas mõttes ehk kapitaliprotsendiks ja ettevõtjatuluks. Ettevõttesse mahutatud kapital pole mitte alati täies ulatuses ettevõtja omandus, vaid harilikult on suur osa sellest võetud laenuks, mille eest tuleb maksta protsente. Seda sissetulekut, mida saab kapitaliomanik ettevõtjale laenatud kapitali eest, nimetamegi kapitaliprotsendiks. Kapitaliomanik pole seega vahetult tegev produktsioonis. Ettevõtjatulu langeb seevastu sellele, kes omab ettevõtet, seda organiseerides või juhtides ja esinedes ses mõttes samuti töötajana nagu insener, kütja jne. Nüüdisaja sotsiaalmajanduslikes oludes ei kujune aga ettevõtja tulu suurus mitte tema poolt tehtava tööhulga järgi, vaid ettevõttesse mahutatud oma kui ka võõra kapitali suuruse järgi. Kui näiteks võtta kaks ettevõtet, millest ühte on mahutatud kapitali 100 000 krooni, teise aga 500 000 krooni väärtuses, on teisest ettevõttest saadav ettevõtjatulu mitmekordselt suurem kui esimene ettevõte seda annab, kuigi ettevõtja isiklik töö võib kummaski ettevõttes osutuda samaks. Kuigi siis ettevõtjatulu võib lugeda tasuks ettevõtjale tema poolt endale võetud ja ühiskondlikult kasuliku funktsiooni täitmise eest, pole see siiski tööpalk harilikus mõttes. Nii kapitaliprotsent kui ettevõtjatulu on n. ö. ühe puu oksad: ühel on eelduseks kapitali omamine, teisel — kapitali otsene rakendus. Nende tekkimise tingimused on samad ja mõlemad kuuluvad seega kapitalikasu mõiste alla.

Iga kapitali paigutus on ühenduses teatava riisikoga. Viimane võib olla suurem või väiksem ja oleneb ettevõtja isiklikest omadusist, maa üldistest oludest, majanduselu käigust, milles tihti võivad tekkida suured kõikumised, ja lõpuks ettevõtte laadist. Mitmesuguste äpardunud operatsioonide tagajärjel võib kapital selle omanikule osalt või täitsa kaotsi minna. Seepärast esineb kapitalikasus selle ühe osana veel tasu riisiko eest. Mida kindlam on ettevõte, seda väiksem on riisiko ja seda väiksem ka tasu selle eest. See riisiko on olemas ettevõtjal, kui ka kapitalistil-võlauskujal; seepärast esineb tasu riisiko eest niihästi kapitaliprotsendi kui ettevõtjatulu osana.

Kapitalikasu on kõige tihedamalt seotud nüüdisaja majanduskorraga, mis toeb ettevõtja tegevusele, eraomanduse põhimõttele ja kasupüüdeile. Kui poleks kapitalikasu,

puuduks ettevõtjal loomulikult huvi valmistada võimalikult odavamalt ja korraldada tootmist võimalikult otstarbekohasemalt. Kapitalikasu algallikaks on töö. Kui tööproduktiivsus on tõusnud sedavõrt, et tööline suudab rohkem valmistada, kui ta isiklikult tarvitab enda elatiseks, kujuneb produktsioonist teatav jääk. Nüüdisaja palgatööline saab oma töö eest ettevõtjalt kindlat palka, mis talle elatise võimaldab, kuna ülalmainitud jääk läheb ettevõtjale, moodustades kapitalikasu. Mida suurem on tööproduktiivsus (selle kasvu tingimusi oleme vaadelnud eespool), seda suurem on siis kapitalikasu. Teisest küljest on silmanähtav kapitalikasu ja tööpalga suuruse vastastikune sõltuvus: kui töötasu tõuseb, siis peab, seni kui tööproduktiivsus pole muutunud, kapitalikasu langema; ümberpöördult vastab madalale palkadetasapinnale harilikult kõrge kapitalikasu. Tehniline areng võib aga produktiivsuse suurendamisega tõsta kapitalikasu ka ilma, et tööpalk selle tagajärjel peaks tingimata vähenema.

Kapitalikasu, igalt antud kapitalilt protsentides arvutatud, taotleb nüüdisajal kõigis mais ja kõigis valmistusharudes ühist ja ühtlast tasapinda. Selle ühetaolumise põhjuseks on asjaolu, et igaüks püüab paigutada oma kapitali sinna, kus kasuprotsent on kõige suurem antud ajal, ja tõmmata tagasi oma kapitali sealt, kus kasuprotsent osutub madalamaks, kui muil majandusliku tegevuse aladel. Muidugi ei teostu aga säärane kapitalide liikumine kiiresti. Praeguselgi ajal ei saa seepärast veel juttu olla kõikjal täitsa ühesugusest kapitaliprotsendist kui ka ettevõtjatulust. Riikides, kus majanduslik areng on jõudnud kõrgele astmele ja kus olemas rohkesti vabu kapitale, on kapitaliprotsent madalam kui majanduslikult mahajäänud ja kapitalikehvades riikides. Ka võib mõnes tööndusharus kapitalikasu langeda, kuid kapitali siirdumine sääraseist ettevõtteist mujale võib toimuda ainult aegamööda, kuna vaheajal ettevõtja peab leppima väiksema tuluga.

Mis puutub kapitaliprotsendi ja ettevõtjatulu vahekorrasse, siis tuleb tähendada, et protsent, mida ettevõtja maksab võõra kapitali eest, on meie aja kõrge tööproduktiivsuse ja sellest tingitud kapitaliakkumulatsiooni tagajärjel kujunenud võrdlemisi mõõdukaks, kõikudes siiski üksikute maade järgi. Krediidiorganisatsiooni täienemine soodustab omalt poolt protsendi langust. Läbistikku saab ettevõtja mõne protsendi võrra kõrgemat tulu, kui seda on tema makstav laenuprotsent. Kapitaliprotsendi määrade mõõdupuuks on mitmes riigis protsent, mida annavad sõliidsed, ilma riisikota kapitalimahutused, näiteks riigilaenud normaalseil aegadel. Enne maailmasõda oli näiteks Venemaal riigilaenu normaalprotsent 4, Saksamaal $3^1/_2$, Prantsusmaal 3, Inglismaal $2^3/_4$.

Ettevõtjatulu normaalset mõõdupuud leida on palju raskem, sest siin on kõikumised suuremad.

Maarent. Tasu, mida rentnik maksab maaomanikule, koostub kahest osast. Esiteks tasub ta maaomanikule rendimaksu maakasutamise eest, teiseks aga saab maaomanik rentnikult tasu viimase tarvitada oleva tarbvara, hoonete j. m. eest. Kuna esimene summa moodustab selle, mida majandusteaduses nimetatakse maarendiks, on teine osa üldisest rendisummast õieti maaomaniku kapitalikasu. Maarendiks nimetatakse seega maaomaniku sissetulekut, mis oleneb rendile antud maa looduslikest omadusist. Maarent on maapinna füüsiliste ja keemiliste omaduste tulemus; see ei sõltu mingist inimese tegevusest ega pole sellel midagi ühist selle sissetulekuga, mida saadakse põllumajanduslikkude hoonete kasutamise eest või maasse väetisainete j. m. näol mahutatud kapitali kasuna.

Mitte iga maatükk ei anna renti, vaid selle eelduseks on mõningad erilised asjaolud. Kui maa asustamisel viljakat maad on külluses, nii et olemasolevale rahvastikule elatise hankimiseks jätkub selle maa ühest osast, ei eksisteeri maarent veel üldse. Kuid ajajooksul kasvab rahvastik arvuliselt, toiduaineid vajatakse rohkem kui varemini ja hakatakse harima ka vähemviljakaid maatükke, mis olid esialgu kõrvale jäetud viljaka maa külluse tõttu. Harimiskulud on aga vähemviljakail maa-aladel suuremad kui paremate omadustega maapinnal, kuna vilja hind turul kujuneb ühesuguseks, hoolimata sellest, missugusel maa-alal see vili on kasvatatud. Mainitud hind peab vastama halvema maatüki harimiskuludele, sest vastasel korral osutuks halvema maatüki harimine võimatuks; teiste sõnadega: vilja hind tõuseb. Paremail maa-aladel kujuneb selle tagajärjel peale harimiskulude tasumist teatav jääk, sest parema maatüki harija võtab oma vilja eest seda hinda, mis turul kujuneb vilja eest üldse, kuna vilja omahind (tootmiskulu) on temal endine. Mainitud jääk ongi oma olult maarent, mis osutub seega mitmesuguse viljakusega maatükkide olemasolu tulemuseks. Et asja selgitada paremini, võtame lihtsustatud näite. Oletame, et mingi maa asustamisel võeti harimisele ainult kõige paremad maa-alad. Üks säärane maatükk annab, ütleme, 100-kroonise töö- ja kapitalikulu juures 1000 kg vilja, nii et vilja kg hind on 10 senti. Aegamööda kasvab rahvastik, saadavast viljast ei jätku terve rahvastiku toitmiseks ja tuleb harimisele võtta mõnevõrra halvemad maa-alad. Ülalmainitud maatükiga võrdne maatükk neist halvemaist maa-aladest annab sama suure, s. o. 100-kroonise töö- ja kapitalikulu juures mitte enam 1000, vaid 800 kg vilja; vilja kg läheb

maksma seega 12,5 senti. Et vilja tarve on suurenenud, parimaist maa-aladest saadavast viljast, nagu öeldud, ei jätku, halvema maatüki harija oma vilja võib müüa ainult kõige odavamalt 12,5 sendiga kg ja turul teatavasti ühesugused hinnad kujunevad, saab ka parema maatüki harija oma vilja kg-ist 12,5 senti, seega 1000 kg eest 125 krooni. Et tema tööja kapitalikulu antud maatüki pealt oli 100 krooni, kujuneb tal ülejäänud 25 krooni lisasissetulekuks, mis moodustabki antud juhul maarendi. Kui rahvastiku arvu suurenedes ollakse sunnitud harimisele võtma veelgi väiksema viljakusega, niiöelda kolmanda järgu maid, tõuseb vilja hind turul ja maarent ülalkirjeldatud esimese järgu maist ning tekib samal kombel maarent teise järgu maadel.

Sama tulemus tekib maatükkide *mitmesuguse asendi* mõjul turu suhtes. Kahest ühesuguse viljakusega maatükist, mis asuvad turust erikauguses, on turust kaugemal asuv maatükk halvemas olukorras kui turule lähem maatükk: kuigi harimiskulud mõlemal maatükil on samad, erinevad veokulud kaugema maa-ala kahjuks. Et selgi korral vilja hinna määravad selle harimis- ja veokulud kaugemalt maa-alalt, annab turule lähem maa-ala teatava jäägi maarendi näol. Seega võib maarendi tekkimist seletada asjaoluga, et *võrdne töö- ja kapitalikulutus eri-maatükkidel annab ebavõrdse produktidehulga, iga produktiühiku hind on aga sama.*

On veel kolmaski maarendi tekkimise võimalus. Selle asemel, et hakata harima halvemate omadustega uudismaid, võib asuda juba kasutusel olevate maade intensiivsemale harimisele. Kuid maapinna kahaneva viljakuse seaduse järgi ei anna, nagu teame, kahekordse töö ja kapitali rakendus ühel ja samal maapinnal, kui on üle jõutud teatavast piirist, enam kahekordset saaduste hulka, vaid vähem. Ühest ja samast maatükist saadakse seega produkte, mille tootmine on toimunud väiksemate kuludega, kui ka produkte, mille tootmiskulud on suuremad; viimased määravad produktiühiku hinna, kuna esimesed järelikult annavad maarendi. Siin kerkib maarent esile ühel ja samal maa-alal mitmesuguse töö- ja kapitalihulga rakenduse tagajärjel.

Nii on maarendil mitte absoluutne, vaid differentsiaalne iseloom, mispärast esitatud teooria, mis nüüdisajal on üldiselt tunnustatud, kannab *differentsiaalse maarendi teooria* nimetust. Suurema või väiksema viljakuse fakt ise ei oma selle teooria järgi tähendust, vaid oluline on relatiivne viljakus, s. o. üksikute maa-alade viljakuseastme suhe. Maarent pole seletatav küllusega: ta kujuneb halvema maapinna väiksema viljakuse, mitte aga paremate maade suu-

rema viljakuse tagajärjel. Niipea kui omaduslikult kahte liiki jagunevaile maa-aladele seltsib kolmas liik — veel madalama viljakusega maad, tõuseb esimese liigi alade maarent ja tekib maarent teise liigi aladel. Kuid ka sel juhul ei anna maarenti kõik maa-alad; ikka on olemas ka ülesharitud maatükke, mis ei anna mingit renti.

Peale põllundusliku maarendi on olemas teisigi maarendi liike, millest olulisem on maarent linnades. Linnades annavad ühesuurused ja võrdsete omadustega majad, mille ehitus on läinud maksma ühepalju, erisugust sissetulekut, mille suurus oleneb sellest, missuguses linnaosas majad asuvad. Mida lähemal linna keskusele, seda suurem on majast saadav tulu üüri näol. Säärane kinnisvara asendist tekkiv rent pole seega mitte majaomaniku isikliku töö või tegevuse tulemus, vaid on tingitud ühiskondlikest oludest, linnaelu arengust. Maarent on eriti kõrge kiiresti kasvavais linnades.

Lõpuks tähendatagu veel, et maahinna arvutamisel on aluseks samuti maarent. Nimelt on maahind oma olult kapitaliseeritud maarent. Kui näiteks antud maatükilt maarent on 100 kr., kuna keskmine kapitaliprotsent samal ajal ja maal on 4, siis võrdub antud maatüki hind 2500 krooniga.

Tööpalga mõiste ja liigid. Tööpalgaks nimetatakse sissetulekut, mida saab tööline oma tööjõu müügist. Põllumees ja käsitööline saavad oma sissetuleku samuti tööst, kuid nende sissetulek on nende töösaaduste, mitte aga tööjõu müügi tulemus. Et saaduste hind pole alati ühesugune, siis ei tea põllumees ega käsitööline täpsalt ette arvutada, kui suureks kujuneb nende sissetulek teatud kindlal ajavahemikul. Tööline seevastu saab oma tööpalga ettevõtjalt ja kindlaksmääratud suuruses.

Tööpalka kui töösissetuleku peamist kuju võib liigitada mitmeti. Esiteks võib tööpalka tasuda kas loonus (natuuras), s. o. tarbeainetega või rahas; selle järgi tehakse vahet naturaalpalga ja rahapalga vahel. Keskajal, mil raha oli vähe liikvel, oli levinud kõige rohkem naturaalpalk. Uute tööndusvormide ja rahvamajanduse tekkimise ja arenemisega uuel ajal muutus tööpalk enamasti rahas arvutatavaks ja makstavaks. Kus aga tööndus es püsis naturaalpalk, seal toimus see töölise töötasu kärpimise eesmärgiga: palka maksti kas vähese väärtusega tarbeainetes või sääraste kaupadega, mida tööline ise üldse ei vajanud ja mida talle arvestati kõrgendatud hinnaga; viimasel juhul oli tööline sunnitud neid kaupu kahjuga müüma. Niisugune palga tasumisviis on meie päevil tööndus es üldiselt kõrvale jäetud, kuid põllundus es esineb palga maksmisel veel mõnikord ainestasu selle osana.

Palga arvestusviisi järgi võib eristada kaht palgaliiki; need on ajapalk ja tükipalk. Kui palka makstakse töösaavutiste järgi, kusjuures palga arvestus toimub produtseeritavate kaupade mõne „tüki" alusel, on meil tegemist tükipalgaga. Kui palga aluseks on kulutatud tööaeg, nimetatakse säärast palka ajapalgaks (tunni-, päeva-, nädala-, kuupalk). Tükipalga alusel on võimalik paremail töölisil saada kõrgemat tasu, kuna seevastu nõrgemate võimetega töölised peavad leppima väiksema tasuga. Ajapalk ei võimalda niisugust vahetegemist tööliste vahel. Ühtlasi võib aga tükipalgasüsteem, mis võimaldab ettevõtjale töölise tööjõudu täielikult ära kasutada, viia mõnikord töölise kurnamiseni, mistõttu see palga arvestusviis on leidnud vastuseisu tööliste poolt. Ajapalk on tarvitusel harilikult neil aladel, kus töösaavutiste ühikud on raskesti määratavad või kus tähtis pole mitte niivõrt töösaavutiste hulk, kui nende headus. Mõlema palgaviisi ühendust püütakse sellega saavutada, et määratakse kindlaks keskmine ajapalga norm tingimusel, et tööline tööaja jooksul valmistaks teatava miinimumi saadusi. Kui aga tööline saavutab oma töös suuremaid tulemusi, kui keskmistes normides oli ette nähtud, saab ta nende tulemuste juurdekasvu eest erilist tasu preemia näol. Säärased preemiad võivad olla tasuks tööaja kokkuhoiu, suurema saaduste hulga valmistuse, saaduste parema kvaliteedi, tooresainete kokkuhoiu jne. eest. Ka teist tendentsi võib märgata uuema aja töötasu vormide arengus: püütakse töölise sissetulekut seada sõltuvusse ettevõtte tulukusest. See toimub harilikult sel teel, et peale hariliku tööpalga saab tööline teatava osa ettevõtte puhaskasust. Seega oleneb niisugusel juhul töölise sissetuleku üks osa mitte ainult tema isiklikust tööst, vaid seda määrab samuti teiste tööliste tööviljakus, ettevõtja tegevus, valmistustehnika, turu tingimused jne., s. o. kõik need momendid, millest sõltub ettevõtte tulu. Mida rohkem töölise sissetulek säärasesse siduvusse seatakse ettevõtte edust, seda enam minetab ta spetsiifilise tööpalga iseloomu ja läheneb iseseisva ettevõtja (näiteks käsitöölise) sissetuleku kujule.

Tähtis on lõpuks töölise seisukohalt ka suhe, milles asub töölise saadav rahapalk selle eest saadavale varadehulgale. Seepärast tehakse vahet nominaalpalga ja reaalpalga vahel: esimene on kindlas rahasummas väljendatud tööpalk, teise all mõistetakse selle palga tegelikku ostujõudu. Sageli ei kujune nominaal- ja reaalpalga vahekord sugugi soodsaks töölisele, sest reaalpalk ei avalda alati kalduvust tõusta, hoolimata nominaalpalga tõusust, s. o. kui tarbeained kallinevad ja seega elumaksumus tõuseb, ei jõua

rahapalkade tõus sellega harilikult sammu pidada. Seepärast on töölisele olulise tähtsusega ainult reaalpalk.

Tööpalga suuruse kujunemine. Töölise töö on majanduslikult seisukohalt vaadatuna omapärane kaup, mille ostjaiks on ettevõtjad ja müüjaiks töölised. Kumb pool antud ajal ja oludes osutub majanduslikult tugevamaks, see pool mõjustab otsustavalt ka tööpalga suurust. Kui lähemalt analüüsida poolte majanduslikku jõudu, siis võib märgata, et seda määravad kaks momenti — arvuline ja omaduslik. Arvuline moment väljendub tööandjaile vajaliste tööliste arvu ja tööd otsivate tööliste arvu, s. o. nõudmise ja pakkumise vahekorras. Omaduslik moment tuleb selles esile, kuivõrt kumbki pool on oma huvide kaitseks organiseeritud. Nagu teame, on ettevõtjad nüüdisajal koondunud ühinguisse, mis peale muude eesmärkide taotlevad ka tööpalga alandamist. Samuti on aga tekkinud ka tööliste organisatsioonid, mis omakord püüavad kõrvaldada vaba võistlust tööliste vahel ja asendada üksiku töölise leppeid ettevõtjaga sääraste lepingutega, mis sõlmitakse terve töölisorganisatsiooni nimel selle esindaja poolt. Nii muutub individuaalne tööleping kollektiivlepinguks, mis on juba kokkuleppe tulemus ettevõtjate ja tööliste organisatsioonide vahel. Nagu juba eespool tähendatud, esineb nüüdisajal ka riigivõim palgavõitluses suuremal või väiksemal määral tööliste kaitsjana, kui tööliskond ses võitluses osutub nõrgemaks pooleks. Mida suurem on seega ühest küljest antud ajal ettevõtjate või tööliste sotsiaalne jõud ja mida suurem või väiksem teisest küljest tööjõu pakkumine ja nõudmine kas üldse või mingis valmistusharus, seda kõrgemaks või madalamaks kujuneb tööpalk. Seejuures on tööpalga tõusul kui ka langusel kindlad piirid. Tööpalga kõrgeima tasapinnana, selle ülemise piirina esineb tööliste toodetava saaduse väärtus, kusjuures ettevõtjale peab siiski jääma teatav, antud ajal keskmine kasu; vastasel korral poleks ettevõtjal huvi mahutada kapitali ettevõttesse ja viimast juhtida. Tööpalga alama piiri, selle madalaima tasapinna määrab elatisvahendite miinimum, mis vajaline töölise ja ta perekonna elu ja ta tervise alalhoiuks. Nende kahe piiri vahel asub tööpalk alati, kuigi see ajuti lühemaks ajaks võib ka neist piirest üle minna, sest tööpalka reguleerivad tegurid mõjuvad harilikult aegamööda.

Ametiühingud. Streigid. Lepitusasutised. Kõige varasemaks ja lihtsamaks tööliste organiseerumise kujuks olid kokkulepped töö ajutiseks katkestamiseks eesmärgiga tööandjat sundida talle tööliste poolt esitatud nõudmisi rahuldama. Säärane ajutine töökatkestus kannab streigi nime-

tust. Et riigivõim varasemail aegadel ei tunnustanud tööliste liitumisõigust, olid ka streigid neil aegadel keelatud. Olukord muutus, kui töölistele nagu ettevõtjailegi lubati asutada oma organisatsioone. Liitumisvabadus pääses maksvusele Inglismaal 1820-dail, teistes Lääne-Euroopa riikides 1860-dail aastail. Selle tagajärjel said mitte ainult streigid lubatuks, vaid võisid tekkida püsivamagi iseloomuga koondised — tööliste ametiühingud. Viimased erinevad streigileppeist tunduvalt. Kuna streik ühendab ühe või mitme ettevõtte töölisi ajutiselt, kuni töö jätkamismomendini, ja taotleb oma eesmärke ainult ühe vahendi — töö katkestamise — abil, on ametiühingud alalise iseloomuga koondised, mis ühendavad ühe või teise valmistusharu või eriala töölisi ja seavad enda eesmärgiks kaitsta tööliste huve üldse ning mitmel viisil. Osalt kasutavad ka ametiühingud streiki võitlusvahendina, osalt püüavad need saavutada paremaid töötingimusi rahulikkude läbirääkimiste teel ettevõtjatega. Lõpuks on ametiühingud tegevad vastastikuse omaabi alal, jagades oma liikmeile toetust haiguse, vigastuse, töövõimetuse korral.

Liitumisvabaduse maksvuselepääsuga tekivad ühtlasi ka ettevõtjateühingud, mis asuvad võitlusse töölisühingutega ja streikidega. Need ettevõtjate ühingud toetavad aineliselt oma liikmeid, kelle ettevõtteis on puhkenud streik, ja organiseerimata töölisi ning kaitsevad streigimurdjaid, s. o. töölisi, kes on nõus streigi ajal tööd jätkama ja seega ei liitu streikijatega. Lõpuks seavad ettevõtjad streigile vastu l o k a u d i, mis seisab selles, et ettevõtjad katkestavad töö oma ettevõtteis, vabastades töölt kas kõik või suure osa töölisi seniks, kuni töölised nõusse jäävad ettevõtjate esitatud tingimustega.

Nii kujunesid esialgu vahekorrad töölisorganisatsioonide ja ettevõtjate vahel vaenlikuks ja alles aegamööda on olud ses suhtes hakanud muutuma. Kasvavad ja arenevad nii tööliste kui ettevõtjate organisatsioonid. Töölisorganisatsioonide areng väljendub üksikute ja nõrkade ühingute muutumises tugevateks ülemaalisteks assotsiatsioonideks, millesse on tihti (nagu Inglise trade-union'ides) koondunud suurem osa antud valmistusharu töölistest. Need suured koondised püüavad omakord, näiteks Inglis- ja Saksamaal ning Ameerikas, edasisele ühinemisele, luues terve riigi tööliste keskföderatsioonid. Nende organisatsioonide juhtideks on sageli erihariduse ga ja vastavate kogemustega isikud. Samuti on näiteks Inglise trade-union'idel kujunenud rikkalikud rahalised fondid, mida kasutatakse omaabi otstarbeil. Mis puutub streikidesse, siis on need kujunenud äärmiseks vahendiks, mis arvesse tulevad siis, kui kõik konflikti rahuliku lahendamise katsed on jäänud tagajärjetuks. Ka ettevõtjad ei taotle meie päevil enam töölisorganisatsioonide hävitamist, vaid

hindavad neid kui vajalist tööliste esindust, ilma milleta poleks võimalik suhelda suurte töölishulkadega.

Tööliste ja ettevõtjate vahel tekkivate lahkuminekute lahendamiseks on tegelik elu loonud kaks lepitusasutiste tüüpi, — vahekohtud ja lepituskojad — vastavalt tekkida võivate konfliktide laadile. Mõnikord tekivad lahkarvamused ettevõtjate ja tööliste vahel lepingu sisu tõlgendamises; säärasel korral toimub tüliküsimuse lahendamine vahekohtu teel, kus mõlemad pooled alistuvad kolmanda, erapooletu isiku otsustele. Suurem osa konflikte ettevõtjate ja tööliste vahel tekib siiski mitte olemasoleva lepingu tõlgendamisel, vaid lepingu tingimuste muutmisel või uue lepingu väljatöötamisel. Säärasel korral püütakse kokkuleppele jõuda sel teel, et mõlema poole esindajad astuvad kokku, arutavad rahulikult läbi kõik tüliküsimused ja püüavad leida kummalegi poolele vastuvõetavaid tingimusi, tarbekorral vastastikku järeleandmisi tehes. Selles seisab n. n. lepituskodade olu. Inglismaal, kus säärane konfliktide lahendusviis tekkis, on läinud korda valitsuse algatusel kokku kutsutavate lepituskodade kaudu mitmel korral vältida suuri streike, mis maale suuri majanduslikke vapustusi oleksid kaasa toonud.

Kirjeldatud vahekohtud ja lepituskojad teotsevad enamikus riikidest, kus need tarvitusel, poolte vabatahtliku kokkuleppe alusel. Edasine samm tööliste ja ettevõtjate vaheliste konfliktide rahuliku lahendamise teel on astutud Uuel Meremaal (a. 1895) ja Austraalias (aastail 1900—1901, lõplikult a. 1904) selle lahendusviisi sunduslikuks tegemisega eriliste riiklikkude organite kaudu. Uue Meremaa vahekohtuseadus lõi mainitud tüliküsimuste otsustamiseks kaheastmelise kohtuasutise. Esimese astme moodustavad lepituskomisjonid (iga ringkonna kohta üks), millesse tööandjad ja töölised valivad esindajaid võrdsel arvul, kuna komisjoni esimeheks valitakse erapooletu. Teiseks astmeks on vahekohus (üks terve koloonia jaoks), millesse ettevõtjateliit ja trade-union'ide föderatsioon saadavad kumbki ühe liikme. Nende kohtute kompetentsi kuuluvad kõik tööandjate ja organiseeritud tööliste vahel puhkevad tülid. Kohtud on kohustatud asja arutamisele asuma, niipea kui seda nõuab ükski vaidlevaist pooltest. Mõlemad pooled on kohustatud asja uurimise ja arutamise ajaks loobuma streikidest või lokautidest. Kohtu otsused tööpalga normide või muude töötingimuste kohta on maksvad kaks aastat.

Töökaitse seaduseandlus. Kuigi tööline ametiühingute kaudu võib palju saavutada, on siiski säärasest omaabi korraldusest vähe töölisklassi huvide kaitseks. Isegi neis

riikides, kus (nagu Inglismaal) ametiühingud teotsevad juba pikemat aega, on neisse koondunud ainult osa töölisi. Ka leidub töölisklassis sääraseid gruppe, mis üldse ei moodusta ega saagi mõnikord moodustada organisatsioone (alaealised, sageli naistöölised, kodutöölised). Ka liigub ametiühingute tegevus peamiselt tööpalga ja tööaja kestuse pärast käiva võitluse suunas. On aga veel rida töötingimusi, milles ametiühinguil on raske saavutada paremusi ja mis siiski vajavad üldist normimist. Siin astub appi töökaitse seaduseandlus, mille eesmärgiks on töötingimuste parandamine.

Seadused, mis taotlevad tööliste tööolude korraldamist tööliste eneste huvides, ilmuvad üksikuis riiges (esijoones Inglismaal) XIX sajandil. Varemail ajul polnud riigivõim töökaitset enda kohuseks lugenud, vaid oli koguni soodustanud tööliste ekspluateerimist. Seaduseandlus sel alal algab alaealiste kaitsega, sest varases eas mõjus töö õige kahjulikult laste füüsilisele, kõlblale ja vaimlisele arengule. Vähehaaval laieneb seaduseandlus ka teistele töölisteliikidele — noortöölistele, naistele ja lõpuks ka täiskasvanud meestöölistele. Kuni teatava eani (12—14 aastat) keelatakse üldse töö vabrikuis, kaevandusis jne. Alaealistele ja naistöölistele keelatakse öötöö, kuna nende päevane töö piiratakse kindla tundidearvuga; mõnes riigis määratakse kindlaks tööpäeva kestuse maksimum ka täiskasvanud meestöölistele. Pühapäevane rahu tunnistatakse sunduslikuks. Edasi määratakse palgamaksmise tingimused ja pannakse maksma määrused vabrikute ja tehaste sanitaarolude kohta, õnnetusjuhtude vältimiseks masinate juures jne.

Erilise osa sotsiaalsest seaduseandlusest moodustab tööliste kinnitamine, mis jaguneb kinnituseks haiguse, õnnetusjuhtude ja invaliidsuse ning vanaduse vastu. Säärase kinnituse iseloomulikkudeks omadusteks on asjaolud, et kinnitus on sunduslik teatavaile rahvastikugruppidele ja kinnituspreemiaid tasuvad mitte ainult kinnitatavad isikud, vaid ka ettevõtjad ja riik. Esirinnas on sel alal sammunud Saksa- ja Inglismaa, kust see levinud mujalegi. Kõige uuemal ajal on päevakorrale kerkinud ja mõnel pool maksma pandud ka kinnitus töötaoleku vastu.

Tööolud Eestis.[1] 1922. a. üldrahvalugemise andmeil oli üle Eesti mitmesugustel aladel (põllundus, tööndus, kaubandus, transport jne.) tegevaid palgalisi töölisi, teenijaid ja ametnikke 135 040 meest ja 94 602 naist, kokku 229 642 ehk 20,7 % rahva üldarvust. Sellest oli tööndu ses tegevaid 36 700 m. ja 14 244 n., kokku 50 944; viimased jagunevad järgmiselt:

[1] Töökaitse seaduseandlus Eestis on käesolevas õpperaamatus käsiteldud kodanikuõpetuse osas.

suurtööndu ses (20 ja enam töötajaga) 28 497, kesktööndu ses (5—19 töötajaga) 5992 ja väiketööndu ses (alla 5 töötajaga) 16 455. Aa. 1923—28 on üldine töötajate arv suurtööndu ses püsinud ümmarguselt 30 000 ümber. Mis puutub soolisse vahekorda, siis oli suurtööndu ses naisi 1. VII 1927 40,7 % tööliste üldarvust. Tööpäeva pikkus on üldiselt (mõnede eranditega) 8 tunnile kindlaks määratud; ületunnitööde tõttu oli selle keskmine pikkus aa. 1923—26 8,35—8,40 tundi.

Läbistikune tunnitasu (nominaalpalk) suurtööndu ses oli 1923. a. 25,8, 1924 — 26,7, 1925 — 27,9 ja 1926. a. 27,5 senti. Töötasu tõusu suhtes näib olevat olnud eriti soodsais tingimusis paberitööndus, kus 1925. a. töötasu oli ligi $^1/_5$ võrra kõrgem 1923. a. omast. Umbes poole võrra aeglasemalt esineb töötasu tõus tekstiiltööndu ses. — Et tegevus tööndu ses osaliselt kannab hooajalist laadi, vabaneb suurtööndusest igaks talveks 3500—4500 inimest. Tööotsijad registreeruvad tööbörsides ja neile on korraldatud hädaabitöid ning antud abi loonus rõivastuse ja toidu näol.

Nagu mujalgi kultuurriikides, on Eestis tööandjail ja töövõtjail kindlustatud ühinemisvabadus. Tööliste ametiühingud pole Eestis senini siiski soovitavalt arenenud; ka on suurem osa neist oma tegevuses pearõhku pannud politiliste küsimuste lahendamisele, mille tagajärjel töölisliikumine on killunenud. Peale ametiühingute on Eestis veel teissugused tööliste esindused — tööliste vanemate-nõukogud, mis moodustatakse tööliste poolt kõigis avalikes ja era-tööndusettevõtteis. Vanematenõukogude ülesandeks on valvata, et kokkulepitud töötingimusi täidetaks, tööliste kaebusi vastu võtta ja nende ärahoidmiseks kaasa mõjuda j. m. Mis puutub tüliküsimuste lahendamisse, siis on riigivõimu poolt ametisse pandud tööinspektorite (1 vanem ja 5 jaoskonna tööinspektorit) ülesandeks peale töökaitseseaduste täitmise järelevalve ka vahekohtute ja lepituskodade asutamine. Nii vahekohtud ja lepituskojad moodustatakse võrdsest arvust töövõtjate ja tööandjate esindajaist. Nende asutamine pole sunduslik ja oleneb seega kummagi poole vabast tahtest.

Tooge näiteid maarendi tekkimisest. — Missugused on tükipalga head ja halvad küljed? — Selgitage näidetega, kuidas tööpalga suurus mõnes tööndusharus muutub pakkumise ja nõudmise vahekorra muutumisega. — Missugustel tööaladel on Eestis streik keelatud? Miks?

II

Kodanikuôpetus

1. peatükk.

Ühinemise vajadus. Ühinemisvormid. Korra tarvilikkus.

Vaadeldes oma lähemat ja kaugemat ümbrust näeme, et kuski pole leida inimest, kes elaks eraldatud teistest, üksildasena. Sedasama võime tõsitada ka selle ajaloolise mineviku kohta, mille üle teadusel on andmed olemas. Ikka on inimene läbikäimises teiste omasugustega, ikka seovad teda ta naabritega ühed või teised ühiskondlikud sidemed. Sellepärast nimetataksegi inimest „ühiskondlikuks loomaks". Teisiti ei saagi olla, sest inimesel on rida tarvidusi — kehalisi ja vaimlisi. Neid ei suuda ta rahuldada, teotsedes üksinda, lahus oma naabritest, väljaspool ühiskondlikku elu. Juba inimese kasvamine ja kasvatamine nõuab kindlat korraldust. Väetina sünnib inimene ilma. Terve aastakümne on ta võimetu omale ülespidamist, kehakatet ja peavarju muretsema. Selle aja vältusel tarvitab ta täieliselt teiste abi ja hoolt. Ei ole mõeldav, et seda hoolt suudaksid kanda juhuslikud ümberolijad. Peab olema püsiv korraldus, mis lapse eest hoolitsemise kestvalt oma ülesandeks on teinud. Säherdune on perekond — vanem ühinemisvorm — mehe, naise ja laste ühing.

Mida madalamal järjel seisab inimene kultuuriliselt, seda vähem on tarvidusi. Tõuseb kultuur, tõusevad tarvidused, sellega ühes vajadus tihedama ühiskondliku elu järele.

Tuletame meelde oma kodumaa elu 50—60 aasta eest. Rõhuv enamus elanikkudest elas maal. Elatati ennast põllutööst. Toituti saadustega, mida andis põld. Rõivastuti rõivastega, mida ise valmistati oma linadest ja villadest. Tarvisminevad tööriistad sepitseti enesele ise või lasti teha küla ametmeestel. Mõni kord aastas sõideti hobusel linna, et ülejäänud põllusaadusi ära müüa ja asemele osta tarvisminevat rauda, raud-tööriistu, soola jne. Puudusid haridslikud seltsid, ühistegelised ettevõtted.

Seame selle kõrvale praeguse aja. Linnad on jõudsasti kasvanud. Maa ja linna vahel on alatine ühendus. Põllumehe

laualt leiame toitu, mis pärit teistest maajagudest. Põllumees rõivastub riidega, mis valmistatud vabrikuis puuvillast ja villadest, mis kaugelt kohale toodud. Aasal ja väljal töötavad Ameerika põllutöömasinad. Külas teotsevad tarvitajate-, piima-, rehepeksu-, laenu- ja hoiu- ja hulk teisi ühinguid, nende kõrval haridus-, põllumeeste-, tuletõrjeseltsid jne. Sagedasti on põllumees ise lõpetanud kutsekooli. Lapsed käivad alg-, kesk- ja kõrgemais koolides. Lõpuks on meil oma riik, mille juhtimisest kõik täisealised kodanikud osa võtavad.

Neid saavutisi on võimaldanud meie isade ja esi-isade korraldatud ühistöö. Oli neil tekkinud uus tarvidus ja olid nad jõudnud arusaamisele, et seda saab rahuldada ainult ühisel jõul ühise töö läbi, siis ühinesid nad selle sihi saavutamiseks. Nii on tekkinud kõik meie rehepeksu-, tarvitajate-, ja piimaühingud ja hariduslikud ühisettevõtted.

Nii on lugu igal pool. Kultuuri tõusmisega kasvab inimeste vahel ühistöö. Järjest suurenev tarviduste hulk kihutab inimesi asutama ikka uusi ühinguid ehk organisatsioone. Organisatsioonide arv kasvab. Nende piirid laienevad. Nad kisuvad enesega kaasa ikka suurema ja suurema arvu inimesi. Meieaja organisatsioonid ei lepi enam oma rahvuse või riigi rajadega. Nad ulatuvad kaugemale, omandades rahvaste ja riikide vahelise iseloomu. Meieaja inimene on sellepärast seotud tuhandete niitidega oma ja välismaa kodanikkudega. Sellepärast on arusaadav, et meile pole mitte ükskõik, kuidas naabrusemaal elatakse, vaid selle maa õnn ja õnnetused annavad ka meile ennast tunda. Kogu inimkond liigub ühinemise tähe all. Seda käiku takistada või seisma panna tähendaks tõket teha kultuurilisele arenemisele.

Ühinemisvormid ehk lühemalt ühingud on mitmekesised, niisama mitmekesised, kui elu ise. Üldiselt võib neid jagada kahte suurde liiki. Esimesse käivad ühingud, millesse kuulumine ei sõltu meie tahtmisest, teise liiki — need ühingud, millesse kuulumine sõltub asutajate vabast soovist. Esimese liigi moodustavad: perekond, rahvus, riik. Mis perekond on, sellest oli juttu eespool. Rahvuseks nimetatakse kogu inimesi, kes ühise saatuse mõjul on seotud ühise rahvusliku iseloomuga. Enamasti räägivad ühise rahvuse liikmed üht ja sama keelt. Näiteks prantslased, inglased, soomlased. Perekonda ja rahvusesse kuulumise määrab sündimine, riikkondsusse kuulumise — sündimine või vastavasse riikkondsusse vastuvõtmine. Teist liiki ühingute asutamine oleneb asutajate vabast tahtmisest, samuti liikmeks olemise vältus ja väljaastumine. Need ühingud

jagunevad oma ülesannete järele teaduslikeks, hariduslikeks, usulisteks, ärilisteks ühinguiks jne.

Ühiskondlik elu on ainult siis võimalik, kui üksikud ühingu liikmed omavahelises läbikäimises korda peavad. Ühingu siht on ju ühisel jõul seda kätte saada, mis üksikul võimatu. Seks peavad kõik ühingu liikmed ühiselt ülesseatud sihile kaasa aitama; kui osa sellest kõrvale hoidub, kohused teiste kanda jätab, siis tekib liikmete vahel lahkheli ja ühingu olemist ähvardab lagunemine.

Et ühiskondlikus elus korda pidada, seks on elu loonud üldised käsud või normid, mis määravad, kuidas inimesed üksteise vastu peavad üles astuma ja üksteisega koos elama. Tähtsamad neist normidest on kõlblad ja õiguslikud normid. Kõlbluse all mõistame meie vastava aja arusaamist heast ja kurjast. Inimesed peavad tegema, mis hea, ja hoiduma sellest, mis halb. Eksib inimene kõlbluse või kõlbluse käskude vastu, siis kutsub ta ümbruses enese vastu pahameele esile. Muud tagajärge seesugusel teol ei ole.

Kui ühiskonnas oleksid valitsevad ainult kõlblad normid, siis ei oleks kindlustust, et kord valitseks, sest leiduks ikka osa inimesi, kes järjekindlalt kurja teevad ja ümbruse pahameelest ei hooli. Viimase mõju on säärasesse inimesesse liiga väike. Peavad olema tugevama sundiseloomuga normid. Ja need on õiguslikud normid. Õigus piirab üksiku inimese vabadust teiste huvides. Õiguslikud normid on riigi loodud. Nad on sunduslikud kõigile riigi piirides elavaile inimestele ja nende täitmise järele valvab riik. Kes ei täida, seda sunnib riik neid täitma.

Õiguse ja kõlbluse normid võivad sagedasti ühte langeda, näiteks keelavad mõlemad tapmist. Ometi on teo tagajärjed mõlemail kordadel isesugused. Kõlbluse normid mõistavad tapmist ainult hukka, seltskond avaldab tapjale pahameelt. Õiguse normid asetavad tapja aga kohtu ette ja karistavad teda.

2. peatükk.

Riik.

Praeguse aja ühinemisvormidest kõige tugevam ja tähtsam on riik. Riigiks nimetame meie kogu inimesi, kes elavad kindlal maa-alal ja on seotud ühise kõrgema võimuga. Riigi olemasolemiseks on seega tarvis kolme elementi, ja nimelt: rahvast, maa-ala ja kõrgemat võimu. On need tingimused olemas, siis on

meil tegemist riikliku organisatsiooniga. Ka teistel ühingutel on oma liikmed, oma maa-ala ja võim. Aga suur on vahe riigi ja teiste ühiskondlikkude organisatsioonide vahel. Kõige pealt r a h v a s. Riigi liikmeid nimetatakse riigi alamaiks ja riigi kodanikkudeks. Esimene nimetus on omane niisugusele riigivormile, mis peaasjalikult tunneb ainult riigiliikme kohuseid riigi vastu, selle liikme õigusi aga vähe puudutab. Teine nimetus — riigi kodanik — on omane praegusaja õiguslikkudele riikidele, s. t. niisugustele riikidele, kes seaduseandlikul teel ära määravad riigiliikme kohused riigi vastu, kuid ühtlasi ka õigused, mille täitmist liige võib riigilt nõuda. Täpsamalt räägime õiguslikust riigist alamal. Edaspidi tarvitame riigiliikme tähendamiseks mõistet kodanik.

Riiklik organisatsioon kuulub nende ühingute hulka, millesse kuulumine ei olene meie tahtmisest. Mõne haridus- või põllumeesteseltsi liikmeks võib kodanik igal ajal astuda ja sealt igal ajal lahkuda. Riigiga ei saa seda teha. Paljudes ühingutes võib kodanik olla korraga. Näiteks ta võib olla ühel ajal tuletõrje-, spordi- ja teiste seltside liige. Mitme riigi kodanik ei või aga korraga olla. Säärased kitsendused on arusaadavad. Riigil on mitmekesised ülesanded. Nende teostamisel tekivad rasked silmapilgud. Näiteks pannakse kodanikkudele rasked maksud peale või kutsutakse nad sõja kartusel väeteenistusse. Oleks riigist lahkumine vabatahtlik, siis astuksid rasketel minutitel paljud riigi kodanikkude hulgast välja. Ja sellega langeks riik väljapäästamatusse seisukorda.

Riigi kodanikuks saab kahel teel, sündimise ja vastuvõtmise kaudu. Esimene tähendab seda, et laps loetakse selle riigi kodanikuks ehk sesse riikkondsusse, millesse kuulub isa. Riikkondsus tähendab kuuluvust ühe või teise riigi kodanikkude hulka. Riigi kodanikuks vastuvõtmiseks ehk naturalisatsiooniks nimetatakse kodaniku ühe riigi riikkondsusest lahkumist ja teise astumist. Meie seaduste järele võib kodanik Eesti riikkondsusest lahkuda ainult kohtu- ja siseministri loal. Teeb ta seda ilma selleta ja tabatakse teda pärast vabariigi piiridest, siis karistatakse teda kui kurjategijat. Soovib välismaalane astuda Eesti riikkondsusse, siis peab ta sellekohase sooviavaldise esitama kohtu- ja siseministrile, kes küsimuse lõplikult otsustab. Välismaalastelt nõutakse eesti keele oskamist ja vähemalt kaheaastast elamist Eesti vabariigi piirides. Iseäraliste teenete puhul on kohtu- ja siseministrile õigus antud neist nõudeist erandeid teha.

Isesugusesse seisukorda on asetatud abielluvad naiste-

rahvad. Nemad loetakse harilikult automaatselt selle riigi riikkondsusse, millesse kuulub mees.

Riigil on oma kindel maa-ala. Osa sellest maa-alast võib olla riigi omandus, näit. riigi metsad. Osa võib eraisikute omandus olla. Kõik kodanikud, kes riigi maa-alal elutsevad, peavad selle riigi korralduste alla painduma — ükskõik, kas kodanik kuulub oma riikkondsusse või on ta pärit võõrsilt. Erand on tehtud välisriikide diplomaatilisile esindajaile. Saadab seesugune välisriigi esindaja Eestis kuriteo korda, siis ei mõista tema üle kohut Eesti kohtud, vaid selle esindaja omamaa kohtud. Samuti on erand tehtud välismaalastele sõjateenistuse suhtes. Neid ei saa võõras riik sundida oma väes teenima. Selle eest ei ole välismaalasel võõras riigis ka politilisi õigusi. Võõrast riikkondsusest isikud ei saa Eestis osa võtta riigikogu ega omavalitsuse-asutiste valimistest.

Kolmandaks riigi elemendiks on riigi võim. Ta on kõige kõrgem ja piiramata. See tähendab, et riigi piirides ega ka väljaspool ei ole teist võimu, mis oleks riigi võimuga üheväärline või temast kõrgem. Kõik teised võimud peavad ennast painutama riigi võimu alla. Riigi võim on ühtlasi piiramata, s. t. ei ole asutist, kes temale piirid ette tõmbaks ja ära määraks, missuguseid seadusi riik võib anda ja missuguseid kitsendusi kodanikkude suhtes maksma panna. Väliselt avaldub riigi kõrgem võim selles, et ükski võõras riik ei tohi ennast teise riigi sisemistesse asjadesse segada. Igaüks on oma rajades peremees. Peaks mõni riik teiste sisemistesse asjadesse segama, siis võib see tegu suuri riikidevahelisi sekeldusi ellu kutsuda, mis sagedasti kuni sõjariistus kokkupõrgeteni võivad viia.

Olgu ühing missugune tahtes, kui ta sisaldab nimetatud kolme elementi, siis on meil tegemist riigiga.

Kunas riiklik korraldus maakeral on tekkinud, ei või keegi öelda. Ajalugu räägib ikka riikidest. Võib arvata, et kindlasti ei saagi aega ära määrata, millal esimene riik tekkis. See protsess on olnud aeglane. Võitluses oma naabritega on üksikud suguharud tähele pannud, et võitlus on seda edukam, mida kindlam on korraldus. Võitluse ajaks pannakse suguharu või mõne teise rühma etteotsa kas kõige kogenum, vanem või julgem kaaslane. Alguses on seesugune pealik ajutine, ainult võitluse ajaks. Aegamööda märgatakse, et ka rahuajal on hea, kui on üks, kelle sõna teised peavad kuulma, kes korda hoiab. Võib-olla usaldatakse samale pealikule ka rahuajal juhatamine. Säärane pealik, kui teistest väljapaistvam, koondab oma kätte kordkorralt suurema võimu. Ja kui seesugune suguharu või

rühm kord on püsima jäänud kindlaisse piiridesse, kui pealiku võim neis piirides on tõusnud kõige kõrgemaks võimuks, siis olemegi jõudnud primitiivse riigini. Sellel, kuidaviisi esimese riigi tekkimislugu just oli, ei ole suurt tegelikku väärtust. Palju tähtsam on see, kuidas riigid praegusel ajal tekivad.

Käesoleval ajal võib riik tekkida kolmel viisil: 1) riiki võib asutada inimeste rühm teatud maa-alal, mis pole siiamaani ühegi riigi võimuses; 2) riik võib tekkida lepingu põhjal; 3) riik võib tekkida vastuhakkamise läbi.

Esimene võimalus on sel korral, kui leidub rühm kodanikke, kes leiavad maakeral maa-ala, mis pole veel ühegi riigi võimuses, ja loovad seal korralduse, mis vastab riigi tunnismärkidele.

Teine võimalus on sel korral, kui kaks või rohkem iseseisvat riiki ühinevad üheks riigiks, kokkuleppe põhjal. Näitena ajaloost võib olla Austria ja Ungari ühinemine 1867. aastal.

Kolmas võimalus on kõige sagedam. Nimelt tõstab mõni riigiosa oma riigi vastu mässu ja lööb enese vägivaldselt sellest lahku. Nii tekkisid XVIII s. Põhja-Ameerika Ühendriigid, kes Inglismaast lahku lööbusid. Samuti on tekkinud kõik Vene piiririigid, nendega ühes Eesti, kes 1917. ja 1918. a. end Venemaast lahti lõid.

Riigi tekkimiseks ei ole muud tarvis, kui et tal oleksid oma maa-ala, rahvas ja riiklik võim. Et aga rahvusvaheliselt teiste riikidega läbikäimises olla ja teotseda teistega kui üheõiguslik, seks on tarvis, et teised riigid uuesti tekkinud riiki tunnustaksid. Nii tunnustasid Eesti vabariiki Venemaa nõukogude-vabariik ja Soome 1920. a., liitriigid aga 1921. aastal.

Mis on riigi ülesanne? Sellele ei saa täpsalt vastata. Vana aja riigil on olnud teised ülesanded kui keskaja ja praeguse aja riigil. Meie aja riikidel on jälle omakord lahkuminevaid ülesandeid. Ühel on neid rohkem, teisel vähem. Üldiselt võib öelda, et vanaaja riigi ülesanne oli kaitse välise ja sisemise vaenlase vastu. Välise vaenlase all mõisteti naaberriike ja suguharusid, kes ähvardasid riigialamate elu ja varandust. Kaitseks välise vaenlase vastu asutati sõjavägi. Riik kui tugev korraldus suutis tarviliku arvu sõjamehi välja saata ja neid rahuldavalt varustada. Sisemise vaenlase all mõisteti kurjategijaid, kes maksvale rahule olid hädaohtlikud. Nende vastu võitlemiseks seadis riik sellekohased ametnikud ja asutas kohtud. Aegamööda kasvab riigi ülesannete hulk. Peale välise ja sisemise kaitse

hakkab riik ajama oma majanduspolitikat, s. t. ta annab seadusi välja, mis puudutavad riigialamate tegevust põllutöös, tööonduses, kaubanduses. Sellega käsikäes käib riigi hoolitsemine oma kodanikkude liikumisvõimaluse eest. Riik ehitab tarvilikud teed. Neile ülesandeile järgnevad kultuurilised ja sotsiaalpolitilised, s. t. riik asutab koole, teaduseasutisi, muuseume ja annab seadusi välja, mis korraldavad tööandjate ja töötajate vahekordi. Missugused on moodsa riigi ülesanded, seda näeme edaspidi, kui tutvume oma riigi tegevusega.

Kas on riiki tarvis? Seda küsimust oleks asjata üles seada, sest on ju terve maakera kaetud riikidega, kui ei oleks inimesi, kes on teisel arvamusel. Nimelt eitavad anarhismiõpetuse poolehoidjad, n. n. anarhistid, riikliku organisatsiooni tarvilikkust. Nemad seletavad: kultuuri ülesanne on välja arendada omapärast, iseseisvat ja tugevat isikut. Kõik, mis seda takistab, on tarvis kõrvaldada. Tähtsam takistajaist on riik. Riik annab välja seadusi, teeb korraldusi ja sunnib kodanikke neid täitma, küsimata, kas kodanik seda tahab või mitte. See olevat vägivald ja takistavat isiku omapärast arenemist. Sellepärast olevat tarvis riik hävitada. Riigi asemele seavad anarhistid vabal kokkuleppel tekkinud rühmad, kes omavahel astuvad lepingusse ja moodustavad niiviisi suuremad ühikud ühiste ülesannete täitmiseks.

Kuigi mõnel korral riigi sundus tundub kodanikule valusana, ei saa ometi kujutella, et me praegusel ajal või ka lähemas tulevikus saaksime elada ilma sunduse ja riigita. Inimene on oma loomu poolest omakasupüüdja. Sagedasti katsub ta teise kulul elada. Seda takistada võib ainult sunduslikul teel tugeva riigivõimu läbi. Ei saa kõiki inimesi niipea seesuguse arusaamiseni kasvatada, kus nendel nende kohused ja õigused selged oleksid ja nad täpsalt neid täidaksid. Peale selle peame arvama, et igal ajal, ka kõige kõrgema kultuurilise arenemise astmel leidub ikka kodanikke, kes oma kohuseid ei täida. Riik, kui organism, ei või mitte lubada, et üks tema liige oma kohust ei täida ja sellega tervet organismi käiku takistab. Riigil on õigus ja kohus korda jalule seada ja seks tarvitab ta, kui muu ei aita, sundust. Iseenesest mõista on meie püüd sinnapoole, et arusaajaid kodanikke kasvatada. Mida rohkem neid riigis, seda kergem on seal korda pidada.

Riigi tegelus jaguneb kolme ossa: seaduseandlus, valitsemine ja kohtumõistmine. Iga tegelust juhivad oma asutised. Nii siis jagunevad riigi asutised seaduseandlikeks, valitsemis- ja kohtuasutisteks.

3. peatükk.

Mitmesugused riigivormid.

Tähtsamad riigivormid on: piiramata ainuvalitsus ehk absoluutne monarhia, piiratud ainuvalitsus ehk konstitutsiooniline monarhia, esinduslik vabariik (republiik) ja rahvavabariik.

Piiramata ainuvalitsus on riigivorm, kus kõik riigi võim on koondatud ühe isiku kätte. See isik on kuningas, kes oma trooni pärib ja eluaeg valitseb. Tema kätes on kõik kolm riigi tegeluse ala, nimelt seaduseandlus, valitsemine ja kohus. See ei tähenda, et ta ise tarvitseks kõigil neil aladel isiklikult tegev olla. Ei, sellest peab nii aru saama, et kuningas nimetab ametnikud, kes seadusi annavad, kes valitsevad või seadusi ellu viivad, ja kohtunikud, kes kohut mõistavad. Ametnikud püsivad oma kohtadel niikaua, kui seda soovib kuningas. Ei ole kuningale ametniku tegevus enam meeltmööda, siis laseb ta ametniku lahti ja nimetab uue, kes ta soove täpipealt täidab. On ametnikud kuninga nimel ja tahtmisel andnud seadused, siis on need kohustavad küll riigi alamaile, aga mitte kuningale enesele. Kuningas võib iga alamat ühel või teisel juhul seaduse täitmisest vabastada, sellega alamale lubada maksva seaduse vastu toimetada. Rahval ei ole mingisugust õigust riigi juhtimisest osa võtta ega kaasa rääkida. Rahvas peab kuulama ametnikkude käsku, viimased omakord kuninga käsku. Riikliku tegeluse lõppallikas on sellega kuninga isik, kelle võim on piiramata.

Säärast riigivormi ei tunne Euroopa praegusel ajal. Viimased absoluutsed monarhiad olid Euroopas Vene ja Türgi riik. Venemaal kaotati piiramata ainuvalitsuslik kord 1905. aasta 17. oktoobri manifestiga ja asemele seati piiratud ainuvalitsus, mis kestis 1917. a. veebruarirevolutsioonini.

Piiratud ainuvalitsus ehk konstitutsiooniline monarhia on riigivorm, kus riigi eesotsas seisab küll trooni päriv kuningas, kuid tema võimu piiravad rahva valitud esindajad, kes moodustavad parlamendi. Konstitutsioonilise monarhia ehitus on palju keerulisem kui absoluutse monarhia oma. Vaatleme, kuidas kujuneb selles riigivormis seaduseandlus, valitsemine ja kohtumõistmine.

Seaduseandlusest võtavad osa kuningas ja parlament. Parlamendid on ühe- ja kahekojalised. On nad kahekojalised, siis sisaldavad nad eneses ülem- ja alamkoja. Ülemkoda esindab tavaliselt jõukamaid ja haritumaid kihte, alamkoda laiemaid kihte. Alamkojad on kõik rahva valitavad. Ülemkojad on osalt valitavad, osalt kuninga nimetatavad. Parla-

mendi tähtsam ülesanne on seaduste andmine ja riigi eelarve määramine. Seaduseandluse algatusõigus, s. t. õigus seadusekavasid parlamendile arutamiseks esitada, on kuningal ja ministeeriumil ühelt poolt ja parlamendi liikmeil teiselt poolt. Ettepandud seadusekava arutab parlament, ta teeb selles muudatusi ja parandusi. Peale kõikkülgseid kaalutlusi pannakse seadusekava parandatud kujul hääletusele, ja kui enamus parlamendi liikmeist sellega on päri, siis loetakse seadusekava vastuvõetuks ning pannakse kuningale ette kinnitamiseks. Kus on ühekojaline parlament, seal on asi lihtne; seal arutab seadusekavasid üks koda. Kus on aga kahekojaline parlament, seal peavad mõlemad kojad seadusekava poolt olema, s. t. seadusekava redaktsioonis peavad mõlemad kojad ühisele arvamusele tulema. Kuningale võib ette panna ainult üht projekti. Viimasel on keelu- ehk nõndanimetatud veto-õigus, s. t. ta võib öelda, et pole seadusekavaga nõus ega kinnita seda. Niikaua kui aga kuningas seadusekava pole kinnitanud, ei saa see kava seaduseks ja kodanikkudelt ei saa selle täitmist nõuda.

Veto on kahesugune: täieline ehk absoluutne veto ja edasilükkav ehk suspensiivne veto. Esimene tähendab kuninga kategoorilist õigust seadusekava tagasi lükata, teine aga ainult teatavaks ajaks ja teatavail tingimusil.

Enamal jaol kuningail on absoluutse veto õigus. Üksikuil on suspensiivse veto õigus. Säherduste hulka kuulub Norra kuningas. Ta võib üht ja sama seadusekava ainult kahel korral järgemööda tagasi lükata. Võtavad aga kolm teineteisele järgnevat parlamendi koosseisu seadusekava ühes ja samas redaktsioonis vastu, siis saab see kava peale kolmandat vastuvõtmist seaduseks, kuninga vastuseismisest hoolimata. Olgu tähendatud, et Norra parlament valitakse kolmeks aastaks.

Niiviisi näeme, et seadust saab konstitutsioonilises monarhias anda ainult parlament ühes kuningaga. Kumbki neist eraldi ei saa seda teha.

Nimeliselt on valitsemisvõimu või seadusetäitja võimu juhiks kuningas. Tegelikult juhib nüüdsel ajal valitsemist aga ministrite kabinett peaministriga eesotsas. Selle kabineti moodustamisel on kuningal ühe- või teissugune mõju. Ministrite kabinetid on kahesugused: säherdused, kes politilist vastutust kannavad parlamendi ees, ja teised, kes vastutust kannavad ainult kuninga ees. Esimest konstitutsioonilist monarhia liigitust nimetatakse parlamentaarseks monarhiaks, teist dualistlikuks.

Ministeeriumid on riigi keskasutised. Igaühele neist alluvad asjad nende eriala järele üle terve riigi. Iga minister juhib oma alal tema ministeeriumisse puutuvate seaduste

elluviimist. Parlamentaarses monarhias kontrollib seda tegevust parlament. Ta võib üksikult ministrilt või kogu ministrite kabinetilt nende tegevuse üle aru pärida ja selle tegevuse kohta oma arvamust avaldada. Kui parlamendi enamus tunnistab ministrite kabineti tegevuse mitteotstarbekohaseks, siis peab see kabinett kohe lahkuma. Peaminister annab lahkumispalve enese ja oma kaaslaste-ministrite eest ära. Kuningal on kaks teed. Kas võtab lahkumispalve vastu või mitte. Esimesel korral ta peab nimetama uue peaministri nende hulgast, keda toetab parlamendi enamus. See peaminister juba kutsub omale kaaslased teised ministrid, paneb selle nimekirja kuningale ette ja esineb parlamendis oma tegevuskavaga, mille kohta parlament jälle oma seisukoha võtab. Arvab kuningas aga, et rahva enamus on parlamendi seisukoha vastu, s. t. toetab ministeeriumi politikat, siis ta ei võta kabineti lahkumispalvet mitte vastu, vaid saadab parlamendi enese laiali ja määrab uued parlamendivalimised.

Parlamentaarses monarhias ei saa kuningas ja ministrid oma tahtmise järele seadusi ellu viia. Nad peavad rehkendama rahva esindajate kontrolliga. Euroopa konstitutsioonilises monarhias valitseb parlamentaarne valitsemisviis.

Dualistlikus monarhias nimetab ministrite kabineti kuningas. Selles nimetamises on kuningas vaba. Ministrid püsivad oma kohtadel niikaua, kui seda tahab kuningas. Parlamendi arvustavaid märkusi ei tarvitse need ministrid kuulata. Seesugune ministeerium oli Venemaal 1905. aastast 1917. aastani. Nii mitmel korral mõisteti ministeeriumi tegevus hukka, kuid ministrid püsisid oma kohal.

Kohut mõistab konstitutsioonilises monarhias harilikult iseseisev kohus. Kohtunikud on kuninga nimetatud, vähemalt kõrgemad. Seadus määrab kindlaks, keda kohtunikuks võib nimetada. Oma tegevuses on nad harilikult sõltumatud, s. t. kuningas ega teised riigi ametiasutised ei saa nendele survet avaldada.

Lõpuks peatume veel kuninga isiku võimupiiride juures. Tema tegevus on enam-vähem raamidesse mahutatud. Peale seaduseandliku algatus-, veto-, parlamendi laialisaatmise ja ministeeriumi moodustamise õiguse on konstitutsiooniline kuningas sõjavägede ülemjuhataja, ta nimetab riigi kõrgemaid ametnikke, nimetab riigi esindajaid välismaale, võtab vastu välisriikide asemikke, teeb rahvusvahelisi lepinguid — harilikult astuvad lepingud jõusse aga peale parlamendi sellekohast kinnitust (ratifitseerimist) —, kuulutab riigis välja erakorralise seisukorra, annab kurjategijaile armu jne. Korraldused, mis kuningas teeb valitsemisalal, peavad peale tema veel selle ministri allkirja kandma, kelle ametipiirkonda kuulub vastav akt. Oma allkirja andes võtab minister akti

sisu eest vastutuse enese peale. Arvab minister, et kuninga korraldus pole seadustega kokkukõlas, siis võib ta keelduda oma allkirja andmast. Ei ole aga aktil, määrusel või korraldusel ministri allkirja, siis ei ole kodanikud kohustatud seda täitma. Säherdune ministri allkiri kannab kontrasignatuuri nime. — Kuninga isikut ei saa kuritegude eest kohtulikule vastutusele võtta. Ta seisab väljaspool seadust.

Euroopa riikidest on konstitutsioonilised monarhiad: Norra, Rootsi, Taani, Inglismaa, Hollandi, Belgia, Ungari, Lõuna-Slaavia (end. Serbia), Rumeenia, Bulgaaria, Itaalia, Hispaania.

Kolmas tähtsam riigivorm on esinduslik vabariik. Mis vahe on vabariigi ja monarhia vahel? Monarhia eesotsas seisab trooni päriv eluaegne kuningas, vabariigi eesotsas — kindlaks ajaks valitud president; kuningas seisab väljaspool seadust, teda ei saa tema tegude pärast kohtulikule vastutusele võtta, president vastutab aga oma maa kohtute ees; kuninga võimupiiri ei saa ilma tema enese nõusolekuta piirata, presidendi võimupiiri aga küll.

Kuidas sünnib riiklik tegelus esinduslikus vabariigis? Esinduslik vabariik tuletab väga lähedalt meelde piiratud ainuvalitsust. Tähtsam lahkuminek seisab selles, et esimese eesotsas on valitud president, kelle võimupiir on kuninga omast kitsam. Teise eesotsas seisab kuningas. Presidendi ametiväitus kõigub 1 ja 7 aasta vahel. Seadusekavad määrab kindlaks parlament, kes nad presidendile edasi väljakuulutamiseks annab. Presidendil on ainult suspensiivse veto õigus. Missugused nõuded üks või teine riik selleks üles seab, seda näeme järgmistes peatükkides. Valitsemise või täidesaatva võimu pea on president, kes ministrite kabineti kujundab. Enamas jaos esinduslikkudes vabariikides on parlamentaarne ministeerium. Kohut mõistavad iseseisvad, sõltumatud kohtunikud, keda harilikult nimetab president. — Nagu eespool tähendatud, tuletab president kitsendatud võimupiiriga kuningat meelde. Samuti nagu kuningaski, võib ta parlamenti enne tähtaega laiali saata ja uusi valimisi nimetada, kõrgemaid ametnikke nimetada, riiki esindada, saadikuid välisriikidesse läkitada, kurjategijaile armu anda jne. Samuti nagu kuninga, peavad presidendigi korraldused vastava ministri poolt kontrasigneeritud ehk alla kirjutatud olema.

Neljas riigivorm on rahva-vabariik. Puhtal kujul nimetatakse rahva-vabariigiks säherdust riigivormi, kus puudub parlament ja seaduseandlust teostab kogu rahvas rahvakoosolekul. Valitsemist või seaduste elluviimist ja kohtumõistmist toimetavad sama rahvakoosoleku poolt valitud ametnikud. Teadagi on säärane riigivorm mõeldav ainult väga väikestes riikides, kus kodanikkudel võimalus

on ühisel koosolekul asju ajada. Puhtakujuline rahva-vabariik ehk vahetu vabariik on praegu maksmas ainult neljas Šveitsi osariigis.

Peale vahetu vabariigi tuntakse rahva-vabariigi nime all veel säherdusi vabariike, kus riigi kodanikkudel õigus on peale parlamendi valimiste otseselt riigi seaduseandlusest ja juhtimisest rahvahääletuse teel osa võtta. Niisugused riigid on Eesti, Läti, Leedu, Saksa ja Šveitsi liitriik.

Üldse on vabariiklik kord järgmistes riikides: Soomes, Lätis, Leedus, Poolas, Saksamaal, Prantsusmaal, Šveitsis, Tšehho-Slovakkias, Austrias, Kreekas, Põhja-Ameerika Ühendriikides ja Lõuna-Ameerika riikides.

Riigivorm oleneb rahva kultuurilisest tasapinnast. Kus kultuur madal, rahvaharidus nõrgal järjel, kus rahval puudub arusaamine riiklikust elust, seal on võimalik absoluutne monarhia. Selle riigivormi maksvusel seisab riigi juhtimine kuninga ja salkkonna ametnikkude käes, rahval pole sõnagi kaasa rääkida. Rahvas peab seda tegema, mis kästakse, olgu see õige või mitte. See riigivõim, mis kuninga sõna ja tahtmise seaduseks teeb, tekitab määratu hulga kuritarvitusi. Niipea kui haridus laiemalt on levinud, ei lepi rahvas enam passiivse osaga. Ta tahab valitsemise objektist muutuda ise valitsejaks. Ta kukutab absoluutse monarhia ja loob riigi, mille valitsemisest ta ise osa võtab. Tema osavõtul luuakse seadus. Seadus määrab kindlaks, missugused on kodaniku õigused ja missugused tema kohused. Riik saab ainult seda nõuda, mis seadus käsib. Rohkem ei ole kodanik kohustatud tegema. Mingisugust omavoli, teotsemist väljaspool seadust, ei või ükski ametnik enesele lubada, ka mitte kõige kõrgem. Lubab seda enesele keegi, siis teevad erapooletud kohtud seaduse rikkumise kindlaks ja seavad seadusliku korra jalule. Säärane olukord on võimalik seal, kus rahvas oma esindajate kaudu võtab osa seaduseandlusest, kus riigi tegevusalad — seaduseandlus, valitsemine ja kohtumõistmine on teineteisest eraldatud ja igaüht neist ülesannetest täidab iseelund. Riigikord, mis oma teotsemise rajab parlamendile ja võimude jaotuse ideele, kannab konstitutsioonilise riigikorra nime. See riigikord mahutab enesesse konstitutsioonilise monarhia ja mõlemad vabariigi vormid.

Ajalugu näitab, et arenemine läheb absoluutse monarhia poolt konstitutsioonilise monarhia poole. On määratu vahe nende kahe riigivormi vahel. Ühes on elanik passiivne, teises — aktiivne. Arenemine ei taha aga peatuma jääda ka konstitutsioonilise monarhia juurde. Rahvas tahab veel lähemalt osa võtta riigi juhtimisest. Seda võimaldab esinduslik vabariik. Olgugi et see riigivorm konstitutsioonilist monarhiat

meelde tuletab ja eriti kuninga ja presidendi võimupiirid sarnanevad, ei tohi ometi unustada, et kuningas oma trooni pärib. Tema troonil olemise kohta ei ole rahval midagi öelda. President on aga valitav ja sellele kohale võib rahvas asetada kõige väljapaistvama ja andekama isiku. Kõige valusamana tundub rahvale riigi välispolitika ajamine, s. t. läbikäimine võõraste riikidega. Kuningas nimetab selleks riigi esindajad. Kuidas viimased oma asju ajavad, sellest sõltub riigi tulevik. Riigi esindajad võivad asjad viia kuni kokkupõrgeteni kahe riigi vahel. On seisukord niikaugele viidud, siis ei aita enam parlamendi vahelesegamine. Valitud president on kodanikkude soovile palju lähemal kui kuningas ja tema suudab anda rahvale rohkem kindlustust, et ta rahva soove terasemalt tähele paneb kui kuningas.

Viimased aastad on näidanud, et meie aja kodanik ei taha leppida ka esindusliku vabariigiga. Ta läheb nõudeis veel kaugemale ja soovib rahva-vabariiki, mitte küll puhtal kujul, vaid piiratud kujul. Nimelt nõuab ta parlamendi kõrval rahvahääletust. Kodanik ei taha hästi usaldada ka enese poolt teatud ajaks valitud parlamenti, vaid jätab enesele õiguse igal ajal parlamendi tegevusele vahele rääkida, nõudes parlamendi poolt vastu võetud seaduse rahvahääletusele panemist või vanade seaduste muutmist või kaotamist.

Kokku võttes peab tõsitama, et riigivormid liiguvad ühe isiku valitsemise poolt kogu rahva valitsemise poole.

Siiamaani oli jutt ühest riigivormide jaotusest. Jaotusi on palju. Teine tähtsam jaotus on järgmine. Riigid jaotatakse ühikriigeks ja ühendriigeks. Ühikriik on riik, mis eneses sisaldab üht riiki. Ühendriik aga säärane, mis koostub mitmest riigist. Ühendriigid jagunevad föderatsioonideks ja unioonideks.

F ö d e r a t s i o o n on ühendriik, koostub osariikidest. Ühendriik on riik, ka osariik on riik. Föderatsiooni põhiseaduses on loendatud alad, mis kuuluvad föderatsiooni või ühendriigi otsustada. Otsused neis küsimustes on osariikide eneste lahendada. Föderatsiooni võimudele kuuluvad harilikult säärased alad, mille korraldamiseks on suuremaid jõudusid tarvis; need on: sõjavägi, välispolitika, väliskaubandus, toll jne.

Föderatiivne riigikord on Šveitsis, Saksamaal, Austraalias, Uuel Meremaal, Lõuna-Aafrikas, Kaanadas, Põhja-Ameerika vabariikides.

U n i o o n on riigivorm, kus kahel või rohkemal iseseisval riigil on ühine riigipea. Unioon on kahesugune: personaalne ja reaalne. Esimene on sellel korral, kui mitmel riigil on juhuslikult ühine riigipea. See tuleb sellest, et troonipärija on kohustatud abiellu astuma ainult kuninglikust soost

isikutega. Selle tõttu on Euroopa valitsevad sood teineteisega seotud perekonnasidemete kaudu. Sureb ühes riigis kuningas, siis võib troonipärimis-seaduse järele lähem troonikandidaat olla teist riiki valitsev kuningas. Viimane saab trooni ja valitseb mõlemas riigis korraga. Neil riikidel ei pruugi mingisuguseid ühiseid asutisi alla peale kuninga isiku. Sureb see kuningas, siis võivad troonid uuesti lahku minna, kui troonipärimis-seadused neis riiges on lahkuminevad.

Reaalne unioon on sel korral, kui kahe või rohkema riigi põhiseadustes on ette nähtud, et nendel riikidel on ühine riigipea. Reaalses unioonis olevail riikidel on teatavad ühised asutised. Näiteks oli see nii Austria-Ungaris 1918. aasta revolutsioonini. Seal oli ühine välis-, sõja- ja rahaminister. Praegu ei ole Euroopas ühtki uniooni.

4. peatükk.

Tähtsamate riikide riiklik kord.

Inglismaa. Inglismaa on konstitutsiooniline monarhia. Seaduseandlus seisab kuninga ja parlamendi käes. Parlament on kahekojaline. Ülemkoda ehk lordidekoda koostub rõhuvas enamuses peeridest, kes oma isadelt õiguse pärinud ülemkojas istuda. Peeriseisusse tõstmise õigus on kuningal. Peale peeride istub lordidekojas veel mõnikümmend valitud eluaegset liiget. Alamkoja valib rahvas viieks aastaks. Valimised on korraldatud enamuspõhimõtte (majoriteedi) alusel. Riik on jagatud nii mitmesse valimisringkonda kui palju tuleb valida saadikuid. Valituks loetakse see kandidaat, kes on saanud võrrendiliselt kõige rohkem hääli. See on üheks põhjuseks, miks Inglise alamkojas on nii vähe rühmi — kõigest kolm. Valimisõigus on üldine ja algab 21. aastast peale. Seaduseprojekti arutavad mõlemad kojad läbi ja peale ühisele otsusele tulemist pannakse see projekt kuningale kinnitamiseks ette. Kuningal on nime järele absoluutse veto õigus. Aga 1707. aastast saadik pole Inglise kuningad seda õigust tarvitanud. Nii suur on parlamendi arvamuse austamine. Inglise kuningas ühes parlamendiga on kõikvõimuline, s. t. nad võivad igasuguseid seadusi välja anda. Neid ei ole piiramas põhiseadus, nagu see on teistes riikides. — Täidesaatev ehk valitsemisvõim on kuninga ja parlamentaarse ministeeriumi käes. — Kohut mõistavad kuninga nimetatud eluaegsed sõltumatud kohtunikud. — Inglise kuningas kutsub parlamendi kokku, määrab istungite vaheaja, võib alamkoja enne volituste lõppu laiali saata, annab kurjategijaile armu.

Peale Inglismaa enese kuuluvad Briti ilmariiki, ehk, nagu inglased ise nimetavad, British Commonwealth of Nations, mitmesugused maad. Kõige pealt kuuluvad sinna omavalitsusega dominioonid. Need on rahvasteliidu liikmed, neil on oma parlament, oma valitsus, mõnel koguni oma saadikud teistes riikides; seega on need maad väga lähedased iseseisvusele. Nad on ka Briti ilmariigi konverentsi liikmed. Säärased on: Kaanada, Austraalia, Uus Meremaa, Lõuna-Aafrika ja vaba riik Iiri. Teise grupi maadest moodustab Newfoundland. Ta on ilmariigi konverentsi liige, ta on omavalitsusega dominioon, kuid pole rahvasteliidu liige. Kolmanda grupi moodustab India. India valitsemine toimub Inglismaa poolt nimetatud kindral-kuberneri järelevalvel. India on rahvasteliidu liige ja ka riigi konverentsi liige. Peale selle kuulub Briti ilmariiki veel hulk maid, mis seotud emamaaga ühel või teisel viisil.

Prantsusmaa. Prantsusmaa kuulub esinduslikkude vabariikide hulka. Riigi eesotsas seisab president. President valitakse parlamendi ehk rahvuskogu istungil (mõlemate kodade ühisel istungil) 7 aastaks. Parlament koostub kahest kojast. Alamat koda nimetatakse saadikutekojaks, ülemat — senatiks. Saadikutekoda valitakse rahva poolt üldise valimisõiguse põhjal 4 aastaks. Valimisõigus on meeskodanikkudel, kes 21 a. vanaks on saanud. Valida võib neid, kes 25 a. vanaks on saanud. Senat valitakse kaudse valimisõiguse põhjal 9 aastaks. Valida võib neid meeskodanikke, kes 40 a. vanaks on saanud. Iga kolme aasta järel lahkub $^1/_3$ senati liikmeist, kelle asemele astuvad samal määral uued. Seaduseandlus seisab saadikutekoja ja senati käes. Mõlemate kodade poolt vastu võetud seadusekava läheb presidendi kätte väljakuulutamiseks. Kuu aja jooksul on viimasel õigus seadusekava parlamendile tagasi saata motiveeritud kaaskirjaga (suspensiivse veto õigus). Parlament võtab seadusekava uuele arutusele. Jõuab ta endisele otsusele, siis on president kohustatud selle parlamendi redaktsioonis välja kuulutama. Täidesaatev võim seisab presidendi ja parlamentaarse ministeeriumi käes. — Kohut mõistavad presidendi poolt nimetatud kohtunikud. — Peale eespool-nimetatud suspensiivse veto õiguse on presidendil järgmised õigused. Temal on seaduseandluse algatusõigus, ta kutsub kokku parlamendi ja määrab istungite vaheajad, ta võib saadikutekoja senati nõusolekul enne volituste lõppu koju saata. Seda õigust aga ei ole Prantsuse presidendid 1876. aastast peale enam tarvitanud. President esindab riiki, peab rahvusvahelisi läbirääkimisi, annab kurjategijaile armu, on riigi sõjavägede ülemjuhataja. — Presidendi väärtegude üle mõistab kohut senat. — Prantsusmaal tehakse vahet põhiseaduse ja hari-

likkude seaduste vahel. Põhiseaduse muutmiseks peab esiteks olema eraldi kummagi koja enamus ja teiseks rahvuskogu ehk mõlemate kodade ühise istungi enamus.

Põhja-Ameerika Ühendriigid. Põhja-Ameerika Ühendriigid on föderatiivne esinduslik vabariik. Nad koostuvad 48-st mitmesuguse suurusega osariigist. On osariike, näit. New York, kus elanikkude arv on üle 8 miljoni, on osariik (Uta), kus elanikkude arv on ainult 50 000. P.-A. Ühendriigid asutati XVIII aastasaja lõpul. Sinnamaani olid nad Inglismaa asumaad. Vabadussõjas heitsid nad enesest Inglise ülemvõimu, kuulutasid enda iseseisvaks ja lõid enesele 1787. a. põhiseaduse, mis väheste muudatustega on püsinud kuni käesoleva ajani. Osariikides maksab vabariiklik kord.

Põhiseaduses on loendatud need alad, mis kuuluvad föderatsiooni ehk Ühendriikide võimkonda. Mis on loendamata, kuulub osariikide võimupiiri. Föderatsiooni võimupiiri kuuluvad sõjavägi, rahvusvaheline suhtlemine, sõja kuulutamine ja rahu tegemine, väliskaubandus, toll, raha, mõõdud, post, föderaalkohus ja muud väiksemad asjad. Föderatsiooni kõrgemaiks võimudeks on president, parlament, ministeerium ja kõrgem föderaalkohus. President ja presidendi abi valitakse kaudsel teel neljaks aastaks. Iga osariik valib arvu järele nii palju valijamehi, kui palju ta valib saadikuid kokku ülem- ja alamkotta. Valijamehed valivad omakord presidendi ja abipresidendi. Niikaua kui president on oma kohal, täidab abipresident ülemkoja ehk senati esimehe kohuseid. Jääb aga president haigeks või lahkub riigist, siis astub tema asemele abipresident. Presidendiks võib valida ainult Ameerika sündinud kodanikku, kes 35 a. vanaks on saanud. Presidendil on laialdased võimupiirid. Tema on sõjavägede ülemjuhataja, annab kurjategijaile armu, teeb senati nõusolekul välisriikidega lepinguid, nimetab saadikuid, kõrgema kohtu liikmeid, kõrgemaid riigiametnikke, määrab parlamendi vaheaegu. Presidendil on suspensiivse veto õigus.

Parlament või kongress koostub kahest kojast: ülemkojast — senatist ja alamkojast — saadikutekojast. Saadikutekoda esindab tervet osariikide rahvast ja on valitud osariigest proportsionaalselt rahvaarvule. Saadikuks võib olla kodanik, kes 25 a. vana ja vähemalt 7 aastat olnud Ühendriikide riikkondsuses. Saadikutekoja kestus on 2 aastat. Senat esindab osariike, nimelt valib iga osariigi parlament senatisse kaks esindajat. Senati saadik peab olema vähemalt 30 a. vana ja 9 aastat olnud Ühendriikide riikkondsuses. Senati liikmed valitakse kuueks aastaks; seejuures ei lahku kõik saadikud korraga, vaid iga kahe aasta tagant lahkub $^1/_3$ saadikuist, kelle asemele valitakse uued. Kongressi peaülesanne on seaduseandmine. Ükski seadusekava ei saa

muidu seaduseks, kui mõlemad kojad ei ole sellega nõus. On ükskõik, kumb kodadest seadusekava ennem arutab. Ükskõik maksuseadused peavad teed algama saadikutekojast. On mõlemad kojad seadusekavaga päri, siis läheb see presidendi kätte avaldamiseks. On viimane seadusekavaga nõus, siis ta kirjutab selle alla ja kuulutab välja. Ei ole ta mitte nõus, siis on tal õigus 10 päeva jooksul saata seadusekava ühes oma seletustega tagasi kongressile uueks arutamiseks (suspensiivse veto õigus). Kui mõlemais kodades uuel arutamisel vana seadusekava saab poolt $^2/_3$ koosolijate häältest, siis saab ta seaduseks vastu presidendi tahtmist. Ei suuda aga üks või teine koda $^2/_3$ hääli koguda, siis on seadusekava tagasi lükatud. Kui president kümne päeva jooksul pole seadusekava alla kirjutanud ega teda ka kongressile uueks otsustamiseks saatnud, siis loetakse see seadusekava vastuvõetuks ja kodanikkudele sunduslikuks. Peaülesanne on kongressil — seaduseandlus. Peale selle mõistab senat veel kohut kõrgemate ametnikkude üle, nende hulgas ka presidendi üle.

Täidesaatva võimu eesotsas seisab president. Tema lähemaiks kaastöölisteks on ministrid. Ministrid nimetab ametisse president oma heaksarvamuse järele. Koguni senatki ei sega ennast sellesse. Ministrid on presidendi käsualused, on vastutavad ainuüksi tema ees ja püsivad oma kohtadel niikaua, kui seda tahab president. Kongressi ees ministrid vastutust ei kanna, temale oma tegevusest aru ei anna. Isegi kongressil ülesastumine on ministritele keelatud.

Ühendriikide kohtuvõim seisab kõrgema föderaalkohtu käes. Tema võimkonda kuulub tüliasjade õiendamine Ühendriikide ja osariikide vahel ning osariikide eneste vahel. Tähtsam ülesanne on tal lõplikult seletada, kas kongressi poolt antud seadus vastab põhiseadusele või mitte. Kui ei, siis vabastab ta kodaniku selle täitmisest, teiste sõnadega, see seadus kaotab sellega oma jõu.

Kõik kongressi poolt antavad seadused peavad olema kokkukõlas põhiseadustega. Põhiseaduse muutmine on raske. Põhiseadus loetakse muudetuks, kui selle poolt on $^2/_3$ mõlema koja liikmeist ja $^3/_4$ osariikide parlamentidest.

Šveits. Šveits ehk Helveetsia on föderatiivne rahva-vabariik. Ta koostub 22 osariigist ehk kantonist. Kantonid on mitmesuguse suurusega; nii ulatub Zürichi ja Berni elanikkude arv üle $^1/_2$ miljoni. Glaruse, Uri ja Šwyzi elanikkude arv kõigub aga 20 ja 30 tuhande vahel. Kõik kantonid on põhiseaduse järele vabariigid. Enamal jaol kantonitel on oma ühekojaline parlament, mis seadusi annab, ja ministeerium, mis seaduste elluviimist juhatab. Neljal kantonil, nimelt:

Glarusel, Uril, Appenzellil ja Unterwaldenil ei ole parlamenti. Neis kantonites annab seadusi rahvakoosolek, millest osa võtavad kõik osariigi kodanikud, kes 20 a. vanaks on saanud. Rahvakoosolek tuleb harilikult üks kord aastas (aprillikuu viimasel pühapäeval) lageda taeva all kokku. Sellel koosolekul võetakse vastu seadused, valitakse kõrgemad ametnikud ja kohtunikud.

Föderatsiooni põhiseaduse järele on föderatsioonivõimude otsustada: sõja kuulutamine, rahu tegemine, lepingute tegemine välisriikidega ja üldse rahvusvaheline suhtlemine, kriminaal- ja tsiviilseadused, raudteed, post, telegraaf, toll, kaalud, mõõdud, raha, vabriku- ja pangaseadused ja mõned muud väiksema tähtsusega asjad. Föderatsiooni kõrgemaiks võimudeks on: president, parlament, ministeerium ja föderaalkohus.

Parlament on kahekojaline. Alamkoda (conseil national) on valitud otsese valimisõiguse põhjal kodanikkude poolt, kes 20 a. vanaks on saanud. Iga 20 000 kodaniku kohta tuleb üks saadik. Alamkoda valitakse kolmeks aastaks. Ülemkoda (conseil des états) esindab osariike ehk kantoneid. Iga kanton saadab sinna ühepalju asemikke, nimelt 2. Parlamendi ülesanne on anda seadusi neis asjus, mis lubatud föderatsiooni põhiseaduse järele, määrata riigi eelarvet, rahvusvaheliste ja kantonivaheliste lepingute kinnitamine ja kõrgemate ametnikkude valimine. Kumbki koda arutab asju eraldi. Seaduste ja korralduste maksmapanemiseks on tarvis mõlemate kodade nõusolekut. Mõlemate kodade poolt vastu võetud seadused kuulutatakse välja ja on kodanikkudele sunduslikud, ilma et oleks tarvis küsida presidendi nõusolekut või heakskiitmist. Föderatsiooni ministeeriumi, föderatsiooni kohtu ja vägede ülemjuhataja valimiseks tulevad mõlemad kojad ühisele istungile, kus häälte-enamusega otsus tehakse. 30 000 kodanikku või 8 kantonit võivad nõuda, et parlamendi poolt vastu võetud seadus pandaks lõplikuks otsustamiseks rahvahääletusele. Põhiseadust saab muuta ainult rahvahääletusel. Ta loetakse muudetuks, kui tema muutmise poolt hääletab enamus rahvahääletusest osavõtjaist ja enamus osariigest. Igal kantonil on viimasel puhul üks hääl. Kantoni hääle määrab tema kodanikkude enamuse arvamus hääletusel. 50 000 hääleõiguslikul kodanikul on õigus põhiseaduse muutmist algatada. Seks võivad nad sellekohase seaduse-eelnõu välja töötada, mis siis rahvahääletusele pannakse. Harilikkude seaduste muutmist või uute väljaandmist algatusõiguse teel ei saa Helveetsia kodanikud nõuda.

Föderatsiooni seaduste elluviimist või valitsemist juhib ministeerium. Viimane koostub seitsmest liikmest. Need

valib parlament kolmeks aastaks iga alamkoja kokkutuleku alul. Üks seitsme hulgast valitakse parlamendi poolt üheks aastaks peaministriks ja ühtlasi ka Helveetsia vabariigi presidendiks. Järgmisel aastal valib parlament presidendiks teise seitsme hulgast. Kaht aastat järgemööda ei või president oma kohal püsida. Ühest kantonist ei või olla mitut ministrit. Ministeerium toimetab parlamendi soovide järele. Tema iseseisvat politikat ei aja. Ta ei ole kohustatud oma kohalt lahkuma, kui parlament pole tema teguviisiga rahul. Tema peab ainult tulevikus parlamendi soove tähele panema. Sellepärast ei tunta Helveetsias ministeeriumi langemist. Ministrid võivad olla mitmetest politilistest erakondadest. Nende peale vaadatakse kui eriteadlaste peale oma vallas. On üldine nähtus, et vanad ministrid uutel valimistel tagasi valitakse.

Helveetsia president on üks ministritest, kellel on oma teatav ministeerium juhatada. Presidendina ei omanda ta tunduvat võimu. Et presidendi võim on üldiselt nii väike, siis ei ole ka ta palk palju kõrgem riigi kõrgemate ametnikkude palgast.

Föderatsiooni kohtu liikmed valitakse mõlemate kodade ühisel istungil. Sellele kohtule alluvad tüliküsimused föderatsiooni ja kantonite vahel, üksikute kantonite eneste vahel ja politilise iseloomuga kuriteod föderatsiooni vastu.

Helveetsia riigi keelteks on saksa, prantsuse ja itaalia keel.

Saksamaa. Saksamaa on 1919. a. põhiseaduse järele föderatiivne rahva-vabariik. Ta koostub osariikidest (n. n. Länder), mille riiklik kord peab olema vabariiklik. Föderatsiooni võimupiiri kuuluvad riigi välispolitika, asumaad, sõjavägi, raha, toll, post, telegraaf, telefon, sisse- ja väljarändamine. Föderatsiooni keskvõimudeks on president, parlament, ministeerium ja riigikohus.

President valitakse otse rahva poolt seitsmeks aastaks kodanikkude hulgast, kes 35 a. vanaks on saanud. President esindab riiki, teeb rahvusvahelisi lepinguid (tehtud lepingud alluvad riigipäeva kinnitusele), võtab vastu saadikuid, nimetab kõrgemaid kodanlikke ja sõjaväelisi ametnikke. President on riigis sõjajõudude ülemjuhataja. Sisemiste rahutuste puhul võib president neid sõjaväelise jõuga maha suruda. Tema annab armu. Kõik presidendi korraldused ja käsukirjad peavad kas riigikantsleri või vastava ministri allkirja kandma, millega viimane vastutuse käsukirja sisu eest oma peale võtab.

Parlament koostub kahest kojast: riigipäevast (Reichstag) ja riiginõukogust (Reichsrat). Esimene esindab saksa rahvast, teine osariike ehk n. n. maid. Riigipäev valitakse üldise, otsese, ühetaolise, salajase ja proportsionaalse valimisviisi järele. Valimisõigus on kõigil täisõiguslikel kodanikel

20. aastast peale. Riigipäev valitakse 4 aastaks. Ta astub kokku oma korraliseks istungjärguks iga aasta esimesel novembri kesknädalal. Istungjärgu vältuse määrab riigipäev ise. Presidendil on õigus riigipäeva enne valimisaja lõppu laiali saata. Riigipäeva istungid on avalikud. — Riiginõukogu esindab maid. Igal maal on vähemalt üks hääl. Suuremail mail on iga miljoni elaniku kohta üks hääl. Ühel maal ei tohi aga igatahes üle $^2/_5$ häältest olla. Maid esindavad riiginõukogus nende valitsuste liikmed.

Riigi seaduseandlusest võtavad osa riigipäev, riiginõukogu, president ja rahvas. Peatöö langeb riigipäeva peale. Seadusekavadega võivad esineda valitsus ja riigipäeva liikmed. Enne esinemist peab riigivalitsus küsima riiginõukogu nõusolekut ettepandava seadusekava suhtes. Ei jõua valitsus riiginõukoguga kokkuleppele, siis võib valitsus oma seadusekava küll riigipäevale ette panna, peab aga ühes sellega riiginõukogu arvamuse juurde lisama. Seadusekava teksti määrab kindlaks riigipäev. Viimase poolt vastu võetud seadusekava läheb presidendi kätte, kellel õigus on seadust kuu aja jooksul anda rahvahääletusele, kui ta pole selle sisuga nõus. Nõusoleku korral peab president seaduse seaduselehes avaldama. Seadus hakkab kodanikkude suhtes maksma 14 päeva pärast seaduselehe ilmumist pealinnas. Ka riiginõukogul on õigus kahe nädala jooksul pärast seadusekava vastuvõtmist riigipäeval protestida. Sel korral läheb seadusekava riigipäevale uueks otsustamiseks tagasi. Ei jõuta ka pärast seda arutamist kokkuleppele, siis on presidendil õigus 3 kuu jooksul anda seadusekava rahvahääletusele. Ei tarvita president seda õigust, siis on seadus tagasi lükatud. On seadusekava riigipäeval teiskordsel arutamisel $^2/_3$ enamusega vastu võetud, siis peab president selle seadusekava 3 kuu kestel riigipäeva redaktsioonis avaldama või seadusekava rahvahääletusele andma. Riigipäeva poolt vastu võetud seadus jääb kahe kuu kestel välja kuulutamata, kui seda nõuab $^1/_3$ riigipäeva liikmeist. Selle aja jooksul võib $^1/_{20}$ riigi hääleõiguslikest kodanikest nõuda selle seaduse rahvahääletusele andmist. Ühel kümnendikul hääleõiguslikest kodanikest on seaduseandluse algatusõigus. Riigi eelarvet, maksu- ja palgaseadusi võib rahvahääletusele anda ainult president. Põhiseaduse muutmiseks on tarvis $^2/_3$ riigipäeva liikmete olemist istungil ja neist $^2/_3$ poolthääletamist.

Riigivalitsus on parlamentaarne ja koostub riigikantslerist ehk peaministrist ja ministritest. Valitsusliikmete ja presidendi ametlikkude kuritegude üle mõistab kohut riigikohus. Muidu on riigikohtu ülesanne arutada tüliküsimusi maade ning riigi ja maade või osariikide eneste vahel. — Kõik Saksamaa kohtunikud on eluajaks nimetatud.

5. peatükk.

Rajariikide riiklik kord.

Rajariigid — Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola — on tekkinud pärast maailmasõda ja Vene 1917. a. veebruarirevolutsiooni. Nimetatud riigid, välja arvatud Soome, olid enne seda lihtsad Vene kubermangud. Soomel oli aga juba riiklik korraldus. Teda võis lugeda Venemaa autonoomseks provintsiks. Tal oli oma põhiseadus, oma parlament ja seadused, oma valitsus, oma kohus. Teisest küljest oli aga Vene keiser ühtlasi ka Soome suurvürstiks; Vene parlament andis Soomele mõningaid seadusi; rahvusvaheliselt ei olnud Soomel, kui riigil, õigust esineda. Üldiselt tekitas Soome riiklik kord enne 1917. a. palju vaidlusi. — 1917. a. revolutsioonile järgnevad sündmused, nimelt Venemaa seesmine lagunemine, enamline riigipööre, äärmised majanduslikud raskused, rajarahvuste rahvustunde kasvamine ja kurvad mälestised Vene võimude valitsemisest õhutasid soomlasi, eestlasi, lätlasi, leedulasi ja poolakaid jäädavalt Venemaast lahku lööbuma ja oma iseseisvat riiklikku organisatsiooni looma. Pärast kestvamaid võitlusi enamlise Venemaaga õnnestus see kõigil loendatud rahvustel ja üks rahvus teise järel kuulutas välja oma iseseisvuse etnograafilistes piirides. Venemaaga sõlmiti rahulepingud. Omad riiklikud asutised alustasid tegevust, loodi oma põhiseadus ja riiklik korraldus.

Soome. Soome uus põhiseadus on vastu võetud 17. juulil 1919. aastal. Soome on esinduslik vabariik. Riigi eesotsas seisab president. Viimane valitakse kaudsel teel kolmesaja valijamehe poolt kuueks aastaks. — Parlament on ühekojaline ja kannab eduskunna nime. Eduskund valitakse kaheks aastaks kodanikkude poolt, kes on saanud 24 aastat vanaks. Aktiivne ja passiivne valimisõigus langevad ühte. Valimised on üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Eduskunna liikmete arv on 200. — Seaduseandluse algatusõigus on presidendil ühes valitsusega ja eduskunna liikmeil. Eduskunna poolt vastu võetud seaduse avaldab president seaduselehes. Ta võib keelduda ka seadust avaldamast kuni uue eduskunna kokkuastumiseni. Jääb aga uus eduskund absoluutse häälte-enamusega presidendile kinnitamiseks ja väljakuulutamiseks esitatud seaduse redaktsiooni juurde, siis astub seadus jõusse vastu presidendi tahtmist. — Täidesaatev võim seisab presidendi ja parlamentaarse ministeeriumi käes. Eduskunna poolt valitakse kohtu kantsler, kes enesest kujutab peaprokuröri

ja kelle ülesanne on valvata seaduse täitmise järele riigis. Tal on õigus osa võtta valitsuse istungitest ja täita prokuröri kohuseid kõrgemas kohtus ja kõrgemas administratiivkohtus. Iga aasta esitab kantsler oma aruande presidendile ja eduskunnale neist tähelepanekuist, mis ta on saanud oma ametikohuste täitmisel. — Kohut mõistavad iseseisvad kohtud. Kõrgemaks kohtuks tsiviil- ja kriminaal-asjus on kõrgem kohus, administratiivasjus — kõrgem administratiivkohus. — Presidendi õigused on järgmised. Peale seaduseandluse algatusõiguse ja suspensiivse veto õiguse on tal õigus eduskund kokku kutsuda, määrata istungite vaheaegu ja eduskund enne tähtaega laiali saata, määrates uusi valimisi. President esindab riiki, nimetab välisriikidesse esindajaid, võtab vastu välisriikide esindajaid, annab kurjategijaile armu, on sõjavägede ülemjuhataja, võtab vastu kodanikke Soome riikkondsusse ja vabastab sellest, nimetab ametisse kõrgemaid tsiviil- ja sõjaväelisi ametnikke ja kõrgemate koolide professoreid. Presidendi korraldused ja käsukirjad peavad kandma pea- ja vastava ministri allkirju. Ametlikkude kuritegude eest on eduskunnal $^3/_4$ häälte-enamusega õigus anda presidenti kohtu kätte. Kohut mõistab kõrgem kohus.

Läti. 18. nov. 1918. a. kuulutas Läti ajutine valitsus Läti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks ja otsustas ette võtta Asutava Kogu valimised. Valimised läksid korda ja 1. mail 1920. a. avati Riias Asutava Kogu istungid. Tähtsamaks Asutava Kogu ülesandeks oli põhiseaduse väljatöötamine. Väljatöötamisega jõuti lõpule 1922. aasta alul ja 15. veebr. samal aastal võeti ta lõplikult vastu. Täies ulatuses hakkas seadus maksma 7. nov. 1922. a. Selle põhiseaduse järele on Läti rahva-vabariik. Riigi eesotsas seisab president. Viimane valitakse parlamendi poolt kolmeks aastaks vähemalt 51-häälelise enamusega. President peab olema vähemalt 40 aastat vana. — Seaduseandlust teostab harilikult parlament, erakordseil juhtudel rahvas. Parlament on ühekojaline ja kannab seimi nime. Ta moodustub 100 saadikust ja valitakse 3 aastaks. Valimised on üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Aktiivne ja passiivne valimisõigus langeb ühte ja algab 21. aastast peale. Seaduseandluse algatusõigus on presidendil, valitsusel, seimi liikmeil ja rahval. Seimi poolt vastu võetud seadused lähevad presidendile avaldamiseks. President avaldab nad mitte varem kui 7 ja mitte hiljemini kui 21 päeva arvates seaduse vastuvõtmisest seimis. Esimeste 7 päeva jooksul on presidendil õigus motiveeritud kaaskirjaga seimilt nõuda seaduse teiskordset arutamist. Jääb seim teiskordsel arutamisel endisele seisukohale, on president kohustatud seadust

avaldama. Presidendil on õigus omal algatusel seaduse avaldamist kaheks kuuks seisma panna. Ta on kohustatud seda tegema, kui vähemalt $^1/_3$ seimi liikmeist seda nõuab. Nende kahe kuu kestel võib $^1/_{10}$ hääleõiguslikest kodanikest nõuda rahvahääletust, mis lõplikult otsustab seaduse saatuse. Rahvahääletust ei tule, kui teiskordsel arutusel seaduse poolt on $^3/_4$ kõigist seimi liikmeist. Seadusi, mis seimi poolt $^2/_3$ häälte-enamusega on tunnistatud kiireks, ei saa anda rahvahääletusele ega saa president nõuda ka nende teiskordset arutamist. Rahvahääletusele ei või tulla riigi eelarve, maksu-, väeteenistuse-, mobilisatsiooni- ja demobilisatsiooniseadused ning sõja ja rahu küsimused.

Harilikkude seaduste vastuvõtmine sünnib lihtenamusega. Põhiseaduse muutmiseks on teissugune kord. Põhiseadust võib muuta seim koosolekul, millest vähemalt $^2/_3$ liikmeist osa võtab. Muudetuks loetakse põhiseadus, kui selle poolt hääletab vähemalt $^2/_3$ koosolijaist. Rahval on seaduseandluse algatusõigus. See võib puudutada aga ainult põhiseaduse muutmist. Nimelt on $^1/_{10}$ hääleõiguslikest kodanikest õigus esitada seimile presidendi kaudu põhiseaduse muutmise projekt. Ei ole seim sellega nõus, siis otsustab küsimuse rahvahääletus. Muudetuks loetakse põhiseadus, kui selle poolt hääletab vähemalt pool kõigist Läti hääleõiguslikest kodanikest. — Täidesaatev võim seisab presidendi ja parlamentaarse ministeeriumi käes. — Kohut mõistavad iseseisvad, eluaegsed kohtunikud. Viimased nimetatakse seimi poolt. — Peale seaduseandliku algatus- ja suspensiivse veto õiguse on presidendil järgmised õigused: ta on rahuajal kaitsevägede ülemjuhataja, esindab riiki, võtab vastu välisriikide esindajaid, nimetab Läti esindajaid teistesse riikidesse, võtab vaenlase pealetungi korral kaitse-abinõud tarvitusele, annab kurjategijaile armu, kutsub kokku seimi. Presidendil pole õigust seimi enne tähtaega laiali saata. Tal on aga õigus rahva poole pöörduda ja seimi laialisaatmise küsimust algatada. Kui kodanikkude enamus hääletab seimi laialisaatmise poolt, läheb seim laiali, vastasel korral peab president ise oma kohalt lahkuma. Seimil on ka õigus presidenti enne volituste lõppu oma kohalt tagandada. Selle poolt peavad hääletama vähemalt $^2/_3$ seimi liikmeist. Presidendi puudumisel täidab tema kohuseid seimi esimees. Presidendi korraldused ja käsukirjad peavad kandma peaministri või vastava ministri allkirja.

Leedu. 16. veebruaril 1918. a. lööbus Leedu Venemaast lahti ja kuulutas enese iseseisvaks riigiks. Rahva poolt valitud rahvuskogu asus põhiseaduse kokkuseadmisele, mis lõplikult vastu võeti 1. aug. 1922. a. ja väljakuulutamisega

maksma hakkas. 1928. a. 25. mai aktiga muudeti seda põhiseadust osaliselt. Leedu on rahva-vabariik. Riigi eesotsas seisab president, kes valitakse valijameeste poolt seitsmeks aastaks. Presidendiks võib valida iga Leedu kodanikku, kel passiivne valimisõigus seimi valimistel ja kes 40 aastat vana. — Seaduseandlust teostab parlament ja rahvas. Parlament — seim — on ühekojaline, valitakse 5 aastaks ja koostub 85 liikmest. Aktiivne valimisõigus algab 24. aastaga, passiivne aga 30.-ga. Valimised on üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Seaduseandluse algatusõigus on valitsusel ja seimi liikmeil. Seimi poolt vastu võetud seadused avaldab president kuu aja kestel. Sama aja kestel on presidendil õigus seadust põhistatult seimile tagasi saata uueks otsustamiseks. Jääb seim teiskordsel arutamisel $^2/_3$ häälteenamusega endisele seisukohale, siis peab president seaduse esitatud kujul avaldama. Põhiseaduse muutmise õigus on seimil ja rahval rahvahääletusel. Nõuandva organina valitsusele seaduse-eelnõude valmistamisel toimib riiginõukogu. — Valitsemist juhib president ühes parlamentaarse ministeeriumiga. Ministrite kabinett ja üksik minister lahkuvad oma kohalt vaid siis kui $^3/_5$ kogu seimi liikmeist avaldavad kas kabinetile või üksikule ministrile umbusaldust. Presidendil on järgmised õigused: seaduseandluse algatus- ja suspensiivse veto õigus; ta esindab riiki, nimetab saadikuid välisriikidesse ja võtab nende esindajad vastu; nimetab ametisse ja vabastab ametist riigi kõrgemaid ametnikke; on rahuajal sõjavägede ülemjuhataja; annab kurjategijaile armu; on õigustatud seimi erakorralisteks istungiteks kokku kutsuma ja teda enne tähtaega laiali saatma, määrates uusi valimisi; seimi puudumisel või istungjärkude vaheajal on presidendil õigus välja anda seadusejõulisi määrusi, mis maksavad seni kuni seim neid ei muuda. Presidendi puudumisel täidab tema aset peaminister.

Poola. Enne ilmasõda oli Poola rahvas jagatud Austria-Ungari, Saksamaa ja Venemaa vahel. Et poolehoidu võita, lubasid mõlemad sõdivad pooled poolakaile soodustusi. Täielise riikliku iseseisvuseni ei ulatunud aga kummagi poole lubadused. Alles peale 11. nov. 1918. a. sõjariistaderahu sõdivate poolte vahel avanes Poolale võimalus teotseda. 14. nov. samal aastal asus uue Poola riigi etteotsa riigipea kindral Pilsudski. Ta kuulutas välja Asutava Kogu valimised. 9. veebr. 1919. a. astus kokku Asutav Kogu ja asus põhiseaduse loomisele, mis lõplikult vastu võeti 17. märtsil 1921. a. Seda põhiseadust muudeti osaliselt 2. aug. 1926. a. seadusega, mis oli tingitud samal aastal mais aset leidnud seesmisest riigipöördest. Põhiseaduse järele on Poola esinduslik vabariik. President valitakse parlamendi mõlemate

kodade ühisel — rahvuskogu — istungil absoluutse häälte-enamusega seitsmeks aastaks. — Seadusi annab parlament, mis koostub saadikutekojast ja senatist. Saadikutekoda valitakse üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi põhjal viieks aastaks. Aktiivne valimisõigus algab 21. aastaga. Valimistest on kõrvaldatud tegevas väes olevad kaitseväelased. Passiivne valimisõigus algab 25. aastaga. Alamkoja liikmete arv on 444. Senat moodustub 111 liikmest, valitakse viieks aastaks samuti üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi põhjal. Aktiivne valimisõigus algab 30. aastaga, passiivne — 40. aastaga. Seaduseandluse algatusõigus on valitsusel ja saadikutekoja liikmeil. Saadikutekoja poolt vastu võetud seadus läheb senatisse. Ühineb viimane seaduse tekstiga, siis kuulutab president seaduse välja. Ei ole senat aga esitatud seadusega nõus, siis on tal 60 päeva kestel, arvates seaduse vastuvõtmise päevast saadikutekojas, õigus seadust saadikutekojale tagasi saata uueks arutamiseks. Senati poolt peavad seadusele parandused juurde lisatud olema. Jääb saadikutekoda uuel arutamisel $^{11}/_{20}$ häälte-enamusega endisele seisukohale, siis kuulutab president seaduse välja saadikutekoja redaktsioonis. Põhiseaduse muutmiseks peavad olema saadikutekojas ja senatis vähemalt pooled liikmed koos ja otsus on maksev, kui kummaski kojas selle poolt hääletab $^{2}/_{3}$ koosolijaist. — Täidesaatva võimu esindajaiks on president ja parlamentaarne ministeerium. — Kohut mõistavad iseseisvad, sõltumatud, eluaegsed kohtunikud. Viimased nimetab ametisse president. — Presidendil on järgmised õigused: seaduse algatuse ja väljakuulutamise õigus; ta kutsub kokku mõlemad kojad ja võib neid enne seaduslikku tähtaega ministrite kabineti ettepanekul laiali saata. Uued valimised peavad aset leidma 90 päeva kestel; president on rahuajal sõjavägede ülemjuhataja ja sõja ajal on tal õigus ülemjuhatajat nimetada; ta annab armu, esindab riiki, nimetab saadikuid välisriikidesse ja võtab vastu välisriikide saadikuid; ta nimetab kohtunikke ja teisi kõrgemaid riigiametnikke; juhtudel, kui koos pole saadikutekoda ega senatit, on presidendil õigus ministrite kabineti ettepanekul välja anda seadusejõulisi määrusi, mis oma jõu kaotavad, kui nad pole 14 päeva kestel esitatud vastuvõtmiseks ligemale saadikutekoja istungile või kui see nad tagasi lükkab. Üldse peavad presidendi korraldused kandma peaministri ja vastava ministri allkirju. President ei kanna parlamendi ees politilist vastutust. Ainult põhiseaduse rikkumise ja kriminaalkuritegude puhul on saadikutekojal õigus $^{3}/_{5}$ häälte-enamusega, kusjuures vähemalt pooled liikmed peavad koos olema, teda kohtu kätte anda.

6. peatükk.

Eesti vabariigi rajamine.

Venemaa on muulaste, nende hulgas ka eestlaste peale alati võõriti vaadanud. Neid on peetud teise järgu kodanikkudeks. Neid ei usaldatud. Ametiasutistes, kohtuis ja koolis valitses vene keel. Kas eestlane sellest aru sai, see ei huvitanud valitsust. Kesk-Venemaal oli maakonnal ja kubermangul omavalitsus, s. t. maakond ja kubermang võisid oma kohalisi asju seaduse piirides ise korraldada, selleks ametnikke valida, maksusid võtta jne. Kubermangudele, kus muulased elasid, seda ei antud või kuigi seal omavalitsus oli, siis oli see piiratud kujul. Nii seisis kõrgem — kubermangu — omavalitsus Eesti- ja Liivi kubermangus ainuüksi rüütelkonna käes. Muulaste kubermangudesse nimetati Vene valitsuse poolt ametnikud. Oleks viimased veel oma inimeste hulgast nimetatud, siis oleks elanikkudel pisut kergem olnud. Ei, Vene valitsus oli järjekindel oma politikas ja saatis meile ainult võõraid umbkeelseid, kellele meie olud olid täiesti tundmata. Eestlased olid, võrreldes venelaste ja teiste Venemaa rahvustega, haritumad, neist käisid paljud koolis. Oma kodumaal ei antud haritud jõududele aga sihikindlalt vähegi vastutusrikkaid kohti. Kõrgema haridusega õpetajad, õigusteadlased, insenerid pidid rändama kodumaalt kaugele. Säherduse politika siht oli soov eestlasi aegamööda vene rahvuse hulka ära sulatada. 1905. a. Vene revolutsioonist oodati, et ta muulastele rahvuslikes küsimustes kergendusi toob. Sellest lootusest ei läinud aga kuigi palju täide. Ka konstitutsiooniline Venemaa — 1905. kuni 1917. aastani — ajas oma endist vahetegemist esimese ja teise järgu kodanikkude vahel edasi. Küll nõudsid meie rahva esindajad Vene riigivolikogus meie õiguste laiendamist, muu seas omavalitsuse maksmapanemist. Ühtki nõuet ei täidetud. Vastuoksa, riigivolikogu valimisseadust muudeti nii, et meie esindajaid, alates Vene 3. riigivolikogust, veel vähem sai valida. Säherdune politika tekitas eestlastes väljakannatamatu kibedustunde.

1914. aastal puhkenud maailmasõda ei olnud Venemaale õnnelik. Sisemise korralageduse pärast olid vene väed sunnitud taganema. Tekkis rahulolematus sõjaväes ja väe seljataga, mis lõppes 1917. aasta veebruarirevolutsiooniga. Keiser sunniti troonilt lahkuma, riiki hakkas valitsema Vene Ajutine Valitsus vabameelse vürsti Lvoviga eesotsas. Soovides riigis rahu jalule seada ja laiemaid rahvahulki oma poole võita, esines Ajutine Valitsus juba esimestel päevadel deklaratsi-

ooniga, milles muu seas lubati rahvuslikud kitsendused kaotada. Eesti seltskonnategelased haarasid neist lubamistest kinni ja hakkasid omavalitsuse seadusekava plaanitsema. Et võimalik ei olnud paremaid korraldusi luua, siis loodi üle maa organisatsioonide liidud. Tähtsamad neist olid Tallinna ja Tartu omad. Liidud seadsid kiiresti ajutise omavalitsusekava kokku ja saatsid 18. märtsil oma esindajad Peterburisse. Peale pikki läbirääkimisi kinnitas Vene Ajutine Valitsus 30. märtsil selle seaduse. Seda seadust nimetatakse meil „30. märtsi omavalitsuseseaduseks". Selle seadusega eraldati Liivi kubermangust Eesti maakonnad: Võru, Valga, Tartu, Viljandi, Pärnu ja Saare — ja liideti nad Eesti kubermangu külge. — Kuni jäädava omavalitsuse kujundamiseni loodi ajutine kubermangu- ja maakonna-omavalitsus. Kubermangu-omavalitsuse elunditeks olid Maanõukogu ja Maavalitsus, maakonna-omavalitsuse organiteks — Maakonnanõukogu ja Maakonnavalitsus. Vald valis tuhande elaniku kohta ühe valijamehe. Valijamehed omakord valisid Maanõukogu ja Maakonnanõukogu liikmed. Valimisõigus oli kodanikkudel 20. aastast peale. Maanõukogu ja Maakonnanõukogu valisid oma otsuste täidesaatjaks Maavalitsuse ja Maakonnavalitsuse.

Loodud omavalitsuse-asutiste ülesanne oli hoolt kanda oma kohaliste asjade eest; teostada määrati neile küsimused nimelt teede, koolide, tervishoiu, julgeoleku ja maksude võtmise alal. Maanõukogu võis teotseda ainult seaduste piirides. Tal enesel ei olnud õigust ühtki seadust välja anda. Et loodud omavalitsuse-asutised seaduslikult talitaksid, seks nimetas Vene Ajutine Valitsus koha peale järelevaatajaks oma komissari, kelleks sai Tallinna linnapea, advokaat J. Poska.

Kiiresti asuti valimistele. Juba juunikuus astus Maapäev Tallinnas kokku. Üle maa korraldati uus omavalitsus. Vanadelt Vene ametiasutistelt, mis 30. märtsi seadusega olid kaotatud, võeti asjatoimetused üle, seati sisse uued ametid, umbkeelsete venelaste asemele seati rahvakeele oskajad. Lühikese ajaga oli valitsemisaparaat üle maa korraldatud. Rööbiti valitsuseaparaadi loomisega asuti polkude korraldamisele. Eesti sõdurid kogunesid laialt Venemaalt kodumaale ja panid siin aluse rahvuslikule sõjaväele. Vene sõjaväeülemus oli alguses sellega päri, lootes, et rahvuslikes polkudes saab sõjaväelist korda alal hoida.

Sel ajal, kui meil kees ülesehitav töö, lagunes Venemaa. Veebruarirevolutsioon tekkis keset ilmasõda. Käis just heitlus Saksa-Austria ja Vene vägede vahel. Vene sõdur oli selleks liiga harimata, et revolutsioonist aru saada. Kolmeaastane sõda oma kaotustega oli ta ära tüüdanud; ta tahtis rahu, tahtis koju. Selle asemel, et ära oodata, kuni paran-

dused sõjaväe juhatuses ja varustuses läbi viiakse, hakkas ta sõjaväljalt jooksma, mõtlemata, missugused tagajärjed sellel on. Sõjaväe juhatusel ei olnud niipalju autoriteeti ja jõudu, et ta korra oleks jalule seadnud. Rahuigatsevat meeleolu tarvitasid enamlased, kes kihutuskõnedes üles kutsusid sõdureid sakslastega vennastuma, naiivselt uskudes, et ka Saksamaal puhkeb revolutsioon. Saksamaal revolutsiooni sel korral ei tulnud, küll jooksis aga Vene sõjavägi laiali ja avas vaenlasele vaba tee. Väe seljatagune ei jäänud sõjaväest maha. Ametiasutistest tõrjuti eemale vilunud jõud, asemele seati valitud mehed sõdurite ja tööliste hulgast, kes tihti olid kirjaoskamatud. Vabrikuomanikud ja juhatajad seati oma tegevuses tööliste esindajate kontrolli alla. Seda tehti nii oskamatult ja kavata, et tehased varsti oma tegevuse pidid lõpetama. Korralagedus levis suure kiirusega. Ajutise Valitsuse eesotsas seisis alguses vürst Lvov. Varsti andis ta koha Kerenskile. Viimane on tuntud kui heatahtlik inimene, kes ilusate kõnedega katsus korda luua ja hoidus käredate abinõude eest. Päev-päevalt kaotas ta oma poolehoiu ning oktoobri lõpus kukutati tema valitsus — ja Venemaad juhtima asusid enamlased ehk kommunistid.

Venemaa korralagedus ei jätnud puudutamata ka Eestit. Et aga meie rahva hariduslik tasapind oli palju kõrgem, siis ei läinud see lagunemine nii kiiresti ega omandanud nii ebakultuurilisi vorme kui Venemaal. Meie valitud omavalitsuse-asutistel olid algusest peale kokkupõrkamised soldatite ja tööliste nõukogudega, mis koostusid peaasjalikult venelastest. Sama halb vahekord oli kubermangu-komissar Poska ja nõukogude vahel. Selle peale vaatamata töötasid omavalitsuse-asutised 1917. aasta hilise sügiseni. Loodud omavalitsuse-asutised, Maanõukoguga eesotsas, pidid olema ju ainult ajutiseks, senikui Maanõukogu ise parema seadusekava välja töötab ja Vene Asutav Kogu ta kinnitab. Eesti erakondade soov 1917. a. alul ja suvel oli näha Venemaad föderatiivse vabariigina, nagu on Põhja-Ameerika Ühendriigid või Šveits, kus üheks osariigiks oleks olnud Eesti. Seda toetasid ka tolleaegse Vene peaministri Kerenski poolehoidjad. Iseseisvast Eestist 1917. aasta kevadel ja suvel ei mõelnud keegi. Vähemalt ei räägitud ega kirjutatud sellest avalikult.

Oktoobri lõpul kukutati Kerenski valitsus ja Vene riigi juhtimine läks, nagu öeldud, enamlaste kätte. Loomulikult ei võinud ka Eestis püsima jääda Maanõukogu ja Maavalitsus. Varsti pidid nad tegevuse lõpetama. Meie politikategelaste hulgas võttis hirm tuleviku eest maad. Venemaa kokkuvarisemine on silmade ees, omal maal laguneb korralagedus samm-sammult laiemale. Kas lasta sel rahulikult edasi minna

ja uppuda ühes Venemaaga või otsida väljapääsuteed? Seal kerkib silmapiirile mõte, end eraldada kõdunevast Venemaast, maksku mis maksab, ennast selle küljest lahti lüüa. Maanõukogu ringkondades kaalutakse seda mõtet ja jõutakse ühisele jaatavale otsusele.

Möödub ainult paar nädalat. Jõuab kätte 15./28. november. Ette on teada, et Eestimaa soldatite ja tööliste nõukogu sel päeval Maanõukogu laiali saadab. Istung on määratud kella 4-ks. Punkt kell 4 avatakse istung ja mõne minutiga, ilma vaidlusteta, võetakse vastu järgmised otsused: 1) Ainsa kõrgema võimu kandjaks kuni Eesti Asutava Kogu kokkuastumiseni tunnistatakse Eesti Maanõukogu; 2) Eesti rahval tuleb täita ainult neid käske, mis tulevad Maanõukogu poolt; 3) seks ajaks, kui Maanõukogu koos ei ole, antakse kõrgem võim, anda käskusid[1], Maanõukogu juhatusele, Maavalitsusele ja Vanematekogule. On need otsused vastu võetud, tungib salk punakaartlasi Maanõukogu ruumidesse ja ajab koosolijad laiali.

Esimene ajalooline samm iseseisvuse sihis on tehtud. 15./28. novembrist 1917. a. peale on Eesti Vene riigi ülevõimu alt lahti lööbunud. Tulevase Eesti saatuse määrab Eesti Asutav Kogu. Asutava Kogu valimised olid juba varemini välja kuulutatud.

Enamlased sulgesid kõik omavalitsuse-asutiste tegevuse. Igal pool teotsesid peale 15./28. novembrit ainult nende asutised. Asutava Kogu valimiste eeltöid ei pannud nad aga seisma. Koguni toetasid ja kiirustasid neid. Alandasid ainult valijate vanadusetsensuse 20. aasta pealt 18. peale. Nad lootsid valimistel saada enamust.

Maanõukogu laialisaatmine kutsub päevakorrale elavad mõttevahetused iseseisva Eesti loomise üle. Ajakirjandus ja erakonnad arutavad avalikult ja põranda all küsimust. Kaalutakse läbi, kas on rahvuskultuuriliselt otstarbekohane iseseisev Eesti, kas suudab iseseisev Eesti ennast aineliselt ülal pidada, kas on küllalt haritud jõude riigiaparaadi juhtimiseks. Kõikide küsimuste peale vastatakse jaatavalt. Mõtte poolt on kõik erakonnad peale enamlaste.

21. jaan. 1918. a. algavad Asutava Kogu valimised. Tagajärg oli enamlastele ootamatu. Nende poolt hääletasid kõigest 35% valijaist. Teised olid nende vastased. Mõnes valimisringkonnas ei saadud 21. jaan. valimisi läbi viia. Nähes, et tagajärjed enamlastele ebasoodsad, panid nad Asutava Kogu valimised seisma.

Detsembrikuul 1917. a. tegi Saksamaa Vene Nõukogude Valitsusega Brestis rahulepingu. Selle lepingu järele oli

---

[1] Vt. lisa nr. 1.

Saksamaal õigus saata Baltimaile kuni korra jaluleseadmiseni politseivägesid. Et Saksamaa politseivägede saatmisega ei mõelnud leppida, oli Maanõukogu ringkondadele täiesti selge, sest juba enne ilmasõda, iseäranis aga ilmasõja ajal õhutati saksa ajakirjanduses Baltimaade oma alla heitmise mõtet, et sellega võimaldada nende maade koloniseerimist sakslaste poolt. Baltimaa mõisnikud olid järjekindlas ühenduses Saksa sõjaväevõimudega ja palusid viimaseid Eestimaad oma alla võtta. Jaanuarikuul oli saksa väe poolt meie maa okupeerimiseks eeltöid märgata. Seisukord oli kriitiline. Asutav Kogu ei saanud kokku tulla. Maanõukogul oli võimatu avalikult istuda. Teotseda said põranda all ainult Maanõukogu juhatus, Vanematekogu[1] ja Maavalitsus. Tekkinud olukorda kaaludes jõudsid nad otsusele, et Eesti on tarvis kuulutada iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Iseseisva riigi väljakuulutamisega arvati sakslasi takistada Eestisse sisse marssimast. Usuti, et Saksamaa iseseisva riigi puutumatust austab. 24. veebruaril 1918. aastal anti Maanõukogu Vanematekogu allkirjaga manifest kõigile Eestimaa rahvaile, millega „Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks".[2] Asutati kolmeliikmeline Eestimaa Päästekomitee, kelle kätte otsustati anda kuni normaalsete olude loomiseni kõik riiklik võim.[3] Päästekomiteesse valiti K. Pätsi, J. Vilmsi ja K. Konik. Samal päeval seadis Päästekomitee kokku esimese Eesti valitsuse peaministri K. Pätsiga eesotsas. 1918. a. 24. veebruarist peale loeme meie oma riigi algust.

Iseseisev Eesti ei saanud sedapuhku kauemini püsida kui vaevalt öö-päev. Teisel päeval, s. t. 25. veebruaril marssisid Tallinnasse saksa väed; need ei hoolinud Eesti iseseisvusest, vaid ajasid kõik Eesti riigi ametiasutised laiali.

Algas saksa vägede okupatsiooni aeg. Mida ette kardeti, läks täide. Esimestest päevadest peale toimetasid saksa sõjaväed nagu omale võidetud maal. Omavalitsuse-asutised aeti laiali. Asemele nimetati kas saksa sõjaväelased või Balti sakslased. Eesti keele asemele seati kohtus ja koolides saksa keel. Kõned ja koosolekud keelati ära. Eesti ajalehed pandi kinni. Alustati eeltöid Eesti köitmiseks Saksamaa külge. Elanikkudelt hakati allkirju korjama palvekirjadele, milles Saksamaaga ühendamist paluti. Olgugi et ajalehed ei käinud ja rahvas sellega teadmatuses hoiti, ei läinud see katse ometi mitte korda. Rahvas allkirju ei andnud. Siis kutsusid

---

[1] Maanõukogus olevate rühmade vanemad.
[2] Vt. lisa nr. 3.
[3] Vt. lisa nr. 2.

Baltimaa mõisnikud 10. apr. 1918. a. Riiga maapäeva kokku. Seal olid esindatud suurmaapidajad, linnad, vaimulikud ja valdade esindajad. Esimesed kolm kihti koostusid ainult sakslastest. Vallavanemad olid aga Riiga käsutatud, ilma et neile oleks põhjust öeldud või enne lastud oma valijatega läbi rääkida. Osa vallaesindajaid olid lihtsalt kokkukutsujate nimetatud. Säärase rahvaesinduse võltsimise peale vaatamata ei lasknud enamus vallavanemaid ennast eksiteele viia ja vastas Eesti ühendamise peale Saksamaaga eitavalt.

Enne okupatsioonivägede Tallinnasse tulekut saadeti Maapäeva juhatuse poolt saadikud välisriikidesse, peaasjalikult liitriikidesse, et saada nende poolt iseseisvuse tunnustamist. Märtsikuul saadeti nendele järele kohtuminister Jüri Vilms ühes kaaslastega. Viimased pidid viima välisriikidesse 24. veebruari aktid. Soome rannas sattusid nad aga Saksa okupatsioonivägede kätte ja nende väljakohtu otsusel lasti meie minister ja ta kaaslased maha. Asi hoiti aga saladusekatte all. Alles kaks aastat hiljem selgus asja seisukord. Esimesed saadikud pääsesid õnnelikult määratud kohtadesse, tutvustasid välisriike olukorraga. Liitriigid tulid meile lahkesti vastu. Ja maikuul tunnustasid Inglise, Prantsuse ja Itaalia valitsus Eesti riiki de facto kuni rahukongressi kokkutulekuni. See tunnustamine ei tähendanud veel lõplikku tunnustamist. Ometi näitas ta liitriikide poolehoidu iseseisvale Eestile.

Juulikuus samal aastal algasid liidu väed Prantsusmaal üldist pealetungimist Saksamaa vastu. Visade võitluste järel olid saksa väed sunnitud taganema. Saksamaa kaotas sõja. Tehti vaherahu. Selle põhjal oli Saksamaa kohustatud oma väed võõrsilt tagasi tõmbama, selle hulgas ka meilt. 11. novembril 1918 astus uuesti tegevusse meie Ajutine Valitsus.

Ajutine Valitsus ei saanud kaua rahus elada. Taganevate sakslaste kannul tulid üle piiri enamlaste salgad, Anveldiga eesotsas. Eestil polnud sõjaväge vastu saata. Okupatsiooniväed olid eesti polgud laiali saatnud ja neilt sõjariistad ära korjanud. Samuti ei andnud ka taganevad saksa väed Ajutisele Valitsusele sõjariistu tagasi, vaid hävitasid kõik ära, mida kaasa ei saanud viia. Enamlaste salkadele saadi vastu saata ainult salgake vabatahtlikke, ohvitsere ja kooliõpilasi. Vähese arvu tõttu ei suutnud need vaenlast kaua kinni pidada, kes Narva ja Pihkva poolt peale surus. Meie esimesed mobilisatsioonid ei õnnestunud. Sõdureid valdas hirm enamlaste ees ja puudus varustus. Paljud jooksid laiali. Selle tagajärg oli, et jõuluks suurem osa Eestit seisis enamlaste valduses. Koguni Tallinna oli hädaohus. Enamlaste väed seisid kõigest 28 versta linnast eemal. Meie vahvad väejuhid ja valitsus ei kaotanud siiski pead. Suure kiirusega

mobiliseeriti vanemad kooliõpilased, üliõpilased, koguti vabatahtlikke. Kapten Pitka formeeris soomusrongid ja laevaväe. Vabatahtlikud moodustasid Kalevi Maleva ja Kuperjanovi partisanid. Jõulu ajal saadeti värskelt formeeritud löögiosad ja soomusrongid välja. Vägede ülemjuhatajaks asus kolonel Laidoner. Üle lahe tulid appi Soome vabatahtlikud, pärastpoole ka rootslastest ja taanlastest vabatahtlikud. Kiire ja vahva pealetungimisega löödi enamlased taganema. Julgustatud naabrite abist tungisid meie väed ikka edasi ja edasi, kuni nad 24. veebruariks, s. t. riigi aastapäevaks olid terve vabariigi maa-ala vaenlastest puhastanud. Vahepeal viidi uus mobilisatsioon üle riigi läbi. See sündis korralikult. Julgemate võidud andsid suurele kogule usku.

Enamlased ei leppinud aga oma taganemisega. Venemaalt toodi uusi vägesid ja märtsikuus algas nende poolt uus pealetungimine. Alguses oli neil edu. Aga varsti pandi nende edasiliikumine uuesti seisma ja aeti nad teine kord piiridest välja.

Meie vägede kannatused polnud veel lõppenud. Juunikuus tungis Läti poolt eesti vägedele kallale sakste Landeswehr. See vägi koostus endistest saksa sõduritest, kes taganemisel Kuramaale peatuma jäid, balti parunitest, vene vabatahtlikkudest ja teistest. Juhatajaiks olid saksa ohvitserid. Nende kavatsus oli Eesti riiki kukutada ja luua Saksa-Balti riik. Selle peale vaatamata, et Landeswehr Saksamaalt toetust sai, et tal oli hea varustus ja juhatus, lõid meie sõjaväed ta võitlustes puruks. Landeswehr taganes ja võimaldas iseseisval Lätil hakata teotsema.

Vahepeal kestsid võitlused enamlastega ikka edasi. Sügisel nägid viimased, et jõuga on raske väikest Eestit ära võita; seepärast asusid nad rahuläbirääkimistesse. Mõnesuguste sekelduste pärast katkesid need varsti. Aga detsembrikuus alustati nad uuesti. Kaks kuud istuti koos ja peeti nõu. Enamlased tahtsid alguses saada omale osa Eesti pinnast. Kui seda meie poolt ei lubatud, siis taheti selleks sundida. Venemaalt toodi hulk uut sõjaväge Narva alla. Üks pealetungimine järgnes teisele. Aastane sõda oli meie sõjaväge kasvatanud. Ta ei taganenud sammugi. Enamlaste kaotused olid väga suured. Nähes, et jõud ei aita, kirjutati uue aasta ööl vaherahule alla. Lõplikule rahulepingule kirjutati aga 2. veebruaril 1920 alla. Selle rahulepingu järele tunnistas Nõukogude Venemaa meid iseseisvaks riigiks.

Me nägime eespool, et riik on seal olemas, kus on rahvas, maapind ja riigivõim. Eestil olid need olemas, aga sellest on veel vähe. Meie ajal on riigid üksteisega suhtlemises ja sellepärast nõutakse uue riigi tunnustamist teiste poolt. Siiamaani polnud keegi Eestit täieliselt ehk de jure

tunnustanud. Oli ainult ajutine tunnustamine. Esimene riik peale Nõukogude Venemaa, kes meid iseseisva riigina tunnustas, oli meie naaber Soome (maikuus 1920), sellele järgnes sama aasta detsembrikuus Argentiina vabariik, 26. jaanuaril 1921 tunnustasid Eestit lõplikult ka Inglismaa, Prantsusmaa ja Itaalia. Sellele järgnesid tunnustused teiste riikide poolt. 28. juulil 1922. a. tunnustasid Eesti vabariiki ka Põhja-Ameerika Ühendriigid. Peale seda võeti Eesti Rahvasteliitu, s. t. riikide liitu, kelle ülesanne on riikidevahelist läbikäimist korraldada ja tekkinud tüliküsimusi lahendada. Sellega on teised riigid tunnustanud Eestit kui uut omavääriliſt liiget riikide peres.

7. peatükk.

Eesti Vabariigi Põhiseadus.

On kahesuguseid riike. Ühed teevad vahet põhiseaduse ja harilikkude seaduste vahel, teised seda ei tee. Viimaste arv on väike. Nende hulka kuulub muu seas Inglismaa. Parlament ja kuningas koos võivad harilikul seaduseandlikul teel igasuguse seaduse maksma panna, kas või kuningriigi asemele seada vabariigi. Kõik ametiasutised on kohustatud säärast seadust täitma.

Teissugune on lugu riikides, kus vahet tehakse põhiseaduse ja harilikkude seaduste vahel. Põhiseadus on seal aluseks harilikkudele seadustele. Kõik harilikud seadused peavad kokkukõlas olema põhiseadusega. Sellepärast ei tohi parlament põhiseaduse-vastast harilikku seadust välja anda. Mispärast säherdune vahetegemine? See on sellepärast, et riigi sisemist korda hoida liiga sagedate vapustuste eest. Põhiseadus määrab harilikult kindlaks riigi vormi, riigipea võimupiiri, parlamendi ehituse, valitsuse ehituse ja võimupiiri, kodaniku põhiõigused ja muud tähtsamad küsimused. Parlamendid oma enamuses on valitud. Iga uus valimine võib uue parlamendi koosseisu parteiliselt kui ka isikuliselt muuta. Oleks parlamendil võimalus eespool loendatud küsimusi harilikul seaduseandlikul teel muuta, siis oleks karta alalist võnkumist. Käesoleva parlamendi kestuse ajal on riigis monarhistlik kord, järgmise kestuse ajal vabariiklik, sellele järgneval aga jälle monarhistlik jne. Säherdune põhjapanevate küsimuste muutmine loob riigi sisemises elus ärevusi ja rahutusi. Selle ärahoidmiseks määrab põhiseadus need küsimused kindlaks. Et aga elu on liikuv ning arenev ja põhiseaduse normid elule võivad võõraks jääda, siis on jäetud nende muutmiseks tee. Nõutakse aga, et kodanikkude rõhu-

val enamusel olgu tungiv tahtmine seda läbi viia. Nii peab Prantsusmaal põhiseaduse muutmiseks olema esiteks enamus kummaski kojas, teiseks enamus rahvuskogus või mõlemate kodade ühisel istungil. Teistes maades nõutakse, et kaks teineteisele järgnevat parlamenti peavad muutmise poolt hääletama. Teise parlamendi valimisel teavad kodanikud, et valitud esindajail tuleb põhiseaduse muutmist otsustada; sellepärast peavad nad teadma, keda valida (Rootsi, Taani). Mõnes riigis võib põhiseadust ainult rahvahääletamise teel muuta, nagu Šveitsis.

Kui põhiseadus peab juhtnööriks olema parlamendile tema seaduseandluses, siis tekib küsimus: mis teha, kui parlament sellest mööda läheb kas teadlikult või teadmata? Kes otsustab küsimuse, kas parlamendi poolt vastu võetud seadus vastab põhiseadusele või käib selle vastu, ja kui ta vastu käib, mis sellega teha? Osas riikides on see küsimus lahendamata. Teistes riikides valvab selle järele kohus. Nii on Põhja-Ameerika Ühendriikide föderatsiooni kõrgema kohtu ülesanne otsustada, kas on vastuolu olemas hariliku seaduse ja põhiseaduse vahel. Leiab ta seda, siis vabastab ta kodaniku, kelle asja ta arutab, selle seaduse täitmisest. Seadust ennast ta kaotada ei saa. Ta võib iga kodaniku, kellelt selle seaduse täitmist nõutakse, täitmisest vabastada, ja nii saavutatakse sama resultaat, mis seaduse kaotamisegi läbi.

Eesti vabariik kuulub riikide hulka, kes vahet teevad põhiseaduse ja harilikkude seaduste vahel.

Niipea kui vaenlane oli vabariigi rajadest välja tõrjutud, kuulutas Maanõukogu Asutava Kogu valimised välja.

Mis vahe on asutava kogu ja hariliku parlamendi vahel? Mõlemad on rahva esindused. Vahe seisab selles, et üks on tegevuses piiramata, teise võimkond on aga kindlaks määratud põhiseaduses. (Vahet saab teha neis riikides, kus on vahe põhiseaduse ja harilikkude seaduste vahel.)

Asutav kogu on täisõiguslik maa peremees. Ta tuleb kokku erakordsetel aegadel, olgu peale sisemist riigipööret või uue riigi rajamisel. Tema ülesanne on panna alus uuele riiklikule ehitisele. Samad ülesanded olid ka meie Asutaval Kogul. Tema kutsuti kokku selleks, et välja töötada riigi põhiseadus ja teised tähtsamad seadused, nende hulgas ka maaseadus. Valimised määrati 5., 6. ja 7. aprilli peale. Valimised läksid korda ja 1919. a. jüripäeval, 23. aprillil, astus Tallinnas, „Estoonia“ saalis Asutav Kogu kokku. Ta sisaldas 120 saadikut, kes olid valitud üldise, ühetaolise, salajase, otsese ja proportsionaalse valimisviisi järele kodanikkude poolt, kes 20 aastat vanaks saanud. Parteiliselt jagunesid Asutava Kogu liikmed: 41 sotsiaaldemokraati, 30 töö-

erakondlast, 25 rahvaerakondlast, 8 maarahvaliidu esindajat, 7 sotsialistide-revolutsionääride esindajat, 5 kristlikust rahvaerakonnast, 3 saksa erakonnast ja 1 vene kodanikkudekogu esindaja. Asutav Kogu valis enesele juhatuse, kuhu kuulusid: esimees — A. Rei, abiesimehed — L. Olesk ja A. Birk, sekretär H. Martna, sekretäri abid A. Jürmann ja H. Raudsepp. 19. mail samal aastal pöördus Asutav Kogu kõigi haritud rahvaste poole seletusega Eesti riiklikust iseseisvusest ja sõltumatusest.[1] Selles seletuses kirjeldatakse lühidalt Eesti rahva ajalugu 700 aasta kestel. Märgitakse neid raskusi, mis meie kodumaa Vene valitsuse ajal on tunda saanud. Seletatakse, et nüüdsest peale tahab Eesti rahvas ise enese üle valitseda ja oma saatust ise määrata. Ta tahab rahus elada oma naabritega; võõrad on temale ihad, võimu üle piiride laiendada. Asutav Kogu kinnitab, et Eesti on 1918. a. 24. veebruarist peale iseseisev sõltumatu demokraatlik vabariik. Sellele deklaratsioonile kirjutasid üksmeelselt alla saadikud kõigist erakondadest — peale sakslaste ja venelaste esindajate.

Nagu öeldud, pidi Asutav Kogu välja töötama põhiseaduse. Kohe oma tegevuse algusel valiti seks põhiseadusekomisjon. See töötas peaaegu aasta ja pani peale seda oma kava Asutavale Kogule ette. Peale pikki vaidlusi võeti lõpuks 15. juunil 1920. aastal Põhiseadus viimasel, s. t. kolmandal lugemisel vastu. Maksma hakkas ta terves ulatuses 21. detsembril 1920. a.

Põhiseadus[2] algab kõlava sissejuhatusega: „Eesti rahvas, kõikumatus usus ja vankumatus tahtmises luua riiki, mis on rajatud õiglusele, seadusele ja vabadusele, kaitseks sisemisele ja välimisele rahule ning pandiks praegustele ja tulevatele põlvedele nende ühiskondlikus elus ja üldises kasus, võttis vastu ja määras Asutava Kogu kaudu järgmise põhiseaduse.“ Sellele järgneb Põhiseadus ise, mis ei ole suur — sisaldab 89 paragrahvi — ja on jaotatud 10 peatükki. Need peatükid on: 1) üldised määrused; 2) Eesti kodanikkude põhiõigustest, 3) rahvast, 4) riigikogust, 5) valitsusest, 6) kohtust, 7) omavalitsusest, 8) riigikaitsest, 9) riigi maksudest ja eelarvest ja 10) Põhiseaduse jõust ja muutmisest.

Põhiseaduse järele on Eesti rahva-vabariik. Tema hääleõiguslikel kodanikel on õigus valida parlamenti ehk riigikogu, nõuda viimase poolt vastu võetud seaduste rahvahääletusele panemist ja uute seaduste andmist n. n. rahvaalgatamise korras. Harilikuks seaduseandjaks on riigikogu, erakordseks rahvas. Riigikogu poolt seaduslikus korras vastu võetud seadused ei vaja mingisugust kinnitust. Eestil puudub

---

[1] Vt. lisa nr. 4.
[2] Vt. lisa nr. 5.

riigipea — president. Viimase puudumise tõttu on Eesti vabariik ainuke seesugune ilmas. Ülesanded, mis teistes vabariikides kuuluvad presidendi võimupiiri, on meil jaotatud riigikogu, riigivanema ja vabariigi valitsuse vahel. — Valitsemist juhib vabariigi valitsus, kes koostub riigivanemast ja ministritest. Vabariigi valitsus on parlamentaarne. Ta ajab oma iseseisvat politikat, kuid tal peab olema riigikogu usaldus. Niipea kui viimane avaldab otsest umbusaldust kas ühele ministritest või tervele valitsusele, peab vastavalt lahkuma kas umbusalduse osaliseks saanud minister või terve valitsus. — Kohut mõistavad iseseisvad ja sõltumatud kohtunikud. Kõrgem kohtuvõim on riigikohtunikkudest koostuva riigikohtu käes. Riigikohtunikud valitakse eluajaks riigikogu poolt. Teised kohtunikud nimetab ametisse eluajaks riigikohus. Nõndaviisi on riigi pea-tegevusalad — seaduste andmine, valitsemine ja kohtumõistmine — igaüks iseasutise käes ja seega on läbi viidud võimude jaotus niivõrt, kuivõrt see moodsas riigis on võimalik.

Kõrgem seadus Eestis on Põhiseadus. Riigivõimu ei saa keegi muidu teostada kui seaduste põhjal, mis Põhiseadusega kokkukõlas. See tähendab, riigikogu võib anda tulevikus ainult niisuguseid seadusi, mis vastavad Põhiseadusele. Valitsemisasutised saavad ainult valitseda, nagu käsib Põhiseadus, ja lõpuks kohus võib kohut mõista ainult Põhiseadusega kokkukõlas. Sellega on Põhiseadus vankumatuks juhteks riigikogule, valitsuseasutistele ja kohtule. See ei ole paljas sõnaline deklaratsioon. Et riigis seadusi ja korraldusi tõesti Põhiseaduse alusel antaks, selle järele valvab meie kohus. On kodanik kohtulikule vastutusele võetud seaduse mittetäitmise pärast ja arvab ta, et see on Põhiseadusevastane, siis juhib ta kohtu tähelepanu selle peale, et tema õigustatud on vaidluse all olevat harilikku seadust ignoreerima kui Põhiseaduse-vastast. Kohus katsub järele, kas vastavad kodaniku seletused tõele. Juhtumusel, kui nad vastavad, vabastab kohus kodaniku selle seaduse täitmisest. Kohus ei saa seda seadust küll ära kaotada. Ta ainult vabastab kodaniku selle Põhiseaduse-vastasest seaduse täitmisest. Kohus ei tõsta mitte üksi asjaosalise soovil küsimust üles, kas tarvitatav seadus või määrus on Põhiseadusega kokkukõlas või mitte; ei, ta peab seda ka ise, omal algatusel tegema. Seda on kohustatud tegema iga kohus. Lõpliku otsuse annab kõrgem kohus — riigikohus.

Põhiseadus määrab kindlaks meie riigi maa-ala. Nimelt kuuluvad sesse: Harjumaa, Läänemaa, Järvamaa, Virumaa ühes Narva linna ja ümbruskonnaga, Tartumaa, Viljandimaa, Pärnumaa, Valgamaa, Võrumaa, Petserimaa ja muud piiriäärsed maismaa kohad, kus Eesti rahvast asumas, Saare-

maa, Muhumaa, Hiiumaa ja muud Eesti vetes olevad saared ja leetseljakud.

Põhiseaduse muutmiseks on kindlaks määratud teine tee kui harilikkude seaduste muutmiseks. Põhiseadust saab muuta ainult rahvahääletusel. Küsimust üles tõsta, kas Põhiseadust muuta või mitte, on õigus niihästi riigikogul kui ka rahval enesel rahva-algatuse korras. Ükskõik kummalt poolt ta tuleb, peab Põhiseaduse muutmise eelnõu rahval teada olema vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva. Põhiseadus loetakse muudetuks ainult sel korral, kui selle poolt hääletab rohkem kui pool kõigist vabariigi hääleõiguslikest kodanikest.

8. peatükk.

Kodaniku põhiõigused.

Meie aja riik ei või isikule vaadata kui valitsemisobjektile, kellele ta kõik sammud ette kirjutab. Säherdusi aegu on olnud. Veel läinud sajandil oli Venemaal keelatud trahteris anda talupojarõivais isikuile linnupraadi, kallist kala. Kolmanda gildi kaupmees võis sõita ainult ühe hobusega, teise — kahe ja esimese gildi kaupmees — neljaga. Mis rohkem oli, võeti ära. Ühtki tööd ei saanud ilma vastava ametniku loata trükkida. Keelatud olid riiklikke uuendusi käsitlevad tööd, hulk uusi loodusteaduslikke ja ilukirjanduslikke töid. Koosolekuid ja kõnesid võis pidada ainult politsei loaga. Vabamõttelistele ettekandmisluba ei antud. Ühest kohast teise võis liikuda ainult politsei loaga. Kellest arvati, et ta teisiti mõtleb kui valitsevad ametnikud, need saadeti ilma kohtuta oma kodukohast kaugele. Isiku korterisse võisid sandarmid igal ajal sisse tungida, inimest areteerida ja teda kinni pidada. Kaevata asjata kinnipidamise üle ei olnud kellelegi. — Kui haritud inimese eest suletakse kõik väline ilm, uued leiutised, uued mõtted ja vaated, siis ta ei saa elada. Ta arenemine jääb kängu. — Teiselt poolt ei või meie aja riik anda isikule ka täielist vabadust. Täieline vabadus oleks korra eitamine. Ilma korrata ei saa aga riik elada. Kord on ainult siis võimalik, kui üksikute isikute tegevust piiratakse kõikide huvides. — Sellepärast seisab meie aja riik raske ülesande ees, kodaniku õigused nii ära määrata, et nad rahuldaksid mõlemaid pooli, s. t. üksikut isikut kui ka riiki.

Et meie aja riik on demokraatlik riik, s. t. riigijuhtimisest võtavad kõik kodanikud osa, siis on kodanikkude

õiguste määramine omandanud erilise tähtsuse. Selle tähtsuse pärast käsitlevad uuema aja põhiseadused kodaniku õigusi. Põhjapanevad määrused kodaniku õiguste kohta ongi põhiõigused. — Ka meie Põhiseadus pühendab neile terve teise peatüki ja räägib neist veel kolmandaski peatükis.

Kodaniku põhiõigused võime jagada kolme ossa: 1) kodaniku vabadused, 2) riigi kohustised kodaniku vastu ja 3) kodaniku politilised õigused.

Kodaniku vabadused. Eespool nägime, et seadus peab kodaniku õigusi määrates käima keskteed, s. t. ta ei tohi katsuda kodaniku iga sammu reguleerida ega talle anda ka piiramatut vabadust. Kodaniku vabaduse all mõistamegi neid norme, mis ära määravad, kui kaugele võib minna harilik seadus kodaniku tegevuse piiramises, s. t. kui sügavale kodaniku ellu võib tungida ja kust peale algab isiku erategevus, millesse riigiasutised ei või end segada. Kodaniku vabadused on sellega negatiivne osa kodaniku põhiõigustest — kodaniku õigus nõuda, et riigiasutised ei segaks end tema tegevuse teatavasse ossa.

Kodaniku vabadused on varemini kaitset leidnud ja praegu kõige paremini kaitstud Inglismaal. Teised haritud riigid ainult kordavad ja täiendavad neid põhimõtteid, mis seal juba ammu maksvad. Sellepärast ei ole huvituseta jälgida Inglismaa tähtsamaid akte kodaniku vabaduste kaitseks. Neid on kolm: 1215. aasta Suur Vabadustekiri, 1628. aasta Õigustepetitsioon ja 1679. aasta Habeas corpus act.

Esimene neist, suur Vabadustekiri, on lubadus, mille andis Inglise kuningas Johann Maata vasallide nõudmise peale. Selle kirja tähtsaim punkt lausub, et ühtki vaba inimest ei tohi vangistada, maalt välja saata, kuulutada väljaspool seadust olevaks, tema varandust ära võtta ega tema õigusi mõnel muul teel kitsendada, kui ainult seaduse põhjal ja sellekohase kohtuotsuse järele. Selge sõnaga on kindlaks määratud kord, kuidas isiku õigusi kitsendatakse. Selleks on tarvis esiteks sellekohast seadust ja teiseks kohtuotsust. Tähtis on, et just kohus on arutajaks kutsutud, kas isiku poolt on säherdune väärtegu korda saadetud, mis seaduse järele lubab tema vastu kitsendavaid abinõusid tarvitusele võtta. Valitud tee on kõige kindlam ja erapooletum.

Suur Vabadustekiri on kuningalt jõuga välja pigistatud. Niipea kui hädaoht kuningaile rauges, kui nad tundsid jalgealust tugevnevat, hakkasid nad teid otsima lubadustest möödaminemiseks. Vabadustekiri maksis ja harilikud kohtud käisid selle järele. Kuningaile see ei meeldinud ja nad seadsid sisse erakordsed kohtud, kuhu nad nimetasid erakordsed kohtunikud oma lähemate hulgast. Neile erakordseile koh-

tuile määrati alluvaiks riiklikud ja teised tähtsamad kuriteod. Erakordsed kohtud seisid kuninga mõju all ja mõistsid kohut, nagu kuningas tahtis. Sellega mindi Vabadustekirja sisust mööda. 1628. a. ei luba parlament kuningale enne võtta maksusid, kui ta täidab parlamendi poolt esitatud nõuded. Ettepandud Õigustepetitsioon sisaldas terve rea nõudeid, milles paluti käia vanade maa seaduste järele. Muu hulgas oli ka nõue, et kohtuasju harutagu harilikud kohtud ja kuningas ärgu asutagu erakordseid kohtuid. Kuningas leppis sellega. Erakordsete kohtute kaotamine tähendab erapooletu ja õiglase kohtumõistmise kindlustamist, seega kohtu vabastamist kuninga mõjuvõimust.

Kolmanda, Habeas corpus act'i sisu seisab selles, et igal kinnipeetaval ja isikul, kes temast on huvitatud, on õigus nõuda, et ta aegaviitmatult viidaks kohtuniku ette, kes järele vaatab, kas on põhjust teda kuni asja sisulise arutamiseni kinni pidada või mitte. Tegelikult sünnib see järgmiselt. Vangla ülem on kohustatud 6 tunni jooksul peale nõudmist välja andma ärakirja vahi alla võtmise käsust. Ilma säherduse käsuta ei tohi ükski vangla ülem ühtki vangi vastu võtta. Ei anna vangla ülem määratud ajaks ärakirja, siis on ta kohustatud kinnivõetu kasuks maksma sada inglise naela. Teisel korral kõrgendatakse trahv kahekordseks ja ametnik vallandatakse ametist. Vahi alla võtmise käsu ärakiri pannakse kohtunikule ette. Kohtunik on kohustatud vangla ülemale aega viitmata käsu andma, kinnipeetav oma juurde tuua. Ei täida kohtunik seda käsku, siis ootab teda 500-naelaline trahv kinnipeetava heaks. Vangla ülem on kohustatud 3—20 päeva jooksul saatma vangi kohtuniku ette. Kindla aja neis piirides määrab kohtunik, arvestades vangla kaugust. Niipea kui kinnipeetav on pärale jõudnud, on kohtunik kohustatud asja arutama. Ta ei tee sisulist otsust. Ta otsustab ainult, kas on põhjust kahtlusealust kuni sisulise arutamiseni kinni pidada. Habeas corpus act kaitseb isikut ametniku omavoli ja põhjuseta kinnipidamise eest.

Suur Vabadustekiri, Õigustepetitsioon ja Habeas corpus act moodustavad inglaste eneste sõnade järele kodaniku vabaduste põhiseaduse. Aastasadade jooksul on inglane nende seadustega nii harjunud, et nende rikkumist peaaegu ette ei tule.

Meie Põhiseadus käsitab kodaniku vabadusi väga laialiselt. Üldise normina ta deklareerib, et kõik Eesti kodanikud on seaduse ees ühetaolised. Ei tohi olla ühel kihil või kodanikkuderühmal rohkem õigusi kui teisel. Riigile on täiesti ükskõik, mis soost, usust või rahvusest on kodanik. Seisused on Eestis kaotatud. Ei ole enam talu-

poegi ega mõisnikke. Kõik on ühesugused Eesti vabariigi kodanikud. — Peale nende üldnormide läheme erinormide juurde. Kõige pealt on Eestis kindlustatud isikupuutumatus. Kodanikku ei tohi vangistada ega muul teel tema vabadust kitsendada, kui sellekohase kohtuotsuse järele. Põhjendatud kohtuotsus peab vangistatule olema kuulutatud mitte hiljemini kui 3 päeva pärast vangistamist. Selle otsuse kuulutamist vangistatule võib nõuda iga kodanik, kui kohus seda ise pole 3 päeva jooksul teinud. Erand on tehtud isikute tarvis, keda tabatakse kuriteolt. Nende kinnivõtmiseks pole tarvis kohtu otsust. Samuti kui isikut ennast, kaitseb Põhiseadus ka kodaniku korterit. Korter on kodaniku kindlus. Vastu peremehe tahtmist võib sinna tungida ja seal läbiotsimist ette võtta ainult neil juhtudel, mis seaduses tähendatud. Muil juhtudel omavoliliselt, olgugi ametniku poolt, ei tohi seda teha. Samuti on kaitstud kodaniku sõnumite saladus. Vastu kodaniku tahtmist võivad tema kirju, telegramme jne. lugeda ainult kohtuvõimud seaduses ette nähtud juhtudel.

Eestis maksab usu- ja südametunnistusevabadus, s. t. kodanikul on õigus valida seda usku, mis ta tahab, ja õigeks ja heaks pidada seda, mis tema südametunnistus käsib. Riigil oma usku ei ole. Usk on kodaniku era-asi. Seepärast ei või kedagi sundida olema ühe või teise usulise ühingu liige ega sundida ka kodanikku maksma selle heaks maksusid. Iga kodanik võib vabalt jumalateenistust pidada ja oma usulisi talitusi toimetada. Riik ei või sundusega neisse toiminguisse enne segada, kui säärased toimingud rikuvad avalikku korda või kõlblust. Samuti astub riik oma sundusega alles siis vahele, kui usulistel või ilmavaatelistel motiividel hakatakse kuritöid tegema või kihutatakse kodanikke kohuseid mitte täitma. Näiteks ei jäta riik seda kodanikku kaitseväeteenistusse võtmata, kes ütleb, et ta põhimõtteliselt on sõja vastane, ja võtab kohtulikule vastutusele kõiki, kes üles kihutavad kaitseväeteenistusse mitte minema. Seda teeb riik sellepärast, et see on kuritegu ja säherdustel tegudel on riigikaitse seisukohalt väga kardetavad tagajärjed.

Eestis võib iga kodanik vabalt oma mõtteid avaldada kõnes, trükis, kirjas, pildis või kujutuses. Seda vabadust võib kitsendada ainult kõlbluse ja riigi kaitseks. Tsensuuri Eestis ei ole, s. t. kodanik ei ole kohustatud enne oma kirjatöö trükkimist mingisugustelt ametnikkudelt trükkimiseks luba küsima. On töö trükitud ja sisaldab ta kuritööd, siis vastutab kodanik harilikus korras kohtu ees. Kõik Eesti kodanikud võivad relvadeta ja rahu rikkumata koosolekuid pidada. Samuti võivad nad vabalt asutada ühinguid ja nende liitusid.

Eesti kodanik võib vabalt riigi piirides liikuda ja omale elukohta valida. Teda võivad takistada seda tegemast ainult kohtuvõimud ja tervishoiulistel põhjustel, kui näit. taudid on lahti, ka teised võimud, kelle ülesandeks on tervishoiumääruste järele valvamine. Eesti kodanik on vaba oma ameti või elukutse valikus. Teda võib kitsendada ainult seadus. Igal kodanikul on õigus pöörduda kaebustega vastava ametiasutise poole. Kodaniku vastu ei tohi sellepärast surveabinõusid tarvitada. Riigiametniku peale saab niisama kaevata, nagu teisegi kodaniku peale. Ei ole tarvis mingisugust ülemuse luba ametniku vastutuselevõtmiseks. Ühtki kodanikku ei või karistada teo eest, kui see tegu kordasaatmise ajal oli karistamatu. Iga Eesti kodanik võib vabalt oma rahvuse ise määrata. Et Eesti riigi piirides elab 12 % muulasi, s. t. kodanikke mitte-eesti rahvusest, siis on riik kohustatud ka nende eest hoolt kandma. Põhiseadus korraldab õige täieliselt nende rahvuslikkude huvide kaitse. Nimelt võivad vähemusrahvuste liikmed ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid asutisi. Need omavalitsuse-ühikud, kus enamuses on mõni vähemusrahvus, võivad oma asjaajamises tarvitada oma keelt. Samuti võivad nad tarvitada oma emakeelt ka läbikäimises teiste omavalitsuseühikutega, kus enamuses sama rahvus. Kodanikkudel kolmest rohkearvulisemast väikerahvusest, nimelt sakslastel, venelastel ja rootslastel, on õigus pöörduda riiklikesse keskasutistesse kirjalikult oma emakeeles.

Eraomandus on Eestis igale kodanikule kindlustatud. Ilma kodaniku nõusolekuta võib seda ära võtta ainult üldistes huvides, seaduse põhjal ja seadustes ette nähtud korras.

Riigi kohustised kodaniku vastu. Mineviku riik hoolitses vähe selle eest, kas isik oli haritud või harimatu, kas terve või haige, kas jõukas või vaene, kas oli tal tööd või mitte. Praeguse aja demokraatlik riik on teisel arvamusel. Saadakse aru, et riik on organism, mis koostub rakukestest-kodanikkudest. See organism saab ainult siis hästi töötada, kui teda moodustavad rakukesed normaaltingimusis viibivad. Sellepärast ei ole nüüdse aja moodsale riigile mitte ükskõik, kuidas tema kodanikud elavad, vaid ta on huvitatud sellest, et kodanikud saaksid tarvilikul määral haridust ja elaksid inimeseväärset elu. Sellepärast deklareerivad uuemad põhiseadused, et riik on kohustatud üksikuil aladel kodanikele abiks tulema ja neid aitama.

Ka meie Põhiseadus käib sama rada. Ta deklareerib, et õpetus on koolialistele lastele sunduslik ja algkoolides maksuta. Sellega on sisse seatud sunduslik ja maksuta rahvakool. Rahvakooli teha sunduslikuks, ilma et ta oleks mak-

suta, riik ei saa. Sest leidub osa vanemaid, kes sedavõrt vaeseis tingimusis elavad, et nad ei suuda kooliraha maksta ega jõua last ainelistel põhjustel kooli saata. Seadus võib jääda niiviisi täitmata. Deklareerides, et kool on maksuta, on riik võtnud enese peale määratu suure kohustise.

Veel suurema koorma on riik võtnud endale Põhiseaduse § 25-ga. See paragrahv räägib, et „majandusliku elu korraldamine Eestis peab vastama õigluse põhimõtteile, mille sihiks on inimeseväärse ülespidamise kindlustamine sellekohaste seaduste läbi, mis käivad harimiseks maasaamise, eluaseme ja töösaamise, samuti omakaitse, tööjõu-kaitse ning nooruse, vanaduse, töövõimetuse või õnnetuste puhul tarviliku toetuse saamise kohta". Teiste sõnadega öeldud, on Põhiseadusega riigi peale kohustis pandud riigi tulunduslikku elu nii korraldada, et iga kodanik saaks inimeseväärset ülespidamist. Selleks on ta kohustatud sääraseid seadusi välja andma ja oma tegevust nii juhtima, et kõik saaksid tööd, et seadused kaitseksid töö juures töölist ja töölise tervist, et oleksid korraldused loodud, mis annaksid toetust vanule, töövõimetuile ja neile, keda tabanud õnnetus töö juures. Riik ei või vaikides mööda minna osa kodanikkude hädast ja viletsusest. Raske on koorem, mis riik enese peale on võtnud. Et aga Põhiseadus on vankumata juhteks kõigile riigiasutistele, siis peab riik Põhiseadusega enese peale võetud kohustisi täitma ja sellekohased seadused välja andma.

Kodaniku politilised õigused. Kolmanda osa kodaniku põhiõigustest moodustavad kodaniku politilised õigused, s. t. normid, mis kindlaks määravad, kes kodanikkudest ja mil viisil nad riigi juhtimisest osa võtavad. Meie Põhiseadus ütleb, et riigi juhtimisest võtavad osa hääleõiguslikud kodanikud. Hääleõiguslikeks kodanikeks loetakse kodanikke (peale mõnede erandite), kes on saanud 20 a. vanaks. Riigi juhtimist nad teostavad: 1) riigikogu valimiste, 2) rahvahääletamise ja 3) rahva-algatamise teel. Lähemalt neist järgmistes peatükkides.

Loendatud kodanikuvabadused, riigi kohustised kodaniku vastu ja kodaniku politilised õigused loovad kokku kodaniku põhiõigused. Reguleerides tulevikus kodaniku õigusi peab riigikogu neid põhiõigusi silmas pidama ja kokkukõlas nendega seadusi välja andma.

Meie Põhiseadus lubab kodaniku vabadusi erakordselt ajuti kitsendada ainult kaitseseisukorra ajal sellekohase seaduse järele. Kaitseseisukorda tarvitatakse sisemiste rahutuste puhul ja vaenlase pealetungimise korral. Kaitseseisukorra kuulutab välja kindlaks ajaks vabariigi valitsus ja esitab oma sammu riigikogule kinnitamiseks.

9. peatükk.

Riigikogu valimised.

Meie ajal nõutakse, et parlamendi valimised peavad olema üldised, ühetaolised, otsesed, salajased ja proportsionaalsed. Nooremais ja demokraatlikes riikides on need nõuded juba leidnud teostamist nii parlamendi kui ka kogukonna valimistel. Sama rada käib ka Eesti vabariik. Meie Põhiseadus määrab kindlaks, et riigikogu ja omavalitsuseühikute esinduskogud valitakse eespool-toodud põhimõtete alusel. Tutvume lähemalt nende nõuetega.

Mis tähendab, et valimised on üldised? See tähendab, et kõigil kodanikel, kes on jõudnud teatava vanaduseni, on õigus valimistest osa võtta ehk valida. Seda õigust nimetatakse aktiivseks valimisõiguseks. Vastand sellele on passiivne valimisõigus ehk õigus ennast valida lasta. Aktiivne ja passiivne valimisõigus ei lange alati ühte. Praegu on jutt aktiivsest valimisõigusest.

Üldist valimisõigust on väga mitmel teel piiratud. Nii on valimistest kõrvaldatud naiskodanikud, valijailt on nõutud teatavat varandust ehk n. n. varanduslikku tsensust, on nõutud teatavat aega ühe koha peal elamist, teatavat haridust, valimistest on kõrvaldatud sõjavägi, koolide õpilased, vaimulikud, mõned ametnikud jne. Igas riigis on muidugi isekord ja isekitsendused. Naiskodanikkudele ei tahetud anda valimisõigust sel põhjusel, et nemad seisvat oma arenemise, eriti politilise arusaamise poolest madalamal kui mehed ja sellepärast olevat kardetav neid lasta riiki juhtima. Elu on läinud aga vastupidist rada. Üks riik teise järel on andnud naiskodanikkudele valimisõiguse. Naistel on valimisõigus rajariikides (Eestis, Soomes, Lätis, Poolas), Saksamaal, Inglismaal, Skandinaavia riikides jne. Ei ole valimisõigust Prantsusmaal ega Itaalias. Naissaadikute arv parlamentides on igal pool õige väike ja silmapaistvat tööd pole nad siiamaani veel suutnud teha.

Varanduslikku ja koha peal viibimise tsensust on nõutud põhjendusega, et riigi juhtimisest on huvitatud ainult need kodanikud, kellel on varandus, kes riigile maksusid maksavad, kellel on oma koduase ja kes selle tõttu teataval kindlal kohal elavad. Aeg on näidanud, et need vaated pole õiged. Riigi juhtimisest on huvitatud kõik kodanikud, riigi tegevus puudutab iga kodanikku, ja sellepärast peab tal võimalus olema ka riigi juhtimisest valimiste kaudu osa võtta.

Hariduslikku tsensust on nõutud kartuse pärast harimatute valijate ees. Kardeti, et harimatud kodanikud ei saa valimistest aru ja oma hääle mõtlemata ära annavad. Kuigi

valijailt hariduse nõudmisel on mõte, on ometi väga raske mõõdupuud leida, millega võiks ära määrata, kes on politiliselt küps, kes mitte, keda valimistele lasta, keda mitte. Kirjaoskamise nõudmine on seks liiga puudulik abinõu. On ju paljud kirjaoskajaist politiliselt arusaamatud ja kirjaoskamatuist mõned väga arukad. Nende raskuste pärast loobutakse valijailt haridusliku tsensuse nõudmisest.

Sõjaväge, õpilasi ja mõnd liiki ametnikke kardeti lasta valimistele sellepärast, et taheti neid hoida politilisse võitlusse segamise eest. Kardeti, et näiteks sõjaväes võivad selle tõttu maad võtta rahutused ja korratused. Tegelik elu on näidanud, et neil mail, kus sõjavägi valimiskasti juurde on lastud, ei ole mingisuguseid rahutusi tulnud. Sarnane lugu on ka õpilastega, kes sellesse ikka on jõudnud, kus kodanik valimisõiguse omandab. Õpitöö pole selle läbi takistatud.

Kokku võttes peab tõsitama, et aegamööda üks loendatud kitsendus teise järel kõrvaldatakse ja maksma hakkab üldine valimisõigus.

Seda kitsendatakse ainult kahe kodanikkudekategooria suhtes, nimelt nende suhtes, kes tervislikult ei suuda valimistest aru saada ja keda kõlblalt ei loeta kohaseks valimistele lasta. Nimelt on valimistest kõrvaldatud igal pool, kus üldine valimisõigus maksmas, seaduslikus korras vaimuhaigeks tunnistatud ja kurjategijad, kellelt kohus on õigused ära võtnud.

Riikide vahel valitsevad lahkuminekud selles, mis vanadusest peale kodanikke valimistele lasta. Kõige lühema aja määravad mõned Šveitsi kantonid. Seal lastakse kodanikud 17. aastast peale valimistele. Saksamaa ja Šveitsi liitriik määravad piiriks 20. a., Inglismaa, Itaalia, P.-Ameerika Ühendriigid — 21. a. Teised pikema aja, kohati kuni 30. aastani.

Mis tähendab: valimised peavad olema ühetaolised? See tähendab, et iga valija häälel peab olema valimistel ühesugune kaal. Ühe hääle mõju ehk raskus ei tohi suurem olla kui teise oma. Selle nõude vastu on aja jooksul eksitud mitmel viisil, nii: 1) kodanikule mitme hääle andmisega, 2) kuuriasüsteemi, 3) klassisüsteemi ja 4) erisuuruste valimisringkondade määramise läbi.

Mõnes riigis on kas rikkamaile või haritumaile, näiteks keskkooli või kõrgema kooli lõpetajaile, antud peale ühe hariliku hääle üks või kaks lisahäält. Nii on Belgias mõnel kodanikul kuni 3 häält. Et rikkus ja kooli lõpetamise tunnistus vähe kindlustust pakuvad kodaniku politilisest küpsusest, seepärast ei ole enamus riigest lisahääle andmist heaks kiitnud.

Kuuriasüsteemiga on meil siis tegemist, kui valijad on kas varanduse, rahvuse või hariduse järele jagatud rühma-

desse, kusjuures seaduse poolt on kindlaks määratud, kui palju saadikuid valib üks või teine rühm ehk kuuria. Seejuures ei ole valitavate saadikute arv proportsionaalses vahekorras valijate arvuga, kes ühte või teise kuuriasse kuuluvad. Selgeks näiteks võiksid meile olla Vene Riigivolikogu valimised, mille põhjal meilgi omal ajal saadikuid valiti. Valijad olid jagatud suurmaapidajate, väikemaapidajate, rikkamate linnaelanikkude, vaesemate linnaelanikkude ja tööliste kuuriasse. Iga kuuria valis oma kubermangus oma arvu saadikuid. Tagajärjed olid üllatavad. Riigivolikogus istus 51,2% suurmaapidajate, 24,2% linnade, 22,4% väikemaapidajate ja 2,3% tööliste esindajaid. Venemaa kodanikkude hulgas oli suurmaapidajaid vaevalt 1%, väikemaapidajaid selle eest aga kaugelt üle 50%. Valijate kuuriaisse jagamise tõttu oli Venemaa suurmaapidaja hääl 50 korda tugevam kui pidi olema.

Klassisüsteem valitses 1918. a. revolutsioonini vanal Preisimaal. Iga valimisjaoskonna valijad olid jaotatud kolme klassi. Esimesse klassi kuulusid kõige suuremad maksumaksjad, teise — järgmised — ja kolmandasse — ülejääjad. Iga klass valis ühepalju saadikuid. Klassidesse jagamist toimetati järgmiselt. Jaoskonna maksumaksjad seati ritta alanevas järjekorras maksu suuruse järele. Peale seda arvutati, kui palju maksusid maksavad kõik ritta seatud maksjad. Edasi tehti kindlaks, mitu maksjat kõige suuremast alates maksavad kokku $^1/_3$ maksusid. Need maksjad moodustasid esimese klassi. Siis arvutati, mitu järgmist moodustavad teise kolmandiku maksudest, ja lõpuks moodustasid järelejääjad viimase kolmandiku maksjaist — kolmanda klassi. Esimesse klassi kuulusid harilikult mõned üksikud või ka kümned, teise — mõned kümned või sada, kolmandasse — harilikult sajad ja tuhanded. Tuli ka juhtumusi ette, kus esimeses klassis oli ainult üks või kaks maksjat ehk valijat. Et iga klass valis ühepalju saadikuid, siis kaalus ühe esimese klassi valija hääl mitukümmend ja sada korda rohkem kui kolmanda klassi valija oma.

Valija hääle kaal on mitmesugune selle läbi, kui valimisringkonnad pole ühesuurused, kuid saadikuid tuleb igal pool valida ühepalju. Näiteks on ühes valimisringkonnas 10 000 valijat, teises 20 000. Mõlemad valivad 5 saadikut. Selge on, et teise valimisringkonna valija hääl on kaks korda nõrgem oma naaberringkonna valija omast.

Igal pool on tung sinnapoole, et valija häälele anda ühesugust kaalu. Samuti nagu iga kodanik seaduse ees on ühesarnane, nii tahetakse, et iga kodanik ka valimiskasti ees on ühesugune. See on ühetaoliste valimiste nõue.

Mis tähendavad otsesed valimised? Otsesteks valimisteks nimetatakse valimiskorda, kus valija oma hääle otse

sellele või nendele annab, keda tema tahab näha valitavas kogus, olgu siis parlamendis või mõnes omavalitsuse-asutises.

Vastand otsestele valimistele on kaudsed valimised. Kaudseil valimistel valib valija vahemehed, kes omakord saadikud valivad. Kaudsed valimised võivad olla mitmeastmelised. Vene valimisõigus tundis kuni viieastmelisi valimisi. Kui valija valib valijamehe ja see omakord saadiku, siis on valimised kaheastmelised. Valib valija aga usaldusmehe, see valijamehe ja viimane või viimased saadiku, siis on valimised kolmeastmelised. Kaudset valimisviisi loetakse puudulikuks. Selle valimisviisi põhjal valitud kogu ei väljenda küllalt täpsalt valijate soove; võib juhtuda, et mõnel korral valijate enamus jääb esindajata, kuna valijate vähemus kõik saadikute kohad enesele saab. Võtame näite. Oletame, et meie riigikogu valimised oleksid kaudsed ja nimelt kaheastmelised. Valla elanikud peaksid valima vallast 2 valijameest. Valijamehed maakonnast peaksid valima 10 riigikogu liiget. Võtame Tartu maakonna. Oletame lihtsuse pärast, et seal on 50 valda, igas vallas 1000 valijat, neist on 30 vallas igaühes 600 kommunisti ja 400 põllumeest, 20 vallas on aga igaühes 900 põllumeest ja 100 kommunisti. Esimesed 30 valda valivad 60 valijameest-kommunisti, teised 20 valda 40 valijameest-põllumeest. Üle terve maakonna on 20 000 kommunistil 60 valijameest, 30 000 põllumehel kõigest — 40. Valijamehed tulevad maakonnas kokku. Kommunistidel on enamus, nad viivad kõik 10 saadikut eneste hulgast läbi. Tagajärg on üllatav, — olgugi et kommunistid Tartu maakonnas on vähemuses, on nad siiski ainuüksi esindatud riigikogus, kuna valijate enamus on jäänud ilma esindajaita. — See näide oli kunstlikult võetud. Üks või teine maa võib säherdusi näiteid tuua ka tegelikust elust.

Kaudsed valimised ei ole meie ajal enam populaarsed. Nõutakse otseseid valimisi. Valija annab hääle otse, ilma vahemeesteta neile kaaskodanikele, keda tema soovib näha saadikukohal.

Neljas demokraatlik valimisnõue on salajased valimised. Salajased valimised on niisugused valimised, kus üks kodanik ei tea, kellele kaaskodanik on oma hääle andnud. Vastand salajastele valimistele on avalikud valimised. Selle korra juures näeb igaüks, kellele teine oma hääle annab. Avalikkudel valimistel on tunduvad puudused. Valimistel on ainult siis mõte, kui igaüks hääletab vabalt oma parema tundmise järele. Kodanikud sõltuvad sagedasti teineteisest kas tutvuse, sõpruse, teenistuse või muil põhjusil. Üks või teine võib meisse mõju avaldada, et me annaksime hääle teatavale kandidaadile. Osa meist annab vastu oma paremat tundmist järele ja hääletab selle poolt, keda meile soovitati.

Teine osa toimetab selle vastu. Avalikul hääletusel näeb soovitaja, et me tema vastu toimetame. Ta võib meile selle eest ühel või teisel teel paha teha. Avalik hääletus võimaldab ka kuritarvitusi, nagu seda näitavad häälte ostmised XVIII sajandil Inglismaal. Seepärast on salajased valimised paremad ja õiglasemad. Selle korra juures ei ole mõjuavaldamisel tagajärgi, sest pärast ei saa ikkagi kindlaks teha, kas mõjuavaldus on vilja kandnud või mitte. — Enamasti igal pool on valimised salajased. Valimisi toimetatakse kas kuulidega või sedelitega. Enamas jaos riikides on tarvitusel valimissedelid. Et kindlustada täielist valimiste saladust, nõutakse, et sedelid oleksid kõik ühesugused, et mingisuguseid kõrvalmärkusi peal ei oleks. Vastasel korral loetakse seesugune sedel maksvusetuks.

Proportsionaalsed valimised on säärased valimised, mis nii on korraldatud, et valitava kogu parteiline või mõni muu rühmaline grupeerimine peab vastama valijate parteilisele või rühmalisele grupeerimisele. On valijate hulgas 20 % tööerakondlasi, 30 % põllumehi, siis peab olema ka 20 % tööerakonna ja 30 % põllumeeste saadikuid.

Vastand proportsionaalsetele valimistele on valimised enamuse (majoriteedi) põhimõtte järele. Viimase põhimõtte järele läkitavad saadikud need, kes enamuses. Valimised enamuse põhimõtte järele pole õiglased. Riigi asju hakkaksid säärasel korral ajama ainult enamuse esindajad, kuna vähemuse häält pole kuuldagi. Tihti võib see vähemus aga väga suur olla. On näiteks võistlemas kaks erakonda ja on neile hääli antud ühele 51 % ja teisele 49 %, siis saab esimene kõik saadikute kohad, kuna teine jääb ilma. Ometi on häälte arvuline vahe nii väike. Olgugi et enamus peab valitsema, siiski on väga tähtis, et vähemus oleks seal juures ja kontrolliks enamuse tegevust. Enamus on sunnitud selle tõttu palju energilisemalt, hoolsamalt ja õiglasemalt teotsema. Sellepärast nõutakse proportsionaalseid valimisi, kus vähemus leiaks oma jõukohase esinduse. Proportsionaalsetel valimistel on aga ka oma puudused. See valimisviis võimaldab rohkearvuliste rühmade tekkimist, kellel igaühel on võimalus valimisele minna oma nimekirjaga. Tulemuseks on valitava kogu killunemine. Selle pahe all kannatavad proportsionaalse valimisviisiga riigid. Nii oli Lätis teises seimis (1925. a.) 25 rühma. Saadikute üldarv oli aga kõigest 100. On selge, et säärases olukorras on parlamendil raske töötada.

Peale neid üldisi selgitusi pöördume riigikogu valimiste juurde.

Nagu eespool nimetatud, valitakse riigikogu üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtete alusel. Riigikogu liikmete valimistest osa võtta ja

ennast valida lasta on õigus igal Eesti hääleõiguslikul kodanikul. Aktiivne ja passiivne valimisõigus langevad meil ühte. Hääleõiguslikuks loetakse iga kodanik, kes on saanud 20 aastat vanaks ja on olnud vahet pidamata vähemalt ühe aasta Eesti riikkondsuses.

Riigikogu valimistest ei saa seega osa võtta välismaa kodanikud ja Eesti kodanikkudest need, kes veel aastat pole Eesti riikkondsuses olnud. Hääleõiguslikud ei ole kodanikud: 1) kes seaduslikus korras on tunnistatud nõdra- või hullumeelseks, 2) pimedad, kurttummad ja pillajad, kui nad on eestkostmise all ja 3) kurjategijad. Kurjategijaist jäävad hääleõigusest ilma need, kes sunnitööl olnud, kümne aasta jooksul peale karistusaja lõppu, need, kes vangiroodus ja parandusmajas olnud — viie aasta jooksul pärast karistusaja lõppu, ja lõpuks need, kes vähemate varguste ja petmiste eest türmis istunud — kolme aasta jooksul. Sellega on meie valimised tõesti üldised. Puuduvad kõik need kitsendused, mis üldisi valimisi mujal soo, rikkuse või hariduse nõuetega on piiranud.

Valimisteks on Eesti vabariigi maa-ala jagatud kümnesse valimisringkonda, valimisringkonnad jagunevad valimisjaoskondadeks. Iga maakond ühes oma maakonnalinnaga moodustab ühe valimisringkonna. Sellest on tehtud järgmised erandid. Tallinna linn ja Harju maakond moodustavad kumbki iseseisva valimisringkonna, ühe valimisringkonna moodustavad Võru, Valga ja Petseri maakond ühes maakonnalinnaga. Valimisjaoskonnad määrab kindlaks kohtuja siseminister kolmeks aastaks nõndaviisi, et ühelgi valijal ei tule üle 5 kilomeetri hääletamisruumist kaugemal elada. Riigikogu valimisi juhivad riigikogu valimiste peakomitee, valimisringkonna komiteed ja valimisjaoskondade komisjonid. Peakomitee koostub eelmise riigikogu juhatusest, kohtu ja prokuratuuri esindajaist. Ringkondade komiteed koostuvad isikuist, keda valivad linnavolikogu ja maanõukogud, ja esindajaist, keda saadavad sinna kandidaatide nimekirjade soovitajad. Jaoskonnakomisjonid valitakse linna-, alevi- ja vallavolikogude poolt. Peale selle kuuluvad sinna nimekirjade esindajad, üks iga nimekirja poolt.

Et kindlaks teha, kes kodanikkudest on hääleõiguslik, s. t. kellel on õigus riigikogu valimistest osa võtta ja ennast valida lasta, seks peetakse linna-, alevi- ja vallavalitsuste poolt iga jaoskonna tarvis alalisi hääleõiguslikkude kodanikkude nimekirju. Neid parandatakse kaks korda aastas, mai- (10.—25.) ja novembrikuus (30. okt. — 15. nov.). Neisse nimekirjadesse kantakse kodanikud, kes on asunud sesse jaoskonda elama, kes saanud 20 a. vanaks, kes omandanud hääleõiguse. Maha kustutatakse surnud, teise jaoskonda läinud

ja hääleõiguse kaotanud kodanikud. Nimekirja märgitakse kodaniku perekonnanimi, nimi, vanus ja elukoht. Kodanik, kes nimekirjast välja on jäänud, võib igal ajal nõuda, et ta nimekirja kantaks. See õigus lõpeb kaks päeva enne riigikogu valimiste esimest päeva. Nimekirjas seismine on väga tähtis, sest valimistest osa võtta saab ainult see, kelle nimi nimekirjas. Sellepärast olgu iga hääleõigusliku kodaniku enese kohus varakult selle eest hoolt kanda, et tema nimi seisaks hääleõiguslikkude kodanikkude nimekirjas.

Riigikogu valimiste peakomitee kuulutab välja riigikogu valimised, annab juhtnöörid, kunas oma tegevust peavad algama ringkonnakomiteed. Hiljemalt 60 päeva enne valimiste esimest päeva võivad hääleõiguslikud kodanikud esitada peakomiteele oma kandidaatide nimekirja, keda nemad soovivad valida. Kandidaatide nimekiri võib sisaldada mitte vähem kui 5 ja mitte rohkem kui 20 kodaniku nime. Nimekirja juures peavad olema teadustused kandidaatide poolt, et nad nõus on ennast laskma valida. Iga nimekiri peab kandma vähemalt viie soovitaja allkirja. Soovitajaina esinevad selle ringkonna hääleõiguslikud kodanikud, kust kandidaatide nimekiri ette pannakse. Soovitajate nimed tõendatakse asutiste poolt, mis hääleõiguslikkude kodanikkude nimekirju peavad. Soovitajad nimetavad isiku, kes volitatud on peakomiteega asju ajama, ja maksavad ühtlasi 500 krooni kautsjonit. Saab nimekiri valimistel riigikogu liikme kohad, makstakse kautsjon tagasi, kui ei saa — langeb see summa riigile. Riigikogu valimiste peakomitee vaatab järele, kas esitatud nimekiri vastab seaduse nõuetele. Jaataval korral võtab selle vastu, vastasel korral lükkab tagasi. Ei või esitada kandidaatide nimekirja seesugune organisatsioon, kelle sihiks on Eestis maksva riigikorra ja oleva ühiskondliku korra vägivaldne muutmine ja Eesti vabariigi iseseisvuse lõpetamine. Nimekirja sisseandjad võivad andmise puhul teatada, et nende nimekiri liitub kõikide samanimeliste nimekirjadega nimekirjade ühenduseks kogu vabariigis. Peakomitee otsuste peale on võimalik kaevata riigikohtu administratiivosakonnale.

Kui on selgunud, missugused nimekirjad on ühest või teisest ringkonnast esitatud, siis laseb valimiste peakomitee iga ringkonna jaoks trükkida valimissedelid ja nimelised tunnistused.

Valimissedel kujutab enesest paberipoognat, millele on trükitud kõik ringkonnas sisse antud kandidaatide nimekirjad ühes nimekirja pealkirjaga. Nimeline tunnistus on paber, mille täidab valimisjaoskonna komisjon ja mis on tõenduseks, et kodanikul on valimisõigus. See tunnistus sisaldab kodaniku nime, perekonnanime, elukohta, valimis-

jaoskonda ja seda numbrit, mille all kodanik seisab hääleõiguslikkude kodanikkude nimekirjas, valimisaega ja kohta. Kirjeldatud valimissedelid, nimelised tunnistused ja valimissedelite ümbrikud saadetakse valimiste peakomitee poolt linna-, alevi- ja vallavalitsustele, kes nad oma valimisjaoskondadesse saadavad. Viis päeva enne valimiste esimest päeva saadab jaoskonnakomisjon igale valijale koju kätte valimissedeli ja nimelise tunnistuse. Kes kodanikest selle aja jooksul nimelist tunnistust ei ole saanud, see olgu hoolas jaoskonda minema ja sealt järele pärima. Jaoskonnakomisjon on kohustatud neid kuni valimisteni välja andma.

Kui valimispäevad on kätte jõudnud, siis on iga kodaniku kohus valimistest osa võtta. Riigikogu valimised kestavad kolm päeva. Esimesed kaks päeva kestavad valimised kella 9 homm. kuni kella 9-ni õhtul, kolmandal päeval aga kl. 9 homm. kuni kl. 2-ni päeval. Ükskõik missugusel päeval võtab valija kodanik enesega kaasa valimissedeli, s. t. väljalõigatud kandidaatidenimekirja, nimelise tunnistuse ning isikutunnistuse ja läheb oma valimisjaoskonda. Ilmuma peab isiklikult, ei saa teist enese eest saata ega volitada. Jaoskonnas näitab kodanik oma nimelise tunnistuse ette, nõude korral peab ta ka isikutunnistuse ette näitama. Komisjoni liikmed märgivad ära, et see ja see kodanik on valimistel käinud, ja annavad temale ümbriku. Valija läheb selle ümbrikuga kõrvalisse või eraldatud ruumi, paneb väljalõigatud kandidaatidenimekirja antud ümbrikku, kleebib selle kinni ja annab ümbriku ühele komisjoniliikmele, kes ümbriku tema nähes viskab valimiskasti. Kodanik võib tarvitada ainult seda valimissedelit, mis temale jaoskonna poolt saadetud, ja seda ümbrikku, mis temale antud. Mingisugust märkust ei tohi valija teha valimissedelile, mis ta ümbrikku pannud. Kõik säherdused sedelid loetakse maksvusetuks. On olemas ainult üks erand. Nimelt võib iga valija ühele kandidaadi nimele nimekirjast, keda ta kõige rohkem soovib, kriipsu alla tõmmata. Sellega tähendab ta, et tema tahab seda esimesel kohal näha. Saab kandidaat teatava arvu allakriipsutusi, siis nihkub ta nimekirja esikohale. Nõue, et valimisjaoskonnas peab olema eraldatud ruum, et tarvitada võib ainult jaoskonnast saadetud valimissedelit, et keelatud on tarvitada oma ümbrikku, on selleks, et kindlustada täielist valimiste saladust. — Valimisruumides ei tohi üles panna mingisuguseid kihutuskuulutusi, ei tohi seal teha mingisugust kihutustööd. Korra järele valvab seal jaoskonnakomisjoni esimees.

Kolmandal valimispäeval kell kaks lõpeb valimissedelite vastuvõtmine. Kast ümbrikkudega avatakse, loetakse alguses ümbrikud, siis avatakse ümbrikud. Vaadatakse järele, mis-

sugused valimissedelid tuleb maksvusetuks lugeda. Pärast seda seatakse kokku protokoll, märgitakse üles, kui palju igale nimekirjale on hääli antud. Kõik materjal saadetakse peale seda kohalisele ringkonnakomiteele. Ringkonnakomitee vaatab kahtlased valimissedelid veel kord läbi. Siis arvab kokku, kui palju hääli on antud terves ringkonnas ühele või teisele nimekirjale. Kokkuvõetud andmed ja materjali saadavad ringkonnakomiteed valimiste peakomiteele. Valimiste peakomitee arvab üle riigi kokku, kui palju hääli on antud igale nimekirjade ühendusele ja iseseisvale nimekirjale. Nende põhjal ta arvutab välja, kui palju saadab iga nimekiri riigikogusse saadikuid.

Seesugusel arvutamisel arvestatakse ainult neid nimekirju ja nimekirjade ühendusi, mis on saanud vähemalt kaks riigikogu liikme kohta. Vähema häältearvuga nimekirjad riigikogus kohti ei saa. — See kitsendus ja nimekirja esindajailt kautsjoni nõudmine on tingitud soovist hoiduda suurest parteilisest killunemisest. Rühmitiste rohkus takistab tunduvalt riigikogu tööd. Pärast väljaarvutamist kuulutab riigikogu juhatus valimiste tagajärjed „Riigi Teatajas".

Iga kodaniku kohus on riigikogu valimistest osa võtta ja täie teadvusega hääletada, meeles pidades, et ta oma hääle andmisega aitab riigi saatust määrata eeltulevaks riigikogu kestuse ajaks. Ei ilmu paljud kodanikkudest valimistele või hääletavad mõtlemata, siis võib riigi juhtimine minna isikute kätte, kel puudub kodanikkude enamuse usaldus. Nende tegevus võib kujuneda riigile saatuslikuks.

10. peatükk.

Parlament.

Kõige ennemini ja kõige täielikumalt on välja kujunenud Inglise parlament. Ta on eeskujuks olnud teistele. Ka esimene õigusliku riigi teoreetik, XVIII a. s. mõttetark Montesquieu, ehitas oma eeskujuliku riigi parlamendi Inglise parlamendi järele. Montesquieu seletas, et riigis teotsevad kolm võimu — seaduseandlus, valitsemis- ja kohtuvõim — peavad olema teineteisest lahutatud. Nad on üheväärilised ja igaüks neist seisab iseasutise käes. Oma tegevuses peatavad nad vastamisi teineteist, ei lase ühel neist äärmustesse minna ja sellega kodaniku vabadust asjata kitsendada. Seaduseandlik võim pidi seisma parlamendi ja kuninga käes. Parlament määrab kindlaks seaduse teksti. Kuningas kinnitab selle või lükkab ta tagasi. Riigikodanikud jagunevad kahte ossa: ühel pool suur hulk vaesemaid, harimatuid; teisel

pool — väikesearvuline kogu rikkamaid ja harituid. Kui oleks ühekojaline parlament, siis oleksid rikkamad ja haritumad alati vähemuses, sest nende saadikuid on loomulikult vähem. See ei olevat aga õiglane, sest väikesearvulise rikaste ja haritute kihi käes seisab jõud ja osavus riiki juhtida. Riigi rahu pärast on tarvilik, et mõlemail pooltel oleks ühesugune kaal. Seda saab kahekojalise parlamendi teel. Ülemkojas istuvad rikaste ja haritute esindajad, alamkojas laiema hulga saadikud. Ükski seadusekava ei lähe enne kuningale kinnitamiseks, kui mõlemad kojad ta ühises redaktsioonis on vastu võtnud. Sellega oleksid mõlemad pooled tasakaalus.

Montesquieu õpetus leidis haritud riikides suurt poolehoidu ja rõhuvas enamuses neist seati sisse kahekojaline parlament. Alles XIX a. s. lõpul kerkivad nende kõrvale ühekojalised parlamendid. Viimaste arv on kasvanud peale 1917. a. Vene revolutsiooni. Praegu on ühekojalised parlamendid Euroopas: Eestis, Soomes, Lätis, Leedus, Bulgaarias, Kreekas, Lõuna-Slaavias ja veel mõnes väiksemas riigis. Kahekojalise parlamendi kaitseks seletatakse, et seadusekava arutatakse põhjalikumalt läbi. Ühes kojas võivad vead sisse jääda. Ühe koja poolehoidjad toonitavad, et ühes kojas läheb seaduseandlus kiiremini; kahejaoline parlament teeb riigile asjata kulu. Lähemalt selgub asjaolu, kui mõlemate kodade ehitusega oleme tutvunud.

Ühekojalised parlamendid on kõik rahva valitud. Kahekojalisest parlamendist on alamkoda valitav, ta on laiemate kihtide ehk rahva esindaja. Nagu eelmises peatükis nägime, on valimisõigus mitmesugune. Mõned riigid (üksikud Šveitsi kantonid, Argentiina vabariik) annavad valimisõiguse juba 17-a. kodanikkudele, teised alles 30. aastast peale. Enamal jaol riikidel kõigub see määr 20. ja 25. aasta vahel. Alamkojad valitakse 1 kuni 5 aastani; 1 aastaks mõned Šveitsi kantonid, 2 aastaks — Põhja-Ameerika Ühendriigid, Soome (ühekojaline), 3 aastaks — Šveitsi föderatsiooni alamkoda, Rootsi, Norra, Taani; 4 a. — Prantsuse, Belgia, Saksamaa; 5. a. — Inglise ja Itaalia. Ühelt poolt soovitatakse lühikest alamkoja vältust, põhjendades, et alamkoda peab alati olema rahva meeleolu väljendaja. Kestva parlamendi koosseis võib aja jooksul rahvast võõrduda ega anna rahva maksvaid soove enam õieti edasi. Pikaajalise parlamendi kaitseks seletatakse, et parlamendi töö on keeruline töö; enne kui korrapäraselt töötada, peab sellega viluma. On parlamendi vältus väga lühike, siis ei saa saadikud veel harjuda, kui juba laiali peavad minema. Töö kannatab. Elu on läinud keskrada ja enamus riikidest on määranud oma alamkoja (seal, kus ühekojalised parlamendid, ka selle)

kestuse 3 ja 4 aastaks. Alamkojad valitakse uuesti terves oma koosseisus.

Ülemkodade ehitus on mitmesugune. Osa neist on päritavad (Inglismaa), osa nimetatavad (Itaalia), osa valitavad (Prantsusmaa, Rootsi, Taani), osa on segaehitusega — osalt nimetatud, osalt valitud. Valitud ülemkojad on omakord mitmesugused. Nagu eespool nägime, tõstab Inglise kuningas kodaniku peeriseisusse, kes seega omandab õiguse ülemkojas istuda, ja selle õiguse edasi annab oma vanemale pojale. Inglise ülem- ehk lordidekoja liikmete arv on piiramatu. Itaalia kuningale annab seadus õiguse teatud kõrgemate ametnikkude liigist ja iseäraliste teenetega kodanikkude hulgast nimetada senati ehk kõrgema koja liikmeid. Valitud ülemkojad on mitmesugused. Osa neist valitakse kitsa valimisõiguse põhjal vähese arvu valijate poolt (Taani). Osa valitakse omavalitsuse-asutiste poolt (Prantsusmaa, Rootsi, Hollandi). Iseäraline ülemkoja ehitus on föderatiivseis riikides. Nagu me eespool nägime, esindab ülemkoda seal osariike. Enamasti on igal osariigil ühepalju esindajaid. Esindajad valitakse kas osariigi kodanikkude või selle parlamendi poolt. Valitavad ülemkojad valitakse mitmesuguseks ajaks. Harilikult on nende vältus pikem kui alamkodadel. Vältus kõigub 6 ja 10 aasta vahel. Neid uuendatakse enamasti jaokaupa $^1/_2$ või $^1/_3$ viisi. Näiteks: on ülemkoda 6-a. vältusega, siis lahkuvad kolme aasta pärast pooled liikmeist, kelle asemele 6 aastaks valitakse uued jne.

Pärast lühikest tutvumist alam- ja ülemkoja ehitusega pöördume tagasi vaidluse juurde, kumb on parem, kas ühe- või kahekojaline parlament. Küsimuse otsustamine sõltub suurel määral riigi vormist ja riigielu iseärasustest. On meil tegemist föderatsiooniga, kus teatav vastuolu osariikide vahel, seal on tarvilik kahekojaline parlament. Ülemkoda peab osariikide huvisid silmas, kuna alamkojas paar üksikut suuremat osariiki oma rohkearvulise saadikutearvuga võib seadusekava vastu võtta, mis ei vasta osariikide enamuse soovile. Analoogiline võib olukord olla suuremas riigis, kus riigi üksikute osade, ütleme omavalitsuse-ühikute, näit. maakondade huvid on vastuolus. Ka seal on mõte ülemkojal, kes aitab kokkukõla leida rahva enamuse ja riigi osade huvide vahel. Hoopis teisiti on lugu ülemkodadega, mis on päritavad, mida nimetab kuningas või mida valib piiratud väikesearvuline kodanikkude kiht. Meie aeg sammub üldise valimisõiguse poole ja nõuab rahvale suuremat osavõtmise õigust riigivalitsemisest. Eespoolnimetatud teel ehitatud ülemkoda ei ole tema silmis populaarne. Sellepärast kostavad tugevad hääled säherduste ülemkodade reformimise poolt. Inglismaal ongi praegu lordidekoja muutmine käsil. Tegelik elu on

näidanud, et päritavad, nimetatud ja kitsamate ringide poolt valitud ülemkojad kaotavad aegamööda oma mõju. Alamkojad on nendega võrreldes palju võimsamad.

Küsime, mis ülesanne on parlamendil, vaatamata sellele, kas ta on ühe- või kahekojaline. Parlamendi peaülesanne on seaduseandlus, sellele järgnevad riigi eelarve kindlaksmääramine, kontroll riigi valitsemise üle, rahvusvaheliste lepingute kinnitamine (ratifitseerimine), sõja ja rahu küsimuste otsustamine, kõrgemate ametnikkude nimetamine, kohtumõistmine juhtivate riigiametnikkude üle.

Me nägime juba eespool, et seaduse teksti töötab välja ja määrab kindlaks parlament. Seadusekava kinnitavad kuningas või president. Seaduseandluse algatusõigus on valitsusel, s. t. ministrite kabinetil kuninga või presidendiga eesotsas, ja parlamendi liikmeil. Enam jagu seadusekavasid töötatakse välja valitsuse poolt. Temal on tarvitada hulk eriteadlasi ja vilunud ametnikke. Tulgu seadusekava kummalt poolt tahtes, parlamendi üldkogu teda kohe arutama ei hakka, vaid annab selle vastavasse komisjoni. Komisjonid valib parlament enese liikmete hulgast. Valimistel peetakse silmas valitava liikme eriharidust ja teadmeid. Nii satuvad komisjoni isikud, kes ühes või teises asjas asjatundjad. Komisjon arutab esitatud seadusekava põhjalikult läbi, teeb seal parandusi ja muudatusi ning paneb ta siis oma redaktsioonis parlamendi üldkogule ette. Üldkogus arutatakse seadusekava uuesti mitu korda, n. n. mitmel lugemisel. Seda tehakse selleks, et kõrvale hoiduda vigadest ja teineteisele vastu käivaist kohtadest. Otsused tehakse harilikult koosolijate häälte-enamusega. On seadusekava viimasel lugemisel vastu võetud, siis läheb ta ühekojalisest parlamendist kuninga või presidendi kätte, kahekojalises parlamendis aga teise koja kätte. Harilikult arutatakse seadusekavasid alguses alam- ja ja siis ülemkojas. Teises kojas läheb esimese koja poolt vastu võetud seadusekava arutamine sama rada. Võtab teine koda seadusekava esimeses redaktsioonis vastu, siis läheb ta kuninga või presidendi kinnitusele. Vastasel korral hakatakse mõlemate kodade vahel teid otsima ühise seadusekava redaktsiooni saamiseks. Kõige tarvitatavam tee on lepituskomisjoni valimine. Kumbki koda valib ühepalju liikmeid. Komisjon töötab välja ühise ettepaneku, mis esitatakse mõlemaile kodadele. Võtavad mõlemad kojad selle vastu, siis läheb seadus kinnitamisele. Ei võta, siis on seadusekava tagasi lükatud. On maid, kus parlamendi poolt vastu võetud seadusekava ei vaja presidendi kinnitamist (Šveits).

Teine tähtsam parlamendi ülesanne on riigi eelarve kindlaksmääramine. Riigi eelarve ehk büdžet on arvudes väljendatud majapidamiskava eeltulevaks majandusaastaks.

Eelarve valmistatakse üheks aastaks. Ta loendab, missugused ja kui suured on riigi väljaminekud ja missugused ja kui suured on sissetulekud väljaminekute katteks. Tähtsam sissetuleku-allikas on maksud. Et maksud tulevad kodanikkude taskust, siis on need sellest iseäranis huvitatud, kuidas riigi raha kulutatakse. Alamkoda, kui rahva suuremate hulkade esindaja, on ammust ajast ülemkojaga võitlust pidanud, et eelarve asjus omandada otsustavat sõna. See ongi korda läinud. Selle tagajärjel nõutakse paljudes riikides, et eelarve arutamine peab algama alamkojast. Ülemkoda võib eelarve küll tervel kujul tagasi lükata, aga parandusi selles teha ei või. Inglismaa on veel kaugemale läinud. Praegu maksva korra järele ei või lordidekoda eelarvet tagasi lükata ega selles ka parandusi teha. Kuu aega pärast eelarve saatmist ülemkotta võib eelarvet esitada kuningale kinnitamiseks, olgugi et lordidekoda tema kohta pole seisukohta võtnud. See tähendab teiste sõnadega, et Inglismaal pole praegu ülemkojal eelarve kohta sõnagi öelda.

Kolmas parlamendi ülesanne on kontroll valitsemise või seaduste elluviimise üle. Oma iseloomu järele on parlament seaduseandja; seaduste elluviimist juhatavad ministeerium kuningaga või presidendiga eesotsas. Vanemais konstitutsioonilisis monarhiais ei olnud parlamendil ministeeriumi tegevuse kohta midagi öelda. Ministrid olid kuninga nimetatud ja ainult selle ees vastutavad. Säärane valitsemisviis kannab dualistliku valitsemisviisi nime. Aegamööda võidab parlament, eriti alamkoda, omale õiguse kaasa rääkida ka valitsemise asjus. Ministeerium peab moodustatud olema neist isikuist, keda usaldab alamkoja enamus, see on nõndanimetatud parlamentaarne ministeerium. Säherduse ministeeriumi tegevuse järele valvab parlament. Ei näi ministeeriumi tegevus küllalt selge olevat, siis on parlamendi liikmeil õigus pöörduda parlamendi istungil vastava ministri poole küsimusega. Küsimuse võivad ette panna mitu parlamendi liiget, seda võib teha ka üks. Vastav minister annab selle peale kas sellel või teisel parlamendi istungil seletuse. Seletuse järel parlament seisukohta ei võta. — Leiab osa parlamendi liikmeist, et ministri või ministrite kabineti tegevus pole otstarbekohane või seaduslik, siis esinevad nad vastava ministri või terve kabineti ees vastava arupärimisega. Arupärimist võib esitada ainult teatav arv parlamendi liikmeid. Arupärimise peale vastab parlamendi istungil vastav minister või kabineti nimel seks volitatud minister. Pärast vastust avatakse läbirääkimised, millest osa võtavad parlamendi liikmed. Peale läbirääkimisi võetakse seisukoht ministri või ministeeriumi tegevuse kohta nõndanimetatud üleminekuvormeli näol. Mõistab see ministri või ministeeriumi tege-

vuse hukka, siis peab kas minister või terve ministeerium lahkuma. Uue ministrite kabineti seab isik kokku, keda toetab parlamendi enamus. Tarvitades küsimuse ja arupärimise õigust sunnib parlament ministeeriumi oma soovide järele teotsema.

Vanemais konstitutsioonilisis monarhiais on välispolitika ajamine olnud kuninga asi. Tema läkitas välisriikidesse saadikuid ja sõlmis teiste riikidega rahvusvahelisi lepinguid, kuulutas sõda ja tegi rahu. Aja jooksul on seisukord parlamendi kasuks muutunud. Vabariikides, nagu eespool nägime, teeb president küll välisriikidega lepinguid, jõu omandavad need lepingud aga alles pärast kinnitamist ehk ratifitseerimist parlamendi poolt. Säärasele teele on asunud ka konstitutsioonilised monarhiad. — See tähendab, et ka riigi välispolitikat peab juhitama parlamendi tahtmise järele.

Peale loendatud ülesannete valib parlament veel mõned riigi kõrgemad ametnikud, näiteks kõrgemad kohtunikud. Vahete-vahel teostab parlament ka kohtu ülesandeid. Mõnel pool otsustab ta, kas presidenti või ministreid anda kohtu kätte või mitte. Jaataval korral arutab riigi kõrgem kohus nende süüasja. Mõnel pool mõistab parlament oma istungil eespool-tähendatud isikute üle ise kohut. Parlamendi tegevust juhib parlamendi enese poolt valitud juhatus, kuhu kuuluvad esimees ja sekretär ühes abidega. Nemad määravad istungi päevakorra. Esimees või tema abi juhatab koosolekuid. Korralduste alla, mis nemad istungil teevad, peavad parlamendi liikmed painduma. Parlamendis aetakse asju tema enese poolt vastu võetud kodukorra põhjal. Parlamendi tegevust aitab juhatada vanematekogu. Sinna kuuluvad parlamendi rühmade esindajad.

Parlament ei teotse mitte aasta ringi. Ta töötab istungjärkude — sessioonide — viisi. Aastas peab parlament vähemalt üheks sessiooniks kokku tulema. Mõnel pool määrab kokkutuleku aja kuningas või president. Teisel pool on see aeg juba põhiseaduses ette kindlaks määratud. Kus põhiseaduses kindlat kokkutulekuaega pole määratud ja kokkukutsumine riigipea hooleks on jäetud, peab viimane parlamendi vähemalt üheks sessiooniks aastas kokku kutsuma. Seda sunnib tegema riigi eelarve vastuvõtmine. Teatavasti valmistatakse eelarve ainult üheks aastaks. Jääb parlament aastaks kokku tulemata, siis ei ole järgmise aasta jaoks eelarvet. Ilma eelarveta ei saa riigiametnikud võtta maksusid ega teha ka väljaminekuid. Riigi tegevus jääb seisma.

Kõik alamkojad ja ühekojalised parlamendid on kindlaks ajaks valitud. Loomulikult lõpetavad nad oma tegevuse valimisaja lõppemisega. Teatavail kordadel on riigipeal — kuningal

või presidendil — õigus parlamenti enne volitusteaja lõppu laiali saata. See sünnib järgmistel juhtudel. Kui on tekkinud kabineti kriis, ministeeriumile on parlamendi enamuse poolt avaldatud umbusaldust ja see peaministriga eesotsas annab riigipeale lahkumispalve. Kui viimane arvab, et valijate enamus on ühel arvamusel mitte parlamendi enamusega, vaid ministeeriumiga, siis ei võta ta viimase lahkumispalvet vastu ja saadab parlamendi laiali. Uued valimised näitavad, kelle poole hoidub valijate enamus. Kokkukõlas selle enamusega peab tulevane ministeerium igatahes teotsema. — Teine juht on siis, kui parlamendi kestus on pikaajaline ja selle vältuse ajal on rahva meeleolus sündinud tunduvad muutused, näit. revolutsiooni, sõja või muil mõjudel. Kui riigipea näeb, et parlamendi koosseis ei vasta enam valijate meeleolule, siis saadab ta parlamendi laiali.

Parlamendi liikmed saavad palka. Nad on varustatud, võrreldes teiste kodanikkudega, teatavate eesõigustega. Nad on puutumatud ja vastutamatud. Puutumatus tähendab, et parlamendi liiget ei või parlamendi istungjärgu kestes kuritegude eest vangistada muidu kui parlamendi loaga. Mõnel pool on erand tehtud juhul, kui parlamendi liige tabatakse kuriteolt. Sel korral pole tema vangistamiseks luba tarvis. See eesõigus parlamendi liikme suhtes on sellepärast maksma pandud, et teda mitte takistada tema tähtsat tööd tegemast. Teine eesõigus on vastutamatus. See tähendab, et parlamendi liige ei vastuta kohtu ees oma mõtteavaldiste eest, mis ta teeb parlamendis parlamendi töö juures. Kodukorra järele võib parlament teda ise karistada, kohtusse aga ei saa tema tegevuse peale kaevata. See eesõigus kindlustab parlamendi liikmele võimaluse oma südametunnistuse järele rääkida. — Lõpuks on parlamendi liikmed parlamendi kestuse ajaks vabastatud kaitseväeteenistusest.

11. peatükk.

Riigikogu.

Eesti parlament on ühekojaline ja kannab riigikogu nime. Riigikogus on praegu sada liiget. Seda arvu ei või vähendada, küll võib seda aga suurendada. Sellekohane seadus hakkab maksma aga järgmistel riigikogu valimistel. See tähendab, et koosolev riigikogu võib otsustada liikmete arvu suurendada. Suurendamist ennast ei saa ta aga kohe maksma panna, vaid peab ootama kuni järgmiste riigikogu valimisteni. Riigikogu valimised peavad Põhiseaduse järele

toimuma üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel, proportsionaalsuse põhimõtete alusel. Kuidaviisi valimisi toimetatakse ja kes on hääleõiguslik kodanik, seda nägime eespool. Valida või riigikogu liikmeks olla võib iga hääleõiguslik vabariigi kodanik. On riigikogu liikmeks valitud mõni riigiametnik, siis peab ta riigiteenistusest lahkuma. Ühel ajal ei saa olla riigiametnik ja riigikogu liige. See kitsendus on maksma pandud põhjusel, et kindlustada riigikogu liikmele iseseisvust ja sõltumatust. Olles riigi teenistuses võib ametnik riigikogus mõne kõrgema ametniku mõju all seista, rohkem kui tarvis ametnikkude kasusid kaitsta ja niiviisi oma kõrget elukutset mitte väärilisel täita. On lubatud ainult üks erand: see on ministrite abid. Nemad võivad olla korraga riigi teenistuses ja riigikogu liikmeiks. Kui riigikogu liige kaotab oma valimisõiguse, on vangistatud riigikogu loal, lahkub surma läbi või paneb ise volitused maha, siis astub tema asemele kuni riigikogu valimisaja lõpuni järjekorraline kandidaat sellest nimekirjast, mille järele oli valitud lahkuja. Vabanenud kohast teatab riigikogu juhatus vastavale kandidaadile. Seega ei tunta Eestis n. n. järelvalimisi. — Riigikogu valitakse kolmeks aastaks. Riigikogu liikmete volituste algust arvatakse riigikogu valimiste tagajärgede väljakuulutamise päevast.

Missugused on riigikogu ülesanded? Põhiseaduse järele on riigikogu ülesandeks: seaduseandlus, vabariigi valitsuse moodustamine, valve valitsemise üle, riigi eelarve kindlaksmääramine, laenude tegemine, riikidevaheliste lepingute kinnitamine, sõja kuulutamine, rahu tegemine, kaitseseisukorra väljakuulutamise kinnitamine, majanduslik kontroll riigiasutiste ning ettevõtete tegevuse üle ja kõrgemate ametnikkude valimine.

Seaduseandlusest on jutt järgmises peatükis. Vabariigi valitsus moodustatakse järgmiselt. On vabariigi valitsus terves koosseisus või üks tema liikmeist lahkunud, siis teatab valitsus sellest kirjalikult riigikogu juhatusele. Viimane teatab sellest omakord riigikogule. Riigikogu teeb oma esimehele ülesandeks esineda riigikogule ettepanekuga kas üksiku ministri või terve uue valitsuse ametissekutsumise asjus. Riigikogu esimees peab harilikult peale seda läbirääkimisi vanematekogu ja suuremate rühmade esindajatega. Peale nõupidamisi teeb riigikogu esimees kellelegi ettepaneku, oma peale võtta valitsust kokku seada. Ettepaneku saaja seab valitsuse liikmete kandidaatide nimekirja kokku ja annab selle riigikogu esimehele, kes sellega esineb riigikogus. Ettepandav kandidaat või valitsuse kandidaadid tulevad hääletusele. Kandidaadid loetakse valituks, kui nad on saanud liht-häälteenamuse. Pärast valimisi esineb uus

vabariigi valitsus oma deklaratsiooniga, see on, tulevase tegevuse plaaniga. Deklaratsioonile järgnevad läbirääkimised, kus riigikogu seisukoha võtab ettekantud sihtide ja kavatsuste asjus.

Põhiseaduse järele peab vabariigi valitsusel olema riigikogu usaldus. Niipea kui riigikogu avaldab valitsusele umbusaldust, peab see ametist lahkuma. Seega on valitsus oma tegevuses pandud riigikogu kontrolli alla. Seda kontrolli teostatakse kahel teel — valitsusele küsimuste ja arupärimiste ettepanemise kaudu.

Küsimust tervele valitsusele või ühele tema liikmeist võib ette panna iga riigikogu liige. Küsimus antakse riigikogu juhatusele kirjalikult. Riigikogu juhatus vaatab küsimuse läbi, kas ei leidu seal üleskutset kuritegevusele, haavavaid ütlusi jne., võtab küsimuse riigikogu istungi päevakorda ja teatab sellest vabariigi valitsusele. Küsimuse kannab küsija ise või mõni teine riigikogu liikmeist riigikogu istungil ette. Harilikult on küsimuste ja arupärimiste arutamiseks määratud nädalas kindel päev. Vastamine ettepandud küsimusele sünnib mitte hiljem neljateistkümnendat päeva pärast küsimuse ettekandmist riigikogus. Läbirääkimisi küsimusele ei järgne ega võta riigikogu seisukohta ka ministri poolt antud vastuse asjas.

Teissugune kord on arupärimise puhul. Arupärimisega valitsuselt või valitsuse üksikult liikmelt on õigus esineda vähemalt ühel neljandikul, see on praegu 25 riigikoguliikmel. Arupärimine antakse kirjalikult vähemalt kolme liikme allkirjaga riigikogu juhatusele. Viimane vaatab selle sisuliselt läbi, nagu küsimusegi, ja määrab ta riigikogu päevakorda. Arupärimise põhjenduseks antakse sõna ühele allakirjutajaist. Peale selle tehakse hääletamisel kindlaks, kas arupärimist toetavad 25 saadikut. Leidub säärane arv, siis arvatakse arupärimine vastuvõetuks. Vastasel korral on see tagasi lükatud. Vastuvõetud arupärimise peale on valitsuse liige või valitsus kohustatud kolmekümne päeva jooksul vastama, arvates arupärimise vastuvõtmisest. Ei ole mõni arupärijaist antud vastusega rahuldatud, siis otsustab riigikogu ise, kunas vastuse kohta läbirääkimisi pidada. Läbirääkimised lõpevad üleminekuvormeli vastuvõtmisega. Näeb vastaja valitsuse liige vastuvõetud üleminekuvormelis umbusalduse avaldamise mõtet, siis on tal õigus kohe peale seda üles tõsta usaldusküsimust. Riigikogu otsustab siis enamusega, kas tema usaldab vastavat ministrit või ministeeriumi või mitte. On umbusalduseavaldis enamusega vastu võetud, peavad need lahkuma, kellele umbusaldust avaldatud. Põhiseadus nõuab meil „otsekohest", s. t. selget umbusalduse avaldamist, mitte ainult arvustust. — Alaliste küsimuste ja arupärimiste ettepanemis-

tega sunnib riigikogu valitsust nii toimima või säherdust politikat ajama, nagu soovib riigikogu enamus.

Vabariigi valitsus seab kokku riigi sissetulekute ja väljaminekute eelarve ja esitab selle riigikogule läbivaatamiseks. Riigikogu vaatab ta läbi, teeb soovitavad muudatused ja võtab ta siis, nagu seadusegi, kolmel lugemisel vastu.

Väliste ja sisemiste riigilaenude tegemine kuulub täieliselt riigikogu võimkonda.

Vabariigi valitsus peab oma esindajate kaudu läbirääkimisi võõraste riikidega ja sõlmib nendega lepinguid. Kohustavaks Eesti vabariigile saavad need lepingud alles pärast riigikogu kinnitamist.

Riigikogu kuulutab tarviduse korral välja vabariigi kaitsevägede mobilisatsiooni ehk sõjajalale seadmise. Samuti kuulutab riigikogu sõja ja teeb otsuse teha rahu. Otsuste täideviijaks on vabariigi valitsus. — Välise vaenlase sissetungimise ja sisemiste rahutuste puhul kuulutab vabariigi valitsus kindla aja peale kas terves riigis või teatavas riigiosas kaitseseisukorra välja. Selle väljakuulutamisega avaneb ametiasutistel õigus kitsendada Põhiseaduses loendatud kodaniku põhiõigusi. Põhiseadus annab selleks loa, sest erakordsed ajad nõuavad õige kiiret teotsemist ja hariliku aja kodanikuõiguste kaitsenormid võivad saada piduriks, mille tagajärjed riigile väga rasked võivad olla. Väljakuulutatud kaitseseisukorra peab valitsus ette panema riigikogule kinnitamiseks.

Riigi päralt olevate asutiste ja ettevõtete majandusliku tegevuse ja riigi eelarve täitmise järele valvab riigikogu tema poolt ametisse seatavate asutiste kaudu. Säherdune asutis on riigikontroll. Riigikontrolli juhatus seisab riigikontrolöri ja kontroll-nõukogu käes.

Lõpuks valib riigikogu mõningad kõrgemad riigiametnikud. Peale riigikontrolli juhtivate ametnikkude valib riigikogu vabariigi kõrgema kohtu — riigikohtu — esimehe ja liikmed.

Iga aasta oktoobri esimesel esmaspäeval astub riigikogu kokku oma korraliseks istungjärguks. Ta on koos niikaua, kui seda ise leiab tarviliku olevat. Ei valitsusel ega riigivanemal pole õigust teda laiali saata. Kui riigikogu on laiali ja asjaolud nõuavad tema kokkutulekut, siis on riigikogu juhatusel õigus riigikogu kokku kutsuda erakorralisteks istungiteks. Riigikogu juhatus on kohustatud seda tegema, kui kokkukutsumist nõuab vabariigi valitsus või $^1/_4$ riigikogu liikmeist. Esimesel istungil valib uus riigikogu enesele juhatuse. Juhatusse kuuluvad: esimees, esimehe esimene ja teine abi, sekretär, selle esimene ja teine abi, kokku kuus inimest. Kuni esimehe valimiseni juhatab uue riigikogu istungit vana

riigikogu esimees. Asjaajamine riigikogus sünnib kodukorra järele, mille riigikogu ise seadusena enese tarvis vastu võtab ja selle järele käib. Riigikogu istungid on Põhiseaduse järele otsustusevõimelised siis, kui pooled liikmeist on koos. Koosolekud on avalikud. Ainult $^2/_3$ koosolijate nõudmisel võib koosoleku kuulutada kinniseks ja kõrvaldada kõik kõrvalised isikud ning pealtkuulajad.

Riigikogu liige toimetab riigikogus vabalt oma südametunnistuse järele. Tema ei ole seotud valijate ees mingisuguste lubamiste ega kohustistega. Teda ei saa keegi enne volituste lõppu tagasi kutsuda, s. o. ta pole seotud mandaadiga.

Riigikogu kodukord korraldab, nagu eespool öeldud, oma asjaajamist. Kodukord määrab, kuidaviisi töötab riigikogu juhatus, rühmad, vanematekogu, komisjonid, kuidas aetakse asju koosolekuil, kuidas esinetakse esitiste, seaduse-eelnõude, arupärimiste ja küsimustega, kuidas hääletatakse, kuidaviisi kutsutakse uut valitsust ametisse ja vabastatakse vana ametist, kuidaviisi peetakse koosolekuil korda, missugused on riigikogu liikme kohustised.

Riigikogu juhatus võtab vastu seaduse-eelnõud, esitised, küsimused ja arupärimised vabariigi valitsusele, määrab riigikogu istungite päevakorra, kutsub riigikogu kokku istungitele, kuulutab välja seadused ja juhatab üldse tervet riigikogu tegevust. Riigikogu kantselei allub riigikogu esimehele. — Rühmaks loetakse iga riigikoguliikmete koondist, mis on saanud valimistel ühenimeliste valimisnimekirjade põhjal vähemalt kolm kohta. Iga rühm peab riigikogu juhatusele teatama oma eestseisuse kokkuseadest. Vanematekogusse kuuluvad riigikogu juhatus ja rühmade esindajad. Rühmad saadavad vanematekogusse oma esindajad proportsionaalselt oma suurusele. Igal rühmal peab olema vähemalt üks esindaja. Vanematekogu ülesanne on lahendada mitmesuguseid küsimusi ja kokkupõrkeid, mis riigikogu tegevusse puutuvad, ja täita kohuseid, mis riigikogu tema peale paneb.

Suur kogu, nagu seda on sajapealine riigikogu, ei ole sünnis seadusekavade ja esitiste igakülgseks parandajaks ja kokkuseadjaks. Riigikogule peab ette pandama läbiarutatud ja kaalutud kavad. Sellepärast valib riigikogu oma liikmete hulgast alalised ja erikomisjonid. Alaliste komisjonide tegevuspiiri kuulub teatavat liiki seaduse-eelnõude ja esitiste läbivaatamine tervel riigikogu kestusel. Erikomisjonid asutatakse tarviduse korral teatud eriliseks otstarbeks. On see otstarve täidetud, seaduseprojekt läbi vaadatud, siis lõpetab see oma tegevuse. Komisjonide tööst on lähemalt jutt järgnevas peatükis.

Riigikogu koosolekuid juhatab riigikogu esimees või üks tema abidest. Et kindlaks määrata, kas on riigikogu istungi avamiseks tarvilik arv liikmeid koos (pool riigikogu koosseisust), peavad kokkutulnud riigikogu liikmed kirjutama oma nime kvoorumiraamatusse. Koosolek on niikaua otsustusevõimeline, kui keegi riigikogu liikmeist ei tõsta kahtlust kvoorumi ehk tarbhulga kohta. Niipea kui kvoorumi küsimus on üles võetud, kõlistab juhataja kõrvalruumidesse, et sealviibijaid saali kutsuda, ja laseb koosolijate arvu ära lugeda. Ei vasta nende arv poolele riigikogu liikmeist, siis lõpetab ta koosoleku.

Ettepanekud, mis riigikogule tehakse valitsuse, riigikogu liikmete ja mitmesuguste ametiasutiste poolt, kannavad esitiste ja seaduse-eelnõude nime. Seaduse-eelnõudega võivad esineda ainult riigikogu liige, rühm, komisjon ning vabariigi valitsus. Esitisega võivad esineda peale eespool-nimetatute veel riigikogu esimees ja juhatus, vabariigi valitsuse üksikud liikmed, riigikohus, riigikontrolör ja vastavate seaduste põhjal ka teised ametiasutised. Seaduse-eelnõusid arutab riigikogu kolmel lugemisel, esitisi ainult ühel. Esitised on näiteks: riigikohtu ettepanek valida uut riigikohtu liiget jne.

Kõik kõned riigikogus peetakse kõnetoolilt. Sõna saavad riigikogu liikmed selles järjekorras, milles nad ennast juhatajale on üles andnud. Kõnelemise määr ja aeg on kodukorra järele piiratud. Väljaspool järjekorda võivad rääkida valitsuse esindaja ja komisjoni aruandja.

Hääletatakse riigikogus harilikult avalikult. Kümne liikme nõudmisel peab kinniselt hääletatama. $^1/_3$ koosolijate nõudmisel peab hääletus olema nimeline.

Riigikogu koosolekuil valvab korra järele koosoleku juhataja. Tema võib kõnelejat peatada, kõnelejale ebakohaste ütluste eest märkust teha, teda korrale kutsuda ning kolmekordse hoiatuse järel talt sõna ära võtta ja koosolekule ette panna kõnelejat välja heita. Koosoleku juhatajaga ei ole lubatud vaidlema hakata. Riigikogu liige, kes ei ole juhataja teguviisiga rahul, võib kaevata vanematekogule, kes riigikogule ette paneb asja lõplikult otsustada.

Riigikogu võib omà liikmeid kuni kümneks koosolekuks välja heita. Väljaheitmise otsus peab saama vähemalt $^2/_3$ koosolijate häältest. — Kui koosolekute ruumis võõrad rahu rikuvad, siis võib riigikogu juhataja politsei jõul need isikud sealt eemaldada. Koosolekute ajaks on juhataja käsutada tarvilik arv politseinikke ja sõjaväge.

Põhiseaduse järele on riigikogu liige varustatud teatavate eesõigustega. Ta on vastutamatu, puutumatu ja vabastatud riigikaitse teenistusest. Riigikogu liige ei kanna mingi-

sugust vastutust politiliste mõtteavaldiste eest, mis ta teeb riigikogus või selle komisjonis. See tähendab, et politilise mõtteavaldiste eest, olgugi need riigivastased, ei saa riigikogu liiget kohtulikule vastutusele võtta. Riigikogu liige vastutab ülalnimetatud mõtete eest ainult niipalju, kui palju seda ette näeb kodukord.

Ilma riigikogu loata ei või tema liiget keegi vangistada, ka mitte kohtuvõimud. Erand on tehtud sellele juhtumusele, kui riigikogu liige tabatakse kuriteolt. Siis on õigus teda vangistada. Sellel korral peab aga 48 tunni jooksul riigikogu juhatusele sündmusest teatatama. Riigikogu juhatus paneb küsimuse otsustamiseks riigikogule järgmisel istungil. — On riigikogu liikmele määratud vangistus, siis võib riigikogu karistuse täitmist kuni riigikogu istungjärgu või riigikogu kestuse lõpuni edasi lükata. Juhtumusel, kui riigikogu annab loa oma liikme vangistamiseks või ei lükka oma liikmele määratud kinnihoiu karistuse täitmist edasi, langeb see liige riigikogust välja. — Kuni oma volituste lõpuni on riigikogu liige vabastatud riigikaitseteenistusest.

Riigikogu liikmed saavad tasu ja korteriraha. Tasu suuruse määrab eelmine riigikogu. Muudab riigikogu liikmete tasumäära, siis hakkab see seadus maksma alles järgmise riigikogu koosseisu kohta. Vastasel korral võiks riigikogul sellest piinlikkusetunne tekkida, et ta iseenesele palka määrab. Praeguse riigikogu liikme tasu koostub kuutasust ja lisatasust. Riigikogu liige saab kuus 180 kr. palka. Peale selle saab ta lisatasu iga riigikogu juhatuse, vanematekogu ja komisjoni koosoleku eest $^1/_{20}$ osa kuupalgast, kui ta sinna on valitud ja sellest osa võtab. Kogusummas ei tohi lisatasu tõusta kuus üle 120 krooni. Riigikogu liige on kohustatud riigikogu istungitest osa võtma. Puudub ta, siis arvatakse iga puudunud koosoleku pealt $^1/_{20}$ osa kuutasust maha. Vabandavail põhjusil puudumise korral mahaarvamist ei tehta. On riigikogu liige riigikogu istungilt ajutiselt välja heidetud, siis arvatakse iga puuduva koosoleku eest $^1/_{10}$ kuutasust maha. Korteriraha suurus on 40 kr. kuus. Riigi päralt olevail raudteedel ja laevadel on riigikogu liikmel priisõit.

Koosolev riigikogu on järjekorra järele neljas. Ta astus kokku 2. juulil 1929. a. Tema rühmaline koosseis on järgmine: 25 sotsialisti, 24 põllumeestekogude esindajat, 14 asunikku, 10 tööerakondlast, 9 rahvaerakondlast, 6 eesti tööliste partei esindajat, 4 kristlikku rahvaerakondlast, 3 tööstürite, kaupmeeste ja majaomanikkude, 3 sakslaste ja rootslaste ja kaks venelaste esindajat. Riigikogu valis omale juhatuse, millesse kuuluvad: esimees — K. Einbund, esimene abiesimees — M. Martna, teine abiesimees R. Penno, sekretär — A. Schulbach, esimene sekretäri abi A. Tõl-

lasepp, teine sekretäri abi — J. Piiskar. — Esimene riigikogu astus kokku neljandal jaanuaril 1921. aastal, kuid ta ei saanud seaduslikku kolme aastat koos olla. 17.—19. veebr. 1923. a. ette võetud rahvahääletuse tagajärjel pidi ta laiali minema. Teine ja kolmas riigikogu lõpetasid oma töö seadusliku aja möödumisel.

12. peatükk.

Seaduseandlus.

Me nägime eespool, et riigi tegelus jagatakse kolme ossa: seaduseandlus, valitsemine ja kohtumõistmine. Pöördume esimese osa vaatlusele.

Ühiskondlik elu oleks võimatu, kui teda ei korraldaks üldkohustuslikud normid. Tähtsamad neist on kõlbluse- ja õigusenormid. Riik teeb eeskätt tegemist õigusenormidega. Sellepärast räägime neist meiegi. Õiguslikkude normide hulgast märgime ära kaks suurt jaotust: üks on seadused, teine määrused.

Mis on seadus? Seadus on seaduseandliku asutise poolt välja antud korraldus. Seadus kannab harilikult üldist iseloomu. Määrus seevastu on valitsemisasutiste poolt välja antud korraldus. Uuem seadus muudab vanema seaduse. Määrus ei saa iialgi seadust muuta. Ta peab kokkukõlas olema seadusega. Määrusi võivad välja anda ainult need asutised, kellele seadus seda lubab, ja neis asjus, mis seaduses lubatud. Sellega on määrus täiesti seadusealune. Seadus lubab näiteks linnavolikogule teha elanikkude tervishoiusse puutuvaid korraldusi. Selle põhjal annab linnavolikogu tarvilisel korral välja määrused, et linnas müügil olev piim peab sisaldama teatava arvu % % rasvaaineid jne. Viimased määrused on linnakodanikule samuti sunduslikud nagu seadusedki. Mispärast on mitmesuguseile ametiasutistele õigus antud määrusi välja anda, miks ei korralda seadus ise neid juhtumusi? See on sellepärast, et seadusel võimatu on igakülgseid ja igale kohale vastavaid elujuhtumusi ette näha ja korraldada. Pealegi liigub seaduseandmisaparaat liiga aeglaselt. Sellepärast seavad seadused üles üldise iseloomuga nõuded, kuna peenused jäetakse nende valitsemisasutiste korraldada, kes seadust ellu viivad.

Seadusi jagatakse riigis mitut viisi. Üks jaotus on: põhiseadused ja harilikud seadused. Mis on nende vahe, seda nägime peatükis, mis käsitles Eesti vabariigi Põhiseadust. Teine põhimõte jagab seadusi eraseadusteks ja avalikkudeks seadusteks ehk teisiti eraõiguseks ja avalikuks õiguseks.

Eraseadus ehk eraõigus korraldab füüsiliste ja juriidiliste isikute eravahekordi. Lahendada on nende isikute eneste huvid, teiste huvisid nemad ei puuduta, näiteks mehe ja naise varanduslik vahekord, varanduse pärijate omavaheline vahekord, lepingus olevate isikute vahekord, näit. müüja ja ostja jne. Avalik õigus ehk avalik seadus korraldab riigi vahekorda kodanikkude või teiste asutistega. Nende vahekordade juures on üks tegelane tingimata riik. Lahendada ei ole mitte osavõtjate erahuvid, vaid avalikud huvid, riigi huvid. Avalik õigus läheb nõudmisega kodaniku või mõne asutise vastu meie kõikide, üldsuse huvides. Näiteks karistavad nuhtlusseadused — avalik õigus — kurjategijaid meie kõikide huvides. Riigi maksusid käsivad võtta maksuseadused meie kõikide huvides. Tervishoiuseadused kitsendavad haiguste korral kodanikkude liikumist üldsuse huvides. Eraõiguse ehk eraseaduste hulka kuuluvad: perekonnaõigus, asjaõigus, pärandusõigus, kohustusõigus; avalikkude õiguste ehk avalikkude seaduste hulka — riigiõigus, valitsemisõigus ehk administratiivõigus, finantsõigus, kaelakohtuõigus ehk kriminaalõigus, kohtupidamisõigus, rahvusvaheline õigus jne. Nimetused ütlevad juba, missuguseid seadusi sisaldavad loendatud õigused.

Seaduse loomise protsessis on tarvis silmas pidada nelja momenti: 1) seaduseandluse algatusõigust, 2) seaduseteksti kindlaksmääramist, 3) seaduse kinnitamist ehk sanktsiooni ja 4) seaduse väljakuulutamist.

Seaduseandluse algatusõiguseks ehk initsiatiiviks nimetatakse õigust esineda parlamendis seadusekavaga. Vähestes riikides on see õigus ainult parlamendi liikmete päralt (Põhja-Ameerika Ühendriigid). Enamas jaos konstitutsioonilisis monarhiais ja mõlemat liiki vabariikides on see õigus valitsusel (riigipea ühes ministeeriumiga) ja parlamendi liikmeil. Suurem jagu seadusekavasid tulebki valitsuse poolt, sest temal on tarvitada suur ametnikkude-eriteadlaste pere.

Teine moment seaduse loomise protsessis on seaduseteksti kindlaksmääramine. Meie aja riikides teeb seda parlament. Kuidas see sünnib ühekojalises parlamendis ja kuidas kahekojalises, sellest oli jutt peatükis, mis käsitles parlamenti. Riigipeal — kuningal või presidendil — pole õigust seadusetekstis muudatusi teha.

Kolmas moment on seaduse kinnitamine ehk sanktsioon. Peatükis „Mitmesugused riigivormid" nägime, et konstitutsioonilisis monarhiais parlamendi poolt vastu võetud seadusekava vajab kuninga kinnitamist. On kahesuguseid kuningriike. Ühed annavad kuningale absoluutse ehk täielise seadusekava tagasilükkamise õiguse, teised — suspensiivse veto õiguse ehk õiguse seadusekava ainult teatavaks ajaks edasi lükata.

Vabariikides on presidentidel kitsendatud suspensiivse veto õigus. Välisriikidest on üks vabariik, nimelt Šveits, kus parlamendi poolt vastu võetud seaduse-eelnõu kohe väljakuulutamisele läheb, ilma et tarvis oleks küsida presidendi nõusolekut.

Viimane moment on seaduse väljakuulutamine. Praegusel ajal trükitakse seadused eri-seaduselehes, mida riigi poolt välja antakse.

Harilikult maksab seadus eeltuleva aja kohta, s. t. seadus jätab puudutamata vahekorrad, mis loodud enne uue seaduse elluastumist. Harukordadel võib lugu olla aga vastupidi, kuid siis on see eriti uues seaduses märgitud. Enne kui seadus kodanikkudele sunduslikuks saab, peab neil võimalus olema selle tekstiga tutvuda. Seepärast määravad uuemad seadused teatava aja seadusega tutvumiseks. Nii ütleb Saksa uus põhiseadus, et seadus astub jõusse, s. t. on kodanikkudele sunduslik 14 päeva pärast seaduse seaduselehes ilmumist riigi pealinnas. See on täiesti loomulik. Kui igas riigis on maksmas norm, et seaduse mittetundmine kodanikku ei vabanda, siis peab kodanikul võimalus olema seadusega tutvuda. Kas ta seda teeb või mitte, see on tema oma asi. Pärast ei saa ta end vabandada, et ta uuest seadusest midagi ei teadnud.

Pöördume nüüd Eesti seaduseandluse vaatlemisele. Seadusi annavad Eestis riigikogu ja rahvas rahvahääletamisel. Harilik seaduseandja on riigikogu, harukordne — rahvas. Peatume esmalt riigikogu töö juures.

Riigikogule võivad seaduse-eelnõusid ette panna iga riigikoguliige, riigikogu rühm, komisjon ja vabariigi valitsus. Seaduse-eelnõu peab olema kirjalik. Eelnõu esitaja või esitajad lisavad eelnõule juurde seletuse tema põhjendamiseks. Eelnõu antakse riigikogu juhatusele. Viimane saadab eelnõu vastavasse komisjoni, kui sisseandja ei ole palunud seaduse-eelnõu kohe riigikogu üldkoosolekul harutada. On eelnõu komisjoni antud, siis saavad Riigikogu liikmed ja vabariigi valitsus ärakirjad esitatud eelnõust. Komisjoni istungitest võivad osa võtta ka teised riigikogu liikmed, kes mitte komisjoni ei kuulu. Kuulutab komisjon aga oma istungid kinniseks, siis ei saa teised riigikogu liikmed istungil viibida. Komisjonil on õigus valitsuse esindajaid oma koosolekule kutsuda. Samuti on valitsusel õigus saata oma esindajaid komisjoni istungile. Komisjoni otsused tehakse häälte-enamusega. Langevad hääled pooleks, siis esitatakse riigikogule mõlemad ettepanekud. Iga seaduse-eelnõu kohta, mis komisjoni antud, peab viimane, peale suusõnalise aruande, kirjaliku

ettepaneku tegema riigikogu otsuse eelnõu kujul ühes seletuskirjaga. Riigikogus ülesastumiseks valib komisjon aruandja.

On seaduse-eelnõu võetud esitaja nõudel kohe päevakorda, siis otsustab riigikogu, kas minna esimesele lugemisele või anda ta komisjoni. Antakse ta komisjoni, siis läheb ta seda rada, mis eespool kirjeldatud. Tulgu seaduse-eelnõu komisjonist või asugu riigikogu kohe selle arutamisele, ikka peab seaduse-eelnõu kolmel lugemisel arutatama. Nagu eelmises peatükis tähendatud, tehakse seda selleks, et kõrvaldada vigu, mis ühekordne arutamine enesega võib tuua. Esimene lugemine seisab selles, et seaduse-eelnõu kohta peetakse üldisi läbirääkimisi, kas on seadust üldse tarvis või kas ta on sedavõrt täielik, et maksab tema punktidekaupa arutusele minna. Esimesele lugemisele järgnev hääletus võib seaduse-eelnõu ka uuesti komisjoni tagasi anda. Teine lugemine seisab selles, et iga seaduse-eelnõu paragrahvi arutatakse, muudatusi ja parandusi tehakse. Kõik ettepanekud tulevad hääletusele. Vastu võetakse ettepanek, mis enamuse saab. Nii hääletatakse kõik eelnõu paragrahvid järjekorras läbi. Ühel koosolekul võib olla ainult üks lugemine. Esimese ja teise lugemise vahet peab olema vähemalt kolm päeva. Riigikogu võib seda vahet ka muuta. Kolmandal lugemisel arutatakse seaduse-eelnõu uuesti paragrahvidekaupa. Ettepanekuid võib teha ainult teisel lugemisel olnud ettepanekute piirides, s. t. et riigikogu liikmed ei või kolmandal lugemisel säherdusi ettepanekuid teha, millest ei olnud juttu teisel lugemisel. See kitsendus on seepärast, et hoiduda sootuks uute ettepanekute eest, mis seaduse-eelnõu põhjalikult muudavad. On kõik paragrahvid läbi hääletatud, siis on seaduse-eelnõu kolmandal lugemisel vastu võetud. Sellele järgneb seaduse lõplik redigeerimine ehk seaduse keeleline silumine. Seda toimetab redaktsioonikomisjon, kes koostub komisjoni aruandjast ja kolmest alalisest liikmest, keda riigikogu seks valib. Redaktsioonikomisjon vaatab seaduse läbi, teeb tarvilikud keelelised parandused ja esitab ta siis riigikogule sellel kujul vastuvõtmiseks. Vastuvõtmine sünnib hääletuse teel. Riigikogul on õigus seadusi ka ilma redaktsioonikomisjoni andmata vastu võtta. Riigikogu poolt vastu võetud seadused kuulutab välja riigikogu juhatus. Nad ei vaja mingisugust kinnitust ehk sanktsiooni. Riigikogu juhatus laseb vastuvõetud seadused ära trükkida „Riigi Teatajas“. Viimane on kohtu- ja siseministeeriumi poolt välja antav ajakiri, mille sisuks on uued seadused, määrused ja valitsuseasutiste teadaanded. Kui riigikogu seaduses eneses muud tähtaega ära ei määra, siis hakkab seadus maksma kümnendal päeval peale „Riigi Teatajas“ avaldamist. Riigikogu juhatuse poolt välja kuulutatavad seadused, otsused ja teadaanded kannavad

riigikogu esimehe, sekretäri ja riigikogu asjade valitseja allkirja.

Peale riigikogu teostab seaduseandlust harukordadel ka rahvas oma hääleõiguslikkude kodanikkude näol. Selleks on olemas kaks teed — rahvahääletus (referendum) ja rahva algatusõigus (initsiatiiv).

Põhiseadus ütleb, et „iga riigikogu poolt vastu võetud seadus jääb välja kuulutamata kahe kuu kestel tema vastuvõtmise päevast arvates, kui seda nõuab kolmandik osa riigikogu seaduslikust koosseisust. Kui selle aja jooksul kakskümmend viis tuhat hääleõiguslikku kodanikku nõuavad, et nimetatud seadus esitataks rahvale vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks, siis oleneb pärastine väljakuulutus rahvahääletuse tagajärgedest."

Seda seadust teostatakse järgmiselt. Riigikogu liikmed, kes tahavad nõuda, et seadus jääks välja kuulutamata, peavad sellest kolme päeva jooksul, seaduse vastuvõtmise päevast arvates, riigikogu juhatusele kirjalikult teatama. Teadaanne peab alla kirjutatud olema kolme liikme poolt. Seitsme päeva jooksul, jällegi arvates seaduse vastuvõtmisest, on igal riigikogu liikmel õigus teatada riigikogu juhatusele, et tema soovib seaduse väljakuulutamist seisma panna. Ühes sellega peavad seismapaneku algatajad maksma riigikogu juhatusele 500 krooni. Kui seitsme päeva kestel koguneb üks kolmandik riigikogu liikmete allkirju, kes nõudmist toetavad, ja on nõutud rahasumma makstud, siis jätab juhatus seaduse välja kuulutamata ja laseb selle seaduse „Riigi Teataja" lisas trükkida märkusega, et selle seaduse väljakuulutamine on kaheks kuuks seisma pandud. Ühtlasi sellega seab riigikogu juhatus kokku rahvahääletuse nõudmise teksti, laseb selle trükkida ja saadab trükitud eksemplarid laiali linna-, valla- ja alevivalitsusele. Hääleõiguslik kodanik, kes rahvahääletamise nõudmisega ühineb, kirjutab saadetud lehele oma nime. Sealsamas peab märgitud olema tema vanadus ja elukoht. Kõik allkirjad kinnitatakse linna-, valla- ja alevivalitsuste poolt. Korjub niiviisi kahe kuu kestel arvates seaduse vastuvõtmisest riigikogus 25 000 allkirja, kuulutab riigikogu juhatus välja rahvahääletuse ja annab tagasi sissemakstud 500 krooni. Ei kogune aga nõutud arvu allkirju, siis kuulutab juhatus riigikogu poolt vastu võetud seaduse „Riigi Teatajas" välja ja makstud 500 kr. langeb riigile.

Rahvahääletust juhatab riigikogu juhatus. Nagu riigikogu valimisteks, nii on ka rahvahääletamiseks Eesti vabariigi maa-ala jagatud kümnesse hääletamisringkonda, ringkonnad jaoskondadeks. Ringkonnad ja jaoskonnad on samad,

mis riigikogu valimistelgi. Ringkonna ja jaoskonna tööd juhivad samad komiteed ja komisjonid, ainult selle vahega, et komisjones puuduvad kandidaatide nimekirjade esindajad, kes valimistel komisjonidesse kuulusid. Riigikogu juhatus määrab rahvahääletamispäeva kindlaks. See peab sündima mitte hiljem nelja kuud pärast rahvahääletuse nõudmist 25 000 kodaniku poolt. Riigikogu juhatus saadab linna-, alevi- ja vallavalitsustele rahvahääletusele tuleva seaduse teksti. Need asetavad hiljemalt 20 päeva enne hääletamist selle teksti oma asutise seinale kõigile lugemiseks. Nagu valimistelgi, nii ka hääletusel saadab riigikogu juhatus eespoolnimetatud asutistele tarvilise arvu hääletamisümbrikke, hääletamissedeleid ja nimelisi tunnistusi. Ümbrikud peavad olema ühesugused ja riigikogu juhatuse tempiga märgitud. Hääletamissedelid on kahesugused. Üks kannab trükitud pealkirja „poolt", teine „vastu". Nimeliste tunnistuste plangid on sarnased nagu valimistelgi. Mitte hiljem viit päeva enne hääletamist saadetakse igale hääleõiguslikule kodanikule koju kätte hääletamissedelid ja nimeline tunnistus. Hääletamisele, mis kestab 3 päeva, võtab kodanik kaasa nimelise tunnistuse, isikutunnistuse ning hääletamissedeli ja läheb oma hääletamisjaoskonda. Sealt saab ta ümbriku, millesse ta väljalõigatud hääletamissedeli kas „poolt"- või „vastu"-pealkirjaga sisse paneb. „Poolt" tähendab, et tema on riigikogu poolt vastu võetud seadusega nõus. „Vastu" tähendab vastupidist, mitte-nõusolekut. On hääletamisaeg läbi, suletakse uksed, avatakse hääletamiskastid ning ümbrikud ja loetakse jaoskonnas antud „poolt"- ja „vastu"-hääled. Hääletamise sündmuse üle kirjutatakse protokoll, märgitakse üles häälte arv ja saadetakse kõik materjal ringkonnakomiteele. See teeb kokkuvõtte ja saadab materjali riigikogu juhatusele. Viimane teeb lõppkokkuvõtte. Kui selgub, et riigikogu poolt vastu võetud seadus saab rahvahääletusel hääletusest osavõtjate enamuse, siis loetakse see seadus rahvahääletusel vastuvõetuks. Selgub aga, et riigikogu poolt vastu võetud seadus saab enese vastu enamuse osavõtjate häältest ja kui see enamus ei ole vähem kui pool kõigist kodanikkudest, kes viimastest riigikogu valimistest osa võtsid, siis on see seadus rahvahääletusel tagasi lükatud.

Kui rahvas lükkab tagasi riigikogu poolt vastu võetud seaduse, siis peab riigikogu laiali minema ja uued valimised peab ette võetama mitte hiljem seitsmekümneviiendat päeva pärast rahvahääletamist. Riigikogu poolt vastu võetud seaduse tagasilükkamine tähendab umbusalduse avaldamist riigikogule ja loomulikult ei või see enam edasi oma kohal püsida.

Rahva algatamisõiguse kohta lausub Põhiseadus: „Rahvaalgatamise korras on 25 000 hääleõiguslikul kodanikul õigus

nõuda, et seadus antaks, muudetaks või tunnistataks maksvusetuks. Sellekohane nõudmine antakse väljatöötatud seaduse-eelnõuna riigikogule. Riigikogu võib eelnõu seadusena välja anda või tagasi lükata. Viimasel juhtumusel pannakse eelnõu rahvale ette vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks rahvahääletamise korras. Tunnistab rahvahääletusest osavõtjate enamus eelnõu vastuvõetuks, omandab ta seadusliku jõu." Rahva algatamisõigust teostatakse järgmiselt. Soovib rühm kodanikke esineda nõudmisega mõnd seadust kaotada, muuta või uut välja anda, siis peavad algatajad täpipealse seaduse-eelnõu kokku seadma ja selle teksti „Riigi Teataja" lisas oma kulul avaldama. Peale selle peavad algatajad esitama riigikogu juhatusele oma nõudmise, mis peab sisaldama vähemalt 500 hääleõigusliku kodaniku allkirjad. Kõik allkirjad peavad olema kinnitatud, nagu rahvahääletusegi nõudmise korral. Ühes kirjeldatud nõudmisega tuleb algatajail maksta riigikogu juhatusele 500 kr. Edasi toimetab riigikogu juhatus, nagu rahvahääletamisegi korral. On kahe kuu kestel, arvates nõudmise esitamisest riigikogu juhatusele, korjunud 25 000 allkirja, siis esitab juhatus riigikogule seaduse-eelnõu seisukohavõtmiseks. Ühes sellega makstakse sissemaksjaile 500 kr. tagasi. Kirjeldatud tagatise nõudmisega tahetakse ära hoida kaalumata rahvaalgatusõiguse tarvitamist. Käib nõudmine Põhiseaduse muutmise kohta, siis paneb riigikogu juhatus eelnõu otse rahvahääletusele ilma riigikogusse andmata. Kahe kuu jooksul algatamise nõudmise sisseandmise päevast arvates peab riigikogu eelnõu kohta oma otsuse tegema: kas võtab ta eelnõu seadusena vastu või lükkab tagasi. Tagasilükkamise korral peab riigikogu juhatus rahvahääletuse välja kuulutama. Rahvahääletus võetakse mitte hiljem kaht kuud pärast riigikogu lõplikku otsust ette. Rahvahääletus ise sünnib ses korras, mis eespool rahvahääletuse nõudmise asjus kirjeldatud. Kui hääletamisel selgub, et riigikogu poolt tagasi lükatud seaduse-eelnõu poolt on hääletusel hääletajate enamus ja see enamus moodustab vähemalt poole nende kodanikkude arvust, kes viimaseist riigikogu valimistest osa võtsid, siis on 25 000 kodaniku poolt rahvaalgatuse põhjal esitatud seaduse-eelnõu vastu võetud. Riigikogu ja rahva enamus on sellega vastuolusse sattunud: riigikogu peab laiali minema. Uued valimised võetakse hiljemalt seitsekümmend viis päeva pärast rahvahääletamist ette.

Tänini pole rahvahääletamise õigust kordagi tarvitatud. Rahvaalgatamise õigust aga küll ühel korral. Nimelt esitas I riigikogu kestusel kristlik rahvaerakond rahvaalgatamise korras seaduse-eelnõu, millega tunnistati usuõpetus algkooli õppeaineks. Riigikogu lükkas selle eelnõu tagasi. Tuli rahvahääletus, millest selgus, et kodanikkude enamus pooldab sea-

duse-eelnõu esitajate seisukohta. Eelnõu poolt anti rohkem hääli, kui moodustas pool I riigikogu valimistest osavõtjaist.

Rahvahääletamisele ei kuulu ega või rahvaalgatamise teel otsustamisele tulla eelarve ja laenude tegemine, maksuseadused, sõjakuulutamine ja rahutegemine, kaitseseisukorra väljakuulutamine ja lõpetamine, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni väljakuulutamine, samuti ka lepingud võõraste riikidega. Need kõik on küsimused, mis iseäranis valusasti puudutavad kodanikke. Raskeil minutitel kipub kodanik eeskätt enese kasu peale mõtlema ja hääletab sellest seisukohast. Säherdune teguviis viib aga isamaa väljapäästamatusse seisukorda. Sellepärast on loendatud küsimuste otsustamine antud ainuüksi riigikogu kui paremate valitud kodanikkude kogu kätte.

Põhiseaduse kohta on ette nähtud teine muutmiskord. Põhiseaduse muutmist võivad algatada riigikogu ja rahvas rahvaalgatuse korras. Muutmine ise sünnib ainult rahvahääletusel. Eelnõu peab rahvale teada antama vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva. Põhiseadus loetakse muudetuks, kui eelnõu poolt hääletab vähemalt pool kogu vabariigi hääleõiguslikest kodanikest.

13. peatükk.

Valitsemine ja valitsus.

Seaduseandliku asutise poolt välja antud seadused vajavad oma elluviimiseks keerulist korraldust. Seda korraldust juhib riigipea ja ministeerium. Riigipea võib olla kuningas, võib olla president. Valitsus koostub ministritest. Ministrid on riigi kõrgemad ametnikud, kellest igaüks seisab oma ametkonna eesotsas. Ministri tegevuspiirkond on üleriiklik. Ministeeriumid võivad olla: 1) parlamendi ees vastutamata, 2) parlamendi ees vastutavad ehk parlamentaarsed ja 3) ametnikkude ministeeriumid.

Ministrid kutsub ametisse riigipea. Kui on tegemist vastutamata ministeeriumiga, siis on riigipea ministrite valikus vaba. Tema kutsub ametisse need, keda ta tahab, ja peab neid oma kohal niikaua, kui ta tahab. Ministrid on vastutavad oma tegevuses ainult riigipea ees. Parlamendi arvustavaid märkusi ei ole nad kohustatud tähele panema. Olgugi et riigipea ennast vähe ministrite asjaajamisse segab, siiski on tal ometi ministrite ametisse kutsumise ja vabastamise teel võimalus omale soovitavate ministrite väljavalikut teha ja neid sundida oma tahtmise järele toimima. Vastutamata ministeerium püsib käesoleval ajal ainult üksikuis

haritud riikides. Tähtsam säherduste hulgast on Põhja-Ameerika Ühendriigid. President nimetab ministrid. Parlamendi ees nad mingisugust vastutust ei kanna. Parlamendis nad üles ei astu, parlamendi istungitest osavõtminegi on neile keelatud. Nime järele on ministeeriumi ja parlamendi tegevus teineteisest eraldatud. Tegelikult ei saa seda puhtal kujul läbi viia. Igapäevane elu nõuab, et ministrid oleksid oma tegevuses kontaktis parlamendiga. See saavutatakse seeläbi, et ministrid esinevad alatasa parlamendi komisjonides. Seeläbi teab parlament alati, mis teeb ministeerium, ja ministeerium, mis kavatseb teha parlament. Olgugi et nime järele deklareeritakse, et ministeerium toimib ainuüksi presidendi soovide järele, siiski on parlamendil vägev sõjariist käes, nimelt eelarve kinnitamine, millega ministeeriumi sunnib oma soove tähele panema. Ei kuula ministeerium parlamendi soove, jätab parlament riigi eelarve vastu võtmata ja riigi töö jääb seisma. Seepärast peame tõsitama, et ka neil mail, kus püsib veel vastutamata ministeerium, see vastutamatus parlamendi ees pole täielik. Teatav mõju, eriti eelarve kinnitamise ja kinnitamatajätmise läbi, on parlamendil ministeeriumi tegevusele ikkagi. Valitsemisviisi vastutamata ministeeriumiga nimetatakse veel dualistlikuks valitsemisviisiks.

Enamas jaos haritud riikides, olgu nad konstitutsioonilised monarhiad või vabariigid, on ministeeriumid vastutavad parlamendi ees ehk n. n. parlamentaarsed. See tähendab, et riigi valitsemist võib juhtida ainult see ministeerium, keda toetab koosoleva parlamendi enamus. Ühekojalistes parlamentides on seisukord selge. Raskusi tekib aga kahekojaliste parlamentide juures. Tõuseb küsimus, kas peab ministrite kabineti seljataga seisma mõlemate kodade enamus või aitab ühe koja enamusest. Praegu saadakse sest nii aru, et parlamentaarse ministeeriumi seljataga peab seisma alamkoja enamus, ülemkoja enamust ei nõuta. Seepärast tuleb parlamendi usalduse all igal pool kahekojaliste parlamentide juures mõista alamkoja usaldust. Parlamentaarne ministeerium moodustatakse järgmiselt. On vana ministeerium lahkunud, siis teeb riigipea väljapaistvale alamkoja enamuserakonna esindajale ülesandeks uut ministeeriumi kokku seada. Kokkuseadja hakkab peaministriks ja kutsub oma valiku järele kaasministrid. Kokkuseatud ministeeriumi liikmete nimekirja annab peaminister riigipeale. Ei lähe kokkuseadjal korda ministeeriumi moodustada, siis palub ta riigipead ennast tema peale pandud kohustistest vabastada. Riigipea teeb siis samasuguse ettepaneku teisele isikule, seni kui korda läheb ministeeriumi kokku seada. On ministeerium koos, siis esineb peaminister lähemal parlamendi istungil programmkõnega ehk n. n. deklaratsiooniga. Kõnes tuuakse ette

uue ministeeriumi töökava. Kõnele järgnevad läbirääkimised, mis lõpevad parlamendi (kahekojalistes parlamentides alamkoja) seisukoha võtmisega selle kava kohta. Parlamentaarne ministeerium ajab iseseisvat politikat. Selle sihtjooned määrab peaminister. Sellest peab nii aru saama, et iga ministeeriumi eesotsas seisab küll ise minister, kes oma ametkonda juhib. Tema (minister) peab aga üldist sihtjoont, mis üles seatud peaministri poolt, alati oma tegevuses silmas pidama. Sellega kujuneb kõikide ministrite tegevus ühtlaseks, kokkukõlas sündivaks ehk solidaarseks. Säherdust solidaarset ministeeriumi nimetatakse veel ministrite kabinetiks. Seadusekavad ja ettepanekud parlamendile ei lähe mitte üksikute ministrite, vaid terve kabineti poolt, kes need enne läbi arutab. Missuguseid seadusekavasid ministeerium parlamendile esitab ja kuidaviisi ta vastuvõetud seadusi ellu viib, sõltub ministeeriumist. See taktika kannab ministeeriumi politika nime. Parlament on alati valvel ja kontrollib, kas on kabineti politika otstarbekohane, s. t., kas see vastab parlamendi enamuse soovidele. Kontrolli teostavad parlamendi liikmed küsimuste ja arupärimiste esitamisega ministrite kabinetile või üksikuile ministritele. Mis vahe on küsimuse ja arupärimise vahel, seda nägime parlamenti ja riigikogu käsitlevais peatükes. Arupärimisele vastaja kabineti esindaja seletustele järgnevad parlamendi liikmete vaidlused, mis lõpevad hääletusele tuleva üleminekuvormeliga. Viimane avaldab parlamendi enamuse seisukohta ministeeriumi politika suhtes. Hukkamõistev otsus tähendab, et kabinett on oma usalduse kaotanud. Kabinett peaministriga eesotsas on kohustatud säherdusel korral jalamaid esinema riigipea ees lahkumispalvega. Riigipea võib lahkumispalve vastu võtta ja uue kabineti moodustamise anda isiku kätte, kellel enamuse toetus; ta võib aga ka, nagu see õigus on suurel osal riigipeadel, parlamendi enese laiali saata.

Parlamentaarne ministeerium võib omakord olla kolmesugune: 1) ministrite kabinett, mis koostub ühe erakonna esindajaist; 2) koalitsiooniline kabinett ja 3) töökabinett.

Esimese võimalusega on tegemist neil mail, kus erakondade arv on väike. Nii on Inglismaal mitu aastasada vaheldumisi valitsenud vanameelsed ja vabameelsed, selle järele, kunas kummalgi erakonnal oli alamkoja enamus. Säherdusel kabinetil on oma hea külg. Tema seljataga on kindel ühtlane enamus. Ministeerium saab rahulikult järjekindlat politikat ajada. Uuemal ajal on aga märgata suuremat erakondlikku differentseerumist ehk eristumist. Erakondade arv kasvab, iseäranis on see märgatav pärast üldiste ja proportsionaalsete valimiste sisseseadmist. Üks erakond ei suuda enam enese ümber koguda üle poole parlamendi koh-

tadest. Sagedasti ei suuda seda teha ka paar teineteisele programmilt lähedal seisvat erakonda kokku. Et võimaldada kabineti loomist ja tema püsimist, peavad mitmed, sagedasti suuresti lahkuminevad erakonnad kokku leppima kabineti toetamiseks. Nii tekibki koalitsioonikabinett. Riigipea teeb ülesandeks ühele väljapaistvama erakonna esindajale kabinetti kokku seada. Viimane hakkab teiste erakondadega kokkulepet sobitama, ja nii seatakse kabinett mitme erakonna isikuist kokku. On selge, et säherdune kabinett ei saa mitte mõne üksiku erakonna programmi teostada; ta katsub leida kõigile koalitsioonis viibivaile erakondadele vastuvõetavat keskteed. Seepärast on koalitsioonilise kabineti politika kõikuvam, vähem sirgjooneline, rohkem võimalusi andev kokkupõrgeteks, seega mitte nii püsiv kui kabinett, mis moodustatud ühe või kahe lähedalseisva erakonna poolehoidjaist. Tähelepandavalt suurt hoogu võtsid koalitsioonilised kabinetid suurest ilmasõjast osavõtjate riikide hulgas. Sõda nõudis kõikide rahvakihtide koostöötamist ja jõudude pingutust, seepärast oli väga tähtis, et kabineti seljataga oleksid seisnud laiemad hulgad. Erakordseil sõjaaegadel püsib koalitsiooniline ministeerium koos. Ühine hädaoht sunnib ajutiselt omavahelisi lahkuminekuid unustama. Rahu ajal, igapäevaseis tingimusis on koalitsioonilisel kabinetil mõnikord raske töötada, eriti kui ta seljataga seisab väike enamus. Neil juhtumustel, kui korda ei lähe lühema aja jooksul moodustada ministeeriumi, kui parlamendis on rohkearvulised erakonnad, kes omavahel ei suuda kokku leppida, vahest ka muil põhjusil, luuakse n. n. töökabinett. Töökabinett on ajutine. Ta ajab jooksvaid asju, kuni korda läheb kestvat kabinetti luua, kes parlamendi enamusele toetub. Töökabinett hoidub kaugemaleminevate politiliste sammude eest. Tema koostub enamasti isikuist, kes erakondlikust elust kaugemal, kes aga oma eriala tunnevad ja seepärast kasulikud võivad olla vastava ministri kohal.

Kolmas ministeeriumide liik on ametnikkude ministeerium. Säherdust ministeeriumi näeme Helveetsia föderatsioonis. Ministrid on parlamendi poolt valitud kindlaks ajaks, nimelt kolmeks aastaks. Valimisel ei rõhutata eeskätt ministri politilist meelsust, vaid tema asjatundmist. Helveetsia ministeerium on parlamendi käsualune. Üks kord aastas esineb ta aruandega parlamendi ees oma tegevuse üle ja kuulab parlamendi sooviavaldusi ja näpunäiteid tuleviku kohta. Kokkukõlas nende sooviavalduste ja näpunäidetega on ministeerium kohustatud edaspidi toimima. Et Helveetsia ministrid kindlaks ajaks valitakse, siis ei lahku nad mitte enne volituse lõppu, olgugi et parlament pole nende aruandega rahul. Nad on kohustatud tulevikus oma vigu parandama.

Helveetsias on harilik nähtus, et uutel valimistel vanad ministrid tagasi valitakse, olgugi et parlamendis on maad võtnud uued parteilised rühmitumised.

Missugused on kuninga ja presidendi võimupiirid valitsemise alal, seda nägime peatükis „Mitmesugused riigivormid".

Riigi valitsemist juhib tegelikult ministeerium. Ministrite arv ja tööjaotus on igas riigis isesugune, vastav kohalistele oludele ja riigi suurusele. Ta kõigub 7—20 isiku ümber. On selge, et need kümmekond inimest üksi riigis ei suuda korda pidada. Nendele on abiks terve hulk ametnikke ja ametiasutisi, kes on laiali pillatud riikimööda ja loovad ametnikkude ja ametiasutiste võrgu. Missugused on vahekorrad nende ametiasutiste vahel, selle järele tuntakse mitmesuguseid valitsemissüsteeme. Nii jaotatakse valitsemist tsentralistlikuks ja detsentralistlikuks.

Tsentralistlik valitsemisviis on säherdune, kus kõik otsustav võim on riigi kesk- või tsentraalasutiste käes; sealt tuleb ka selle süsteemi nimetus. Kõik küsimused otsustatakse riigi keskasutistes, olgu need ministeeriumid või teised. Kohapealsed ametiasutised on kohustatud täpsalt oma ülemuse käske täitma, tekkivad küsimused saatma keskasutise otsustada ja sealt ootama vastavat vastust. Omal neil otsustamisvõimu ei ole.

Detsentralistlik valitsemisviis on säherdune valitsemisviis, kus seadus annab kohapealseile asutistele terves reas küsimustes õiguse ise otsustada, ilma et nad kohustatud oleksid keskasutiste poole pöörduma ja sealt käsku ära ootama. Detsentralistlik valitsemisviis leiab teostust kahel viisil ja nimelt nimetatud ametnikkude ja omavalitsuseasutiste kaudu.

Mis on omavalitsuse-asutised? Omavalitsuse-asutiste all mõistame säherdusi ametiasutisi, mis on 1) oma tegevuses iseseisvad ja 2) ajavad oma asju enese poolt valitud ametnikkude kaudu. Omavalitsuse-asutise ülesandeks on seaduse poolt kindlaks määratud piirides korraldada kohalisi valitsemisasju, näiteks rahvaharidust, tervishoidu, liiklemisteid jne. Ses tegevuses on omavalitsuse-asutisele käskijaks ainult seadus, mitte aga mõni riigi kõrgem ametiasutis. Nende ülesannete täitmiseks valivad kohalised elanikud enesele oma elundid ja ametnikud.

Kui küsida, missugune süsteem neist kõige parem, siis kaldub üldine arvamus viimase poole. Tsentralistliku valitsemisviisi ehk tsentralisatsiooni halvad küljed seisavad liiga aeglases ja kohalise rahva huvidele mittevastavas asjaajamises. Igapäevases elus on terve hulk küsimusi, mis nõuavad kiiret otsustamist, näiteks kas abinõu tarvituselevõtmine le-

viva haiguse vastu või mõne tervisevastase tehase kinnipanemine, samuti uue tehase tegevuse lubamine. Kuni keskasutis küsimuse otsustab ja vastus koha peale jõuab, on hulk aega möödunud, vahepeal on kodanikkude huvid võib-olla raskesti kannatanud. Teiseks ei ole mingisugust kindlustist, et keskasutis küllalt põhjalikult läbi kaalutud otsuse teeb. Seda on tal väga raske teha, sest keskasutis on kaugel ega küüni koha peale nägema, missugused olud seal valitsevad. Säherduse korra puhul juhtub sagedasti, et keskasutise otsused tulevad liiga eluvõõrad, kohalistele tingimustele mittevastavad. Seepärast peetakse paremaks detsentralisatsiooni.

Detsentralisatsiooni võib läbi viia kahel teel: nimetatud ametnikkude ja omavalitsuse-asutiste kaudu. Nagu öeldud, peetakse neist kahest süsteemist viimast paremaks. Kuigi detsentralistliku valitsemissüsteemi puhul ametnikul on reas küsimustes otsustamisvõim ja ta selle tõttu kiiresti saab otsustada, siis on sel ometi teised puudused. Ametnik nimetatakse riigi keskasutise poolt. Nimetajad ei tea sagedasti, kuivõrt nimetatav isik kohalisi olusid tunneb ja kui hästi ta just selle koha peale kõlbab. Sattudes võõraisse oludesse on sellel ametnikul raske töötada ja ta tööviljakus on väike. Omavalitsuse-asutised on neist pahedest vabad. Nemad töötavad iseseisvalt, ajavad oma soovi järele oma kohalisi, endid puudutavaid asju. Nemad valivad omale ise oma tarviduste ja soovide järele tarvilikud ametnikud.

Ehk küll kirjeldatud valitsemisviisidest omavalitsuse süsteem praegu kõige paremaks loetakse, siiski ei tohi ometi unustada, et ühist ja ühtlast mõõdupuud kõigi valitsusharude juures tarvitada ei saa. Mõnes harus peab omavalitsuse-asutiste kõrvale püsima jääma tsentralistlik süsteem, näiteks sõjaväe korralduses. Ja seepärast leiame harilikult igas riigis, et kirjeldatud süsteemid on kõik tarvitusel, muidugi selle vahega, et üks riik rohkem läheneb ühele, teine teisele süsteemile.

Koostub riik mitmest lahkuminevast rahvusest, kellel igaühel oma kultuuriline tasapind, või erinevad tunduvalt üksteisest üksikud riigiosad (näiteks põllumajanduse, vabrikutööonduse, mäekaevanduse raioonid jne.), siis on parlamendil väga raske seadusi välja anda, mis rahuldaksid kõiki riigi rahvusi ja osi. Palju ei saa aidata ka omavalitsuse-asutised, sest need on seotud seadustega ja võivad ainult nende piirides välja anda määrusi ja teha korraldusi. Seepärast korraldavad säärased riigid oma kohapealset valitsemist autonoomia alusel. Üksikuile riigiosadele on antud autonoomse provintsi õigused. Mis on autonoomia, mis on autonoomne provints? Autonoomse provintsi all mõistame riigiosa, millele on teatavais küsimusis õigus antud enesele ise

seadusi anda. Selle tõttu on autonoomsel provintsil oma parlament ja oma valitsus. Esimese pilgu järele paistab, et autonoomsel provintsil on teatav sarnasus ühelt poolt osariigiga föderatsioonis ja teiselt poolt omavalitsuse asutisega. Lähemal vaatlusel selgub, et nende vahel valitseb siiski selge vahe. Föderatsiooni ehitus, nagu nägime, on järgmine. Föderatsiooni põhiseaduses on täpsalt loendatud need küsimused, mis kuuluvad föderatsiooni võimude (föderatsiooni parlamendi, valitsuse, kohtu) kompetentsi. Mis sealt on jäänud välja, kuulub osariigi võimude otsustada. Föderatsiooni kompetentsi ja seega ühes ka iga üksiku osariigi kompetentsi muutmisest võtab osariik osa. Ilma osariigi osavõtuta ei saa tema võimupiiri muuta, temal on sõna kaasa rääkida ja otsustada. Autonoomses provintsis on teisiti. Riigi põhiseaduses või ka harilikus seaduses on loendatud need küsimused, milles võib autonoomne provints enesele seadusi anda, muis küsimusis maksavad provintsis riigi keskparlamendi poolt antud seadused. Veel rohkem, see keskparlament võib igal ajal provintsi autonoomia seadust muuta ja seda hoopis hävitada. See on arusaadav, sest osariik föderatsioonis on ikkagi riik, autonoomne provints riigis aga ainult riigiosa. Vahe omavalitsuseasutise ja autonoomse provintsi vahel on veel selgem. Omavalitsuseasutisel pole iialgi õigust anda seadusi, vaid ainult määrusi seaduse piirides, autonoomset provintsi iseloomustab just see asjaolu, et temal on teatavais küsimusis õigus oma maa-ala kohta seadusi välja anda.

14. peatükk.

Eesti vabariigi valitsus ja valitsemine.

Valitsemist juhib Eestis vabariigi valitsus. Tema koostub riigivanemast ja ministritest. Valitsuse ülesanne on juhtida riigi sise- ja välispolitikat, hoolitseda riigi välise puutumatuse, sisemise julgeoleku ja seaduse täitmise eest. Tema seab kokku iga aasta riigi sissetulekute ja väljaminekute eelarve ja esitab selle riigikogule kinnitamiseks; nimetab ametisse ja vabastab sellest kõrgemad kaitseväelised ja kodanlikud ametnikud; teeb Eesti vabariigi nimel lepinguid võõraste riikidega ja esitab nad riigikogule kinnitamiseks; kuulutab sõja ja teeb rahu riigikogu vastava otsuse põhjal; kuulutab vaenlase pealetungimise või seesmiste rahutuste hädaohu korral kas üksikuis riigiosades või kogu riigis kaitseseisukorra välja; esitab riigikogule seaduse-eelnõusid; annab välja seadustega kokkukõlas olevaid määrusi ja korraldusi; annab kurjategijaile armu.

Vabariigi valitsuse kutsub ametisse ja vabastab sellest riigikogu. Uue valitsuse kutsumine ja vana vabastamine sünnib järgmiselt. Kas kogu vabariigi valitsuse või tema üksiku liikme lahkumisest teatab valitsus kirjalikult riigikogu juhatusele. Viimane kannab selle teadaande riigikogu üldkoosolekul ette. Selle järel teeb riigikogu oma esimehele ülesandeks esineda ettepanekuga, keda kutsuda valitsuse liikmeiks või liikmeks. Saades ülesande peab riigikogu esimees nõu rühmaga, mille seljataga seisab riigikogu enamus; kui seda mitte ei ole, siis rühmadega, mis kokku moodustavad enamuse ja nõus on koalitsioonivalitsust toetama. Pärast säherdusi läbirääkimisi, millest selgunud enamusrühma või enamusrühmade soovid, pöördub riigikogu esimees juba ühe isiku poole ettepanekuga valitsust kokku seada. On ettepaneku saaja sellega nõus, siis seab ta valitsuse kokku ja teatab sellest esimehele. Esimees omakord teatab sellest riigikogule, kes esitatud valitsuse liikme või liikmete kandidaadid hääletusele paneb. Ametisse kutsututeks loetakse need kandidaadid, kes lahtisel valimisel saavad liht-häälteenamuse. Uue valitsuse ametissekutsumisele järgneb selle poolt lähemal riigikogu istungil deklaratsioon, milles selgitatakse uue valitsuse püüdeid ja ülesandeid. Deklaratsioonile järgnevad läbirääkimised. Kogu aeg, mil uus valitsus pole veel ametisse astunud, peab vana oma kohuseid täitma. Riigikogu vabastab vana valitsuse alles pärast uue ametisse kutsumist.

Eesti vabariigis ei ole presidenti. Need ülesanded, mis teistes vabariikides lasuvad presidendil, on meil jaotatud riigikogu, vabariigi valitsuse ja riigivanema vahel. Kutsudes ja vabastades vabariigi valitsust, täidab riigikogu ülesandeid, mis mujal riigipeal täita; andes kurjategijaile armu talitab vabariigi valitsus nagu riigipea; esindades Eesti vabariiki toimib riigivanem kui president. Meie riigivanemal on kahesugused kohustised, nimelt riigipea ehk presidendi ja peaministri omad. Riigivanem esindab vabariiki, saadab valitsuse nõusolekul välisriikidesse diplomaatilised esindajad ja kutsub nad ära, võtab vastu välisriikide diplomaatilised esindajad, sõlmib valitsuse otsusel Eesti vabariigi nimel lepingud teiste riikidega. Need kõik on presidendi ülesanded. Rahvusvahelises läbikäimises esineb riigivanem riigipeana. Teiselt poolt juhib ja ühtlustab ta vabariigi valitsuse tegevust, juhatab valitsuse istungeid, võib tutvuda iga valitsuseasutise tegevusega ja võib aru pärida üksikuilt ministreilt nende tegevuse kohta ja anda neile juhatusi. Riigivanemal on aga ka õigus riigikogule ettepanekuid teha, ministreid ametist vabastada. Need ülesanded on peaministri omad.

Meie valitsus on koalitsiooniline-parlamentaarne. Koalitsioonis on praegu esindatud: põllumeestekogud, kristlik

rahvaerakond, Eesti rahvaerakond ja asunikkude, riigirentnikkude ja väikepõllumeeste koondis. Kui parlamentaarne valitsus ajab meie valitsus iseseisvat politikat. See iseseisvus ei ole aga nii täielik, nagu Lääne-Euroopa parlamentaarse valitsemisviisi juures, näiteks Inglismaal. Nagu teada, ajab seal valitsus oma iseseisvat politikat seni, kuni teda toetab alamkoja enamus. Avaldab viimane valitsusele umbusaldust, siis on kaks teed: kas lahkub olev valitsus oma kohalt või saadab riigipea parlamendi enese laiali, seega pöördudes valijate poole ja nõudes neilt lõplikku seisukohavõtmist ja otsust oleva valitsuse politika kohta. Pooldab rahvas laialisaadetud parlamendi seisukohta, siis peab valitsus lahkuma. Teist korda ei saa riigipea ühe ja sama konflikti pärast parlamenti laiali saata. Meil on seisukord teine. Ka meie valitsus ajab iseseisvat politikat, s. t. ta ei ole lihtne riigikogu käsualune, aga ta on nõrgem kui tema Lääne-Euroopa naabrid. Nimelt, niipea kui tekib konflikt meie valitsuse ja riigikogu vahel ja viimane avaldab valitsusele umbusaldust, siis peab kas terve valitsus või üks tema liikmeist tingimata lahkuma. Meil ei ole riigikogu enese laialisaatmise võimalust, meie ei saa valijaid kohtumõistjaiks kutsuda. Konflikti puhul valitsuse ja riigikogu vahel kaotab alati esimene, kui nõrgem pool. Umbusalduse avaldamine riigikogu poolt peab olema otsekohene, s. o. mitte ainult arvustamine, vaid selge tegevuse hukkamõistmine.

Meie valitsuse ehitus on omapärane. Lõplikku otsust ta otstarbekohasuse üle on vara teha. Kas aitab presidendi ametisseseadmine ja meie ühepoolse parlamentaarse valitsemisviisi ümberkujundamine täisparlamentaarseks riigi valitsemist teha stabiilsemaks, pole veel täitsa selge. Palju arenemisvõimalusi on igatahes veel praegusegi põhiseaduse raamides.

Valitsuse istungid on harilikult kinnised, s. t. et pealtkuulajaid sinna ei lasta. Ainult iseäralistel pidulikkudel juhtumustel võib neid lahtiseks kuulutada. Valitsus teeb oma otsused häälte-enamusega. Valitsuse juures on riigikantselei, mis seisab riigivanema valve all. Riigikantseleid juhatab riigisekretär. Riigikantselei ajab riigivanema ja valitsuse jooksvaid asju, tema kaudu lähevad kõik valitsuse korraldused ja määrused välja. Viimased peavad kandma riigivanema, selle ministri, kelle ametkonda korraldus ehk määrus käib, ja riigisekretäri allkirja. Vastasel korral pole nad kodanikkudele sunduslikud. Riigisekretärile alluvad riigi statistika keskbüroo, riigi arhiiv ja riigi raamatukogu.

Kuritegude eest, mis riigivanem ja ministrid oma ametikohuste täitmisel teevad, saab neid vastutusele võtta ainult riigikogu sellekohase otsuse põhjal. Annab riigikogu vas-

tutuselevõtmiseks oma loa, siis harutab asja riigikohus. Mitteametialaste kuritegude eest vastutavad ministrid harilikus korras, samuti nagu teisedki kodanikud.

Vabariigi valitsus koostub riigivanemast ja seitsmest ministrist, nimelt: haridus- ja sotsiaalministrist, kaitseministrist, kohtu- ja siseministrist, majandusministrist, põllutööministrist, teedeministrist ja välisministrist. Praegu on riigivanemaks — O. Strandmann, haridus- ja sotsiaalministriks — J. Hünerson, kaitseministriks — O. Köster, kohtu- ja siseministriks — T. Kalbus, majandusministriks — J. Zimmermann, põllutööministriks — A. Kerem, teedeministriks — A. Jürmann ja välisministriks — J. Lattik.

Iga minister seisab oma ministeeriumi eesotsas. Temal on otsustav võim. Otstarbekohaseks töö korraldamiseks on ministeerium jagatud valitsusteks ja osakondadeks direktoritega eesotsas; valitsused ja osakonnad jagunevad ametiteks või büroodeks, viimased omakord toimkondadeks.

Haridus- ja sotsiaalministeeriumi ülesandeks on: rahvahariduseala korraldamine; õppe- ja kasvatustöö juhtimine; rahva vaimlise ja füüsilise arendamise eest hoolitsemine; tervishoiu, hoolekande, töökaitse ja sotsiaalkindlustuse ala korraldamine. Kohtu- ja siseministeeriumi ülesandeks on: avaliku julgeoleku ja õigusliku korra hoidmine; kohtuasutiste korraldamine; prokuratuuri tegevuse juhtimine ja järelevalve; omavalitsuste korraldamine; valitsuseasutistes tekkivate juriidiliste küsimuste selgitamine ja seaduste kodifitseerimine. Kaitseministeeriumi ülesandeks on riigikaitse ja kaitseväe korraldamine ja juhtimine. Majandusministeeriumi ülesandeks on: riigimajapidamise üldjuhtimine, maksustamine, krediidi ja rahaliikumise, krediidiasutiste, kaubanduse, tööonduse ja mäeasjanduse korraldamine. Põllutööministeeriumi ülesandeks on: põllu- ja metsamajanduse ning loomatervishoiu korraldamine; põllumajandusliku kutsehariduse edendamine; riigi maade ja metsade valitsemine. Teedeministeeriumi ülesandesse kuulub teede-, sideasjanduse ja avalikkude tööde korraldamine ning ehitustegevuse järelevalve. Välisministeeriumi ülesandeks on meie riigi suhete korraldamine teiste riikidega.

Ministeeriumid on riigi keskasutised. Need on kõik koondatud pealinna — Tallinna. Riiki ei saa valitseda üksi keskasutiste kaudu. Ametiasutiste võrk peab laotatud olema üle maa. Sellepärast vajab iga ministeerium koha peal tervet hulka ametiasutisi. Osa ministeeriume ajavad koha peal oma asju omavalitsuste, s. o. maa-, valla-, linna- ja alevi-omavalitsuste kaudu. Teistel ministeeriumidel on koha peal oma nimetatud ametnikud. Mõned ministeeriumid ajavad osalt

omavalitsuste kaudu kohal oma asju. Haridus- ja sotsiaalministeeriumil puuduvad, niipalju kui asi puutub rahvaharidusse, kohal oma ametnikud. Kõik see töö lasub omavalitsuse-asutiste õlgadel. Majandusministeeriumi kohapealsed ametnikud, näiteks maksuinspektorid, aktsiisi- ja tolliametnikud, on nimetatud. Teedeministeerium täidab oma ülesandeid osalt nimetatud ametnikkude, osalt omavalitsuse-asutiste kaudu. Raudtee-, posti-, telegraafi- ja telefoniametnikud on nimetatud. Maanteede eest kannavad hoolt aga valla- ja maa-omavalitsused. — Seega on Eestis valitsemine kohal segaiseloomuga, kaldudes rohkem detsentralisatsiooni poole, kusjuures viimane süsteem on peamiselt teostatud omavalitsuse-asutiste kaudu.

Alamad riigiametnikud nimetatakse ja vallandatakse ametist kõrgemate ametnikkude poolt; kõrgemad ametnikud nimetatakse ja vallandatakse ametist vabariigi valitsuse poolt. Riigiametnikud on astmelises alluvuses üksteisele, nimelt alam ülemale, see omakord järgmisele ülemale kuni ministrini.

Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsus. Põhiseaduse § 21 lubab Eesti piirides elavate vähemusrahvuste liikmetele ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid autonoomseid asutisi. Vastavalt sellele on meil eriseadusega sisse seatud vähemusrahvuste kultuur-omavalitsus. Vähemusrahvusteks loetakse saksa, vene ja rootsi rahvused ja teistest rahvustest need, kelle üldarv Eesti pinnal ei ole vähem kui 3000. Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse ülesandeks on: 1) oma vähemusrahvuse avalikkude ja erakoolide korraldamine ja valitsemine ja 2) teiste oma vähemusrahvuse kultuurettevõtete asutamine ja valitsemine. Selle omavalitsuse üleriiklikkudeks elunditeks on vastava vähemusrahvuse kultuur-nõukogu ja -valitsus, koha peal maakondades ühes seal asuvate linnadega aga kultuur-hoolekogud. Kultuur-nõukogu valivad vastava vähemusrahvuse hääleõiguslikud liikmed 3 aastaks. Nõukogu on otsustav organ. Tal on õigus oma tegevuse piirides välja anda kohustavaid määrusi ja määrata oma vähemusrahvuse liikmetele makse. Täidesaatvaks elundiks on kultuurvalitsus, kelle valib kultuur-nõukogu. Kultuur-nõukogu liikmete arv on 20—60. Praegu on teotsemas saksa ja juudi kultuur-nõukogud. Kuuluvus vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusse tehakse kindlaks rahvusnimekirjaga, kuhu võivad end üles anda kõik Eesti riikkondsusse kuuluvad vastava vähemusrahvuse liikmed, kes saanud 18 a. vanaks. Registreeritud vähemusrahvusest vanemate lapsed loetakse kuni 18. aastani kuuluvaks vanemate rahvusse. Hääleõiguslikkudeks vähemusrahvuse liikmeteks loetakse need täisealised kodanikud,

kel on üldse õigus omavalitsuse esinduskogude (linna-, vallavolikogud jne.) valimisest osa võtta. Kuulumine vähemusrahvuse kultuur-omavalitsusse ei vabasta liikmeid üldkodanikukohuste täitmisest riigi ja kohaliku omavalitsuse vastu. Kultuur-omavalitsuse liikmete hulgast on võimalik vabatahtlikult lahkuda, lahkumisest ette teatades ja kõik kohustised tasudes. Loomulikult langevad kultuur-omavalitsuse liikmete hulgast need välja, kes lahkuvad Eesti riikkondsusest. Oma asutiste ülalpidamine nõuab kultuur-omavalitsustelt raha. Selle raha saavad nad: a) riigilt ja omavalitsustelt ja b) avalikkudest maksudest oma kultuur-omavalitsuse liikmetelt.

Andnud vähemusrahvustele kultuur-omavalitsuse seaduse on Eesti näidanud, et ta ei taha oma vähemusrahvusi ümber rahvustada, vaid ta annab neile vaba võimaluse oma keele ja kultuuri eest hoolitsemiseks. Eesti vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus on praegu ainus maailmas ja nii mitmeski riigis tuuakse seda seadust eeskujuks, kus rahvusküsimuse lahendamine tekitab raskusi.

15. peatükk.

Valla- ja maa-omavalitsus.

Valla-omavalitsus. Eestis on praegu 374 valda. Igal vallal on oma kindel maa-ala. Sellesse maa-alasse kuuluvad kõik valla piirides asuvad era- ja riigimaad. Isikud, kes valla maa-alal elavad või kellel on seal päris või renditud kinnisvara (maad, hooned), loetakse valla liikmeteks. Valdades elab viimase rahvalugemise järele umbes $^3/_4$ tervest rahvast. Valla elanikkude riiklik-ühiskondlikku elu korraldab valla-omavalitsus.

Valla-omavalitsusel on seaduse järele hulk ülesandeid. Tähtsamad neist on järgmised. Vald peab oma elanikkude nimekirju, märgib üles, kust ja kunas keegi valda tulnud, kus ta asub, tema sugu, vanadus, on ta kohtu poolt karistatud ja mitu korda, on ta kaitseväe-kohustuslik. — Vald annab oma elanikkudele isikutunnistused. — Ta hoolitseb rahvahariduse eest. Seaduse järele on ta kohustatud avama tarviliku arvu algkoole, nii et kõigil koolikohustuslikel lastel oleks ruumi. Vald ehitab koolimajad, valib õpetajad, muretseb koolide sisseseadu ja kannab kõik kooli kulud peale õpetajate palga. Peale algkoolide on vallal õigus avada teisi õppeasutisi, lugemislaudu ja raamatukogusid. — Töövõimetud vaesed, kel puuduvad hoolitsejad omaksed, saavad valla poolt abi. Neid paigutab vald vaestemajasse. Haigeid

ja vigaseid, kel puudub varandus ja kellel pole omakseid, ravitseb vald omal kulul. Koolikohustuslikud lapsed, kellel puudub aineline võimalus osta raamatuid, jalanõusid ja rõivaid, saavad nende muretsemiseks abi vallalt. — Vald jaotab kinnisvara omanikkude ja rentnikkude vahel parandamisele tulevad teeosad ja valvab selle järele, et teed korralikult parandataks, et maanteed oleksid tasased, hästi kruusatatud ja kraavid korralikult kaevatud. — Vald veab edasisaatmiseks määratud vange, annab ametnikkudele tarvilikul korral küüthobuseid, muretseb kaitseväele kortereid ja on kohustatud täitma hulga teisi riigi ametiasutiste eeskirju. — Valla piirides võib joovastavate jookide müügikohti avada ainult valla nõusolekul. — Tuleõnnetuste ärahoidmiseks on valla-omavalitsusel õigus teha vastavaid korraldusi. — Valla-omavalitsus seab üles Maaseaduse põhjal maasaajate kandidaadid. — Vallas on oma vaeslaste-kohus, kelle ülesandeks on määrata hooldajaid peremeheta ja alaealiste varanduse üle ja eestkostjaid alaealistele vaeslastele, kes viimaste eest kuni nende täisealiseks saamiseni hoolitsevad.

Valla-omavalitsuse tegevust juhivad vallavolikogu ja vallavalitsus.

Vallavolikogu on otsustav organ, tema otsuste ja korralduste järele aetakse valla asju. Otsuste täidesaatjaks ja igapäevsete jooksvate asjade ajajaks on vallavalitsus. Vallavolikogu valitakse hääleõiguslikkude kodanikkude poolt. Hääleõiguslikeks loetakse Eesti vabariigi kodanikud, kes 20 aastat vanaks on saanud, kes vallas elavad või kellel vallas on oma kodune sissesead. Hääleõigusest jäävad ilma samad isikud, kes riigikogu valimistestki on kõrvaldatud. Vallavolikogu valitakse nagu kõik omavalitsuse-ühikute esinduskogud üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse valimisviisi põhjal. Vallavolikogu sisaldab 15—25 liiget valla suuruse järele. Volituste vältus kestab 3 aastat. Vallavolikogu istungeid juhatab vallavanem või tema abi. Vallavalitsus koostub vallavanemast ja vähemalt kahest abist. Vallavalitsus valitakse vallavolikogu poolt oma volituste kestuse ajaks, s. o. kolmeks aastaks. Vallavalitsuse liikmed saavad palka. Valla-omavalitsuse raamatupidamiseks, kantselei ja asjaajamise juhtimiseks valib vallavolikogu vallasekretäri. Vallavalitsuse asjaajamist kontrollib ja revideerib revisjonikomisjon, kes volikogu poolt valitakse.

Oma ülesannete teostamiseks tarvitab vald raha. Seda saab ta oma ettevõtteist ja maksudest. Valla ettevõtteid on meil väga vähe ja seepärast me nendel ei peatu. Pea-tuluallikas on maksud. Seadus lubab vallal võtta järgmisi makse: isikumaksu, tööstusmaksu, aurumasinate-, naftamootorite- ja jalgratastemaksu, ka veoäri-maksu, maksu sõiduhobuste ja

sõiduriistade pealt ja kantseleimaksu. — Isikumaksu võetakse vallaelanikkudelt 20—60 aastani. Vallavolikogul on õigus maksumaksjaid nende jõukuse järele liigitada. Tööstusmaksu maksavad valla piirides olevad tööstuse-ettevõtjad; maksu võetakse vastavalt tööstuse suurusele ja kasutoovusele. Aurumasinate, naftamootorite ja jalgrattamaksu maksavad nende omanikud. Veoäri-maksu võetakse selle äri pidajalt. Kantseleimaksu makstakse tunnistuste ja tõenduste eest, mida vallavalitsus annab. Vallavolikogude poolt vastu võetud maksude määrad kinnitab majandusminister. Kes volikogu poolt määratud tähtajani oma makse pole tasunud, neilt nõutakse nad sunniteel ühes viivitusprotsentidega politsei kaudu sisse. Peale eespool loendatud maksude saab vald veel osa tulu-, kinnisvara-, laada- ja turuplatsimaksust. Tulumaksu maksab iga iseseisva sissetulekuga kodanik kogu oma aastase sissetuleku pealt, vastavalt selle suurusele. Kinnisvaramaksu makstakse maade ja hoonete pealt. Laada- ja turuplatsimaksu maksavad need, kes laadal ja turul midagi müüvad.

Suuremad valla tulud on kinnisvara- ja isikumaks. Suuremad kulud on väljaminekud rahvahariduse peale, eriti algkoolide hoonete ehitamine ja nende ülevalpidamine.

Maa-omavalitsus. Vallad on koondatud maakondadeks. Maakondi on Eestis 11: Harju, Viru, Lääne, Järva, Saare, Pärnu, Viljandi, Tartu, Võru, Valga ja Petseri. Maakond on valla ja alevi suhtes kõrgemaks omavalitsuse-ühikuks.

Maa-omavalitsuse tegevuspiirkond on samuti mitmekesine nagu vallalgi. Maakond avab ja peab üleval hobusepostijaamu ametnikkude, eraisikute ja posti vedamiseks. — Rahvahariduse alal avab ta ja peab üleval täienduskoole, keskkoole, kutsekoole, rahvaülikoole. Maa-omavalitsuse ametnikud — koolinõunikud — valvavad kõikide maakonnas olevate koolide kasvatusliku ja õpetusliku töö järele. Maakond maksab tema enese poolt üleval peetavate koolide ja kõigi maakonna algkoolide õpetajate põhipalga. — Tervishoiu alal avab maakond haigemaju. Maakond on jagatud arstijaoskondadeks maakonna-arstiga eesotsas. Igas jaoskonnas on oma jaoskonna-arst ja ämmaemand, kes saavad palka maakonnalaekast ja on kohustatud oma jaoskonna haigeid ravitsema. Sagedasti määrab maa-omavalitsus ära tasu suuruse, mida arst ja ämmaemand abitarvitajailt võivad võtta. Peale haigeile abiandmise vaatab jaoskonna-arst järele oma jaoskonnas olevad koolilapsed ja annab neile arstlikku nõu. Jaoskonna-arstid peavad haigete arvustikku. Nakkavate haiguste puhkemise korral võtavad nad abinõud tarvitusele haiguse levimise vastu. Maakond on tegev ka loomatervishoiu alal. Ta asutab haigemaju. Maakond on jagatud loomatervishoiu-jaoskondadeks maakonna-loomaarstiga eesotsas. Igas

jaoskonnas on oma jaoskonna-arst, kes saab maakonnalt palga ja kelle kohuseks loomade ravimine. — Maakond peab üleval vanade varjupaiku, lastekodusid. Viimastes kasvatatakse mahajäetud ja emata lapsi, samuti neid lapsi, keda emad ei jõua kasvatada. — Maakond ehitab kiviteid, sildu. Ta jagab valdade vahel teetegemise kohustised ja valvab selle järele, et vallad omakord ettekirjutusi täidaksid. — Maa-omavalitsus lahendab peremeeste ja tööliste vahel tekkinud lahkarvamusi ja streike. Vahetalituseks töösoovijate ja tööpakkujate vahel asutab ta tööbörsid. — Põllukultuuri tõstmiseks ja karja parandamiseks palkab ta ametisse instruktoreid, kes korraldavad põllumeestele kursusi. — Vaesemate rahvakihtide jaoks avab maakond õigusteaduslikud bürood, kus asjatundjad tasuta või madala tasu eest juriidilist nõu annavad.

Maa-omavalitsuse tegevust juhivad maavolikogu ja maavalitsus. Esimene neist on otsustav organ, tema otsuste ja juhtnööride järele juhib maavalitsus, kui täidesaatev organ, maa-omavalitsuse tegevust. Maavolikogu valitakse kolmeks aastaks. Valijaiks on maakonna piirides olevad alevite ja valdade hääleõiguslikud elanikud. Valimised sarnanevad vallavolikogu valimistega. Maavolikogu koostub 15—25 liikmest vastavalt maakonna suurusele.

Maavalitsus valitakse maavolikogu poolt. Ta koostub maavalitsuse esimehest, sekretärist ja valitsuse liikmeist. Liikmete arv on mitmesugune. Igal liikmel on juhatada üks või mitu osakonda. Näiteks on administratiiv-, majandus-, töö-hoolekande-, põllumajandus-, haridus- ja tervishoiu-osakond. Ka maavalitsus valitakse kolmeks aastaks. Maavalitsuse esimees ja liikmed on palgalised.

Oma ülesannete teostamisest tingitud väljaminekud katab maakond tuludest, mis ta saab oma ettevõtteist ja maksudest. Maakondadel on rohkem ettevõtteid kui valdadel. Maakondadel on oma talud, üürimajad, kauplused, pangad, kinnitusettevõtted jne. Peasissetuleku moodustavad siiski maksud. Maakonnal on õigus võtta järgmisi makse: trahterimaksu, maksu tööstuse- ja kaubanduse-ettevõtete äritunnistuste pealt, maksu venede, purjekate ja paatide pealt, maksu autode, mootorjalgrataste, jahtide ja mootorpaatide pealt, suvitajatemaksu, maksu laskeriistade lubade pealt, lõbustusmaksu ja kantseleimaksu. Trahterimaksu maksavad trahterite pidajad. Lunastades iga aasta riigilt tööstuse- ja kaubanduse-ettevõtte äritunnistuse maksab lunastaja selle pealt teatava summa maakonnale. Suvitajatemaksu maksavad suvitajad suvituskohtades. Lõbustusmaksu maksavad pidude ja lõbustuste korraldajad. Maksu võetakse teatava protsendi näol müüdud piletite hinnast. Peale loendatud maksude saab maakond osa

laada- ja turuplatsimaksust, tulumaksust ja kinnisvaramaksust. — Maavolikogu poolt vastu võetud maksude määrad kinnitab majandusminister.

Suuremad väljaminekud on maakonnal rahvahariduse peale. Suuremad tulud on kinnisvara- ja tulumaksust.

Maa-omavalitsuse tegevuse seaduslikkuse järele valvab kohtu- ja siseminister. Maavolikogu peab seitsme päeva jooksul saatma oma istungi protokolli kohtu- ja siseministrile, kus järele vaadatakse, kas otsused on seaduslikud. Leiab viimane, et mingi otsus ei vasta seaduse nõudeile, siis on tal õigus kahe nädala jooksul pöörduda administratiivkohtusse ja nõuda vastava otsuse tühistamist. Kuni kohtu otsuseni ei või maavolikogu protestitud otsust täide viima hakata. — Maavalitsus valvab omakord valla ja alevi omavalitsuse tegevuse seaduslikkuse järele. Maavalitsus teostab seda järelevalvet samal teel kui kohtu- ja siseminister maavolikogude järele.

16. peatükk.

Linna- ja alevi-omavalitsus.

Meie vabariigis on 18 linna. Neis elab $^1/_4$ kogu meie rahvast. Sellel kogul on rida ühiskondlikke tarbeid, mida rahuldab linna-omavalitsus.

Seadus loendab täpsalt, missugused ülesanded on linna-omavalitsusel, mis kuulub tema võimkonda. Nagu teistes haritud riikides, on meilgi märgata tööonduse kasvamist. Uued vabrikud, uued tehased kerkivad linnades, neisse voolavad maalt vabad töölised, linnaelanikkude arv suureneb, tõuseb tarvidus uute hoonete järele. Ei ole mitte ükskõik, kuhu ehitatakse linnas vabrik, kuhu kool, kuhu jäetakse puiestee. Linna omavalitsus peab juba kauema aja peale ette laskma valmistada plaani, kuidas tema mõtleb oma maaala kasutada. Sellele plaanile on märgitud tulevased tänavad, pargid, puiesteed, vabrikulinna osa, üldtarbeiks määratud hoonete asupaigad. On kord linna-omavalitsuse poolt säherdune plaan vastu võetud või nõndanimetatud linna planeerimiskava kinnitatud, siis võib linnas uusi ehitusi ette võtta ainult kokkukõlas selle plaaniga. — Linnas ei või keegi ilma sellekohase loata uut hoonet ehitada. Enne uue hoone ehitamist peab ehitaja linna-omavalitsusele ette panema ehitatava hoone plaani. Linna-asutised vaatavad järele, kas plaan vastab neile nõudeile, mis linn on üles seadnud, kas ettenähtud kohale on luba soovitud hoonet ehitada, kas ta on küllalt arhitektooniliselt ilunõudeile vastav, kas ta on

küllalt tuleõnnetuste vastu kaitstud, näiteks kas on tulemüür, kas on majas mitu väljapääsu-ust jne. Vastab plaan nõudeile, siis ta kinnitatakse. Ehituse ajal valvatakse linna poolt selle järele, et ehitus vastaks täpsalt plaanile. — Linnas on elav liiklemine. Liiklemine nõuab häid teid. Seepärast on linna mure ehitada kõnniteid, kivitada tänavaid, korras pidada sildu, puiesteid ja jalutuskohti. Kiirema liiklemise hõlbustamiseks ehitab linn elektritrammid ja korraldab omnibuse-ühendused. Tänavaid mööda ei saa pimedal ajal muidu liikuda, kui nad ei ole valgustatud. Linna mure on hoolitseda valgustuse eest, olgu siis petrooleumi-, gaasivõi elektrilampide ülesseadmise varal. — Linnakodanikud vajavad tervet rida hõlbustusi. Osa neist vajatakse ainult mõnususe mõttes, osal neist on tervishoiuline tähtsus. Viimaste hulka kuulub veevärk, s. o. puhta, terve joogivee muretsemine, samuti kanalisatsioon või mustuse linnast eemale toimetamine, tapamajad — asutised, kus loomi tapetakse ja järele vaadatakse, kas müügile minev liha on terve. Linnaomavalitsus on kutsutud hoolitsema oma kodanikkude tervise eest. Linnal on oma tervishoiuarstid, kes aeg-ajalt järele vaatavad, kas hoovid ja tänavad on puhtad, kas toiduainetepoodides müüakse kõlvulist kaupa, kas söögimajades täidetakse puhtusereegleid. Linnaarstid valvavad selle järele, et nakkavad haigused linnas laiali ei laguneks, et haiged terveist eraldataks. Linn ehitab haigeile haigemajad, avab apteegid, kus rahvale odavama hinnaga arstimeid (arstirohte) müüakse. — Linn hoolitseb kodanikkude hariduse eest. Seaduse järele on linna-omavalitsus kohustatud avama linnas ja üleval pidama tarvilise arvu maksuta algkoole. Peale alghariduse korraldab linn jõudumööda kesk- ja kutseharidust, haridust väljaspool kooli, nagu loenguid, rahvaülikoole, raamatukogusid, lugemislaudu; linn toetab teatreid, muuseume, kunstikoole ja kursusi. — Tuleõnnetuste ärahoidmiseks korraldab linn ehitiste kaugust teineteisest, kirjutab ette korstnate ja truupide puhastamise korra. Asutab tuletõrjesalku palgaliste ja vabatahtlikkude tuletõrjujatega. — Valitseva korterihäda vähendamiseks ehitab linn odavaid kortereid, võimaldab ehitajaile odavaprotsendilist laenu ja annab välja sunduslikke määrusi ruumide arvu ja korteri suuruse kohta, s. o. mitu tuba võib teatud kodanik enese käes pidada ja kui palju ta on kohustatud edasi üürima. — Linn kannab hoolt oma vaeste eest, kel puuduvad hoolitsejad. Neile avab ta vanadekodud ja vaestemajad. — Tööpuuduse all kannatajaile katsub linn tööd muretseda, asutades tööbõrsid, mille ülesandeks on töötahtjaile ettevõtjaid ja viimastele töölisi soovitada. — Linn korraldab oma kodanikkudele õigusteadusliku abi andmist õigusteaduslikkude büroode asutamise

kaudu, kust odava tasu eest, vaesemaile koguni maksuta, õigusteaduslikku nõu antakse. — Linnakodanikkudele tarvisminevate tarbeainete muretsemise hõlbustamiseks on määratud turu- ja laadapäevad. Et ülesostjad ei saaks tarvitajate eest turul tarbeaineid üles osta, võib linn ülesostjate tegevust kitsendada, näiteks kellaaja määrata, mis ajast peale ülesostjad võivad ostma hakata. — Et turul ja poodides tõesti häid toiduaineid müüdaks, võib linn sunduslikke määrusi välja anda, mis näiteks määravad, kui palju protsenti rasva peab piim sisaldama. — Ilma linna loata ei või linna piirides avada alkoholilisi joogikohti. Linnal on õigus kindlaks määrata äride lahtiolemise aeg.

Loendatud ülesannete piirides on linna-omavalitsusel õigus välja anda sunduslikke määrusi. Kõik kodanikud linnas on kohustatud neid täitma, samuti nagu seadusigi. Vastuhakkajaid või mittetäitjaid karistab kohus. Linna-omavalitsusele on antud suured võimupiirid ja võimalused oma kodanikkude hea käekäigu eest hoolt kanda. Linnad ei jäta oma õigust tarvitamata ja teevad, mis nende võimuses.

Linna-omavalitsuse tegevust juhivad linnavolikogu ja linnavalitsus.

Linnavolikogu koostub linnavolinikkudest, kes valitakse kolmeks aastaks. Valimisõigus on mõlemast soost Eesti vabariigi kodanikkudel, kes on saanud 20 aastat vanaks ja kes linnas elavad või kes linnaga mõne ameti kaudu seotud. Valimistest on kõrvaldatud samad isikud, kes riigikogu valimistest osa ei või võtta. Valimised ise on üldised, ühetaolised, otsesed ja salajased proportsionaalsuse alusel. Valimisi toimetatakse mõne väikese lahkuminekuga riigikogu valimiste eeskujul. Kandidaatide nimekirjad antakse hiljemalt 20 päeva enne valimisi linna valimiskomiteele. Kandidaatide nimekiri peab soovitajate poolt olema alla kirjutatud ja juurde peab lisatud olema kandidaatide nõusolek kandideerida. Valida saavad ainult need, kes on valijate nimekirjas. Viis päeva enne valimiste algust saadetakse valijaile koju kandidaatide nimekirjad ja nimeline tunnistus. Häälte äraandmiseks on linn jagatud valimisjaoskondadeks. — Linnavolinikkude arv oleneb linnaelanikkude arvust. Linnal kuni 5000 el. on 15 vol., linnal 5000 — 10000 el. on 20 vol. jne. Tallinnal on 85 volinikku, Tartul — 55. — Linnavolikogu on otsustaja organ; tema teeb otsused, annab välja sunduslikud määrused, kinnitab linna tulude ja kulude eelarve jne. Oma asju ajab ta kodukorra järele. Linnavolikogu koosolekuid juhatab linnavolinikkude eneste hulgast üheks aastaks valitud linnavolikogu juhataja, otsused tehakse häälteenamusega.

Teiseks sissetulekuallikaks linnale on omad ettevõtted.

Linnavalitsus koostub linnapeast ja linnanõunikkudest. Linnavalitsus valitakse volikogu poolt oma kestuse ajaks, ka kolmeks aastaks. Linnanõunikkude arv oleneb linna suurusest. Alammäär on kaks. Linnavalitsus täidab linnavolikogu otsuseid, ajab linna-omavalitsuse igapäevseid asju. Tööjaotuse linnanõunikkude vahel määrab linnavolikogu. Linna-omavalitsuse tegevus jaguneb ametialade järele. Näiteks haridus-, valgustus- ja ehitusasjad, tervishoid, majandus, hoolekanne. Selle järele on linnal oma haridus-, valgustus-, ehitus-, tervishoiu-, majandus- ja hoolekandeosakond. Suuremais linnades on iga osakonna eesotsas oma linnanõunik, vähemais linnades juhatab üks nõunik mitut osakonda. Linnanõunikud saavad palka. Linnanõunikke võib valida volikogu liikmete hulgast ja väljastpoolt neid. On nad valitud väljastpoolt volikogu, siis on neil linnavolikogu istungil volinikkude õigused. Linnateenijad võetakse ametisse linnavalitsuse ja osakonnajuhatajate, s. o. üksikute linnanõunikkude poolt.

Oma väljaminekute katteks tarvitab linn raha. Seda saab ta maksudest ja oma ettevõtteist. Seadus määrab kindlaks, missuguseid makse võib linn võtta, ja ühtlasi nende maksude ülemmäära. Täielist vabadust maksumääramises linnale seadus anda ei või, sest see tekitaks riigis raske seisukorra. Ka riik paneb kodanikule oma maksukoorma peale. On linn maksuvõtmises piirita, võib ta kodaniku nii maksudega koormata, et need tema jõust üle käivad ja riigil enam midagi pole võtta. Linn võib kodanikelt järgmisi makse võtta: kinnisvara-, tulu-, isiku-, patendi-, trahteri-, lõbustus-, sildi-, kuulutus- ja reklaami-, turukauplejate-, hobuste-, koera-, auto-, mootorrataste- ja jalgrattamaksu. Kinnisvara- ja tulumaksust saab linn ainult osa, osa läheb riigile. Kinnisvaramakse maksavad majade ja maatükkide omanikud; patendimakse võetakse äri- ja tööstusetunnistuste pealt; trahterimaksu tasuvad trahteriomanikud; lõbustusmaksu kannavad pidude, kontsertite ja loengute korraldajad; sildimaksu tasuvad kõik, kes mingisuguse sildi välja panevad; kuulutustemaks võetakse ajalehe väljaandjailt kuulutuste pealt, mis nad oma lehtedes avaldavad; reklaamimaksu saab linn reklaam- ja kuulutuslehtede pealt, mis linnas nähtavale kohale üles pannakse; turumaksu võetakse alalisilt turul kauplejailt; hobuse-, koera-, auto-, mootorrataste- ja jalgrattamaksu võetakse nende omanikkudelt. Linnavolikogu määrab kindlaks igale maksule oma maksmistähtaja. Kes pärast seda tähtaega tasub, maksab viivitusprotsente. Ühtlasi on linnal õigus võlgnevaid maksusid politsei abil sisse nõuda. Kui politseile vabatahtlikult maksu ei tasuta, siis määratakse võlglase varandus oksjonile, kusjuures saadud rahast kinni peetakse võlgnevad maksud ühes viivitusprotsentidega.

Meie linnadel on omad mõisad ja maad, turbarabad, meiereid, vorstivabrikud, tapamajad, gaasi- ja elektrivabrikud, veevärgid, pangad, kauplused, laenukassad, majad, trammid, saunad jne. Igal linnal pole küll kõiki neid ettevõtteid, ühel on ühed, teisel teised. Linnad ei asuta oma ettevõtteid mitte sellepärast, et linnakassale suurt sissetulekut muretseda, vaid linnakodanikkude huvides, nimelt et võimaldada viimastele võimalikult odavat tarvete rahuldamist. Et ainelise kasu saamine pole linnal esimese tähtsusega, seepärast toovad need ettevõtted linna laekale, võrreldes maksudega, tunduvalt vähem sisse. Meie linnade ettevõtted on praegu veel vähe arenenud, võrreldes Lääne-Euroopa linnadega, kuid nad on arenemas.

Alevi-omavalitsuse võimkond ja ülesanded sarnanevad linna-omavalitsuse omadega. Alevi-omavalitsuse tegevust juhivad alevivolikogu ja alevivalitsus. Alevivolikogu valitakse alevi hääleõiguslikkude kodanikkude poolt kolmeks aastaks. Volinikkude arv on alevites kuni 1500 elanikuga 15, üle selle iga tuhande elaniku pealt üks volinik juurde. Volikogu on otsustav elund. Täidesaatvaks elundiks on alevivalitsus, kes valitakse alevivolikogu poolt kolmeks aastaks. Alevivalitsus koostub alevivanemast ja -nõunikkudest.

Eestis on praegu 16 alevit.

Kõigi omavalitsuse-ühikute eelarve algab 1. aprillil ja lõpeb järgmise aasta 31. märtsiga.

Linna- ja alevi-omavalitsus võivad ainult seda teha, mis seaduses lubatud. Selle järele, et nende tegevus tõesti oleks seadusega kokkukõlas, valvab linnal kohtu- ja siseminister, alevil — maavalitsus. Linnavolikogud peavad seitsme päeva jooksul pärast oma koosolekut saatma oma protokolli ärakirja kohtu- ja siseministeeriumile. Leiab viimane, et protokollis on seadusevastane otsus, siis on tal õigus kahe nädala jooksul kaevata administratiivkohtusse ja nõuda, et kohus seadusevastase otsuse tühistaks. — Alevivolikogude otsuste seaduslikkuse järele valvab maavalitsus. Viimasele saadetakse seitsme päeva jooksul alevivolikogu protokollist ärakiri, kes sellega samuti toimetab, kui kohtu- ja siseministeeriumgi linnavolikogu protokolliga.

17. peatükk.

Rahvaharidus.

Meie aja riik kulutab suuri summasid rahvahariduseks. Eesti vabariigi 1929./1930. a. eelarves moodustavad need väljaminekud tervelt ühe kümnendiku kogu riigi väljamine-

kuist. Peale selle kulutavad samaks otstarbeks suuri summasid omavalitsuse-asutised. Miks teeb seda riik? Miks ei jäta ta haridustööd iga kodaniku eraasjaks? Rahvahariduse korraldus nõuab suuri kulusid. Üksikud kodanikud ja eraühingud on aineliselt jõuetud. Jääks töö nende õlgadele, siis oleks rahvaharidustöö puudulik. Riik ei või seda lubada. Tema on liiga huvitatud oma kodanikkude hariduslikust tasapinnast ja seepärast võtab ta hariduse eest hoolitsemise enese peale. Riik tahab näha haritud kodanikke mitmesugustel põhjustel.

Esiteks on meie aja teadus ja kunst sedavõrt kõrgel arenemisastmel, et neist aru võib saada ainult haritud kodanik. Harimatule inimesele on nad võõrad ja arusaamatud. Et kodanik teadlikult võiks nautida teaduse ja kunsti saavutisi, on tarvis kodaniku kallal püsivat haridustööd.

Teiseks oleme jõudnud tulunduslikus elus arenemisastmele, kus tööndus on oma riigi piiridest üle kasvanud, s. t. kodanikud ei tarvita mitte kõiki saadusi ära, mida kodumaa vabrikud valmistavad või kodumaa põllud kasvatavad. Saadused peavad teed leidma väljapoole kodumaad. Nii ei ole lugu ühes riigis, nii on lugu kõigis haritud riikides. Välisturule ilmuvad mitme riigi saadused. Müüjate vahel tõuseb võistlus. Võitjana püsib turul see, kelle saadused on kõige paremad ja kõige odavamad. Paremaid saadusi suudab anda see valmistaja, kes peale muu tarvitab tehniliselt uuemaid ja täielikumaid masinaid. Uusi masinaid võib tarvitada tehases, kus õppinud töölised. Õppimata tööline ei oska keeruliste masinatega ümber käia, vaid rikub neid. Tähelepaneku varal on kindlaks tehtud, et haritud tööline on hoolsam, leidlikum, viljakam, suudab teha paremat tööd, ja tema poolt valmistatud saadus tuleb lõppresultaadis odavam kui harimatu töölise oma. Riik ei saa jääda rahulikuks pealtvaatajaks, kui tema töösturite ja põllumeeste produktid ilmaturult kõrvale surutakse, ostmata jäetakse. Riigi tööndus ei saa säärasel puhul areneda, ta peab hakkama ennast koguni kokku tõmbama; osa töölisi tuleb tehastest lahti lasta; tekivad tööta tööliste hulgad, tulevad rahutused, riigi sissetulekud vähenevad. Riigis on kriis, mille all kõik kodanikud kannatavad.

Kolmandaks nõuab haritud kodanikke demokraatlik riigikord. Demokraatlikus riigis on riigi juhtimine kodanikkude eneste käes. Nad teostavad seda parlamendi ja kogukonna valimiste ja rahvahääletamise teel. Valimis- ehk hääletamissedelit andes avaldab kodanik soovi, kuidas riiki juhtida. Kuidaviisi arvab kodanikkude enamus, nii peab riigilaeva juhitama. Enne oli valitsemisaparaadi juhtimine kuninga ja

temast sõltuvate ametnikkude käes. Neilt nõuti oskust ja nemad kandsid vastutust ebaõnnestunud sammude eest. Demokraatlikus riigis nõutakse riiklikku mõtlemisvõimet ja oskust igalt kodanikult. Keegi ei saa jääda passiivseks pealtvaatajaks, igaüks kannab vastutust riigiaparaadi vääratuste eest. Et kord oleks riigis demokraatlik, peab valitsema enamuse tahtmine. Et valitseks tõsiselt enamuse tahtmine, peab iga kodanik teadlikult ja täie vastutustundega oma soovi avaldama. Seda saab teha ainuüksi haritud inimene. Seepärast on demokraatlik kord ilma haritud kodanikkudeta võimatu. Demokraatlik kord on püsiv ainult siis, kui kõik kodanikud on tarvilikult haritud. Vastasel korral on demokraatlik kord alati hädaohus. Rahvavalitsuse asemel võime näha parteijuhtide ja kihutajate valitsemist, kes teadvuseta rahvahulki oma järele meelitavad ja neid oma tööriistana ära kasutavad.

Neil põhjustel pööravad haritud riigid suurt tähelepanu rahvahariduse tõstmisele. Iga riik teeb seda jõudumööda ja oma viisi. Tähtsam hariduse levitaja on rahvakool ehk algkool. Läinud aastasaja lõpul ja käesoleva aastasaja alul on haritud riigid üldiselt maksma pannud sundusliku ja maksuta algkooli, s. t. kõik lapsed, määratud vanadusest peale, on kohustatud algkoolis käima. Et see sundus mitte mõnele vanemale või lapse eestkostjale koormavaks ei muutuks, on algkool maksuta. Riigid lähevad lahku omavahel sundusliku algkooli vältuses. On riike nelja-, viie- ja kuueaastase algkooli kursusega, on aga riike, kus sundusliku algkooli vältus veel pikem on. Nii on üksikuis Šveitsi kantonites teostatud üheksa-aastane algkool. Uus Saksa põhiseadus näeb ette vähemalt kaheksa-aastase vältusega algkooli, millele järgneb veel sunduslik täienduskool kuni kodaniku 18-aastaseks saamiseni.

Eesti sammub vanemate kultuurriikide jälgedes. Meie Põhiseadus näeb ette sunduslikku ja maksuta algkooli. Sunduslik algkool on sisse seatud neilsamul motiivel mis mujalgi. Hariduse tähtsusest arusaamine pole vanemate hulgas veel sedavõrt maad võtnud, et nad vabatahtlikult ise lapsed kooli saadaksid. Leidub neid, kes laste tööjõudu enese kasuks tarvitavad selle asemel, et neid kooli saata. Nende pärast on maksma pandud kooliskäimise kohustis.

Algkooli kursus kestab meil 6 õppeaastat, sellele järgneb õpilaste jaoks, kes kesk- ja kutsekooli edasi ei lähe, 2-aastane täienduskool. Lapsed, kes õppeaasta aluks 7 aastat vanaks saanud, on kohustatud algkooli astuma. Koolikohustis kestab kursuse lõpetamiseni või mittelõpetamise korral 16 aasta vanuseni. Lapsevanemad või hoolekandjad on kohustatud last korralikult kooli saatma. Ei tee nad seda, siis karistatase neid esmalt rahatrahviga, siis kinnipidamiskaris-

tusega, ja kui viimane ei aita, siis antakse laps kohtuotsuse järele teise perekonda või kasvatusmajja lapse ülespidamiseks ja koolisaatmiseks. Koolitöö vältuse ajal ei või õpilast võtta palgalisse ametisse. Kui laps ei saa vaesuse pärast koolis käia, siis peab kohalik kogukond (linn, alev, vald) tema eest hoolitsema. Viimane muretseb lapsele tarvilikud rõivad, jalanõud ja raamatud.

Algkool on emakeelne. Õpilaste emakeel arvatakse vanemate rahvuse järele. Algkoolis õpetatakse järgmisi õppeaineid: 1) kodulugu, kõlbluse- ja kodanikuõpetust, 2) usuõpetust, 3) emakeelt, 4) ajalugu, 5) matemaatikat, 6) loodusõpetust, 7) maateadust, 8) voolimist, joonistamist ja tööõpetust, 9) laulmist, 10) võimlemist ja tervishoidu ja 11) üht võõrkeelt. Algkool on ehitatud ühtluskooli põhimõtte alusele, nimelt moodustab algkool ühtluskooli esimese astme, keskkool järgmise astme. See tähendab, et keskkool on algkooli järg. Õppekavad on nii kokkukõlasse viidud, et keskkooli astumiseks pole tarvis eksamit. Algkooli õpetajaiks on õpetajateseminaride lõpetajad või kesk- või kõrgema õppeasutise lõpetajad, kes omandanud õpetaja kutse. Iga vald, linn ja alev on kohustatud oma piirides avama niipalju algkoole, kui palju nõuab laste arv. Samad omavalitsuse-ühikud kannavad oma algkoolide ülalpidamise kulud. Ainult valdade, alevite ja mõnede linnade õpetajate palgad maksab vastav maakond.

Et käesoleval ajal meil pole veel tarvilikku arvu õpetajaid, kooliruume, õppevahendeid jne., on võimatu koolikohustist terves ulatuses läbi viia, mispärast ajutiselt maksmas viieklassiline koolikohustis; kooli on kohustatud lapsed minema 8. aastast peale ja seal viibima kas viieklassilise kursuse lõpetamiseni või 15 aasta täissaamiseni. Tähendatud seadusest kõrvalekaldumised on lubatud kuni 1. jaanuarini 1930. a. Pärast seda hakkab algkoolikohustis maksma neis piirides, mis eespool kirjeldatud. Omavalitsustel on õigus oma piirides juba enne 1930. a. koolikohustist terves ulatuses maksma panna. Seepärast on mitmes linnas ja maakonnas juba praegu maksmas 6-aastane algkool.

Ühtluskooli teise järgu moodustab avalik keskkool, mis kannab gümnaasiumi nime. Avalikkudeks keskkoolideks nimetatakse keskkoole, mida riik või omavalitsuse-asutised üleval peavad ja mis vabariigi valitsuse poolt on keskkoolide võrku üles võetud. Nende kõrval töötab meil ka rida erakeskkoole, mis osalt on avalikkude keskkoolide õigustega. Keskkooli ülesanne on kasvatada haritud kodanikke ja neid ette valmistada kõrgemaisse õppeasutistesse astumiseks. Gümnaasiumi kursus kestab mitte vähem kui 5 ja mitte rohkem kui 6 õppeaastat. Gümnaasiumi kursus jaguneb kaheks

astmeks: alam ja kõrgem aste. Alama astme moodustavad esimesed kaks õppeaastat või klassi. Õppekava on alamal astmel ühine. Ülema astme moodustavad kõrgemad klassid erinevate õppekavadega. Õppeainete laadi ja ulatuse järele jaguneb ülem aste humanitaar-, reaal-, majapidamis-, tehnika-, kommerts-, põllumajandus-, kultuurtehnika-, aiamajandus-, sotsiaal- ja teisteks eriainelisteks harudeks. Gümnaasiumi üldastme kui ka üksiku õppeharu kursuseks on: 1) sunduslikud ja 2) õpilase poolt valitavad õppeained. Keskkooli õppekavasse kuuluvad järgmised sunduslikud õppeained: emakeel, matemaatika, loodusteadus ühes tervishoiuga, maadeteadus ühes kosmograafiaga, ajalugu, kodaniku- ja majandusteadus, mõtteteaduse eelkursus ühes hingeteaduse ja eetikaga, kaks võõrast keelt, seal hulgas inglise, prantsuse või saksa keel, joonistamine ja joonestamine, käsitöö, laulmine ja võimlemine. Usuõpetus on sunduslik koolile, vaba — õpilasele. Nagu eespool tähendatud, võetakse gümnaasiumi esimesse klassi kuueklassilise algkooli lõpetajad eksamita vastu. Ainult sel korral, kui sisseastujaid rohkem on kui vabu kohti, on lubatud neid vastu võtta võistluseksamiga. Keskkool on emakeelne ja maksuline. Gümnaasiumi lõpetaja omandab õiguse astuda ülikooli ja teistesse kõrgemaisse õppeasutisisse. Keskkooli õpetajaiks võivad olla kõrgema haridusega isikud, kes on omandanud õpetaja kutse vastava õppeaine õpetamiseks.

Kes kõrgemat haridust soovivad omandada, astuvad ülikooli. Eestis asub ülikool — Tartus. Ülikooli ülesandeks on arendada teadust, eriti neid teadusalasid, mis Eesti maad ning rahvast käsitlevad, ja anda ühiskonnale tarviliku eriharidusega tegelasi. Ülikooli võetakse vastu isikuid, kes on 17 aastat vanad ja on lõpetanud avaliku keskkooli või õiendanud vastavad eksamid erikomisjoni ees. Harilikult võetakse ülikooli vastu eksamita. Juhul aga, kui mõnda teaduskonda on sisseastujaid rohkem kui neid vastu võib võtta, siis korraldatakse võistluseksamid. Kes neile nõudeile vastab, loetakse täisõiguslikuks üliõpilaseks. Peale nende on ülikoolis vabakuulajad. Tartu ülikoolil on 7 teaduskonda: 1) usu-, 2) õigus-, 3) arsti-, 4) filosoofia-, 5) matemaatika-loodus-, 6) loomaarsti- ja 7) põllumajandus-teaduskond. Teaduskonnad jagunevad osakondadeks. Nii on arstiteaduskonnal arsti- ja rohuteadus-osakond; õigusteaduskonnal — õigusteadus- ja kaubandusosakond; matemaatika-loodusteaduskonnal — matemaatika-, keemia- ja loodusteadus-osakond; põllumajandusteaduskonnal — metsa- ja põllumajandusosakond. Õppeaja kestus ülikoolis on nelja-aastane, välja arvatud arstiteaduskond, mille kursus vältab kuus aastat, ja kaubandus- ja metsateadusosakond, mille kursus vältab

kolm aastat. Iga teaduskonna eesotsas seisab dekaan, ülikooli eesotsas — rektor. Oma sisemise töö korralduses omab ülikool eriseaduse põhjal autonoomse teaduseasutise õigusi.

Peale üldhariduslikkude koolide on meil rida kunsti- ja kutsekoole. Kunstikoolidest oleks nimetada tähtsamaina Tallinna konservatoorium, Tartu kõrgem muusikakool ja kunstiühing „Pallase" kujutava kunsti kool Tartus.

Erinemine, spetsialiseerumine võtab järjest rohkem maad. Vähe on ainuüksi heast üldharidusest. Nõutakse head ettevalmistust ka oma eri-, kutsealal. Seda annavad kutsekoolid, mis oma õpilasi teoreetiliselt ja praktiliselt valmistavad kindlale elukutsele. Kuna meil iseseisvuse esimesil aastail rõhku pandi eeskätt üldhariduslikku kooli peale, on viimaseil aastail riik energiliselt teotsema hakanud kutsekoolide võrgu loomisel. On juba tegevuses õpetajateseminarid, tööndusliku, majanduslikud, põllutöö-, meri- ja teised koolid. Õpetajateseminarid valmistavad ette algkooliõpetajaid. Kursus on kuueaastane, vastu võetakse algkoolilõpetajaid. — Tööndusliku koolid valmistavad õppinud töölisi, tehnilisi jõude ja õppinud majapidajaid. Tööndusekoolide erialad on väga mitmesugused. Näit. puu- ja metallitööd, õmblemine, kudumine, tekstiilalad, nahatööd, klaasitööd jne. Õppeaja kestus on 2—3 aastat, vastavalt tööndusalale. Vastu võetakse algkoolilõpetajaid. — Majanduskoolide ülesandeks on majandusliku kutsehariduse andmine oma õpilastele ja nende ettevalmistamine teenistusele riigi- ja omavalitsuse-asutistes, ärides, kontorites, pankades, ühistegelistes ettevõtetes ja teistel aladel. Kooli kursus kestab vähemalt 3 aastat. Õpilasteks võetakse algkoolilõpetajaid. — Merikoolide eesmärk on ette valmistada kaubalaevajuhte ligi- ja kaugesõidu tarvis. Merikool on neljaklassiline: ettevalmistusklass ja 3 põhiklassi. Ettevalmistusklassi võetakse terveid noormehi, kes lõpetanud algkooli kursuse, saanud 18 aastat vanaks ja vähemalt 32 kuud merel sõitnud.

Kõrgemaid kutsekoole on praegu Eestis ainult üks, nimelt Tallinna tehnikum. Tehnikumi astumiseks nõutakse keskkooli haridust. Kursus jaguneb alam- ja ülemastmeks. Kumbki kestab $1^1/_2$ aastat ehk 3 semestrit. Alamastme lõpetaja, kui ta 6 kuud on olnud praktikal, omandab tehniku kutse. Pärast kolmeaastast praktikat omandab tehnik meistri kutse. Ülemastme lõpetaja omandab pärast aastast praktikat tegeliku inseneri või arhitekti kutse. Tehnikumil on 6 osakonda: 1) masinaehitus-, 2) elektrotehnika-, 3) laevaehitus-, 4) ehitusinseneri- (ühes maamõõtmisega), 5) hüdrotehnika- ja 6) arhitektuurosakond.

Kutsekoole peab üleval osalt riik, osalt omavalitsuse-asutised.

Vähe on koolidest. Seal käib inimene nooreas. Rõhuv enamus rahvast ei saagi kaugemale algkoolist. Teadus ja kunst teevad aga edusamme. Kui meie kodanik peale kooli edasiharimise jätab, siis jääb ta edasirühkivast elust maha. Ta jääb selle juurde, mis omal ajal koolis õpitud, ja sellestki unub aja jooksul väga palju. Inimene ei või jätta enese täiendamist. Seks on mitmesugused abinõud, mis kokku võttes kannavad nime haridustöö väljaspool kooli. Selle nime all mõistame rahvaülikoole, kursusi, loenguid, raamatukogusid, lugemisringe ja teisi sellesarnaseid ettevõtteid. Tähtsamad neist on rahvaülikoolid ja raamatukogud.

Rahvaülikoolid töötavad meil suuremais linnades ja maal. Maal ainult üks — Virumaa rahvaülikool. Kavalt erinevad linna ja maa rahvaülikoolid. Esimeste ülesanne on eeskätt täiendada kuulaja üldharidust, teisel kohal aga kutseharidust ja virgutada kuulajat edasiharimisele. Kuulajalt eksamit ei nõuta. Lektorid arvestavad aga seda, et nende kuulajail on eelteadmed algkooli kursuse piirides. Rahvaülikooli loengud on korraldatud õhtuti pärast tööd, umbes paar tundi päevas. Linna rahvaülikoolil kindlat kava ei ole. Käsitellakse väga mitmesuguseid aineid ja küsimusi. Kuulajal on vabadus kuulata loenguid, mis teda huvitavad. Pärast loengut on kuulaja õigustatud esitama lektorile küsimusi. — Maa rahvaülikool teeb alles esimesi katseid. Ta on korraldatud põhjamaade maa rahvaülikoolide eeskujul. Siin on oma kindel kava. Õppetegevus kestab talve läbi. Peale üldhariduslikkude ainete pannakse suurt rõhku põllunduslikkude ainete ja majapidamise peale. Maa rahvaülikool tuletab rohkem täiskasvanute kooli meelde. Ka siin arvestavad õpetajad seda, et nende kuulajail on teadmed algkooli õppekava ulatuses.

Raamatukogusid asutavad ja peavad üleval omavalitsuseasutised ja eraühingud. Riik omalt poolt annab neile abirahasid. Samuti on lugu ka rahvaülikoolidega.

Haridustöö üle terve riigi toimub haridus- ja sotsiaalministeeriumi järelevalve all. Ministeerium määrab kindlaks koolide õppekavad ja valvab selle järele, et neid ka täidetaks. Ta registreerib õpetajaid ametisse ja ametist lahti.

Teaduse, kunsti, rahvahariduse ja kehakultuuri edendamiseks ja neil aladel teotsevate asutiste, ettevõtete ja isikute toetamiseks on meil asutatud k u l t u u r k a p i t a l. Haridus- ja sotsiaalministeeriumi juures on kultuurkapitali nõukogu, kes teeb ettepanekud vabariigi valitsusele, kuidas iga aasta kultuurkapitali jagada. See kapital ise kogutakse mitmesugustest allikatest. Nii läheb selle kapitali kasuks iga aasta kindel protsent piirituse ja viinamüügi tuludest, mõned trahvirahad, osa tubaka aktsiisist, osa trahteri- ja kinomaksudest ja veel muist allikaist.

18. peatükk.

Politsei korraldus.

Politsei ülesanne on valvata kodanikkude julgeoleku ja korra järele riigis. Meie politsei on kolmesugune: välispolitsei, kriminaalpolitsei ja politiline politsei. Igaühel neist on oma eriülesanded.

Välispolitsei valvab seaduste ja sunduslikkude määruste täitmise järele. Märkab tema, et neid rikutakse, siis teeb ta korralduse rikkumise lõpetamiseks. Näiteks nõuavad linna sunduslikud määrused, et majaperemehed peavad oma hoovid puhtad hoidma ja kõnniteed oma majade ees talvel lumest tühjendama ja sinna liiva riputama. Ei täida majaomanik või majavalitseja neid määrusi, siis ilmub politsei ja nõuab nende täitmist. Politsei seab kokku protokollid õnnetute juhtumuste korral, nagu kehavigastuste korral tehastes, tulikahjude puhul jne. Politsei peab korda üldiseks tarvitamiseks määratud kohtades — teedel, tänavail, avalikkudel platsidel, rahva kogunemispaikades, nagu turgudel, laatadel, avalikkudel pidudel, koosolekuil jne. Tulikahjude, veeuputuste ja üldiste teiste õnnetuste puhul on politsei kohustatud kohale ilmuma ja seal korda pidama. Politsei on abiks riigi- ja omavalitsuse-ametnikkudele nende kohuste täitmisel. Ta kannab kodanikkudele laiali maksulehti, kohtu teatelehti ja kutseid, nõuab kodanikelt sisse riigi- ja omavalitsusemakse. On kodanikule tarvis kas isiku-, varanduse-, elukutse-, perekonna- või mõnd muud tunnistust, siis saab ta selle politseist. Politsei võtab vahi alla joobnud isikuid ja vaimuhaigeid. Ta püüab väejooksikuid, valvab selle järele, et kaitseväekohuslased korralikult ilmuksid kogunemispunktidesse.

Kuritegevuse alal on politsei kohustatud ajaviitmatult algama juurdlust, kui ta sündinud kuriteost ise teada saab või kui sellest temale teatatakse. See tähendab, politsei sõidab kuriteo kohale, teeb kindlaks kurjategija, võtab ta, kui tarvis, vahi alla, teeb korralduse, et kuriteo jälgi ei kaotataks, kuulab üle tunnistajad ja kogub materjali, annab selle siis edasi kas kriminaalpolitseile, rahukohtunikule või kohtuuurijale. Väiksemais süüteoasjades, mida harutab rahukohtunik, esineb politsei süüdistajana. Välispolitsei on kohtuvõimude käsutada. Viimased võivad talle ette kirjutada kodanikke vahi alla võtta, neid kohtusse toimetada, kohtuotsuseid ja muid eeskirju täita.

Välispolitsei on kodanikule kõige lähem ametiasutis, kõige rohkem tuleb tal sellega kokku puutuda. Ta on esimene, kes annab abi kodanikule õnnetuse, ülekohtu ja kuri-

teo korral. Et politseil on kodanikkudega nii sage kokkupuutumine ja ta nii tihti kodaniku tegevusvalda tungib, siis on seaduses kord ära määratud, kuidas peab politsei toimima ja kuidas peavad kodanikud tema käskusid täitma. Kui kodanik leiab, et politsei ei toimi seaduse järele, siis võib ta kaevata kas prokurörile või kõrgemale politseiametnikule. Prokurörile kaevatakse sel korral, kui politseiametnik teeb mõne kuriteo. Muil juhtumusil pöördutakse aga selle politseiametniku ülemuse poole, kellega kodanikul tegemist.

Politsei peab kodanikke alati viisakalt kohtlema. Mil viisil politsei kodaniku vabadust võib kitsendada, on täpsalt ette nähtud. Seaduses on juhtumused loendatud, kunas politsei oma algatusel võib kodanikku vahi alla võtta. Need on: joobnud olek, hädaohtlik vaimuhaigus, kuriteolt tabamine või põhjendatud kahtlustus kuriteos. Iga vahi alla võtmise juhtumuse kohta teeb politsei ajaviitmatult protokolli, kuhu üles märgitakse, mis päeval ja kella ajal kodanik vahi alla võetud ja mis põhjusel. Ärakirja vahi alla võtmise korraldusest on politsei kohustatud viibimata andma vahi alla võetu omastele või usaldusmehele nende nõudmisel, kes sellega võimaluse omandavad politsei tegevuse peale kaevata. 24 tunni jooksul, arvates vahi alla võtmise ajast, peab politsei vahi alla võetu rahukohtuniku või kohtu-uurija juurde toimetama, kelle võimupiiri asi käib. Viimane teeb omakord kas vabastamise või kinnipidamise määruse. Kui kohtuvõimud on kaugemal kui 10 versta vahi alla võtmise kohast, siis pikendatakse kohtuvõimude juurde toimetamise aega. Säherdune aja määramine politseile, mil ta vahi alla võetu kohtuvõimudele peab üle andma, sünnib kodaniku vabaduste kaitsmise pärast. Politseilt on võimalus ära võetud oma äranägemise järele talitada, ja asja lahendamine on antud erapooletu kohtu kätte, kus kodanikul on olemas oma kaitsmise võimalused. Ametikohuste täitmisel peab politsei ettevaatlik olema. Ta ei tohi asjata sõjariista tarvitada. Igast sõjariista tarvitamisest peab politseinik oma ülemusele teatama. Tähelepandud seaduse või määruse rikkumise korral peab politseinik koha peal protokolli kokku seadma. Ainult sel korral, kui see võimalik ei ole või kui ei saa kuriteo tegija isikut kindlaks määrata, siis kutsutakse see isik politseivalitsusse. Politsei poolt ette võetavad läbiotsimised peavad toimuma kahe tunnismehe juuresolekul. Välispolitsei ametnikud on kohustatud oma ametikohuste täitmisel kandma vormi, et kodanikud neid tunneksid.

Kriminaalpolitsei ülesanded, võrreldes välispolitsei ülesannetega, on palju kitsamad. Tema võitleb üldiste kuritegude vastu, nagu tapmised, röövimised, vargused, petmised jne. Kriminaalpolitsei algab kuriteo jälgimist kas omal alga-

tusel või kodanikkude teadaandel. Iga kodanik on kohustatud kuriteost teatama lähemale politseile. Kui koha peal kriminaalpolitseid ei ole, siis toimetab kuriteo jälgimist välispolitsei. Niipea aga, kui kriminaalpolitseiametnik kohale jõuab, annab välispolitsei juurdlusmaterjali kriminaalpolitseile üle. Jälgimist toimetab kriminaalpolitsei juhiste järele, mis välispolitsei kohta maksvad ja eespool kirjeldatud. Kriminaalpolitsei on kuritegude jälgimise alal prokuröride ja kohtu käsutada. Kriminaalpolitsei ametnikud ei ole kohustatud kandma vormirõivast.

Politilise politsei ülesandeks on võitlemine politiliste kuritegudega, nagu mäss, riigi-äraandmine, salakuulamine jne. Nende kuritegude jälgimist toimetab ta samuti kui kriminaalpolitsei üldiste kuritegude jälgimist. Kuritegude jälgimisel on kaitsepolitsei prokuröride ja kohtu käsutada. Nagu kriminaalpolitseigi, ei ole ta kohustatud kandma vormi.

Politsei allub kohtu- ja siseministeeriumile ja teda juhib politseivalitsus. Vabariigi maa-ala on jagatud kuueks prefektuuriks. Näiteks Tallinna-Harju, Tartu-Võru prefektuur. Iseseisvasse komissariaati on koondatud vabariigi raudtee politsei. Prefektuuri eesotsas seisab prefekt, kellele omakord alanevas järjekorras alluvad abiprefektid, politseikomissarid, abikomissarid, konstaablid, abikonstaablid, vanemad kordnikud ja kordnikud. Nende prefektide juures, kus seda kohtu- ja siseminister tarvilikuks peab, võib ta ametisse seada üldkuritegude jälgimiseks kriminaalpolitsei komissarid, kellele omakord alluvad abikomissarid, kriminaalpolitsei vanemad assistendid, assistendid, vanemad agendid ja agendid. Kriminaalkomissarid võivad kohtu- ja siseministri soovil teotseda ka lahus prefektidest ja alluda otse politseivalitsusele. Politiline politsei allub otse politseivalitsusele. Selle politsei tegevust juhivad politilise politsei komissarid, kellele, nagu kriminaalpolitseiski, alluvad omakord politilise politsei abikomissarid, vanemad assistendid, assistendid, vanemad agendid ja agendi. Kriminaal- ja politilise politsei komissaride tegevuspiirkonna määrab kindlaks kohtu- ja siseminister.

Kõik politsei ülespidamise kulud kannab riik.

19. peatükk.

Riigikaitse.

Suurim kodaniku kohus on oma isamaad kaitsta. Eesti ei taha pidada pealetungisõdasid, ta ei taha naabreilt vägivallaga võtta, mis nende päralt. Küll peab ta aga valmis

olema kaitsesõjale. Kui rahva-arvult väikesel riigil tuleb Eestil kõik kodanikud riigikaitse teenistusse rakendada. Sellepärast ütleb meie Põhiseadus, et kõik Eesti kodanikud on kohustatud osa võtma vabariigi kaitsest seaduses ette nähtud alustel ja korras. See kohustis ei lasu üksnes mees-, vaid ka naiskodanikkudel. Missugusel teel viimased riigikaitsest osa võtavad, seda määravad tuleviku seadused.

Riigikaitset teostavad kaitsevägi ja kaitseliit.

Kaitsevägi. Kõik Eesti meeskodanikud on kohustatud osa võtma kaitseväe teenistusest. Selle teenistuse üldkestus on 38 aastat, alates 17. aastaga ja lõpetades 55.-ga. Kaitseväe-teenistus jaguneb nelja järku: teenistus alalises kaitseväes, käsutusväes, reserv-väes ja maakaitseväes. Alalise kaitseväe moodustavad oma sunduslikku aega teenivad noormehed, vabatahtlikud, üleajateenijad ja tegelikus väes olevad ohvitserid. Kõik noormehed, kes on saanud 20 aastat vanaks, on kohustatud ilmuma kaitseväeteenistusse. Ei vabastata üksikuid poegi ega perekonna toitjaid, ei ole teisi eesõigustatuid. Ainult kooliõpilastele ja üliõpilastele antakse teatava aastani kooli lõpetamiseks ajapikendust. Peale selle võivad ajapikendust saada üks kaksikvendadest, kuni teine oma aja teeninud, ja muil juhtudel, kus raske majanduslik olukord seda nõuab. Kõik kaitseväeteenistusse kutsutavad vaadatakse arstliku komisjoni poolt läbi. Teenistusse võetakse ainult terved. Raskemate vigadega kodanikud vabastatakse jäädavalt kaitseväeteenistusest. Kergemate vigadega arvatakse maakaitseväkke. Keda kohus on karistanud kõigi õiguste kaotamisega, neid ei võeta alalisse kaitseväkke, vaid teenistusväkke, mille ülesanne on kaitseväes ettetulevaid töid teha. — Teenistuse kestus alalises kaitseväes on rahuajal jalaväes, kahur- ja ratsaväes 12 kuud, mereväes ja merekindluses 18 kuud, muis väeosades ka 18 kuud, kusjuures kaitseministril on õigus viimase kategooria teenistusaega lühendada kuni 12 kuuni. Sõja ajal kestab teenistus, kuni riigikaitse huvid seda nõuavad. Kesk- ja kõrgema haridusega kodanikest, kes võetakse kaitseväeteenistusse, saadetakse osa sõjaministri korraldusel reserv-väe ohvitseride erikursusele, mille lõpetamisel ja oma sundusliku aja ärateenimisel nad ülendatakse reserv-väe lipnikkudeks. Vabatahtlikkudena võetakse kaitseväkke neid, kes on saanud 17 aastat vanaks, on algkooli kursuse lõpetanud ega ole kohtu poolt karistatud. Vabatahtlikkudel on õigus omale väeosa valida. Üleaja-teenijate all mõistetakse neid kodanikke, kes oma sundaja kaitseväes ära teeninud ja siis edasi jäänud palgalistena teenima allohvitseridena või muudel alamatel kohtadel. — Kõik alalises kaitseväes sundaja teeninud kodanikud arvatakse käsutusväkke. Viibimine alalises kaitseväes ja käsutusväes kokku

kestab viis aastat. — Käsutusväes aja teeninud kodanikud arvatakse reserv-väkke. Viimase teenistus kestab kuni 45 aasta vanuseni. Peale selle loetakse resev-väkke ka noormehed 18 aastast peale kuni alalisse kaitseväkke sundaega teenima astumiseni. — Pärast reserv-väes teenimist arvatakse kodanikud maakaitseväkke, mille teenistus vältab kuni 55 aastani. Ühtlasi arvatakse maakaitseväkke ka need väiksemate terviseliste riketega kodanikud, keda vastuvõtmiskomisjonid ei leidnud võimaliku olevat võtta alalisse kaitseväkke. — Sõjaministril on õigus kutsuda õppusele käsutusväelasi. — Ka reserv-väelasi ja maakaitseväelasi võib sõjaminister kutsuda aeg-ajalt õppusele, aga seda ainult vabariigi valitsuse nõusolekul.

Meie kaitsevägi jaguneb maa- ja mereväeks. Maaväe moodustavad: jala-, kahur-, soomus-, ratsa-, inseneri- ja lennuvägi. Soomusväe all mõistetakse soomusrongidel, soomusautodel ja tankidel teenivaid kaitseväelasi. Jalavägi jaguneb diviisideks, viimane brigaadideks, see rügementideks, see kompaniideks, rühmadeks ja jagudeks. Kahurvägi jaguneb brigaadideks, rügementideks, divisjonideks, patareideks, komandodeks, rühmadeks. Diviis on kõrgem väeühik, mis kokku on seatud mitmest väeliigist. — Merevägi jaguneb laevastiku diviisideks, divisjonideks, II kl. sõjalaevadeks, III kl. sõjalaevade divisjonideks jne.

Kaitseväelased jagunevad ohvitserideks ja sõduriteks. Ohvitseride auastmed alanevas järjekorras on maaväes järgmised: kindral, kindral-leitnant, kindralmajor, kolonel, kolonel-leitnant, major, kapten, leitnant, noorem-leitnant ja lipnik; mereväes: kontr-admiral, mereväe-kapten, kapten-leitnant, kapten-major, vanem-leitnant, leitnant, noorem-leitnant ja lipnik. Kindrali auaste on kõige kõrgem ja seda võib omandada ainult sõja ajal iseäraste teenete eest. Maa- ja mere-täiendusohvitseri esimene aste on lipnik. — Sõdurite auastmed maaväes ülenevas järjekorras on: noor, reamees, kapral, noorem allohvitser, vanem allohvitser, veltveebel, ohvitseri asetäitja; mereväes — noor, II järgu madrus, I järgu madrus, spetsialist, noorem allohvitser, vanem allohvitser, veltveebel, pootsman, ohvitseri asetäitja.

Ohvitseride ettevalmistamine toimub sõjakoolis. Kaadri ohvitseride ettevalmistus kestab 3 aastat, täiendusohvitseridel 1 a. 2 kuud. Vastu võetakse sõjakooli neid, kel keskkooli haridus ja läbi teinud vähemalt noorsõduri õppekursuse.

Allohvitsere valmistavad kaitseväele allohvitseride-koolid.

Rahu ajal on kaitsevägede juhatamine vabariigi valitsuse käes. Ta võib välja anda kaitsevägedesse puutuvaid määrusi. Tal on õigus nimetada ametisse ja vabastada sellest kõrge-

maid kaitseväe ametnikke, ülendada ohvitsere auastmes jne. Mobilisatsiooni väljakuulutamise ja sõja alguse korral läheb kaitsevägede juhatamine kaitsevägede ülemjuhataja kätte, kelle määrab vabariigi valitsus. Vabariigi kaitsejõudude mobilisatsiooni väljakuulutamise otsustab riigikogu. Ainult sel korral, kui võõras riik on kuulutanud vabariigile sõja, alanud sõjalise tegevuse või välja kuulutanud vabariigi vastu mobilisatsiooni, on vabariigi valitsusel õigus ilma riigikogu otsust ootamata mobilisatsiooni välja kuulutada.

Oma raske ülesande pärast nõuab kaitseväe korraldus erilist distsipliini. Seepärast käsib seadus alamaile ülemate kaitseväelaste seaduslikke käske täpsalt ja tõrkumata täita. Mittetäitjaid ja vastuhakkajaid ootavad suuremad karistused kui kodanlikus teenistuses. Karistusi määravad ülemus ja sõjakohtud. Üldse alluvad viimaseile kaitseväelaste kuriteod. Kaitseseisukorra väljakuulutamisel alluvad sõjakohtuile raskemate kuritegude eest ka eraisikud.

Kaitseliit. 1924. a. 1. detsembri enamlaste vägivaldne riigikorra kukutamise katse näitas meile, et niikaua kui meie naabruses elab inimesi ja on korraldusi, mis oma ülesannet näevad selles, et teise riigi seesmistesse asjadesse segada, meie alati enesekaitseks valmis peame olema. Meie riik on väike ja tal pole jõudu iga päev teenistuses pidada suurt kaitseväge. Peab otsima teist teed. See tee on seltskonna enesekorraldus. Sellele mõttele toebki Kaitseliit, mis uuesti loodi mõni kuu pärast õnnetut 1. detsembrit. Kaitseliit on sõjariistus vabatahtlik riigikaitse organisatsioon. Peale kaitse välise vaenlase vastu seab ta omale ülesandeks kaitsta meie Põhiseadusega kindlaks määratud riiklikku korda ja abiks olla seaduslikkudele võimudele nende kohuste täitmisel, olla abiks kaaskodanikele ühiskondlikkude õnnetuste puhul, kaasa aidata rahva kehaliseks kasvatuseks, süvendada kodanikkude isamaalist ja rahvuslikku tunnet, õpetada oma liikmeid sõjariistadega ümber käima ja anda neile sõjaväelist kasvatust. Kaitseliidu moodustavad riigitruud meeskodanikud. Naiskodanikud moodustavad Kaitseliidu ülesannete täitmiseks erilised kodukaitse organisatsioonid. Kaitseliit jaguneb malevaiks. Maleva moodustab maakond üksi või ühes maakonnalinnaga. Maleva jaguneb malevkondadeks, mille aluseks on vald, alev. Malevkonnad omakord jagunevad kaitseväelistesse ühikuisse, nagu kompaniid, rühmad, jaod jne. Igal ühikul on oma ülem. Kaitseliit allub rahu ajal sõjaministrile, sõja ajal aga vägede ülemjuhatajale. Tegelik Kaitseliidu juht on Kaitseliidu ülem, kelle nimetab ametisse vabariigi valitsus. Kaitseliidu ülema ülesanne on hoolt kanda kaitseliitlaste õpetusliku külje eest ja valvata Kaitseliidu relvastuse järele. Kaitseliidu ülema kõrval on ülemaalisiks korraldavaiks orga-

neiks Kaitseliidu keskkogu ja vanematekogu. Esimene koostub Kaitseliidu ülemast ja malevate esindajaist. Keskkogu ülesanne on määrata Kaitseliidu üldisi sihtjooni, kokku seada tegevuskava ja hoolitseda Kaitseliidu majandusliku külje eest. Vanematekogu koostub vanemaist seltskonnategelastest ja on vahelüliks seltskonna ja Kaitseliidu vahel. — Kaitseliitu astumine ja sealt lahkumine on vabatahtlik. Vastuvõtmisel nõutakse kolme kaitseliitlaste vastutust. Oma lahkumisest peab kaitseliitlane kaks kuud ette teatama. Kaitseliit on kaitseväeline organisatsioon ja seepärast on temal ka oma distsiplinaarmäärustik, mille järele nuheldakse kaitseliitlasi, kes ettekirjutatud korrast kinni ei pea. — Kaitseliidul on oma varandus, oma relvad (kahurid, kuulipildujad, püssid jne.). Kaitseliit 'saab osalt toetust riigilt, osalt muretseb enesele ise tulusid annetistest, pidudest jne. — Kaitseliidul on mitmesugused väeosad. Vastavalt sellele on seatud ka õppus. Viimane on loomulikult korraldatud nii, et ta ei takista kodaniku igapäevast tegevust. — Kaitseliidu korraldus on säärane, et häire korral ta ajaviitmatult on jalul ja võib kohe oma tegevust alata. — Kaitseliidu korraldus on suureks toeks riigile riigikaitse mõttes. Ta võimaldab vähendada riigikaitse kulusid, seejuures mitte vähendades julgeolekut. Iga tegeliku kodaniku auasi on osa võtta Kaitseliidu organisatsioonist.

20. peatükk.

Töökaitse ja hoolekanne.

Eespool oli meil juhus peatuda Põhiseaduse § 25 juures. Me nägime, et Põhiseadusega on riigi peale kohustis pandud riigi tulunduslikku elu nii korraldada, et iga kodanik saaks inimeseväärilist ülespidamist. Selleks on riik kohustatud sääraseid seadusi välja andma ja oma tegevust nii juhtima, et kõik saaksid tööd, et seadused kaitseksid töö juures töölist ja töölise tervist, et oleksid korraldused loodud, kes annaksid toetust vanule, töövõimetuile, neile, keda tabanud õnnetus, kes hoolitseksid puudustkannatava noorsoo eest jne. Meie tähendasime, et riik on organism, mis koostub rakukestest — kodanikkudest. See organism saab ainult siis hästi töötada, kui teda moodustavad rakukesed normaaltingimustes viibivad. Neid normaaltingimusi peab meie riik looma. See on muidugi raske, nõuab aega ja palju raha. Kitsais tingimusis elav Eesti pole suutnud veel kuigipalju ses sihis teha. Aga ta teeb seda jõudumööda.

Käesolevas peatükis ei haruta meie, kui palju on Põhiseaduse § 25 nõudeist teostatud, vaid peatume ainult töökaitse- ja riikliku hoolekande seaduste juures. Töökaitseseadustega on lähedalt seotud seadused, mis kindlustavad töölist haiguse korral, ja tööliste kinnitusseadus õnnetute juhtumuste vastu. Peatume ka nendel.

Töökaitseseaduste all mõistame neid norme, mis piiravad töölise ja peremehe tegevust töölepingu sõlmimisel. Ajalugu on näidanud, et ei või peremehele ja töölisele jätta täit vabadust töölepingu sõlmimisel. Tugevam pool — peremees — on sagedasti sundinud töölist üleliia raskeis tingimusis töötama. On kurjasti tarvitatud laste, alaealiste ja naiste tööjõudu. Tagajärjeks on olnud haigused, kidurus, väljasuremus. Tööjõuliste kodanikkude arv on riigis vähenenud. Seepärast on üks riik teise järel hakanud ennast segama peremehe ja töölise vahekorrasse. Katsutakse tööaja lühendamise, öötöö piiramise, lastetöö keelamise, naistetöö kitsendamise ja teiste abinõude varal töölise tervisele rohkem vastavaid ja inimväärilisemaid töötamistingimusi võimaldada. See liikumine on ulatunud isegi kaugemale üksiku riigi piiridest. Nimelt on Versailles'i rahulepingu põhjal loodud rahvusvaheline (riikidevaheline) töökonverentside korraldus, kes eespoolnimetatud küsimustega tegemist teeb ja kelle otsused on sunduslikud nendele riikidele, kes need otsused on kinnitanud. Eestiski on mitmed neist otsustest maksvad.

Eestis maksvad töökaitseseadused puudutavad tööndust ja põllutööd.

Peatume esmalt tööndu ses maksvail töökaitseseadustel. Ajutise Valitsuse poolt 1918. a. antud deklaratsiooni põhjal maksab meil tööndu ses 8-tunniline tööpäev. Seejuures pole aga ületunnitöö vabal kokkuleppel keelatud. Tööleping sõlmitakse kirjalikult. Peremees on kohustatud andma palgaraamatu, kuhu on märgitud lepingu tingimused ja vabriku või tehase sisekorra määrused. Tehase sisekorra määrused alluvad tööinspektorite läbivaatamisele ja kinnitamisele. Raamatusse kantakse sisse töölisele makstav palk. Töölepingut võib sõlmida kindla ja määramata aja peale. Viimasel korral lõpeb leping peale teiste tingimuste kaks nädalat pärast ühe või teise poole ülesütlemist. Palka ei tohi raha asemel toidu- ega muis aineis maksta. — Tööhooned peavad olema tugevad, ruumid valgustatud ja õhupuhastuseseadisega varustatud, trepid ja käigud — avarad, augud — käsipuudega kaitstud jne. — Lapsi alla neljateistkümne aasta ei või tööstusse teenima võtta. Samuti on keelatud algkooli-kohustuslikke lapsi võtta kooliajal teenistusse. Noortele alla kaheksateistkümne aasta ja naistele on peale mõnede erandite öötöö keelatud. Kuni 18. aastani on keelatud

noortele ja naistele hädaohtlikud ja kurnavad tööd. Ületunnitöö on alaealistele kuni 17. aastani keelatud. Viimaste töö ei tohi järgemööda üle $6^1/_2$ tunni kesta. — Sünnitajaid ei tohi enne nelja nädalat sünnituspäevast arvates tööle lasta. — Riiklikeks pühadeks ja puhkepäevadeks peale pühapäevade loetakse järgmised päevad: uusaasta, kolmekuningapäev, iseseisvusepüha (24. veebr.), palvepäev, suur reede, kevadepühad (3 päeva), esimese mai püha, ristipäev, suvistepühad (3 päeva), jaanipäev ja jõulupühad (3 päeva), kokku 17 päeva.

Põllutööliste töökaitseseaduste järele võib alaealisi kuni 16 aastani tarvitada ainult abitööde juures: karjahoidmine, kitkumine ja teised kergemad tööd. Lapsi, kes on kohustatud seaduse järele algkoolis käima, võib palgata ainult koolivaheajaks. Keskmine aastane põllutöölise tööpäeva pikkus ei tohi olla üle 9 tunni. Puhkepäevad on samad, mis tööndusesk.

Riiklikes ametiasutisis on tööaeg valitsuse otsusega 7 tunni peale kindlaks määratud. Äri- ja kontoriteenijate puhkeaja kohta on linna- ja maa-omavalitsustel õigus sundmäärusi välja anda.

Tehaste töölised, kus alaliselt töötamas vähemalt 5 töölist, peavad olema tööliste haigekassa liikmed. Haigekassa on ühing, mille osanikeks ühe või mitme tehase töölised. Haigekassa ülesanne on haiguse korral osanikele — töölistele — abi andmine. Abiandmisfond moodustatakse maksudest, mis kogutakse peremeestelt ja töölistelt. Abiandmisfondi makstakse iga osaniku pealt 1—3 % tema palgast. $^2/_3$ sellest maksab peremees, $^1/_3$ — tööline. Viimase osa peab peremees palgamaksmisel töölise palgast kinni ja saadab selle haigekassale edasi. Haigekassa tegevust juhib osanikkude üldkoosolek ja selle poolt valitud juhatus. Üldkoosolekust võtavad osa ka peremeeste esindajad, kellel on $^2/_3$ koosolijate osanikkude häältest. Abi antakse osanikkudele haiguse kestusel $^1/_4$ kuni $^2/_3$ nende palga suurusest. Sünnitajad saavad abi 6 nädala jooksul (2 nädalat enne ja 4 nädalat pärast sünnitamist) $^1/_2$ kuni terve palgani. Peale selle antakse haigetele tasuta arstiabi, rohtu ja sidemeid. Osaniku surma puhul maksab haigekassa matusekuludeks kadunu kuni 30-päevase palga.

Riigiasutistes ja ettevõtteis töötavad ametnikud ja töölised ning nende perekonnaliikmed saavad prii arstiabi ja rohud. Peale selle saavad ametnikud ja töölised haiguse korral palga edasi.

Kui tehases on vähemalt viis alalist töölist, siis peavad nad ka kinnitusseltsis õnnetute juhtumuste vastu kinnitatud

olema. Kinnitamine sünnib peremeeste kulul, s. t. peremehed peavad kinnitusseltsile iga ettevõttes töötava töölise pealt kinnitusmaksu maksma. Juhtub töölisega töö juures õnnetus, siis tehakse arstide poolt kindlaks, kui palju on tööline oma töövõimest kaotanud. Töövõime kaotamise suurus väljendatakse protsentides, näiteks 20, 50, 100%. Töövõime kaotanuile maksab kinnitusselts kuni nende surmani pensioni. Mida suurem töövõime kaotuse protsent, seda suurem pension. Viimane võib tõusta pimedaksjäämise, mõlemate käte või jalgade kaotamise korral kuni töölise viimase aasta palgani. Sellest tuleb nii aru saada, et nende õnnetuste korral maksab kinnitusselts töölisele iga aasta nii palju pensioni, kui palju tööline teenis viimasel aastal enne õnnetut juhtumust. Kui õnnetu juhtumus töölise surmaga lõpeb, siis saavad pensioni kadunu naine ja lapsed 15. aastani. Naise pension aastas on $^1/_3$ kadunu aastapalgast, lastel $^1/_6$ kuni $^1/_4$.

Eespool-loendatud töökaitse, haigekassa ja õnnetute juhtmuste vastu kinnitamise seaduste täitmise järele valvavad töökaitsekomissarid, kes nende seaduste rikkumise korral seavad kokku protokolli ja saadavad selle rahukohtunikule süüdlaste vastutusele võtmiseks.

Hoolekanne. Hoolekandeseaduse järele alluvad hoolekandele: täielised vaeslapsed; lapsed, kellel isa või ema küll elavad, kuid ei suuda kasvatada oma lapsi; lapsed, kes on ära võetud vanemailt ja eestkostjailt, viimaste kõlvatu elu tõttu; mahajäetud ja leitud lapsed; lapsed, kelle vaimlist, kehalist või kõlblist edenemist ähvardab hädaoht; puudustkannatavad raskejalgsed ja oma lapsi imetavad emad; puudustkannatavad raugad ja töövõimetud vaesed, kes ei suuda ennast elatada; puudustkannatavad haiged, vigased, vaimuhaiged ja langetõbised; idioodid, pimedad, kurdid ja tummad; isikud, kes kaotanud elatusvõimaluse tulikahju, veeuputuse jne. tagajärjel. — Hoolekannet ja abiandmist korraldab valla-, alevi- ja linnaomavalitsus. Osa hoolekandeasutisi on riigi üleval pidada. Üldine järelevalve kõigi hoolekandeasutiste järele on haridus- ja sotsiaalministeeriumil. Hoolekande teostamiseks on omavalitsuse-asutised kohustatud ellu kutsuma terve rea asutisi. Omavalitsuse-ühikud võivad ka ühisel jõul hoolekandeasutisi avada. Hoolekandeseaduse põhjal ellu kutsutavad asutised on rohkearvulised ja mitmekesised. Nii avatakse hoolekande alal laste ja alaealiste eest: emade nõuandekohad, rinnalaste- ja emadekodud, lastekodud, sõimed, lasteaiad, suvekoloniid. Emade nõuandekohad annavad maksuta arstiabi ja nõu puudustkannatavaile naisterahvaile enne ja pärast sünnitamist. Rinnalaste- ja emadekodusse paigutatakse leitud või mahajäetud rinnalapsed, samuti ka puudustkannatavad rinnalapsed kas üksikult või

ühes emaga. Kodusse jääb laps kuni kolme aastani. Peale seda antakse ta kas vanematele tagasi, või jälle usaldusväärsesse perekonda kasulapseks, või mahutatakse lastekodusse. Lastekodusse jäävad lapsed 16. aastani. Neile antakse seal täieline algkoolihariduse ja õpetatakse mingisugune elukutse. Lastekodust lahkunud alaealine jääb lastekodu hoolekogu hoole alla kuni täisealiseks saamiseni. Lasteaedadesse paigutavad vanemad oma 3- — 7-aastasi lapsi seks ajaks, kui nad tööl viibivad. — Suvekoloniidesse võetakse suveks kehva tervisega lapsi tervise kosutamiseks vastu. Riik tahab igapidi oma tulevaste kodanikkude kehalise, vaimlise ja kõlbla kasvatuse eest hoolt kanda. Ta läheb koguni niikaugele, et võtab kohtu teel neilt vanemailt lapsed ära, kes kõlvatut elu elavad ja lapse kasvatamisest ei hooli.

Riigi- ja omavalitsuseteenijad ja kaitseväelased saavad kas pensioni või ühekordset toetusraha teenistusest vabastamise puhul. Riigi- ja omavalitsuseteenijad omandavad pensioni saamise õiguse, kui nad on teeninud 25 aastat ja saanud 60 a. vanaks. Kes nooremalt teenistusest lahkunud, hakkavad pensioni saama ajast, mil on saanud 60 a. vanaks. Aastane pension peale 25-aastast teenistust on 55% viimasest aastapalgast, pension peale 30-aastast teenistust aga 70%. Teenistuses surnud isiku perekonna liikmed saavad pensioni: naine kuni uue abieluni ja lapsed 18 aasta vanaduseni, kooliskäimise puhul aga kuni 20 aasta vanaduseni. Veel saavad riigilt pensioni isikud, kes Eesti vabariigi ülesehitamise tööst osa võtnud ja selle juures töövõime kaotanud. Pensioni saavad riigilt veel need vabariigi kodanikud, kellele see määratud Vene valitsuse ajal, kes on töövõimetud ja kellel puudub sissetulek.

21. peatükk.

Riigi eelarve. Riigikontroll.

Iga ettevaatlik peremees seab omale eeltulevaks ajaks kokku majapidamiskava. Tema arvutab välja, missugused on tema oodatavad sissetulekud ehk tulud ja missugused tema väljaminekud ehk kulud. Neid arvesse võttes korraldab ta oma tegevuse. Mida suurem ettevõte, seda paremat ja täielikumat kava ta vajab. Riik kui suurem ettevõtjaist vajab iseäranis hoolsalt välja töötatud kava. Juhuslik, kavata majapidamine paneb riigi raskesse seisukorda ja puudutab valusalt rahvast. Seepärast on ajaloo kestel rahvas nõudnud

õigust kaasa rääkida riigi majapidamiskava määramisel. Haritud riikides on rahvas selle õiguse saavutanud ja teostab seda parlamendi kaudu, kes riigi eelarve igaks järgmiseks aastaks kindlaks määrab.

Riigi eelarve all mõistetakse arvudes väljendatud riigi majapidamiskava. Eelarve kavandi valmistab valitsus ja esitab selle parlamendile arutamiseks. Kus on kahekojaline parlament, seal on käesoleval ajal otsustav sõna alamkojal öelda. Eelarve arutamine algab alamkojast. Inglismaal on viimasel ajal olukord nii kujunenud, et lordide- ehk ülemkoda ei saa enam alamkoja poolt vastu võetud eelarvet tagasi lükata ega selles parandusi teha. Kuu aega pärast eelarve saatmist ülemkotta võib eelarvet esitada kuningale kinnitamiseks, olgugi et lordidekoda tema kohta pole seisukohta võtnud. Nagu öeldud, valmistatakse eelarve aastaks. Mõnel pool langeb see kalendriaastaga kokku, mõnel pool mitte. Eelarve sisaldab kavatsetud riigi kulusid ja tulusid eeltuleval aastal. Ametiasutised on eelarvega seotud, s. t. nad võivad kulusid teha ainult seks otstarbeks ja sellel määral, mis eelarves lubatud. Väljaspool eelarvet ei saa riigil kulusid olla. Peaks erakordne tarvidus nõudma, et kulusid tuleb teha, mida eelarvesse pole üles võetud, siis peab valitsus esinema parlamendi ees sellekohase sooviavaldusega ehk lisa-eelarvega. Eelarve kindlaksmääramise õigus on parlamendil mõjuvam abinõu valitsust sundida parlamendi enamuse tahtmise järele teotsema. Ei pane valitsus parlamendi sooviavaldusi tähele, jätab viimane eelarve kinnitamata, ja valitsuselt on võimalus võetud riiki valitseda, sest tal puuduvad tarvilikud tulud, millega valitsemise jooksvaid kulusid katta. On viisiks saanud, et eelarve arutamisel parlamendis majandusminister oma eelarvekõne peab, milles ta selgitab valitsuse majanduspolitikat. Parlamendi elus on see alati suurpäev. Pärast majandusministri kõnet avatakse läbirääkimised, ja parlamendi liikmeil avaneb võimalus arvustusele võtta valitsuse läinud aasta tegevust ja esitatud eelarvet, milles peegeldub valitsuse tegevuskava eeltuleval aastal. Valitsuse seisukord pole kerge. Riigi hea käekäik nõuab tegevuse laiendamist, uusi ametiasutisi, rahva kultuurilise tasapinna tõstmist ja palju muud. See kõik nõuab uusi kulusid. Kulude tõusmine sunnib suurendama kodanikkude maksukoormat. Viimase tõstmine puudutab aga valusalt kodanikku ja leiab temas vastuseismist. Valitsusel tuleb neid mõlemaid seisukohti arvesse võtta ja katsuda leida keskteed, mis mõlemaid rahuldab: riigi hädalised tarbed olgu täidetud, ja kodaniku maksukoorem ärgu olgu üle jõu. Seda saab ainult siis, kui kõik ametiasutised töö otstarbekohaselt jaotavad ja oma majapidamises on kokkuhoidlikud. Selle saavutamine

nõuab valitsuselt suurt vaeva. Iseäranis raske seisukord on Euroopa riikides pärast suurt maailmasõda. Sõjahaavade parandamine nõuab hiiglasummasid, kodaniku maksukoorem on äärmiselt suur, riigid ei suuda kulusid tuludega kokkukõlla viia. On seepärast arusaadav see huvi, mis avaldatakse majandusministri kõne puhul parlamendis eelarve esitamisel. Näitab ju esitatud eelarve ühelt poolt, kui tugeval alusel seisab riik, ja teiselt poolt, kui asjatundlik ja teguvõimeline on riigi tüüril olev valitsus.

On vahe eraettevõtte ja riigi majapidamise vahel. Eraettevõte töötab eraisiku või -isikute huvides. Temale on kõige pealt tähtis tulu ehk sissetulek, vastavalt sellele seab ta oma väljaminekud. Riigi majapidamine rajaneb just vastupidiseil põhimõtteil. Riik töötab üldsuse huvides. Riigi eelarvet kokku seades jõutakse kõige pealt otsusele, missugused on tarvilikud kulud ja alles selle järel otsitakse tulu- ehk sissetuleku-allikad. Riigile pole tarvis jääki ehk kasu. Ta vajab ainult niipalju sissetulekuid, kui palju on tarvis väljaminekute katteks.

Meie eelarveaasta algab 1. aprillil ja lõpeb järgmise kalendriaasta 31. märtsil. Juba varakult pöördub iga ministeerium omale alluvate ametiasutiste poole ja nõuab teateid, kui palju neile oleks tarvis oma kulude katteks eeltuleval aastal ja palju on neil loota oma ametkonnast tulu. Saades vastused arvab iga ministeerium oma tulud ja kulud kokku ja saadab selle majandusministeeriumile hiljemalt 1. oktoobriks enne vastava eelarveaasta algust. Seal moodustatakse ministeeriumide ja riigikontrolli esindajaist komisjon, kes kõik materjali läbi vaatab ja riigi kulude ja tulude eelarve kava valmistab. See kava saadetakse vabariigi valitsusele, kes oma poolt seal parandusi ja muudatusi ette võtab. Valitsuselt läheb eelarve riigikogusse. Valitsus on kohustatud esitama riigikogule eelarve hiljemalt 20. jaanuariks. Riigikogu valib kava läbivaatamiseks eelarvekomisjoni, kes oma hulgast moodustab alamkomisjonid. Alamkomisjonid moodustatakse kas ühe või mitme ministeeriumi eelarve läbivaatamiseks. Alamkomisjon vaatab ettepandud eelarve kava peenusteni läbi, küsib valitsuselt täiendavaid andmeid ja võtab oma seisukoha. Läbivaadatud ministeeriumi-eelarve läheb alamkomisjonist eelarve üldkomisjoni. Viimane esitab eelarve riigikogu üldkoosolekule. Riigikogu üldkoosolekul arutatakse eelarvet kolmel lugemisel. Eelarve kindlaksmääramisel on riigikogu oma tegevuses vaba. Ta võib eelarvet muuta, teda suurendades ja vähendades. Eelarve peab valmis olema esimeseks aprilliks. Kui riigikogu seks ajaks valmis ei jõua, siis on tal õigus jaoliselt pikendada vana eelarve kestust.

Nagu iga teine eelarve, nii koostub ka meie eelarve kahest osast: kulude ja tulude eelarvest. Kulude eelarve omakord jaguneb kahte gruppi: korralised ja erakorralised kulud. Korraliste kulude all mõistame kulusid, mis aasta-aastalt korduvad, näit. ametnikkude palgad asutise koosseisu järele, kantseleitarvete kulud, ruumide üürid jne. Erakorralised kulud on niisugused, mis tuleb teha ainult eeltuleval aastal üks kord, erakordselt, näiteks mõne raudtee ehitamine, mõne hoone ostmine või ehitamine, abi suurema õnnetuse puhul. Korraliste ja erakorraliste kulude eelarve on kokku seatud ministeeriumide järele. Peale ministeeriumide esinevad eelarves iseseisvalt: 1) riigikogu, 2) riigivanem ja riigikantselei ja 3) riigikontroll. Ministeeriumi kulud on jagatud peatükkidesse, need omakord paragrahvidesse. Nii sisaldab riigikogu kulude eelarve I peatükk neli paragrahvi, nimelt: 1) palgad, 2) ametisõidud, 3) esindus ja 4) rahvusvahelised maksud. Ametiasutised on seotud eelarve paragrahvidega. Nad võivad teha väljaminekuid ainult paragrahvis ette nähtud otstarbeks ja suuruses. Ühe paragrahvi ülejääki ei saa teise paragrahvi puudujäägi katteks tarvitada. Tarvitamata summad ehk ülejäägid jäävad riigikassasse, ja uuel aastal pole ametiasutistel enam õigust vanal aastal tarvitamata jäänud summasid tarvitada. Ka tulude eelarve jaguneb kahte gruppi: korralised ja erakorralised tulud. Korraliste tulude all mõistame tulusid, mis aasta-aastalt korduvad, mis on alatised. Erakorraliste tulude all mõistame vastuoksa säherdusi tulusid, mis on ainult ühel aastal, mis on erakordsed, näit. tulu mõnest riigi varanduse müügist, laenudest jne.

Vaadeldes meie vabariigi käesoleva, 1929./1930. a. eelarvet[1] näeme, et kogu riigi kulud on 93.824.926 krooni, sellest on korralisi kulusid — 80.692.753 krooni ja erakorralisi — 13.131.273 krooni. Tulusid sellevastu on: korralisi — 84.801.036 krooni, erakorralisi — 9.022.990 krooni. Kulude eelarve järele langeb iga vabariigi kodaniku peale, lapsed kaasa arvatud, ümmarguselt 85 krooni kulusid. Kõige rohkem kulub kaitseministeeriumi peale, õigemini — kaitseväe peale. See tarvitab $^1/_5$ kogu riigi kuludest. On selge, et neid kulusid on kodanikkudel raske kanda. Kuid praeguses olukorras ei saa teisiti. Riigi rahvusvaheline seisukord nõuab, et Eesti oleks ette valmistatud teiste riikide ootamatuile pealetungimistele. Need pealetungimised on võimalikud. Hilja on siis kulusid teha, kui pealetungimine alanud. Peab olema varakult valmis. Kaitseministeeriumile järgnevad ala-

[1] Vt. lisa nr. 6.

nevas järjekorras haridus- ja sotsiaalministeeriumi ja teiste ministeeriumide kulud.

Riigi tuludest räägime järgmises peatükis. Valitsuse ja riigikogu hoolsa töö tagajärjel on võimalik olnud meie eelarvet viia tasakaalu, mida nõuab ka Eelarveseadus. Meie riigil on viimaste aastate kestel ikka korda läinud eelarvet tasakaalus hoida ja koguni eelarveaastat jäägiga lõpetada.

Parlamendi poolt kindlaks määratud eelarve vajab järelevalvet ehk kontrolli, et eelarve summad tõesti määratud otstarbeks läheksid ja riigiasutised tõesti otstarbekohaselt oma summasid tarvitaksid. Selle järelevalvajaks on haritud riikides riigikontroll. Ka meil on ta olemas. Meie seadus ütleb, et riigikontrolli ülesandeks on kõigi asutiste, ametikohtade, ettevõtete ja majapidamiste järelevalve nende käes olevate riigi varadega ümberkäimise, nende eelarvete täitmise ja nende majapidamise seadusepärasuse ja otstarbekohasuse suhtes. Riigikontrolli alla ei kuulu mitte üksnes kõik puht-riigiasutised, vaid ka omavalitsuse-asutised ja -ettevõtted, kui see seaduses ette nähtud, või kui nad riigikassast abi saavad. Järelevalvet teostab riigikontroll kolmesuguse kontrolli — eelkontrolli, asjaliku kontrolli, järelkontrolli — näol. Nii vaatab riigikontrolli esindaja läbi mitmesugused kavatsetavad ametiasutiste lepingud. Ta kaalub järele, kas on see leping tarvilik ja riigile vastuvõetav. See kuulub eelkontrolli piirkonda. — Riigikontroll valvab eespool loendatud ameti- ja era-asutiste tegevuse järele ja hindab neid riigi tarvilikkuse seisukohast. Ta võtab ette nende asutiste ootamatuid revideerimisi. See on asjalik kontroll. — Riigikontroll vaatab läbi kontrollile alluvate asutiste aruanded, kaalub järele, kas nad on seadusepäraselt tehtud ja kas väljaminekud on tõestatud. See kuulub järelkontrolli piirkonda.

Riigikontrolli ülesanded riigis on väga tähtsad. Ta aitab üles leida lohakused riiklikus majapidamises, kõrvaldada mittekohased ametnikud ja sellega riigi majapidamist rajada seaduslikule ja otstarbekohasele alusele.

Riigikontrolli tegevust juhivad riigikontrolör ja kontrollnõukogu. Viimane koostub viiest liikmest. Riigikontrolör ja kontrollnõukogu liikmed valitakse riigikogu poolt. Riigikontrolöril on ministri õigused, kuid ta pole valitsuse ehk kabineti liige. Tal on õigus sõnaõigusega osa võtta kõigist valitsuse istungeist, kuid aru oma tegevusest annab ta ainult riigikogule. Iga aasta esitab ta viimasele aruande läinud aasta riigi eelarve täitmise kohta. Valitsuse lahkumisega riigikontrolör ei lahku. Riigikontrolöri ümbervalimine toimub harilikult iga uue riigikogu tegevuse alul.

22. peatükk.

Riigi tulud.

Riik saab tulud peaasjalikult kolmest allikast: oma ettevõtteist, maksudest ja monopolidest. Maksud moodustavad igal pool suurema osa tuludest.

Riigi ettevõtted. Meie aja riikidel on terve rida omi ettevõtteid. Nende arv kasvas iseäranis suure sõja ajal. Peale sõda, kus tulunduslikud rahutused sõjast osa võtnud ja ka erapooletuis riikides maad võtsid, nõuavad pahempoolsed erakonnad mõnede eraettevõtete riigistamist ja riigi omade ettevõtete avamist. Eraettevõtjad seisavad selle vastu ja näitavad, et tulunduslikkude ettevõtete avamine riigile pole kasulik. Ei saa salata, et riigi ettevõtteil on raskustega võidelda. Tööliste poolt on võimalik rohkem lohakust ja kuritarvitusi. Puudub isiklikult huvitatud peremehe järelevalve, kes parajal ajal oskab korratust kõrvaldada. Riiklik ettevõte on vähe paindlik. Me teame, et turul on võistlemas mitmed ettevõtjad, ja võitjaks tuleb see, kes oskab aja nõudeid kõige kiiremini kasutada. Riiklik ettevõte on oma tegevuses seotud valitsuseasutiste määruste ja näpunäidetega. Seni kui ta ülemuselt juhtnöörid saab ja seisukoha võtab, on eraettevõte ammu juba kasulikku seisukorda tarvitanud ja riiklik ettevõte on hiljaks jäänud. Riigiettevõtte aparaat on liiga raske võistluses eraettevõtetega. Lohakuste, kuritarvituste, vähese paindlikkuse ja ametnikkude rohkuse tõttu tõusevad valmistamiskulud riiklikus ettevõttes kõrgemale kui eraettevõttes ja see toob sagedasti kahju. Raske on neid pahesid kõrvaldada. Kasuga suudavad teotseda riiklikud ettevõtted ainult seal, kus kõrge rahvaharidus, kus töötamas hästi vilunud, ausad ja kohusetruud töölised ja nende juhatajad, kus ettevõtte korraldus vähem keeruline või kus riiklikul ettevõttel puuduvad võistlejad.

See mis ülalpool öeldud, ei tähenda aga veel, et riik peaks kõik oma tulunduslikud ettevõtted sulgema. On säherdusi tegevusalasid, mida riik kodanikkude huvides enese käes peab pidama. Säherdused on näiteks: raudteed, post, telegraaf, telefon, sadamad ja muud. Eraettevõtja ehitab raudtee sinna, kus see kõige rohkem tulu toob. Riigil on aga veel muud huvid. Temal on tähtis, et raudtee oleks strateegiliselt õigel kohal, et ta riigikaitset hõlbustaks. Riigile on sagedasti tähtis raudteed ehitada läbi inimvaeste kohtade, et neid elustada ja koloniseerida. Eraettevõtja vaataks eeskätt posti-, telegraafi- ja telefonitaksi kõrguse peale. Riik ei ole huvitatud aga taksi kõrgusest, vaid kodanikkude kultuuriliste tarvete rahuldamisest. Samuti on lugu mitmel muul

alal, kus eraettevõtja ja riigi huvid kokkukõlas ei ole. Küsimuse otsustajaks, kas ettevõte olgu riigi või, vastuoksa, eraettevõtja käes, olgu riigi üldkasu. Selle põhimõtte kohaselt peab riik ise valitsema ka maapõue varasid ja jõuallikaid.

Eesti vabariigi 1929./1930. aasta eelarve järele loodetakse tulusid riigi ettevõtteist ja varandustest 32.311.095 krooni, see moodustab umbes $^1/_3$ kogu tuludest. Eesti vabariigil on järgmised omad ettevõtted:

Maaseadusega võõrandati riigile rüütli- ja Vene riigi mõisad ühes hoonetega. Sellega langes riigi omanduseks pool Eesti vabariigi pinnast. Võõrandatud maad planeeritakse väikekohtadeks, müüakse ja renditakse põlluharijaile välja. Samuti rendib riik välja järved ja hooned. Metsad jätab riik oma kasutada, raiub iga aasta teatava arvu puid, mis ära müüb kohal tarvitamiseks ja väljaveoks. Jahipidamine ja loomade karjatamine on lubatud riigimail ainult tasu eest, mis riigi laekasse läheb. Kõik Eesti raudteed — laia- ja kitsarööpalised — on Eesti vabariigi päralt. Riik saab tulu sõidupiletite müügist, pagasi, kauba ja transiidi veost. Sadamais on riigil oma laduhooned, mille tarvitamise eest tasu saab. Post, telegraaf ja telefon on Eestis riigi ettevõtted. Samuti on riigi ettevõte Eesti Pank. Riigil on järgmised tööndusettevõtted: põlevkivikaevandused, turbatööstus, sadamatehased ja trükikoda.

Riigi ettevõtteid juhitakse seaduses ette nähtud korras. Erilise korra järele teotsevad põlevkivikaevandused, turbatööstus, sadamatehased, trükikoda ja metsatööstus. Neid juhitakse oma põhimääruste järele. Viimased tuletavad meelde eraettevõtjate osaühinguid. On katsutud ettevõtet teha võimalikult paindlikuks ja võistlusvõimeliseks puht-eraettevõtetega. Riigi poolt on määratud teatav summa tööndusettevõtte (näit. „Riigi turbatööstusele“ — 2 000 000 krooni) põhikapitaliks. Ettevõtet juhivad vabariigi valitsuse poolt nimetatud nõukogu ja juhatus. Nõukogu ja juhatuse liikmed on palgalised. Nad on oma tegevuses iseseisvad. Nende tegevus käib ainult osaliselt riigikontrolli valve alla. Suuremal määral on järelevalve õigus majandusministril ja vabariigi valitsusel. Saadud puhaskasust saavad nad teatud % omale. Sellega tahetakse neid huvitada ettevõtte laiendamisest, et siis ka oma tulu suurendada.

Maksud. Riigimaksude all mõistame neid summasid, mida kodanikud on kohustatud riigi üldkulude katteks maksma. Maksude juures tuleb silmas pidada maksuallikat, maksueset (-objekti), maksu-mõõdupuud ja maksumaksjat. Maksuallikaks nimetame seda fondi, millest maks tasutakse. See võib olla kodaniku tulu või ta varandus; viimane siis, kui

maksuks tuleb kulutada osa varandust, mitte aga tulu selle varanduse pealt. Maksuesemeks nimetatakse neid fakte või asju, mille pealt või mille olemasolul maksu võetakse, näiteks, maad, hooned. Maksu-mõõdupuu all mõistetakse ühikut, mis maksu suuruse väljaarvutamisel või mõõtmisel aluseks võetakse. Näiteks võib hoonete maksustamise mõõdupuuks olla hoone üür, akende arv jne. Maksumaksjaks nimetame isikut, kes seaduse järele on kohustatud maksu maksma.

Nende üldmõistete juurest läheme maksude jaotuse juurde. Makse jaotatakse väga mitmel viisil ja mitmesuguste tunnuste järele. Üks sagedamini esinev maksude jaotus on: otsesed maksud, kaudsed maksud ja lõivud.

Otsene maks on avalik maks; teda võetakse maksjalt ühe või teise tuluallika või varanduse pealt. Näiteks üldise tulu pealt, tulu pealt, mis saadud hooneist, maadest jne. Maksjal on maksu suurus teada. — Kaudne maks seevastu on varjatud maks; teda võetakse mitmesuguste ainete pealt. Maksu ei võeta mitte otse tarvitajalt, vaid tööstu rilt või kaupmehelt. Viimased maksavad selle maksu küll riigile ära, kuid tõstavad sedavõrt müüdava kauba hinda ja veeretavad seega maksu lõplikult tarvitaja peale. Viimane ei märkagi, kui palju ta kaudse maksu tõttu kaubast rohkem maksab. Tähtsamad kaudsed maksud on toll ja aktsiis. — Lõiv on maks, mida maksab kodanik riigile sel puhul, kui ta milleski erilist riigi abi tarvitab. Vajab kodanik kohtu abi, siis tuleb tal kohtulõivu maksta jne.

Üldiselt peetakse otseseid makse kaudseist paremaks. Tõendatakse, et otseste maksudega saab õiglasemalt ja jõukohasemalt kodanikke maksustada. Kaudsed maksud, mis mitmesuguseil tarbeaineil lasuvad, tabavad valusalt kehvemat rahvakihti. Teisest küljest pole ükski riik seni suutnud kaudseid makse täitsa kaotada. On raske kodanikult kõiki makse otseste maksude näol kätte saada.

Maksude jaotust ülaltoodud põhimõtte järele peetakse mitmel pool ebatäpsaks. Seepärast esitame veel teise maksude jaotuse, nimelt maksueseme järele.

Maksustamise esemeks võib olla: 1) isik (sellest isikumaks), 2) tarbeained: suhkur, tee, tubakas, piiritus (sellest suhkrumaks, teemaks, tubakamaks jne.), 3) üksikud tuluallikad: maa, hooned, tööstus (maamaks, hoonetemaks, tööstusmaks), 4) maksja üldine tulu (tulumaks), 5) varandus (üldine varandusmaks), 6) varanduse edasiandmise silmapilgud: pärimine, müümine (pärandusmaks) jne.

Eesti riigi tulude eelarves on maksud jagatud kolme liiki: otsesed maksud, kaudsed maksud, lõivud ja tasumaksud.

Neist annavad kaudsed maksud riigile kõige suurema summa. Viimaste peale langeb üle $^2/_3$ kõigist maksutuludest.

Kaudsed maksud on: toll ja aktsiis. Toll on maks, mida võetakse riigi piiril sisseveetavate ja väljaveetavate kaupade pealt. Tolli maksab sisse- või väljavedaja. Tollil on kahesugune ülesanne: 1) olla tuluallikaks riigile ja 2) kaasa aidata kodumaa tööndust ja põllumajanduse arendamisele. Tolli võetakse iga aine pealt iseviisi. — Aktsiisi võetakse piirituse, õlle, veinide, napside, likööride, pärmi, tubaka, paberossikestade ja tuletikkude pealt. Piirituse- ja õlleaktsiisi maksavad tehaste omanikud vastavalt valmistatud piirituse ja õlle hulgale. Teiste loendatud ainete pealt makstakse aktsiis panderollide ostmise ja vastavale kaubale pealekleepimise teel. Ilma panderollita ei tohi neid aineid müüa. Kes selle vastu eksib, langeb karistuse alla.

Otsesed maksud on: tulumaks, äri- ja tööstusmaks, maa- ja hoonetemaks, maks kapitali protsentide pealt, kinnistusmaks ja pärandusmaks. Tulumaks on maks, mida maksab iga iseseisva tuluga kodanik või juriidiline isik kogu oma aastase tulu pealt. Lähemat sellest allpool. — Äri- ja tööstusmaksu maksavad ärimehed ja tööstur id. See maks koostub kahest osast: põhi-ärimaksust ja lisa-ärimaksust. Põhi-ärimaksu all mõistetakse maksu äritunnistuste eest, mida lunastavad ärimehed ja tööstur id aasta alul. Lisa-ärimaks on maks, mida võetakse eelmisel aastal äris või tööstuses saadud kasu pealt. — Maa- ja hoonetemaks võetakse linnas ja maal asuvate kinnisvarade pealt. — Maks kapitali %% pealt on maks, mida võetakse mitmesuguste panga hoiusummade pealt. — Kinnistusmaks on maks, mida võetakse kinnisvara ülemineku korral (ost-müük, kingitus). Kinnistusmaksu suurus on 6% kinnisvara väärtusest. Ilma selle maksu tasumata ei kanta uut omanikku kinnisvara raamatusse. — Pärandusmaks võetakse päranduse ülemineku korral pärijaile. Mida kaugemalt pärijad on päranduse jätjale sugulased, seda suurem protsent läheb maksuks. Samuti tõuseb maksu protsent päranduse suurusega.

Lõivude ja tasumaksude all tuleb mõista järgmisi makse: lõivud ja patendid, kaalu ja proovi tasumaksud. Lõivu või tempelmaksu tasutakse mitmesuguste lepingute ja paberite peale kleebitavate tempelmarkide näol. Lõivude alla kuuluvad veel kohtulõivud ja vekslipaberid. Kohtulõivu maksavad tsiviilasjus nõudjad kohtule nõudepalve esitamisel. Vekslikohustist võib kirjutada ainult seks otstarbeks trükitud vekslipaberile, mida riigiasutised müüvad. — Majandusministeeriumi juures on proovikoda ja patendiamet. Proovikoja ülesanne on kindlaks teha kallihinnaliste metallasjade

väärismetalli sisaldust. Patendiamet registreerib uusi leiutisi ja annab nende peale kaitsetunnistuse või patendi. Patendi omanikul on õigus oma leiutist ainuüksi kasutada, teistele on see keelatud. — Majandusministeeriumi ametnikud valvavad selle järele, kas tarvitusel olevad kaalud õieti töötavad. Kõige loendatud tegevuse eest võtab riik tasumaksu.

Et tulumaks on uuemaid ja õiglasemaid maksusid, siis peatume selle juures pikemalt. Tulumaksule alluvad kõik füüsilised ja juriidilised isikud, kellel on Eesti vabariigi piirides mingisugused tuluallikad. Ei tehta vahet oma ja võõra riigi kodanikkude vahel. Maksu võetakse maksja kogu eelmise aasta tulu pealt, ükskõik, mitmest allikast see tulu saadud. Maks on progressiivne, s. t., mida suurem tulu, seda suurem protsent võetakse maksuks. Nii võetakse esimese 1000 krooni pealt 5%, järgmise 1000 krooni pealt 6% jne. kuni 36%. Viimane protsent võetakse tuludelt üle 30 000 krooni. Maksustamisest jäetakse vabaks kõigis linnades abieluliste tulud kuni 900 kroonini aastas ja abielutuil (vallalised, lesed) kuni 600 kroonini. Kõigis muis kohtades: esimestel kuni 600 kroonini, teistel kuni 400 kroonini. Need summad loetakse elatismiinimumiks. Peale selle arvatakse palgalistel veel maha 20%, kogusummas aga mitte üle 600 krooni. Veel arvatakse tulusummast maha maksukohuslaste ülespidamisel oleva iga perekonnaliikme kohta, kes alla 17 või üle 60 a. vana või arsti poolt tunnistatud töövõimetuks, linnades 300 kr. ja mujal 200 kr. Käivad aga lapsed koolis või õpivad ametit, siis tehakse nende pealt mahaarvamine kuni 20 a. ealiseks saamiseni. Tulu, mis peale nende mahaarvamiste üle jääb, langeb maksustamise alla ja maksustatakse eespool-toodud korra järele. Maksumaksja tulu kindlaksmääramine sünnib järgmises korras: 1. veebruariks on kõik iseseisva tuluga isikud kohustatud teatama oma läinud aasta tulu suurusest vallas ja alevites — oma tuluhindamiskomisjonile, linnas — maksuinspektorile. Valla ja alevi tuluhindamiskomisjonid vaatavad teadaanded läbi ja määravad siis nende ja omal olevate andmete põhjal maksja tulu kindlaks. Selle määra vastu võib vaielda. Tulumaksukomisjon saadab kõik materjalid tulumaksukomiteele. Viimane vaatab läbi saadud materjali, samuti vaatab ta läbi ka linnades otse temale (maksuinspektori nimele) saadetud maksjate teadaanded ja määrab omakord kindlaks kõikide jaoskonda kuuluvate maksjate tulud. 1. juuliks teatab komitee maksjale, kui suureks on hinnatud viimase tulu ja palju tal tuleb maksta. Tulu hindamise ja maksumäära vastu võivad maksjad esineda vastulausetega 1. augustini. Samal ajal, kui maksuteade saadetakse maksjale, pannakse avalikult välja ka kõigi maksualuste nimekiri ühes komitee poolt määratud

tulumaksuga. Igal kodanikul on õigus nimekirjas olevate maksumäärade kohta kaevata. Komitee vaatab asja teist korda läbi ja tarvilikul korral muudab endise otsuse. Tehtud otsus antakse maksjale teada. Ei ole maksja sellega rahul, siis on tal õigus kahe nädala jooksul edasi kaevata tulumaksupeakomiteele. Viimane vaatab kaebuse läbi ja teeb oma otsuse. Tulumaksupeakomitee otsuse peale võib kaevata riigikohtu administratiivosakonnale, kelle otsus on lõplik. — Et tulumaks oleks õiglane, on iga maksja kohus täpsalt oma tulud üles anda ja neid mitte varjata. Valeteadete andmine tekitab maksumäärajaile asutistele palju raskusi, ühtlasi on ta karistatav.

Maksud ja maksustamiskord lähevad riikides teineteisest lahku. Ka riigis eneses on lahkuminekud maksude vahel, mida määranud üks parlament ja mida teine. On üldine nõue, et maksud olgu määratud seaduseandlikul teel. Parlamendi koosseis muutub uute valimistega. Valitud rühmad on lahkuminevate huvidega. Põllumeeste esindajad soovivad kõrgeid põllusaaduste hindu. Seepärast on tarvis kodumaa turgudelt võõramaa põllusaaduste võistlust kõrvaldada, oma saaduste väljavedu aga vabaks jätta. Seda saab kõrge tolliga sisseveetavate põllusaaduste pealt ja tolli puudumisega väljaveetavate oma maa saaduste pealt. Põllunduses tarvitatavaid masinaid ja kunst-põllurammu tahab põllumees odava hinnaga ja seepärast nõuab ta sisseveotolli kaotamist nende pealt. — Töösturite huvid on teissugused. Nendele ei ole soovitav sisseveotolli puudumine toodete pealt, mida nad oma tehastes valmistavad, sest võõrsilt toodud kaup meelitab ostjad ära. Samuti ei ole töösturite meele järele kõrged toiduainete hinnad. Viimased sunnivad tööliste palku tõstma; seega suurenevad aga valmistamiskulud. Nende soov on: sisseveotoll artiklite pealt, mida kodumaa tehased valmistavad, põllusaaduste pealt aga kas sisseveotolli puudumine või madal toll. — Palgaliste huvid erinevad omakord põllumeeste ja töösturite omadest. Palgaline tahab odavat toitu ja odavaid vabrikusaadusi — tarbeaineid. Seepärast nõuab tema mõlemate pealt madalat sisseveotolli ja esimese järgu tarbeainete maksustamata jätmist igasuguste maksude näol. — Jõukad ei taha progressiivset tulumaksu, vaid nõuavad proportsionaalset, vaesemad aga ümberpöördult jne. Kõik need soovid tuuakse parlamenti kaasa, kus algab võitlus rühmitiste vahel. Võidu määrab jõudude vahekord.

Vaadeldes maksude arenemist näeme, et otsesed maksud, kaudsed maksud ja lõivud üldiselt püsivad, kuid igaühes neist on märgata muutusi. Demokraatlik riik kaotab isikumaksu ja teised maksud, mis vahet ei tee kodaniku jõukuse ja maksuvõime vahel. Selle asemele seab ta progressiivse

maksustamisviisi. Vähendatakse maksu liike ja püütakse kodanikult mõne üksiku maksu abil riigile tarvilikku maksusummat saada. Neist maksudest leiab praegu kõige rohkem poolehoidu progressiivne tulumaks. — Kaudsete maksude alal vabastatakse maksustamisest esimese tähtsusega tarbeained (sool, suhkur). Selle asemel maksustatakse vähema tähtsusega tarbeained ja iseäranis uhkusasjad (kalliskivid, siid, pitsid).

Monopolid. Oma ettevõtete ja maksude vahel seisab kolmas riigi tuluallikas — monopolid. Monopoli all mõistetakse ainuõigust midagi müüa või valmistada. Eesti riik tunneb ainuüksi piiritusemonopoli. Piiritust võib riigi piirides valmistada ainult valitsuse loal, kes ühtlasi valmistatava aine hulga aastaks ette kindlaks määrab. Kõik valmistatud piiritus läheb kindla hinna eest vabrikuilt valitsusele. Viimane müüb teda omakord majandusministeeriumi kaudu tervishoidlikuks ja tehniliseks otstarbeks, isiklikuks tarvitamiseks ja väljaveoks. Igal liigil on ise hind. Tulu piiritusemüügist on eelarves märgitud 15.698.000 krooni, see on $^1/_6$ kogu riigi tuludest. See tulu saadakse peamiselt isiklikuks tarvitamiseks müüdud piiritusest. Tulu teisteks otstarveteks müüdud piirituselt ei ole nimetamisväärne, sest väljavedu ei ole kalli hinna tõttu olemas ja tervishoidlikuks ja tehniliseks otstarbeks tarvitatakse teda vähe. Et piiritusemonopoli tulu saadakse joodud piirituselt, siis heidetakse riigile ette, et miks ta edendab alkoholi tarvitamist, mis teisipidi end riigile valusalt kätte tasub, hävitades kodanikkude tervist ja varandust. Et aga tänini pole leitud allikat, millega asendada $^1/_6$ riigi tuludest, on kõik valitsused ja riigikogud pidanud sallima piiritusemonopoli.

23. peatükk.

Kohus.

Kõik kodanikud ja ametiasutised peavad seadusi ja seaduslikke määrusi austama ja täpsalt täitma. Kodanikkude ja ametiasutiste enamus teeb seda, osa aga mitte. Seadus käsib võlgnikul määratud tähtajaks oma võlga tasuda. Võlgnik ei tee seda. Seadus käsib igaühel oma ligimese elu ja varandust austada. Mõned kaaskodanikud ei kuula seda, vaid tapavad ja varastavad. Seadus kirjutab ametiasutistele ette üht või teist teha. Ametiasutis ei täida seda, saades seaduse mõttest teisiti aru. Kõigil neil juhtudel kannatavad kas üksiku või paljude kodanikkude huvid. Seadusevastane kord

ei või aga maksma jääda. Õiguslik kord peab jalule seatama. Kes peab seda tegema? Ei või lubada, et võlausaldaja läheks võlgniku juurde ja jõuga oma võla tagasi nõuaks. Samuti ei või lubada, et tapetu omaksed või vargusest kahjusaaja ise hakkaksid kurjategijat karistama. Ei või ka lubada, et kodanik vägivaldselt sunniks ametiasutist üht või teist tegema. Asjast huvitatud inimesed ei saa olla erapooletud. Oma ägeduses lähevad nad üle piiri. Tekib vastastikune riid. Seepärast keelab riik kõik kodanikkude omavolilised toimingud ja asutab tüliküsimuste ja lahkarvamuste harutamiseks erapooletud kohtud.

Kohtu ülesanne on mõista õigust. Kui õigusemõistmine puudutab isikute eravahekordi, näiteks võlanõudmist võlgnikult, siis on tegemist tsiviilasjaga. Puudutab õigusemõistmine kuriteo harutamist, näiteks tapmist, vargust, siis on tegemist kriminaalasjaga. Puudutab lõpuks õigusemõistmine küsimuse lahendamist, kas ametiasutise tegevus on seadusepärane või mitte, siis on tegemist administratiivasjaga. Kohtul on sellega lahendada tsiviil-, kriminaal- ja administratiivasjad. Kohtuid, kes neid asju lahendavad, nimetatakse tsiviil-, kriminaal- ja administratiivkohtuiks.

Oma sisu järele jagunevad kõik kohtuasjad suurema ja vähema tähtsusega asjadeks. Vähema tähtsusega asja arutamisel tarvitatakse lihtsamat korda, suurema tähtsusega asja arutamisel keerulisemat. Esimesi arutab meil kohalik kohus — rahukohus, teisi — üldkohus. Kohaliku kohtuna toimivad rahukohtunikud ja rahukogud kui teise astme kohtud; üldkohtuna — rahukogud kui esimese astme kohtud, kohtupalat ja riigikohus. Rahukohtunikud on riikimööda laiali. Nad mõistavad kohut üksinda. Rahukogude, kohtupalati ja riigikohtu istungist peab vähemalt kolm kohtunikku osa võtma. Rahukogusid on neli: Tallinnas, Tartus, Rakveres ja Viljandis; kohtupalat — Tallinnas; riigikohus — Tartus.

Et saada õiglast ja kõigekülgselt läbi kaalutud kohtuotsust, on asjaosalistele õigus jäetud edasi kaevata alama kohtu otsuse peale ülemale kohtule, kes asja uuesti arutab. Kriminaal- ja tsiivil-asju arutatakse peale mõnede erandite kolmes astmes. Esimene ja teine aste arutavad asja sisuliselt, s. t. kutsuvad tunnistajad ette, võtavad vastu tõendusi jne. Kolmas aste arutab asja ainult vormiliselt, s. t. ta katsub järele, kas alamad kohtud on seadust õieti seletanud ja kas kohtupidamisviisidest on kinni peetud. Teist astet nimetatakse apellatsioonkohtuks, kolmandat astet kassatsioonkohtuks. Edasikaebust teise astme kohtusse nimetatakse apellatsioon- ehk teistmiskaebuseks, edasikaebust kolmanda astme kohtusse — kassatsioon- ehk tühjamiskae-

buseks. Rahukohtus on esimeseks astmeks rahukohtunik, teiseks — rahukogu, kolmandaks — riigikohus; üldkohtus on esimeseks astmeks rahukogu, teiseks — kohtupalat, kolmandaks — riigikohus. Teine aste ehk apellatsioonkohus kinnitab kas esimese astme otsuse või teeb selle asemele uue otsuse. Kolmas ehk kassatsioonkohus jätab kas asjaosalise kaebuse tagajärjeta või tühistab teise astme kohtu otsuse ja saadab talle asja tagasi uue otsuse tegemiseks. Nagu eespool nägime, on meie rahukogul kahesugused ülesanded: vähema tähtsusega asjus on ta teise astme kohtuks, suurema tähtsusega asjus esimeseks astmeks. Osa administratiivasju arutatakse kahes, osa ühes astmes. Esimeseks astmeks on kas rahukohtunik või rahukogu, teiseks — riigikohus. Edasikaebus kannab revisjonkaebuse nime. Teise astme kohus arutab asja revisjoni korras, s. t. tal on õigus arutada asja sisuliselt ja tarvilisel korral teha uus otsus esimese astme otsuse asemele või jällegi asi tagasi saata esimese astme kohtule uueks otsustamiseks.

Riigikohtu kriminaal- ja administratiivosakonna, kohtupalati ja rahukogu (esimene aste) kriminaalosakonna istungeist võtab peale kohtunikkude veel prokurör osa. Prokurörid esinevad kui süüdistajad ja seaduse kaitsjad. Lähemalt nende tegevusest edaspidi.

Kohtunikud nimetab ametisse riigikohus. Riigikohtunikud valib riigikogu. Kõik kohtunikud peavad olema oma tegevuses erapooletud ja iseseisvad, nad peavad laskma juhtida ennast ainult seadusest ja südametunnistusest. Et seda kätte saada, peab neil olema vastav ettevalmistus ja sellekohased töötamistingimused. Kohtunikult nõutakse kõrgemat õigusteadlikku haridust (ajutiselt on Eestis lubatud ka vilunud mitte kõrgema haridusega isikuid kohtunikkudeks nimetada) ja vähemalt kolmeaastast ettevalmistustööd kohtukandidaadina. Kohtunikud nimetatakse ja valitakse eluajaks. Ilma kohtuniku enese nõusolekuta ei saa teda ühest kohast teise ümber paigutada.

Kõrgemat kohtuvõimu teostab Eestis riigikohus. Tema otsused on lõplikud. Tema seletab seaduse õiget mõtet. Riigikohus valvab ka kõigi vabariigi kohtute ja kohtuametnikkude tegevuse järele.

Kohtus võib asju ajada ise või voliniku kaudu. Kriminaalasjus võib volinikuks olla igaüks, kes pole oma õigusi kaotanud; tsiviil- ja administratiivasjus võivad volinikkudeks olla ainult advokaadid. Advokaadid jagunevad vannutatud ja era-advokaatideks. Vannutatud advokaadid on kõrgema õigusteadusliku haridusega ja on vähemalt viis aastat enne seda töötanud vannutatud advokaadi abina. Era-advokaa-

tidelt ei nõuta kõrgemat haridust, nõutakse aga sellekohast eksamit, mis peab näitama, et nad kohtu asjaajamist tunnevad. Uusi era-advokaate enam vastu ei võeta.

Kohtu võimkonda kuuluvad veel notarid. Nad nimetatakse kohtu- ja siseministri poolt ja teotsevad rahukogude järelevalve all. Nende ülesanne on mitmesuguste juriidiliste toimingute tegemine ja tõestamine. Näiteks tehakse notarite juures mitmesugused ostu-müügilepingud, testamendid, antakse volikirjad, lastakse tõestada ärakirjad jne. Seadus kirjutab ette, et mõningaid toiminguid peab ainult notari juures tegema, enamuse kohta seda ettekirjutust küll ei ole, aga kodanikud pöörduvad ise notari abi poole. Notari juures tehtud aktidel on tugevam jõud. Valmistades akti teeb notar enne kindlaks, kas asjaosalised on võimsad vastavat toimingut ette võtma. Kui asjaosalistel seda õigust ei ole, siis jätab notar akti tegemata. Sellega omab notar-akt iseäralist jõudu ja teda võetakse igal pool kui kindlat tõendust vastu.

Meie Põhiseadus näeb ette võimaluse kriminaalasjus asutada vandekohut. Praegu seda veel teostatud ei ole. Vandekohus on säärane kohus, kus kohtumõistmisest võtavad osa ametikohtunikkude kõrval vandekohtunikud. Viimased on ilma erihariduseta, kutsutakse täiskasvanud kodanikkude hulgast iseäralistest nimekirjadest loosi läbi. Nende arv on harilikult 10—12. Nemad kuulavad kohtuistungit pealt, võivad asjaosalistele küsimusi ette panna, ja peale seda otsustavad, kas kaebealune on süüdi või mitte. Tunnistavad vandekohtunikud kohtualuse süüdi, siis määravad ametikohtunikud karistuse; tunnistavad vandekohtunikud aga kohtualuse süütuks, siis vabastavad ametikohtunikud kaebealuse.

24. peatükk.

Tsiviilkohus.

Tsiviilkohtule alluvad nõudeasjad, hoiukorra-asjad ja hoolekandeasjad. Igaühel on oma asjaajamiskord. Tsiviilseadused, nagu eespool tähendatud, korraldavad isikute eravahekordi.

Seadus tunneb kahesuguseid isikuid: füüsilisi ja juriidilisi. Füüsiliste isikute all mõistame üksikuid inimesi. Juriidiliste isikute all aga ühinguid ja asutisi. Ühingud koostuvad inimesist-liikmeist. Asutised sisaldavad teatavaks otstarbeks määratud varandust. Ühingud on: riik, omavalitsuseühikud, teaduslikud, hariduslikud, usulised, ärilised ja teiste sihti-

dega seltsid. Asutised on: koolid, headtegevad ja teised asutised.

Füüsilise isiku juures peame silmas pidama kaht omadust, nimelt õigusvõimet ja teguvõimet. Õigusvõimeks nimetame omadust — omada õigusi; teguvõimeks — õigust juriidiliste tagajärgedega teotseda. Õigus- ja teguvõime ulatuses lähevad kodanikud üksteisest märgatavalt lahku. Näiteks lubab Abieluseadus astuda abiellu noormeestel 18. aastast ja neiudel 16. aastast peale. Isikuil, kes pole veel jõudnud tähendatud ikka, puudub see õigus, nad on kitsendatud oma õigusvõimes. Meie seadus ei luba välisriikide kodanikkudele vabalt omandada igal pool kinnisvara, s. t. nende õigusvõime on piiratud. Teiselt poolt näeme jälle, et osal kodanikkudel on küll teatud õigused, on teatud varandused, kuid nemad ei saa nendega vabalt toimetada. Näiteks on noortel alla kahekümne aasta õigus oma nimel pidada igasugust varandust. See varandus loetakse nende varanduseks, kuid neil ei ole õigust seda müüa ega kinkida, ei ole õigust selle peale võlga teha, veksleid ega volikirju välja anda. Seks peab olema kas vanemate või hooldajate nõusolek. Sellel juhul on õigusvõimeline kodanik piiratud oma teguvõimes. Teguvõimes on piiratud peale mitte-täisealiste veel kohtu poolt vaimuhaigeks ja pillajaks tunnistatud isikud. Täielise teguvõime omandab kodanik Eestis 20 aastat vanaks saades, sellest ajast peale loetakse ta täisealiseks. See täisiga kannab tsiviil-täisea nime.

Ühingud ja asutised saavad juriidilisiks isikuiks peale sellekohase riigiasutise tunnistamist või luba. Saades juriidilisiks isikuiks on neil õigus pidada oma nimel varandust, sõlmida lepinguid teiste isikutega jne. Juriidilise isiku soovide avaldajaks või esitajaks on: ühingul — nende juhatus, asutistel ülemus.

Nõudeasjad. Tülid ja vaidlused, mis isikute vahel tsiviilseaduste tarvitamisel tekivad, lahendab tsiviilkohus nõude korras. Nii on siis nõudeasjadele iseloomustavaks jooneks t ü l i või v a i d l u s tsiviilseaduse üle. Kus puudub vaidlus, seal pole ka tarvitatav nõude kord.

Nõudeasjad jagunevad kahte liiki: väiksemad ja suuremad. Väiksemad alluvad rahukohtule, suuremad üldkohtule.

Rahukohtule alluvad kõik nõudmised (välja arvatud nõudmised kinnisvara kohta), mille väärtus üle 1000 krooni ei ulatu. On ühel kodanikul teiselt midagi saada ja tõrgub viimane seda vabatahtlikult tagasi andmast, või ei tasu esimesele võlga, ja kui nõutava asja väärtus või võlg ei ulatu üle 1000 krooni, siis pöördub esimene nõudepalvega rahukohtuniku poole. Nõue antakse sellele rahukohtunikule, kus

piirkonnas võlgnik või see isik elab, kellelt nõutakse. Seda, kes nõudmise tõstab, nimetatakse nõudjaks; seda, kelle vastu nõue tõstetud — kostjaks. Nõudja võib nõudmispalve avaldada kirjalikult, võib seda teha ka suusõnaliselt. Viimasel korral läheb ta rahukohtuniku kantseleisse ja palub oma nõuet seal protokolli kanda, mille siis ise alla kirjutab. Nõudepalve peab olema lühike ja selge. Temast peab näha olema, kes palub, mida palutakse, kellelt palutakse, mis või kes nõudmist tõendab ja nõudja, kostja ning tunnistajate elukohad. Nõuet võib nõudja kas ise tõsta või seda teha ka volinik nõudja volitusel. Kellel on õigus volinikuks olla, seda nägime eespool. Kui volinik nõudmise tõstab, siis peab ta juurde lisama volikirja. Nõuda võib 10 aasta jooksul pärast tähtaega ehk aega, millal nõudmise õigus tekkis. Pärast 10-aastast tähtaega antud nõudmised (mõnes asjas on lühemad tähtajad) jäävad rahuldamata, nõudmised loetakse aegunuiks. Nõudepalvet andes peab nõudja maksma kohtulõivu ehk poslinit ja tempelmaksu. Kohtulõivu võetakse nõude väärtuse järele. Kuni 1000-kroonise nõude pealt võetakse 3 %, suuremate pealt on protsent vähem. Tempelmaksu võetakse 30 senti paberi pealt, s. t. iga kohtule antava paberi peale kleebitakse 30 sendi eest tempelmarke. On rahukohtunik nõudepalve vastu võtnud, siis määrab ta asja arutusele, millest teatab nõudjale, kostjale ja tunnistajaile teatelehtedega. Tunnistajad on kohustatud istungile ilmuma. Mitteilmujaid karistatakse rahatrahviga. Määratud päeval kuulab kohtunik nõudja ja kostja seletused ja tunnistajate tunnistused, vaatab läbi teised ettepandud tõendused ja teeb otsuse. Otsus sisaldab kas nõude täielist või osalist rahuldamist või nõude tagasilükkamist. Nõude rahuldamise korral ja nõudja palvel mõistab kohtunik kostjalt peale nõudesumma ka kohtu- ja asjaajamiskulud nõudja kasuks. Ei ole asjaosaline tehtud otsusega rahul, siis on tal õigus kuu aja jooksul otsuse tegemise päevast arvates anda teistmis- ehk apellatsioonkaebus rahukogusse ja nõuda asja uut arutamist. Edasikaebus aadressitakse rahukogu nimele, antakse aga sellele rahukohtunikule, kes tegi otsuse. Viimane saadab kaebuse ühes oma toimetusega edasi. Rahukogu kutsub välja asjaosalised ja tarvilikul korral tunnistajad, arutab asja uuesti ja teeb oma otsuse. Leiavad asjaosalised, et rahukogu otsust tehes on seaduse mõtet valesti seletanud või kohtupidamisviiside vastu eksinud, siis võivad nad anda kahe kuu jooksul kassatsioon- ehk tühjamiskaebuse riigikohtusse. Riigikohus asjaosalistele kutseid ei saada, paneb ainult oma ruumides teadaande välja. Asjaosalised võivad ilmuda ja seletusi anda. Riigikohus vaatab järele, kas tühjamiskaebuses nimetatud seaduserikkumised on olnud, tühistab

jaataval korral rahukogu otsuse ja saadab asja uueks otsustamiseks kas samale või teisele rahukogule. — On riigikohus jätnud kassatsioonkaebuse tagajärjeta või ei ole asjaosalised esimese või teise astme otsuse peale edasi kaevanud, siis on tehtud kohtuotsus jõusse astunud. Seda kohtuotsust tuleb kui seadust täita. See asi loetakse lõplikult otsustatuks ja tulevikus teda enam uuesti alata ei saa. Peale otsuse jõusseastumist antakse nõudjale kohtust täiteleht, mis sisaldab tehtud kohtuotsuse ja käsu, et ametiasutised seda otsust täidaksid. Kui kostja ka pärast seda mõistetud summat ei tasu, siis annab nõudja täitelehe kohtutäituri (kohtupristavi) kätte. Viimane ilmub kostja juurde, kirjutab tema varanduse üles ja määrab selle enampakkumisele. Müügist saadud rahast tasutakse kohtutäituri kulud ja täitelehe järele välja mõistetud summa. Nõudeasjus, mille hind ei ulatu üle 50 krooni, kassatsioonkaebust ei lubata. Rahukogu otsus neis asjus astub jõusse.

On nõudehind üle 1 000 krooni või puudutab nõue kinnisvara, siis allub nõue rahukogule. Nõue antakse sellele rahukogule, kelle piirkonnas elab kostja. Nõudepalve peab olema kirjalik. Palvele peab juurde lisatama iga kostja tarvis üks ärakiri palvest ja igast juurdelisatud paberist. Rahukogu kutsub asjaosalised ja tunnistajad välja, kuulab nad üle ja teeb otsuse. Tehtud otsuse peale võib kuu aja kestel anda teistmiskaebuse kohtupalatile. Viimase otsuse peale tuleb anda tühjamiskaebus kahe kuu jooksul riigikohtusse. Asjaarutamine kohtupalatis ja riigikohtus ning kohtuotsuste täitmine on samasugune nagu rahukohtu asjuski.

Hoiukorra-asjad. Kui on tegemist tsiviilõiguste tunnistamise või õigustes kinnitamisega, siis arutab neid asju tsiviilkohus hoiu korras. Iseloomustavaks jooneks hoiukorra-asjadele on vaidluse ehk tüli puudumine. Hoiu korras arutatakse järgmisi asju: kasulapseks võtmist, kodaniku teadmata kadunuks tunnistamist, pärimisõigustesse kinnitamist ja testamendi kinnitamist. Et viimased kaks sagedamini ette tulevad, siis peatume nende juures.

Surijalt läheb varandus järelejääjaile kahel teel: testamendi ja seadusliku pärimise teel. Testament on soovi-avaldis, mis omanik teeb vara saatuse üle oma surma korraks. Kui testamenti pole tehtud, siis läheb vara järeletulijate kätte seadusliku pärimise teel. Testamendi tegemise ja pärimise suhtes on meil praegu maksmas mitmekesised seadused, n. n. Balti eraseaduse normid. Nad lähevad lahku selle järele, kus kohal testament on tehtud või varaomanik ehk pärandaja elanud ja surnud. Testamenti tehes peab pärandaja olema arusaamise ja terve mõistuse juures. Testamendi tegemisel

ei ole pärandaja täiesti vaba. Ta ei saa põhjuseta oma lähemaid sugulasi, nimelt lapsi ja abikaasat jätta ilma pärandiseta. Seda lubab seadus ainult loendatud tingimusil, nimelt kui pärandisest ilmajäetav elab kõlvatut elu, käib pärandajaga halvasti ümber ja mõnel teisel põhjusel. Miks üks või teine lähemaist sugulastest pärandisest ilma jäetakse, peab testamendis nimetatud olema. Testamendid on kahesugused: avalikud, s. t. notari juures tehtud, ja kodused. Viimased on suusõnalised ja kirjalikud. Suusõnaline testament on säherdune viimane sooviavaldis, kus pärandisejätja tunnistajate juuresolekul suusõnaliselt oma soovi avaldab, kirjalik — kus ta ise oma soovid kirja paneb või teisel laseb kirjutada. Üldine nõue on, et testamendi tegemise juures, olgu ta avalik või kodune, peab olema vähemalt kolm tunnistajat (mõned seadused lepivad küll ka kahega). Et tülisid omaste vahel ära hoida, on soovitavam, et testamendid tehtaks notari juuresolekul.

Kes pole suutnud enne surma testamenti valmistada, selle vara läheb surma puhul ta seaduslikele pärijaile. Pärijaiks on kadunu lähemad sugulased. Seadus määrab nende järjekorra. Sureb ära ema või isa, siis pärivad vara järelejäänud abikaasa ja lapsed. Ei ole abikaasat ega lapsi, siis kadunu vanemad. Ei ole ka vanemaid, siis kadunu vennad ja õed, ja nii edasi. Lähemad sugulased tõrjuvad kaugemad kõrvale. Kui kedagi sugulastest enam pole elus või kui nemad pärida ei taha, siis läheb vara linnale, vallale, riigile või mõnele headtegevale asutisele.

Pärast testamenditegija surma peavad isikud, kelle käes on testament, viimase sellele rahukohtunikule toimetama, kelle jaoskonnas kadunu enne surma elas. Rahukohtunik määrab testamendi avamise ehk ettelugemise päeva. Testamendi avamisest kuulutab rahukohtunik „Riigi Teatajas“ ja kutsub pärast seda kuue kuu jooksul kohtule teatama, kellel on testamendi vastu midagi öelda. Selle aja möödumisel kinnitab rahukohtunik testamendi, kui see vastab seaduslikele nõudeile. Tõstab aga keegi kuulutatud aja jooksul vaidlust testamendi ehtsuse vastu, siis lõpetatakse asja arutamine hoiu korras, s. t. kirjeldatud kinnitamiskorras, ja asjast huvitatud isikuile jäetakse õigus nõude korras paluda testamendi tühistamist. Vastuvaidlused, mis pärast kuut kuud tulevad, jäävad tähele panemata.

Seaduse järele pärijad pöörduvad kas vastava rahukohtuniku või rahukogu poole, selle järele, kas pärandis on mitte üle või üle 1000 krooni, ja paluvad ennast kadunu pärimisõigustesse kinnitada. Kohus kuulutab ka sellest „Riigi Teatajas“ ja kutsub üles kuue kuu jooksul kõiki, kellel

järelejäänud pärandise vastu õigusi ja nõudmisi, ennast kohtule üles andma, hoiatades, et kõik ülesandmata õigused pärast seda kustunuks loetakse. See tähendab, et pärijad, kes nimetatud tähtajal pole ennast üles andnud, õiguse kaotavad pärandisest osa saada. Pärast kuue kuu möödumist kinnitab kohus pärijad pärimisõigustesse, see tähendab, määrab, kui palju saab keegi pärijaist pärandisest. Tekivad aga üleskutse ajal pärijate vahel vaidlused, siis lõpetab kohus hoiu korras toimetuse ja jätab asjast huvitatuile õiguse pärandist nõuda nõudmise teel.

Hoolekande-asjad. Hoolekandekohtuina toimivad meil vallas, alevis ja linnas vaeslastekohtud. Nende kohtute ülesanne on: 1) üles kirjutada surnud kodaniku varandus, määrata sellele varandusele hooldaja ja valvata hooldaja tegevuse järele, 2) määrata vaeslastele eestkostjad. Hooldaja valitseb hoolealuse varanduse üle ja peab selles tegevuses samuti ettevaatlik olema, nagu oma asju ajades. Tähtsamais asjus, näiteks kinnisvara rentimise ja müümise korral, peab ta hoolekandekohtu nõusolekut küsima. Hoolekandekohus valvab hooldaja tegevuse järele ja tagandab viimase ametist, kui ta on korratu. Iga aasta annab hooldaja kohtule aruande hoolealuse varanduse valitsemisest. Hooldaja toimib niikaua, kui varapärijad ilmuvad või alaealised täisealiseks saavad ja vara üle võtavad. Hooldaja lõpetab oma kohused ainult hoolekandekohtu loal. Eestkostja ülesanne on hoolt kanda vaeslaste kasvatusliku külje eest. Hooldaja ja eestkostja amet on sunduslik. Iga kodanik on kohustatud teda vastu võtma.

Linna vaeslastekohtunikud valib linnavolikogu, alevi vaeslastekohtunikud — alevivolikogu ja valla vaeslastekohtunikud — vallavolikogu. Neilt kohtunikelt eriharidust ei nõuta. Hoolekandekohtu tegevuse järele valvab kohalik rahukogu.

25. peatükk.

Kriminaalkohus.

Kriminaalkohus arutab kriminaalseaduste vastu eksimisi. Kriminaalseadusteks nimetame neid seadusi, mis kindlaks määravad, missugused teod on karistuse ähvardusel keelatud. Ühiskondliku elu julgeoleku pärast keelab riik kodanikkudele teatavad teod. Vähe sellest, riik määrab ka keelu täitmatajätmise tagajärjed. Selleks on karistus. Keeldu leiame ka

teistest seadustest, karistust keelu täitmata jätmise eest aga ainult kriminaalseadusest. Sellega on kriminaalseadusele iseloomustavaks jooneks — karistus tähele panemata jäetud keelu eest. Tsiviilseadused, nagu nägime, korraldavad isikute eravahekordi. Kriminaalseadused sellevastu korraldavad vahekorda riigi ja kodaniku vahel. Riik ei saa jääda rahulikuks pealtvaatajaks, kui tema kodanikud keelu peale vaatamata teineteist tapavad, riisuvad, varastavad, petavad jne. Üldsuse huvides astub ta oma algatusel vahele ja lõpetab seadusevastase korra. Hoopis teisiti on tsiviilseadusega. Viimane käsib küll võlgnikule tähtajaks oma võla tasuda. Jätab viimane selle aga tasumata, siis ei sega riik omal algatusel vahele, vaid ootab, kuni võlausaldaja seda palub. See on arusaadav, sest kas üks kodanik teisele võlga tasub või ei tasu, on nende eraasi, mis ainult neid puudutab. Ei ole aga eraasi, kui üks kodanik teist tapab, sest täna võtab tapja ühelt naabrilt elu, homme teiselt. Nii võib säherdune inimene tervele ümbrusele kardetavaks saada.

Seadus loendab need teod, mis karistuse ähvardusel on keelatud, näiteks: tapmine, peksmine, haavade löömine, varastamine, riisumine, petmine, laimamine, sõimamine ja palju teisi. Kuid mitte alati ei järgne nende tegude kordasaatjaile karistus. Saadab hullumeelne või alla 10-aastane laps ühe neist loendatud tegudest korda, siis ei karista kohus neid mitte. Mispärast? Sellepärast, et neil mõlemail puudub arusaamine teost: hullumeelsel oma haiguse, lapsel oma arenematuse pärast. Otstarbeta on neid karistada. Nad ei saagi karistusest enesest küllalt aru. Nende poolt tehtud tegu ei saa kuriteoks lugeda, vaid õnnetuseks. Hullumeelse koht on vaimuhaigetemajas, kui ta on ümbrusele kardetav. Lapse koht — oma vanemate juures nende hoole ja kasvatuse all. — Ei karistata ka neid, kes keelatud teo korda saadavad enesekaitseks, äärmise häda korral, sundimise teel jne. Tungib kurjategija minule kallale ja tahab mind revolvriga surmata, mina saan aga enne oma revolvrist lasta ja kurjategija langeb; sellel korral on tegemist enesekaitsega. Olen ma näljast nõrkemas ja ainsam abinõu oma elu päästmiseks on naabrilt toiduaineid võtta, ning ma teen seda, siis loetakse see teoks, mis on tehtud äärmise häda sunnil. Peaks keegi mind surma ähvardusel sundima mõnel ametlikul paberil allkirja võltsima, ja ma teen seda surma kartusel, siis loetakse see sunnitud teoks. Kõigil neil kordadel langeb karistus ära. Miks? Seepärast, et nende tegude kordasaatjate hingeelu ei avalda mingisugust kuritegevuslikku kalduvust, mingisugust hädaohtu seltskonnale. Olude sunnil pidid nad nii toimetama. Säherdusse olukorda võib sattuda iga inimene. Nendel puudub nõndanimetatud süü. Karistatakse

ainult siis, kui keelatud teo tegijas avaldub kuritegeline hingeelu, avaldub süü.

Kriminaalseaduste vastu eksimised jagatakse nende raskuse järele rasketeks kuritegudeks, kuritegudeks ja üleastumiseks. Asja lihtsuse pärast tarvitame edaspidi üldise nimetusena kuritegu. Raskemaid eksimusi arutab üldkohus, kergemaid rahukohus. Rahukohtule alluvad kuriteod, mille eest seadus määrab kõrgema karistusena $1^1/_2$ aastat türmi ja kui kuriteo väärtus ei ole üle 1000 krooni. Üldkohtule alluvad raskemad kriminaalseaduste vastu eksimised ja vähemaist eksimistest need, kus kuriteo läbi tehtud kahju on üle 1000 krooni.

Kuritegudes, mis kuuluvad rahukohtu võimkonda, toimetab juurdlust politsei. Viimane on kohustatud juurdlust algama niipea, kui ta sündinud kuriteost teada saab. Väljavõte on nõndanimetatud erasüüdistuste kohta. Erasüüdistuste all mõistame neid kuritöid, mida politsei hakkab uurima ja kohus oma toimetusse võtab ainult kahjukannataja palvel. Säherduste hulka kuuluvad laimamised, sõimamised jne. Politsei ilmub kuriteo kohale, katsub kindlaks teha, kes oli kurjategija, kus ta on, võtab võimalikul korral ta kinni, kuulab üle kahjusaaja, kurjategija, tunnistajad, korjab kokku kõik tõendused. Kui politsei nõndaviisi on kuriteo sündmustiku ja kurjategija isiku kindlaks teinud, saadab ta oma juurdlusprotokolli sellele rahukohtunikule, kelle piirkonnas on kuritegu sündinud. Juurdlemine kuulub kriminaalpolitsei ülesandeisse. Linnades ja alevites, kus viimased olemas, toimetavad nemad kõiki juurdlusi. Maal aga, kus kriminaalpolitsei esindajad puuduvad, toimetab seda välispolitsei. Üldse on välispolitsei kohustatud juurdlust toimetama igal pool, kus kriminaalpolitseid pole käepärast. Rahukohtunik, saades juurdlusprotokolli, määrab asja arutamisele. Määratud päevaks kutsub ta kohtuistungile süüdistajana politsei esindaja, kahjusaaja, s. o. isiku, kes kuriteo läbi kannatanud, kaebealuse, tunnistajad ja tarbekorral asjatundjad, s. o. isikud, kes mõnes eriteaduslikus küsimuses, millest kohtunikul enesel raske aru saada, seletust peavad andma. Kohtuistungile ilmumine on sunduslik. Kes ei ilmu, seda võib kohtunik rahatrahviga karistada ja teda politsei läbi ette tuua lasta. Pärast väljakutsutute seletuste ja tunnistuste kuulamist teeb kohtunik otsuse. Ta mõistab kas kaebealuse süüdi ja määrab talle karistuse või mõistab ta õigeks. Kes tehtud otsusega rahul ei ole, võib kahe nädala jooksul anda rahukogusse apellatsioonkaebuse. Kaebus aadressitakse rahukogu nimele, antakse aga ära otsusetegijale rahukohtunikule, kes terve toimetuse ühes edasikaebusega rahukogule

edasi saadab. Edasikaebamise õigus on süüdistajal, kahjusaajal ja kaebealusel. Rahukogu määrab asja arutusele, kutsub ette asjaosalised ja tunnistajad, kuulab ära kõik seletused ja teeb otsuse. Leiavad süüdistaja, kahjusaaja või kaebealune, et rahukogu seadust õieti ei ole tõlgendanud ega kohtupidamisviisidest kinni pidanud, siis võivad nad kahe nädala jooksul riigikohtusse anda tühjamiskaebuse, kus nad märgatud puudused esile toovad. Kaebus aadressitakse riigikohtu nimele, antakse aga otsusetegijale rahukogule. Riigikohus arutab asja nagu tsiviilkorraski, s. t. vaatab järele, kas kassatsioonkaebuses esitatud seaduserikkumised on olnud. Jaataval korral tühistab ta rahukogu otsuse ja saadab asja tagasi uueks otsustamiseks samale rahukogule teiste kohtunikkude osavõtul või teisele rahukogule; eitaval korral jätab ta kaebaja tühjamiskaebuse tagajärjeta. On riigikohus kaebuse tagajärjeta jätnud või ei ole alamate kohtuastmete otsuste peale tähtajal edasi kaevatud, siis astub viimane kohtuotsus jõusse. Teda peab täitma nagu seadustki. Kohtuotsused täidetakse kas rahukohtuniku või rahukogu esimehe korraldusel. — Rahukohtuniku otsuse peale, millega määratakse rahatrahv kuni 15 kroonini või arest mitte üle kolme päeva, ei ole apellatsioonkaebust. Kassatsioonastme 'aset täidab rahukogu.

Üldkohtu kuritegude asjatoimetus on keerulisem. Ka neis asjus teeb esimesed sammud politsei. Ta võtab kurjategija kinni, hoolitseb, et kuriteo jälgi ei kaotataks, seab kokku juurdlusprotokolli. Selle protokolli saadab ta niipea kui võimalik kohaliku jaoskonna kohtu-uurijale. Viimane hakkab kuritegu uurima. Ta sõidab, kui tarvis, kuriteo kohale, kutsub välja ja kuulab üle tunnistajad, teeb läbiotsimisi, korjab tõendusi, kutsub välja asjatundjad, vangistab kaebealuse jne. On kohtu-uurija kuriteo sündmustiku ja kurjategija isiku kindlaks teinud ja niiviisi asja kohtule ette valmistanud, siis saadab ta kogutud materjali oma jaoskonna prokuröri abile. Samuti saadab uurija oma toimetuse prokuröri abile, kui ta otsusele jõuab, et kuritegu andmete puudusel võimatu on selgitada. Prokuröri abi vaatab kogutud materjali läbi. Leiab ta, et saadud materjali põhjal võimalik on kaebealust süüdistada, siis seab ta süüdistusakti kokku ja esitab selle rahukogule. Süüdistusakt sisaldab kuriteo kirjeldust, nii nagu ta eeluurimisel selgunud, ja süüdistuse formuleerimist. Jõuab prokurör otsusele, et kogutud materjal ei anna küllalt andmeid süüdistamiseks, siis võib ta kohtu-uurijalt nõuda täiendavate andmete kogumist. Kui ka see tagajärgi ei anna, siis esitab ta rahukogule ettepaneku asja lõpetamiseks. Saades prokurörilt süüdistusakti määrab rahukogu asja arutusele, kutsub välja kahjusaaja, kaebe-

aluse, tunnistajad ja asjatundjad, kuulab nad üle ja teeb otsuse. Süüdistajana esineb prokurör. Kaitsta võib kaebealune ennast ise või volitada seks advokaati või ka eraisikut. Tehtud otsuse peale võivad süüdistaja, kaebealune või selle kaitsja ja kahjusaaja kahe nädala jooksul esineda kohtupalatisse teistmiskaebusega. Kohtupalat määrab asja arutusele ja teeb uue otsuse. Tehtud otsuse peale on samul isikuil õigus esineda kahe nädala jooksul riigikohtusse kassatsioonkaebusega. Asjaarutamise kord riigikohtus ja tagajärjed on samad nagu rahukohtugi asjus. Kohtuotsuste täitmise järele valvab prokurör.

Motiivid, mis esile toovad kuriteo, ja tingimused, milles ta korda saadetakse, on väga mitmesugused. Mõnel juhul on seisukord säärane, et kurjategija karistamine tundub raske ja otstarbetu. Nende juhtumuste jaoks on vabariigi valitsusele jäetud õigus kurjategijale armu anda. Armuandmispalvetega võivad esineda kurjategija ja tema omaksed; samuti võib säherduse soovìavaldisega esineda ka kohus, kes kaebealuse asja arutas ja ta süüdi mõistis. Vabariigi valitsusel on õigus kaebealust kas täieliselt kohtu poolt määratud karistusest vabastada või seda karistust kergendada.

Nagu eespool öeldud, vabastatakse karistusest lapsed alla 10 aasta. Nende tegusid ei loeta kuritegudeks. 10- — 17-aastased kurjategijad antakse kas oma vanemate eestkostmise alla, saadetakse alaealiste parandusmajadesse või paigutatakse raskeil kuriteojuhtudel alaealiste türmi. Noortele — 17—20 aastani — vähendatakse harilikku karistust.

Karistustena määravad kriminaalseadused meil kuriteo raskuse järele surmanuhtluse, tähtajata ja tähtajalise sunnitöö, vangiroodu, türmi, aresti, rahatrahvi ja noomituse. Raskemad kuriteod on: mäss, tapmine, isamaa äraandmine, röövimine, põletamine.

Karistusega tahab riik saavutada kaht otstarvet: 1) kasvatada ja parandada kurjategijat ennast ja 2) hirmutada ümberolijaid, et nad keelduksid kuritegusid tegemast. Parandamisest võib muidugi juttu olla nende karistuste juures, kus vabaduse kitsendamine on ainult ajutine, mitte aga surmanuhtlus või eluaegne sunnitöö. Parandamise-kasvatamise otstarbel õpetatakse vanglas vange distsipliinile ja tööle. Raskemate karistustega on seotud kurjategija õiguste kitsendamine. Nii kaotab sunnitööle mõistetu kõik õigused, s. t., tema varandus läheb pärijaile, abikaasal on õigus lahutamist nõuda. Vähemate kuritegudega käib kaasas ka vähem õiguste kaotamine.

26. peatükk.

Administratiivkohus.

Meie aja riigis määrab seadus kindlaks ametniku ja ametiasutise õigused ja kohused. Ametnikkude omavolile ja ja heaksarvamusele on piirid ette tõmmatud. Seadus on aga üldise iseloomuga käsk. Kõiki mitmekesiseid elunähtusi ja juhtumusi ei suuda ta ette näha. Seepärast annavad valitsemisasutised seaduse elluviimisel ja kohaldamisel terve rea määrusi, teevad otsuseid, korraldusi jne. Ametnikud on inimesed, neil võivad olla lahkuminevad arusaamised seadustest. Mitmed nende hulgast võivad välja anda määrusi ja teha korraldusi, mis ei vasta seaduse mõttele, vaid käivad hoopis selle vastu. Vähe on seaduse deklareerimisest, et ametiasutised peavad täpsalt seaduse mõtte järele toimima, seadus peab ka abinõu määrama, kuidaviisi seadusevastast määrust, korraldust või käsku tühistada. Seks ongi igas õiguslikus riigis administratiivkohus. Tema ülesanne on otsustada, kas ametiasutise määrus, korraldus või käsk on seadusega kokkukõlas või selle vastu, ja kui vastu, mis siis säherduse määruse, korralduse või käsuga teha.

Missuguste ametnikkude ja ametiasutiste peale võib administratiivkohtusse kaevata? Meie seadus ei luba mitte otse kõigi ametnikkude ja ametiasutiste tegevuse peale administratiivkohtusse kaevata, vaid loendab, kelle peale võib kaevata. Kaevata võib: valla-, alevi-, linna- ja maavolikogude ja -valitsuste, nende osakondade, valitsuse esimeeste, politseiprefektide ja -komissaride, ministeeriumide ja nende osakondade ja vähemusrahvuste kultuurnõukogude ja -valitsuste tegevuse, otsuste, korralduste, määruste ja tegevuseta oleku vastu, kui neis avaldub maksvate seaduste või seaduslikkude määruste rikkumine, oma kohuste täitmata jätmine või põhjendamata viivitamine. Nende ametnikkude ja ametiasutiste tegevuse peale, kes siin pole loendatud, on võimalik kaevata ainult nende otsesele ülemusele, viimase tegevuse peale jälle nende ülemusele, kuni asi jõuab ministeeriumini, kelle peale igal tingimusel on võimalik administratiivkohtusse kaevata.

Kaevata on õigus kõigil isikuil (füüsilistel ja juriidilistel), kelle huvid on puudutatud. Peale selle on õigus kaevata neil ametiasutistel ja ametnikkudel, kelle peale on pandud järelevalve alamate ametiasutiste tegevuse järele, näiteks kohtu- ja siseministril, kui järelevalveasutisel linna- ja maaomavalitsuse tegevuse järele. Järelevalveasutiste kaebused kannavad protesti nime.

Kaebused valla- ja alevi-volikogude ja -valitsuste ning politseikomissaride peale antakse kohalisele rahukohtunikule. Kaebused linna- ja maavolikogude ja -valitsuste, politseiprefektide ning vähemusrahvuste kultuurnõukogude ja -valitsuste peale antakse kohalisele rahukogule. Lõpuks, kaebused ministeeriumide, nende osakondade ja peavalitsuste peale antakse riigikohtusse. Kaebus või protest kirjutatakse vastava kohtu nimele, kuid antakse sellele ametiasutisele või ametnikule, kelle peale kaevatakse. Kaebus või protest antakse kuu aja kestel, arvates sellest päevast, millal ametiasutise korraldus teada anti või kaebajale teatavaks sai. Kaebusele peab juurde lisatama korralduse ärakiri, mille peale kaevatakse, ja ärakiri kaebusest enesest ja igast juurdelisatud paberist. Kohus määrab asja arutusele, teatab sellest kutselehtedega kaebajale, ametiasutisele, kelle peale kaevatakse, ja tunnistajaile. Tunnistajate ilmumine on sunduslik. Ilmumatajäämise tagajärjed on samad, mis tsiviilasjuski. Pärast seletuste ja tunnistuste kuulamist teeb kohus otsuse. Kohus võib otsustada: 1) kaebust tagajärjeta jätta; 2) kaevatud otsust või korraldust tühistada; ühes sellega võib kohus ametiasutisele ette kirjutada ka uut otsust teha; 3) vastavale asutisele ette kirjutada, et ta teatava tegevuse ette võtaks. Sellest selgub, et administratiivkohtul on täiesti oma eriülesanne, mis kriminaal- ja tsiviilkohtust lahku läheb. Administratiivkohus ei karista kedagi, nagu kriminaalkohus; ta ei mõista kelleltki mingisugust varandust välja, nagu tsiviilkohus; ta arutab ainult ametiasutiste tegevust ja otsustab, kui palju nende tegevus on seadusega kokkukõlas, ning seab seaduserikkumise korral seadusliku korra jalule.

Ei ole asjaosalised, s. t. kaebaja ja kaebuse alla käiv ametiasutis, tehtud otsusega rahul, siis on neil õigus anda rahukohtuniku ja rahukogu otsuse peale revisjonkaebus riigikohtusse. Kaebus antakse kuu aja jooksul, otsuse kuulutamise päevast arvates, otsusetegijale kohtule, kes ta riigikohtusse edasi saadab. Revisjonkaebusele lisatakse juurde üks või kaks ärakirja ja revisjonimaksu 2 kr., kui kaebus antakse rahukohtuniku otsuse peale ja 10 krooni, kui kaebus antakse rahukogu otsuse peale. Peale selle tuleb iga kohtule antava paberi pealt maksta 30 või 60 snt. tempelmaksu. Muid kulusid administratiivkohtus ei ole. Saades revisjonkaebuse, määrab riigikohus asja arutamisele. Kutseid asjaosalistele ei saadeta. Nagu kassatsioonkorraski pannakse ainult teadaanne kohtu mustale tahvlile välja. Ilmunud asjaosalised võivad kas ise või volinikkude kaudu anda seletusi. Riigikohus arutab asja revisjoni korras. See arutamiskord läheb lahku apellatsioonilisest ja kassatsioonilisest korrast. Riigikohtul on õigus selle korra juures asja uuesti sisuliselt

läbi vaadata ja siis kaebus tagajärjeta jätta, teha uus sisuline otsus või saata asi uueks otsustamiseks tagasi esimese astme kohtule, muidugi teise kohtu-koosseisuga.

Kaebusi ministeeriumide ja nende osakondade peale arutab riigikohus ainsa astmena. Asja arutamisele kutsutakse asjaosalised.

Riigikohus arutab administratiivkaebusi administratiivosakonnas. Ei ole administratiivkohtu otsuse peale tähtajal edasi kaevatud või on riigikohus teinud lõpliku otsuse, siis on kohtu otsus astunud seaduslikku jõusse ja saadetakse täide. Otsuse peab see ametiasutis ise, kelle peale kaevati, täide viima.

27. peatükk.

Perekond.

Perekonna moodustavad isa, ema ja lapsed. Meie seaduste järele võivad abiellu astuda mehed 18. aastast ja naised 16. aastast peale. Abielu on keelatud alanevate ja ülenevate sugulaste vahel (lapsed, vanemad, vanavanemad), täis- ja poolvendade ning -õdede vahel, onu ja tema venna- või õetütre vahel, tädi ja tema venna- või õepoja vahel, võõrasisa ja -tütre ning võõrasema ning -poja vahel, samuti ka kasuvanemate ja -laste vahel. Abiellu astuda ei või ka parandamata vaimuhaiged, raskel kujul langetõbised, isikud, kes oma teo iseloomust ja tähendusest ei suuda aru saada, pidalitõbised ja suguhaiged haiguse nakkavuse järgus. Keegi ei või enne uude abiellu astuda, kui vana ei ole lõppenud abikaasa surmaga või ei ole kohtu poole lahutatud. Vanemate võimu all olevad alaealised lapsed, s. o. lapsed alla 20 aastat, ei või vanemate nõusolekuta abiellu astuda. Vanemail peavad keeluks olema aga mõjuvad põhjused, muidu lubab seda kohus.

1. juulist 1926. a. peale on Eestis maksmas kodanlik abielu, s. t. et kõik abielud Eesti vabariigi pinnal sõlmitakse vastavate ametnikkude juures. Iga kodaniku kohta peetakse tema alalise elukoha järele kas linna-, alevi- või vallavalitsuses perekonnakirju. Sinna märgitakse kõik isiku perekonnaseisu muudatused, alates sünnist, lõpetades surmaga. Perekonnaseisuametnikkudeks on alevis ja vallas alevi- või vallasekretär, linnas — linnasekretär, seks määratud linnavalitsuse liige, suuremais linnades ka eriametnik. Peale selle võivad olla perekonnaseisuametnikkudeks need vaimulikud,

kes senini registreerinud perekonnaseisu muudatusi, tingimusega, et nad on kohtu- ja siseministeeriumis registreeritud. Soovivad pooled naituda, siis ilmuvad nad perekonnaseisuametniku juurde, panevad ette tõendavad dokumendid, et neil ei ole naitumiseks takistusi. Ametnik vaatab dokumendid järele ja otsustab, kas pooltel on seaduse järele õigus naituda või mitte. Jaataval korral paneb ametiasutisse nähtavale kohale kuulutuse, millest näha poolte naitumissoov. 14 päeva kestel on kõigil õigus selle abielu sõlmimise vastu vaidlusi tõsta ja olevate takistuste peale tähelepanu juhtida. On nimetatud tähtaeg möödunud ega ole vaidlusi esitatud või ei ole vaidlused kaaluvad, siis seab perekonnaseisuametnik poolte eneste ja vähemalt kahe tunnistaja juuresolekul abielusõlmimise akti kokku ja selle põhjal kantakse vastav märkus perekonnaseisuraamatusse. Leiab perekonnaseisuametnik takistusi ja ütleb abielu sõlmimisest ära, siis on pooltel õigus administratiivkohtu korras kaevata kohalisele rahukohtunikule. Sündimine registreeritakse sama ametniku juures kuu aja vältusel vanemate või lähemate inimeste poolt. Surmajuhud registreeritakse kolme päeva jooksul.

Abielu loob isiklikud ja varanduslikud vahekorrad mehe ja naise vahel ning vanemate ja laste vahel. Naine omandab abiellu astudes mehe perekonnanime. Mees ei tohi naist ega naine meest ilma teise nõusolekuta maha jätta. Praegused seadused annavad mehele abielus suuremad õigused kui naisele. Naine peab mehe sõna kuulama ja peab mehega ühes minema, kui viimane elukohta muudab. Mees on naise volinik ja võib naise eest kohtus volikirjata teotseda. Naise varandus on mehe valitseda.

Lapsed on kohustatud oma vanemaid austama ja nende sõna kuulama. Vanaduse ja nõtruse korral kannavad nad vanemate eest hoolt. Vanemad omalt poolt peavad jõudumööda hoolitsema laste tervise ja korraliku kasvatuse eest. Seni kui laps saab vanemailt ülespidamise, ei ole tal õigust koduste talituste eest tasu nõuda. Loata ei tohi laps kodust lahkuda ja vanemail on õigus igaühelt teda tagasi nõuda. Alles seitsmeteistkümne-aastaselt avaneb noorele piiratud õigus kodust lahkuda. Soovib sellesse ikka jõudnud noor valida omale elukutset ja vanemad on selle vastu, siis võib ta paluda vaeslastekohut, et see tema soovi täidaks. Kohus arutab palve läbi ja juhul, kui leiab lapse põhjendused olevat õiged, lubab viimasel valida elukutset ja sellega lahkuda vanemate juurest.

On lapsel oma vara, siis on selle üle valitsemine isa käes, pärast viimase surma aga ema käes. Alaealine on teguvõimetu ja sellepärast on kõik juriidilised toimingud (nagu

lepingud, kinkimised), mis ta ette võtab, seni maksvuseta, kuni neid isa või selle surma korral ema pole kinnitanud.

Lihase lapse õigused omandab ka lapsendatud (adopteeritud) isik. Lapsendajaks või kasulapseks võtjaks võib olla iga teguvõimas isik, kui ta kasulapsest vähemalt 18 aastat vanem on. Lapsendamise loa annab rahukogu.

Vanemate võim lapse üle lõpeb viimase täisealiseks saamisega, alaealise tütre meheleminemisega, vanemate kõikide õiguste kaotamisega jne.

On alaealistel lastel mõlemad vanemad surnud, siis määrab vaeslastekohus neile ja nende varale eestkostjad, kes nende kasvatuse eest muretsevad ja vara eest hoolt kannavad. Eestkostjad teotsevad vaeslastekohtu järelevalve all.

Abielu on võimalik lahutada, kui mõlemad pooled seda ühiselt ja vankumata soovivad. Üks abikaasadest võib lahutust nõuda: kui teine rikub abielu; jätab teise maha; on andunud liigjoomisele, pillamisele, kõlvatule elule; kui abikaasa on jäänud nakkavasse suguhaigusse, pidalitõppe, mõnesse muusse vastikusse haigusse või üle aasta kestvasse parandamata vaimuhaigusse; kui teine abikaasa käib halvasti ümber, ei täida kohustisi perekonna vastu jne.

Abielu lahutused alluvad sellele rahukogule, kus elab kostja. Lahutatud naisele jääb alles mehe perekonnanimi. Ainult sellel korral, kui abielu on lahutatud naise süü läbi, võib kohus mehe palvel naiselt ära võtta mehe perekonnanime ja naine saab tagasi oma endise nime. Ühes lahutamise otsusega korraldab kohus ka laste jaotuse, määrates, kumma abikaasa juurde nad jäävad. Otsust tehes peab kohus silmas laste huvisid ja ka nende soove. Abielu lahutamisega lähevad lahku ka abikaasade varad.

28. peatükk.

Rahvusvaheline suhtlemine.

Meie aja riigid ja nende kodanikud on teineteisega elavas suhtlemises. Teineteiselt ostetakse ja teineteisele müüakse kaupa. Kodanikud käivad vastamisi teineteise pool õppimas, reisimas. Sellest tekivad vahekorrad, mis nõuavad riikidevahelist korraldamist. Elu ise on aja jooksul välja töötanud pruugid, mis neid vahekordi reguleerivad. Neist üldtunnustatud pruukidest peavad haritud riigid kinni. Peale selle sõlmivad riigid omavahel lepinguid. Pruugid ja lepingud

kokku moodustavad normid, mis rahvusvahelist suhtlemist korraldavad. Need normid kannavad rahvusvahelise õiguse nime. Tähtsamat osa viimases mängivad käesoleval ajal lepingud. Kord on lepinguosaliste arv suurem, teine kord vähem. Alguses võib leping sõlmitud olla ainult kahe riigi vahel. Aja jooksul võtavad ka teised riigid lepingu sisu omaks ja ühinevad sellega. Nii muutub kohalise iseloomuga leping üld-iseloomuga rahvusvaheliseks kokkuleppeks.

Lepingute arv, mida riigid vastastikku sõlminud, on suur. Samuti on arvurikas rahvusvaheliste ettevõtete kogu, mis nende lepingute põhjal on ellu kutsutud ja töötamas. Nimetame neist mõnd tähtsamat.

Riigid on huvitatud oma saaduste müügist välismaale. Et nad aga oma enamuses teineteisest tollipiiriga on eraldatud, s. t. nad võtavad sisseveo- ja väljaveo-tolli, siis on välismaa kaubal säherdustes riikides raske turgu leida. Riigid lepivad seepärast omavahel kokku, missugused tollid nad vastamisi teineteise kaubale määravad. Muidugi tehakse seda nii, et mõlemad pooled sellega võidavad. Näiteks on üks lepinglane põllutööriik, teine — tööndusriik. Nad tarvitavad vastamisi teineteise saadusi. Seepärast korraldavad nad nii, et põllutööriik määrab madala tolli vastaspoole riigist sisse veetavaile tööndussaadusile ja tööndusriik määrab vastavalt madala tolli teiselt poolt sisse veetavaile põllumajandussaadusile. Ühes tollide reguleerimisega lepitakse kokku, missugused õigused ja eesõigused on lepinglaste ärimeestel ja töösturitel teineteise riigis, missuguste maksude alla nad langevad, kuidas omandatakse kinnisvara jne. Selle all tuleb mõista kokkulepet, et kui üks lepinglane edaspidi mõnele kolmandale riigile annab suuremad hõlbustused, kui see ette nähtud käesolevas lepingus, siis selle hõlbustuse või eesõiguse osaliseks saab automaatselt ka teine pool. Eesti vabariik on sõlminud kaubalepingud Soome, Prantsusmaa, Ungari, Vene, Poola, Saksa ja teiste riikidega. — Kaubanduslikku suhtlemist hõlbustab ühtlus mõõtude süsteemis. Seepärast on suurema jao riikide poolt lepingu põhjal tarvitusele võetud meetrisüsteem. — Suhtlemise ja teadete saatmise kergendamiseks on tehtud terve rida lepinguid, mis reguleerivad raudteeühendust, posti- ja telegraafikorraldust ja takse. Lepingu teel ühtlustatakse raudteeliini laius, et rongid ja üksikud vagunid võiksid takistamata teineteise riigist läbi sõita. Posti suhtes on peaaegu kõik riigid koondunud rahvusvahelisse postiliitu. Postiliit korraldab kirjade saatmist ühest riigist teise ja määrab kindlaks tariifi. Selle tõttu on meil võimalik kõige kaugemasse riiki saata kirju, tarvis ainult mark kirjale peale

kleepida. — Hõlpsate liiklemisabinõude tõttu varjavad end kurjategijad võõrastes riikides. Et kurjategija isik on hädaohtlik kõigile, siis on lepingud sõlmitud kurjategijate vastastikku väljaandmise suhtes. Kuritegusid jälgivad ametnikud on teineteisele abiks. Nii aitab ühe riigi politsei teise riigi ärajoosnud kurjategijat taga otsida ja kinni võtta. — Riigid on omavahel kokku leppinud tunnustada vastamisi autoriõigusi, s. t. et kokkuleppinud riikides ei tohi ilma autori loata tema tööd välja anda ega tõlkida. Nii peab Eesti kirjastaja prantsuse autorilt luba küsima, kui ta soovib selle tööd Eestis välja anda. Sellest keelust üleastujad langevad karistuse alla ja on ühtlasi kohustatud autorile maksma kahjutasu. Autoriõigus puudutab kõiki teaduse- ja kunstialasid. — On sõlmitud rida lepinguid haiguste — katku, koolera — vastu võitlemiseks. Ühiselt võideldakse orjadega, naisterahvastega, oopiumiga ja sõjariistadega kauplemise ja meriröövlite tegevuse vastu. — On kokku lepitud sõjapidamisviiside kohta. Sellest lähemalt allpool.

Me nägime eespool, et riigi olemasoluks on tarvis rahvast, maa-ala ja kõrgemat võimu. On need kolm tingimust olemas, siis võivad uue loodud korralduse kodanikud rääkida, et nad on asutanud riigi. Teistele on sest vähe. Et uus riik saaks üheõiguslikuks vanadega, peavad viimased uut tunnustama, s. t., nad peavad teatama, et nad uue tekkinud organisatsiooni peale vaatavad kui uue riigi peale. See tunnustamine tähendab, et uus riik on kui üheväärline vastu võetud riikide perre ja teised temaga nõus on suhtlemisse astuma.

Riikide vastastikune asjaajamine toimub diplomaatiliste esindajate — saadikute kaudu. Saadik on riigi politiline esindaja välisriigis. Ta nimetatakse riigipea poolt. On pruugiks saanud, et enne uue saadiku nimetamist küsitakse järele selle valitsuselt, kuhu saadikut tahetakse nimetada, kas see on nõus kavatsetud isikut saadikuna vastu võtma. Alles pärast sellekohast nõusolekut võetakse nimetus ette. Uuesti nimetatud saadik ilmub määratud riiki ja annab oma volitused selle riigipeale ära. See on tunnuseks, et ta on ametikohuste täitmisele asunud. Saadik allub oma riigi välisministeeriumile ja toimetab sealt saadud juhtnööride järele. Saadik on vahemeheks oma ja võõra riigi, lähemalt oma ja võõra riigi välisministeeriumi vahel. On Eesti valitsusel midagi Inglise valitsuselt küsida, siis toimetab seda Eesti saadik Londonis. Saadikud asuvad võõra riigi pealinnas. Suuremail riikidel on igas välisriigis oma saadik. Vähemail riikidel on mitme riigi peale üks saadik. Nii on ka Eesti vabariigil. Lugupidamisest teineteise vastu on üldi-

selt tunnustatud saadiku isiku ja tema korteri puutumatust, s. t., kohalised võimud ei saa saadikut võtta vastutusele ega tungida tema korterisse. Saadiku üle mõistab kohut tema oma riigi kohus oma riigi seaduste järele. Ta on vabastatud võõras riigis selle riigi maksudest. Saadiku isiku vastu sihitud kuritööd karistatakse valjemalt. Loendatud eesõigused ulatuvad, peale mõne erandi, ka saadiku perekonna liikmete ja saatkonna teenijaskonnani, kui need on võõra riigi kodanikud.

Peale saadikute peavad riigid vastamisi teineteise piirides konsuleid. Konsulite ülesanne on oma riigi kodanikkude ja oma riigi kaubanduslikkude huvide kaitsmine. Nad on abiks võõrsil viibivaile kaaskodanikele; saadavad oma välis- ja majandusministeeriumile teateid võõra riigi kaubanduslikust ja tööndusliikust elust, selle turu nõudeist jne. Konsulid ei asu välismail mitte pealinnades, vaid ka teistes suuremais linnades. Konsulite kohta ei käi saadikute puutumatuse juhised, peale mõne erandi.

Seni kirjeldatud kord maksab suhtlemises riikide vahel rahu ajal, normaaltingimustes. Nagu üksikute kodanikkude vahel tekivad riiud, nii võivad tülid tõusta ka riikide vahel. Neid tülisid lahendatakse kõige pealt diplomaatilisel teel omavahel, siis vahekohtu, Rahvasteliidu ja Alalise Rahvusvahelise Kohtu kaudu. Kui kõik see ei aita või üks pooltest kohut vastu ei võta, siis otsustavad kokkupõrke sõjariistad.

Sõjapidamisviisi kohta on välja töötatud oma juhised. Enne sõjategevuse algust saadab üks riik teisele viimase nõudmise, n. n. ultimaatumi, mille täitmatajätmine järelduseks toob enesega sõjariistus kokkupõrkamised. Sõdurid peavad kandma vormi ja peavad alluma vastutavale juhatajale. Keelatud on tarvitada mürgistatud sõjariistu, lõhkevaid kuule, kihvtitada kaeve. Ei tohi pommitada kaitseta linnu, külasid ja haigemaju. Vangide tapmine on keelatud. Vange peab korralikult kuni sõja lõpuni toitma ja peale rahutegemist kodumaale tagasi saatma. Vaimulikud ja sanitarpersonaal (arstid, halastajaõed jne.) ei allu vangivõtmisele. Nad vabastatakse vaenlase poolt esimesel võimalusel.

On ammu juba mõtteid avaldatud, et riigid peaksid oma tüliküsimused kohtuis lahendama. Reaalseid tagajärgi on neil mõtteavaldusil vähe olnud. Alles ilmasõja ennenägematud inimeste ja varanduste ohvrid panid riike tõsiselt kaaluma, kas ei saa sõda üldse kaotada. Nende kaalumiste ja läbirääkimiste viljaks oli ühes Versailles'i rahulepingu allakirjutamisega Rahvasteliidu loomine.

Rahvasteliit seab ma ülesandeks kindlustada maailmarahu, valvata rahvusvahelise õiguse normide ja riikide-

vaheliste lepingute täitmise järele. Rahvasteliidu liikmeiks on iseseisvad riigid ja koloniid, kellel omavalitsus. Praegu on Rahvasteliidus üle 50 riigi ja kolonii; sellega on ta koondanud oma ümber $^3/_4$ maakera elanikest. Rahvasteliidu tegevust juhivad Liidu täis- ja nõukogu. Täiskogusse võib iga liige saata kuni kolm esindajat, seejuures on neil ainult üks hääl. Nõukogu koostub viiest alalisest (Inglismaa, Prantsusmaa, Itaalia, Jaapan ja Saksamaa) ja üheksast Liidu täiskogu poolt valitud liikmest. Nõukogu juhatab Liidu jooksvat tööd. Tema käsutada on alaline sekretariaat. Liidu asupaik on Genfis. Rahvasteliidu liikmed kohustuvad vastamisi olevaid riigi piire ja teineteise iseseisvust austama. Ühele või teisele Liidu liikmele kallaletungimise korral astub Nõukogu kokku ja otsib teed, kuidaviisi nimetatud kohustisi teostada. Püsiva rahu kindlustamiseks valmistab Nõukogu iga liikme — riigi — tarvis tema kaitseväe ja riigikaitse kulude vähendamise kava, mille ta esitab riikidele ühiselt läbiviimiseks. Liidu liikmed kohustuvad oma tüliküsimusi vahekohtu või Nõukogu otsustada andma. Ei jõuta sel teel tüliküsimust lahendada, siis ei tohi pooled igatahes enne kolme kuud teineteise vastu sõjalist tegevust alata. Vahekohtule või Alalisele Rahvusvahelisele Kohtule alluvad tingimata säherdused tüliküsimused, mida tülitsejate arvamuse järele on võimalik vahekohtu või Alalise Kohtu läbi lahendada. Peaks üks Liidu liikmeist kokkuleppevastaselt teisele kallale tungima, siis kohustuvad teised liikmed ajaviitmatult lõpetama selle riigiga kõik läbikäimise. Nõukogu teatab liikmeile, kunas surveabinõud tarvitusele võtta.

Riikidevaheliste tülide lahendamiseks asutatakse Alaline Rahvusvaheline Kohus, kes koostub 11 alalisest ja 4 tagavaraliikmest. Kohtunikud valitakse Liidu täiskogu ja nõukogu poolt kõige tähtsamate teadusemeeste ja eriteadlaste hulgast üheksaks aastaks. Kohtu võimkonda kuulub asjade otsustamine, mis pooled temale ette panevad ja mida lepingute järele kohus peab arutama. Peale selle arutab Alaline Kohus: lepingute interpreteerimist; rahvusvahelise õiguse seletamist; mõne teatava fakti kindlakstegemist ja rahvusvaheliste kohustiste rikkumist. Loendatud küsimusi arutab Kohus sellel korral ja nende riikide vahel, kes teada on andnud, et nemad edaspidi nõus on neid küsimusi laskma Kohtul otsustada. Alalise Kohtu otsus on lõplik.

Ei või öelda, et Rahvasteliit praegusel kujul suudaks kõiki kokkupõrkeid riikide vahel lahendada. Selleks on tema korraldused veel nõrgad. Tal puudub veel küllalt tugev tegelik jõud, mida ta tülitsejate ja oma otsuste mitteaustajate vastu võiks välja saata. Tal puudub sõjavägi. Siiski on

Rahvasteliit juba palju ära teinud. Peab meelde tuletama Kreeka ja Itaalia tüliküsimuse lahendamist Itaalia ohvitseride tapmise küsimuses, Kreeka ja Bulgaaria kokkupõrget jne. Praegu on Rahvasteliidul käsil sõjavägede vähendamise küsimus.

Rahvasteliit ei piirdu üksi tüliküsimuste lahendamisega riikide vahel. Peale selle kohustab ta liikmeid oma kodanikkude inimväärilisemate elamistingimuste ja kodaniku õiguste kaitse eest hoolt kandma. Kokkukõlas Rahvasteliidu nõuetega on ellu kutsutud rahvusvahelised töökonverentsid, mis siiamaani on hulk ettepanekuid riikidele kinnitamiseks valmistanud. Viimased käsitavad töökaitseseadusi. Nagu eespool nägime, on Eesti terve rea neist otsustest kinnitanud.

29. peatükk.

Ühingute asutamine. Koosolekute pidamine.

Kodanikul on rohkearvulised tarvidused, mida ei rahulda riiklikud korraldused. Neid tuleb rahuldada vaba kokkuleppe teel asutatud ühinguil. Meie Põhiseadus lausub, et ühinguisse ja liitudesse koondumine on Eestis vaba. Sellest ei tule aga järeldada, et riik ennast üldse ühingute asutamisse ei peaks segama. Riik ei tohi säherdusele seisukohale asuda. See seisukoht võib riigile hädaohtu tuua, kui ühinguis võimalus avaneb riigivastast tööd teha. Samuti võivad kannatada ühingu liikmete ja nende kodanikkude huvid, kes ühinguga mingisugusesse ainelisse vahekorda astuvad, kui ei ole kindlaks määratud ühingu võimupiirid, vastutus ja tegevuse kord. Seepärast nõuab seadus, et igal politilisel ühingul peab olema oma põhikiri ja juhatus. Kahe nädala jooksul oma asutamise päevast peavad säärased ühingud esitama kohalisele politseiprefektile oma põhikirja ja juhatuse liikmete nimekirja. Samuti peab edaspidi teatama politseile muudatustest põhikirjas ja juhatuse koosseisus. Kõik äriliste sihtidega ühingud ja mitteäriliste sihtidega ühinguist need, kes soovivad saada juriidilise isiku õigusi, s. t. õigust omandada ja võõrandada varandust, asutada kapitale, sõlmida lepinguid, peavad olema registreeritud. Seda toimetab kohtu- ja siseministeerium.

Ühingute hulgas tuleb tähele panna: 1) ainelist kasu mitte taotlevaid ühinguid, 2) äriühinguid, 3) kooperatiivühinguid.

Esimeste all mõistame neid mitmesuguse sihiga ühinguid, kes oma ülesandeks ei sea otsekohe oma liikmete

ainelist kasu, näiteks haridus-, kunsti-, spordi-, põllumeeste-, tuletõrjujateseltsid jne. Ühingul peab olema vähemalt kolm liiget. Soovib säärane ühing saada juriidilise isiku õigusi, siis peab ühing kokku seadma põhikirja ja selle kahes eksemplaris ühes registreerimise sooviavaldisega esitama kohtu- ja siseministeeriumile. Sooviavaldise esitajate allkirjad peavad olema ametiasutistes tõestatud. Põhikiri peab tingimata sisaldama 1) ühingu nimetust ja eesmärki; 2) juhatuse koosseisu ja asupaika; 3) peakoosoleku kokkukutsumise korda ja ta võimupiire; 4) liikmete vastuvõtmise, väljaastumise ja väljaheitmise korda; 5) liikmemaksu määramise ja 6) ühingu likvideerimise korda. Vastab esitatud põhikiri seaduses loendatud nõudeile, siis on kohtu- ja siseminister kohustatud ühingut kuu aja jooksul registreerima ja sellest „Riigi Teatajas" kuulutama. Jätab kohtu- ja siseminister ühingu registreerimata, siis peab ta täpsalt tähendama, missuguseile seadusenõudeile põhikiri ei vasta. Kohtu- ja siseministri otsuse peale võivad asjaosalised kuu aja jooksul riigikohtu administratiivosakonnale kaevata, kes lõpliku otsuse teeb.

Registreeritud ühingute otsustusevõimelisiks liikmeiks võivad olla isikud, kes saanud 18-aastaseks, kuna aga asutajaiks ja juhatuseliikmeiks võivad olla ainult täisealised. Kui ühingu tegevus osutub kriminaalseaduse vastaseks või selle tegevus ähvardab avalikku julgeolekut või rahu, siis on kohtu- ja siseministril õigus säärast ühingut sulgeda.

Äriühingute (osa-ühingud ja aktsiaseltsid) registreerimiskord on sama kui eespool-kirjeldatud ärilisi sihte mitte taotlevate ühingute oma. Ainult enne kohtu- ja siseministrile äriühingu põhikirja ettepanemist peavad palujad vastavalt ministeeriumilt muretsema äriühingu asutamiseks loa. Ilma selleta kohtu- ja siseminister ühingut ei registreeri. Luba annab see ministeerium, kelle tegevusalasse kuulub asutatava äriühingu tegevus.

Ka kooperatiivühingute registreerimiskord sarnaneb seltside registreerimiskorraga. Asutajaid peab olema vähemalt seitse isikut. Mingisugust tegevuse avamise eelluba ministeeriumilt pole tarvis.

Koosolekute pidamise kohta tähendab meie Põhiseadus: „Kõigil Eesti kodanikkudel on õigus avalikku rahu rikkumata koosolekuid pidada sõjariistadeta." „Neid õigusi võib seadus piirata ainult avaliku julgeoleku huvides." Kokkukõlas nende Põhiseaduse nõuetega maksab meil järgmine koosolekute pidamise kord:

Kõigil Eesti vabariigi kodanikel ja seaduslikus korras registreeritud ühinguil on õigus koosolekuid pidada lahtise

taeva all kui ka kinnistes ruumides. Avaliku rahu ja üldise julgeoleku huvides kitsendatakse seda vabadust järgmiselt. Tänavail ja avalikkudel platsidel võib koosolekuid ainult niivõrt pidada, kuivõrt nad ei takista vaba liikumist. Koosolekuid ei või pidada rööbasteedel, lahtise taeva all õhtul kella 11-st kuni kella 6-ni hommikul, ilma sellekohase loata lahtise taeva all poolekilomeetrilises kauguses hooneist, kus asuvad riigikogu ja vabariigi valitsus, ja välisriikide diplomaatiliste esinduste ja vabariigi kaitseväe hoonete ees. Koosolekuil ei tohi viibida sõjariistus isikud. Koosolekute kokkukutsujaiks ja juhatajaiks võivad olla ainult täisealised kodanikud.

Koosolekuist peavad kokkukutsujad teatama kohalisele politseile 12 tundi enne koosolekut, kui koosolek peetakse lahtise taeva all, ja 6 tundi enne koosolekut, kui viimane peetakse kinnises ruumis. Teadaandes tuleb ära tähendada koosoleku koht, aeg, koosoleku aine ja kokkukutsuja isiku nimi. Teadaandest on vabastatud riigikogu ja omavalitsuseasutiste valimiste eelsed koosolekud valimiste ajal ja need koosolekud, millest on teatatud eespoolnimetatud tähtajal kohalistes ajalehtedes. Igal koosolekul peab olema oma juhataja. Viimase kohuseks on valvata koosoleku korra järele, eemaldada neid isikuid, kellel õigus pole koosolekust osa võtta, ja lõpetada kuritegevusele hässitavad kõned ja vaidlused. Politsei võib koosolekule saata oma esindaja. Viimasel on õigus koosolekut lõpetada, kui seda palub koosoleku juhataja, kui koosolek muutub hädaohtlikuks avalikule julgeolekule või kui koosolekul tulevad ette vägivaldsed kokkupõrkamised. — Koosolekutest pole tarvis politseile teatada ega saada neile politsei ka oma esindajat, kui need on usulised ja palvekoosolekud, matuserongid ning seaduslikus korras registreeritud ühingute koosolekud, millest ainult selle ühingu liikmed osa võtavad.

Lisa nr. 1.

Maanõukogu otsus kõrgemast võimust.

Eesti Maanõukogu otsustas 15./28. novembril 1917:

1) Eesti Maanõukogu tunnistab ennast Eestimaa ainsaks kõrgema võimu kandjaks, mille määruste ja korralduste järele Eestimaal tuleb käia, kuni Maanõukogu

poolt demokraatliku valimisseaduse põhjal viibimata kokkukutsutav Eesti Asutav Kogu kokku astub, et Eestimaa riiklikku korda kindlaks määrates maal lõplikku seaduseandlikku ja valitsuslikku võimu luua.

2) Igasugused määrused, käsud ja dekreedid, tulgu nemad kelle poolt tahes, on Eestimaal kuni Asutava Kogu kokkuastumiseni maksvad ainuüksi siis, kui Eesti Maanõukogu nad välja on kuulutanud, kuna vastasel korral neid mitte ei tule täita.

3) Seks ajaks, kui Eesti Maanõukogu mitte koos ei ole, antakse Maanõukogu juhatusele ja Vanematekogule ühes Maavalitsusega, kui Eestimaa kõrgema võimu esindajale, õigus rutulikke määrusi ja käskusid Eestimaa elu korraldamiseks välja kuulutada ja maksma panna, kuni Maanõukogu kokku astudes nende määruste kohta oma otsuse annab.

Lisa nr. 2.

Vanematekogu otsus Päästekomitee loomisest.

Maanõukogu Vanematekogu otsustas 19. veebruaril 1918:

Asutada kolmeliikmeline Eestimaa Päästekomitee, mille kätte kuni normaalsete olude loomiseni kõik riiklik võim anda. Päästekomitee liikmeiks valida K. Päts, J. Vilms ja K. Konik.

Lisa nr. 3.

Manifest kõigile Eestimaa rahvastele.

Eesti rahvas ei ole aastasadade jooksul kaotanud tungi iseseisvuse järele. Põlvest põlve on temas kestnud salajane lootus, et hoolimata pimedast orjaööst ja võõraste rahvaste vägivalla-valitsusest veel kord Eestis aeg tuleb, mil „kõik piirud kahel otsal lausa löövad lõkendama“ ja et „kord Kalev koju jõuab oma lastele õnne tooma“.

Nüüd on see aeg käes.

Ennekuulmata rahvaste heitlus on Vene tsaaririigi pehastanud alustoed põhjani purustanud. Üle Sarmaatia lagendiku laiutab end hävitav korralagedus, ähvardades oma alla matta kõiki rahvaid, kes asuvad endise Vene riigi piirides. Lääne poolt lähenevad Saksamaa võidukad väed, et

Venemaa pärandusest omale osa nõuda ja kõige pealt just Läänemere rannamaad oma alla võtta.

Sel saatuslikul tunnil on Eesti Maapäev kui maa ja rahva seaduslik esindaja, ühemeelsele otsusele jõudes rahvavalitsuse alusel seisvate Eesti politiliste parteidega ja organisatsioonidega, toetudes rahvaste enesemääramise õigusele, tarvilikuks tunnistanud Eesti maa ja rahva saatuse määramiseks järgmisi otsustavaid samme astuda:

Eestimaa tema ajaloolistes ja etnograafilistes piirides kuulutatakse tänasest peale iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks.

Iseseisva Eesti Vabariigi piiridesse kuuluvad: Harjumaa, Läänemaa, Järvamaa, Virumaa ühes Narva linna ja tema ümbruskonnaga, Tartumaa, Võrumaa, Viljandimaa ja Pärnumaa ühes Läänemere saartega — Saare-, Hiiu- ja Muhumaaga ja teistega, kus Eesti rahvas suures enamuses põliselt asumas. Vabariigi piiride lõplik kindlaksmääramine Lätimaa ja Vene riigi piiriäärsetes maakohtades sünnib rahvahääletamise teel, kui praegune ilmasõda lõppenud.

Eeltähendatud maakohtades on ainsamaks kõrgemaks ja korraldavaks võimuks Eesti Maapäeva poolt loodud rahvavõim Eestimaa Päästmise Komitee näol.

Kõigi naaberriikide ja rahvaste vastu tahab Eesti vabariik täielist politilist erapooletust pidada, ja loodab ühtlasi kindlasti, et tema erapooletus nende poolt niisama ka täielise erapooletusega vastatakse.

Eesti sõjavägi vähendatakse selle määrani, mis sisemise korra alalhoidmiseks tarvilik. Eesti sõjamehed, kes Vene vägedes teenivad, kutsutakse koju ja demobiliseeritakse.

Kuni Eesti Asutav Kogu, kes üldise, ühetaolise, otsese, salajase ja proportsionaalse hääletamise põhjal kokku astub, maa valitsemise korra lõplikult kindlaks määrab, jääb kõik valitsemise ja seaduseandmise võim Eesti Maapäeva ja selle poolt loodud Eesti Ajutise Valitsuse kätte, kes oma tegevuses järgmiste juhtmõtete järele peab käima:

1. Kõik Eesti vabariigi kodanikud, usu, rahvuse ja politilise ilmavaate peale vaatamata, leiavad ühtlast kaitset Vabariigi seaduste ja kohtute ees.

2. Vabariigi piirides elavaile rahvuslikele vähemustele, venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele ja teistele kindlustatakse nende rahvuskultuurilised autonoomia õigused.

3. Kõik kodanikuvabadused, sõna-, trüki-, usu-, koosolekute-, ühingute-, liitude- ja streikidevabadused, niisama

isiku ja kodukolde puutumatus peavad kogu Eesti riigi piirides vääramata maksma seaduste alusel, mida valitsus viibimata peab välja töötama.

4. Ajutisele Valitsusele tehakse ülesandeks viibimata kohtuasutusi sisse seada kodanikkude julgeoleku kaitseks. Kõik politilised vangid tulevad otsekohe vabastada.

5. Linna, maakonna ja valla omavalitsuse asutused kutsutakse viibimata oma vägivaldselt katkestatud tööd jätkama.

6. Omavalitsuse all seisev rahvamiilits tuleb avaliku korra alalhoidmiseks otsekohe ellu kutsuda, niisama ka kodanikkude enesekaitse organisatsioonid linnades ja maal.

7. Ajutisele Valitsusele tehakse ülesandeks viibimata seaduseelnõu välja töötada maaküsimuse, töölisteküsimuse, toitlusasjanduse ja rahanduse küsimuste lahendamiseks laialisil demokraatlikel aluseil.

Eesti! Sa seisad lootusrikka tuleviku lävel, kus sa vabalt ja iseseisvalt oma saatust võid määrata ja juhtida! Asu ehitama oma kodu, kus kord ja õigus valitseks, et olla vääriliseks liikmeks kultuurrahvaste peres! Kõik kodumaa pojad ja tütred, ühinegem kui üks mees kodumaa ehitamise pühas töös! Meie esivanemate higi ja veri, mis selle maa eest valatud, nõuab seda, meie järeltulevad põlved kohustavad meid selleks.

Su üle Jumal valvaku
Ja võtku rohkest' õnnista
Mis iial ette võtad sa,
Mu kallis isamaa!

Elagu iseseisev demokraatlik Eesti vabariik!
Elagu rahvaste rahu!

Tallinnas, 24. veebr. 1918.

Eesti Maapäeva Vanemate Nõukogu.

Lisa nr. 4.

Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklikust iseseisvusest ja olenematusest.

Eesti rahvas peab oma õiguseks ja kohuseks praegusel maailma ajaloo ja enese saatuse pöördeajal astuda kõigi haritud rahvaste ette järgmise seletusega.

Vaba ja iseseisva rahvana elasid eestlased põliselt Baltimere kallastel. Seitsesada aastat tagasi murdis Läänest tulnud Saksa ülivõim väikese rahva iseseisvuse ja kaotas tema vabaduse. Asjatuks jäid aeg-ajalt ettevõetud meeleheitlikud katsed võõra ikke alt vabaneda. Aga ei kustunud rahva hingest endise põlise põlve mälestused. Kõige surve ja alandamise kiuste elas salajas edasi kindel lootus ja julge soov, et peab tulema ja kindlasti tuleb aeg, mil Eesti rahvas jälle oma saatuse määramist võib võtta enese kätte. Suure ilmasõja puhkemisel nägi Eesti rahvas selle hirmsa heitlemise mõtet rahvaste vabanemises maailma-riikide imperialistlikkude püüete vande alt ja väikerahvaste eluõiguse võidule pääsmises. Selles mõttes ohverdasid Eesti paremad pojad võõrastel võitlusväljadel vankumata meelekindlusega oma verd ja elu, kindlalt lootes, et nende ohver pöörde toob ka Eesti rahva saatusesse. Ja kui viimaks ilmasõja keerust heleda päikesena üles kerkis rahvaste enesemääramise õigus, siis oli Eesti rahvas esimeste seas teda rõõmuga tervitamas ja viibimata teostamas enese kohta. Nüüd on tulnud aeg, kus Eesti rahvas, seistes keset hirmsat ja verist võitlust oma iseseisva elu õiguse eest ja tagasi tõrjudes ähvardava hävituse lainet, astub teiste iseseisvate rahvaste hulka ja nõuab enesele püsivat paika rahvaste liidus suvereense riigina.

Mis õigusega astub Eesti rahvas selle otsustava sammu? Selle loomuliku õigusega enesemääramise ja vaba enesevalitsemise peale, mis juurdub iga rahva elutungis; selle õigusega, mida vägivald küll ajutiselt võib alla suruda, mille nõudmist aga iialgi ei suudeta ära hävitada elujõuliste rahvaste hingest; selle õigusega, mis nüüd on lunastatud maailma rahvaste kannatuste ja vereohvritega ja on leidnud üldist tunnustamist; selle õigusega, mille täielik maksmapanemine võimaldab seda rahu, mida igatseb kultuuriline maailm kõigi sõja koleduste järele. Mitte silmapilgukski ei taha ega või Eesti rahvas lubada mõtet, et see üldine õigus tema kohta jääks ainult sisuta sõnaks.

Eesti rahvas teab, et see samm tähendab nende sidemete katkestamist, mis ühendasid teda Vene riigiga viimased kaks aastasada. Kuid Eesti rahvas teab ka, et suur Venemaa ennast võõrasemana on üles pidanud tema vastu. Eesti rahvas tunneb, et Vene riik ei ole tarvitanud ühtegi juhust, et luua tõsist sisemist sidet enese ja Eesti rahva vahel. Veel enam: kibedusega mäletab Eesti rahvas kõike seda ülekohut, mis talle osaks on saanud Vene riigi poolt või tema tegelikul toetusel.

Vaevalt oli Rootsi riik, kellega Eesti rahvas enne oli riiklikult seotud, mõne korralduse teinud rahva elujärje ja

inimlikkude õiguste kindlustamise sihis, kui Eesti Vene riigi külge liideti. Ühes sellega tuli lõpp kõigile parandusile. Vastuvaidlemata kinnitasid Vene tsaarid kõik mõisnikkude kaugeleminevad soovid ja nõudmised maa ja rahva kohta. Mõisniku piiramata meelevalla alla antud ihu ja hingega, ilma kõigist inimeseõigustest, alandatud eluta asja seisukorrale, keda müüdi ja osteti, hingitses Eesti rahvas esimese aastasaja jooksul Vene valitsuse all. Läänes tõusnud vabadusliikumine purustas XIX a. s. alul viimaks ka Eesti rahva pärispõlve. Kuid olulist muutust ei toonud see esialgu rahvale mitte. Tema päralt oli küll isiklik priius, kuid mõisniku päralt oli ja jäi maa, rahva senine elataja ja kandja. Et elada, selleks pidi talupoeg mõisnikult maad võtma tingimustel, mis hinge kinni matsid. Teist teed ei olnud, sest kindlasti oli piiratud talupoja liikumisvabadus ka kitsamais piirides. Välja rännata oli võimatu, niisamuti olid kinni tema eest linnaväravad. Alles mõnikümmend aastat hiljemini omandas talupoeg võimaluse linna asuda, kuid sealgi olid käsitöö ja kaubandus temale kaua suletud kitsaste seisuslikkude eesõiguste ja korralduste läbi. Olude sunnil anti viimaks talupojale õigus maad rentida ja päriseks osta. Kuid tingimused olid nii rasked, et ainult väike osa rahvast aegamööda seda võimalust on suutnud tarvitada. Rahvavaenuline suur-põllupidamine aga kasvas külade ja talude hävitamise läbi. Sajadtuhanded rahvaliikmed pidid välja rändama, et Venemaa lagendikkudel ja Siberi metsades uudismaid luues ja põldu harides enesele võimalust leida elamiseks oma armsaks saanud töö läbi. Järelejätmata püüdis rahvas oma asemikkude ja avaliku hääle kaudu tähelepanemist juhtida oma kisendavale seisukorrale. Vene valitsus jäi kurdiks. Mitmel korral asusid meeleheitele aetud talupojad mässu teele. Verine karistus oli valitsuse vastus sellele, kuna põnevate maaolude tõsine korraldamine jäi ikkagi tulemata. Küll anti Saksa suurmaapidajaile luba Sise-Venemaalt võõraid saksa asunikke siia tuua, küll valmistasid vene ametnikud kavatsusi vene talurahva asutamiseks maile, kust eestlased pidid taganema, rännates linnadesse või üle piiri, — eesti rahva suurele enamusele jäeti aga ainult nälg maa järele.

Oma töökuse ja hoole läbi tõusis eesti rahvas aegamööda kultuuriliselt kõrgele järjele, kuid talle ei antud sedagi omavalitsust omas kodus, mis ammu käes oli madalamal astmel seisval vene rahval. Maa ja rahva asjade juhtimine ja korraldamine, peale kõige lihtsamate talurahva seisuslikkude asjade, seisis suur-maapidajate hõreda kihi käes. Kõigist üle aga käis Vene kuberneride ja ametnikkude võim ja omavoli. Linnades tõusid eestlased pärast liikumiskitsen-

duste kaotamist enamusse. Sihilik valitsuse tegevus hoidis neid ära linnade valitsemises oma arvu kohaselt mõjule pääsmast. Linnade juhtimine jäi väikese Saksa ringkonna kätte.

Eesti rahval on sügav tung hariduse järele. Ärarääkimata ohvreid kandes, ööd ja päevad tööd tehes saadavad vanemad oma lapsed koolidesse, raske puudusega võideldes püüab Eesti noorsugu omandada kõrgemat haridust. Need, kellel see korda läks, pidid aga võõrsile veerema, sest kodumaal olid neile teed kinni. Siia toodi ametnikud Venemaalt, kellel võõras rahva keel ja meel, tundmata tema kombed ja elutingimused.

Mitte korraldada rahva loovaid jõudusid, mitte edendada maa head käekäiku ei püüdnud need võõrahingelised ametnikkude parved, vaid võimalikult ära hoida rahva iseteadlikkude kavatsuste teostamist, takistada tema omapärast arenemist ja hävitada tema rahvuslikku iseolemist.

Kõige valusamalt võis võõras ametnik haavata rahva hinge, tallata tema pühamaid tundeid, hävitada tema paremaid püüdeid, — ei oodanud teda selle eest karistus, vaid aukõrgendus ja parem koht.

Kõige otsustavamaid võtteid tarvitati Eesti rahva venestamise sihis. Vene keel sai valitsevaks keeleks omavalitsuseasutustes ja kohtuis. Lõpmata raskeks tehti asjaajamine umbkeelsete ametnikkudega, kirjeldamata vaevarikas oli õiguse otsimine kohtuis, kus võõraist oludest tulnud kohtunikud pidid rahva eluhuvisid puudutavaid küsimusi puudulikkude tõlgete kaudu otsustama.

Koolides valitses enne saksa keel, siis muudeti nad puhtvenekeelseiks. Isegi rahvakoolis, mis esialgu olnud emakeelne, pandi õppekeeleks vene keel. Juba varakult vägistati nõnda noorust vaimliselt ja hingeliselt, püüti temas äratada halvakspanu kõige vastu, mis oma, takistati tema loomulikku arenemist.

Hoolimata oli Vene isevalitsus juba vene rahva enese vastu, veel ülekohtusem kõigi muulaste vastu. Missuguse rõõmuga tervitasid sellepärast kõik Vene riigi rahvad isevalitsuse langemist, lootes pööret oma olukorras. Kibe pettumus ootas neid, sest endine vaim valitses oluliselt edasi Vene riigis. Oma esindajate pealekäimisel sai eesti rahvas ajutise koduse omavalitsuse Vene Ajutise Valitsuse kinnitusel 30. märtsil (12. aprillil) 1917. Võimu koondamise püüded ei kadunud aga mitte ja edasi kestsid ka vene ametnikkude katsed meie asjade sekka segada ja halvakspanemist üles näidata eesti rahva vastu.

Koolidesse jäi vene õppekeel, peale rahvakoolide, hädalistele uuendustele tehti järjekindlalt takistusi, omavalitsuseasutustes keelati eesti keelele õigused, mis kohased vabale rahvale tema omas kodus.

Varsti läks Eestis võim Vene madruste ja soldatite nõukogude kätte. Kõige laialisemas mõttes väljakuulutatud rahvaste enesemääramise õigust teostasid nad Eestis, vägivaldselt laiali ajades Eesti Maanõukogu ühes Maavalitsusega ja sõjariistadega katkestades kõige demokraatlikumal alusel ettevõetud Eesti Asutava Kogu valimisi kesk nende käiku. Isegi oma kodu kaitsemise õigust ähvardava Saksa sissetungimise vastu keelati eesti rahvale, takistades eesti sõjameeste kodumaale koondamist lagunevast Vene sõjaväest. Viimaks toodi eesti rahvas täiesti vastu oma tahtmist ja ilma tema arvamist küsimata Bresti lepingu põhjal ohvriks Saksa imperialistlikule maadeahnusele. Visalt seisis eesti rahvas ka Saksa okupatsiooni raudse rõhumise all oma iseseisvuse ja eluliste huvide eest. Kõige rängem surve ja kõige sihikindlam rahva tahtmise vägistamine ei suutnud hävitada tema vabaduse ja riikliku iseolemise tungi. Purunes okupatsioonivõim liitriikide raskete hoopide all, ja jälle hakkas eesti rahvas vabamalt hingama ja lootusrikkamalt tulevikku vaatama. Aga uuesti ootasid teda kannatused, raskemad kui enne nähtud. Vene nõukogude valitsuse sõjaväed tungisid Eestile kallale. Neil oli teada, et Eesti rahvas pärast rasket kannatamisaega oma riiklikku elu korraldades püüab kõrvaldada ainult ülekohut ja luua tahab paremat ning õiglasemat ühiselulist korda, kuid see ei takistanud neid tungimast sõjast väsinud ja puudustega võitlevale maale, tuues uut häda ja õnnetust: põletades külasid ja talusid, hävitades elatus-aineid ja kultuuriväärtusi, halastamata tappes ilmsüütuid inimesi, pantvangidena hoolimata ära viies naisi ja lapsi.

Kas on kõigi nende kannatuste nähes eesti rahval veel kohustust alal hoida neid sidemeid, mis teda ühendanud Vene riigiga? Enesetapmisega ühevääriline oleks teadlik jäämine ühendusse niisuguse maaga.

Mitte vihas ega vaenus ei taha meie elada vene rahvaga, vaid heas naabruses ja sõbralikus läbikäimises, kui tema meid rahule jätab. Võõrad on olnud eesti rahvale ja jäävad ka võõraks igasugused võimulaiendamise ihad üle oma piiride. Eesti rahvas tahab ainult omas kodus oma loomulikku õigust tarvitades vabalt ja sõltumatult oma elu korraldada.

Kas oskab eesti rahvas valitseda iseennast ja kas jõuab ta kanda iseseisvat sõltumatut riiki?

Eesti rahva senine minevik annab selle peale kindla jaatava vastuse. Kõige raskemad olud ja elamistingimused ei ole jõudnud hävitada eesti rahva elutungi ega edenemisvõimet. Visalt ja järjekindlalt on rahvas tarvitanud iga eneseavalduse-võimalust oma elujärje parandamise, kultuurivarade loomise ja oma inimliku väärtuse tõstmise sihis. Kui tuli võimalus maad omandada, siis pani üks osa rahvast oma kodule kindla põhja väsimata vaeva ja tööga, ja kui avanesid linnade väravad talupoegadele, siis võitis teine osa enesele majanduslikult vaba seisukorra käsitöö ja kaubanduse kaudu. Nõnda tõusnud väikepõllumeeste ja linnakodanikkude kihist kasvas välja lühikese aja jooksul arvurikas haritlaste liik, kellest suur osa ennastsalgavalt ja ustavalt andus rahva kultuurijärje tõstmise tööle. Viimase poole aastasaja kestusel, kus elutingimused natuke vabamaks muutusid, on Eestis käimas elav ja väsimata rahva isetegevus kõigil ainelise ja vaimlise kultuuri aladel. Põllumajandus ja käsitöö, kaubandus ja tööstus, haridustöö ja teadus, kirjandus ja kunst leiavad ikka suuremat hulka sihikindlaid ja tahtevõimsaid kandjaid. Terve maa on kaetud igasuguste majanduslikkude, ühistegeliste ja kultuuriliste seltside ja ühingute võrguga. Vaatamata kõigi sihilikkude takistuste ja raskuste peale, mis on valmistanud Vene valitsus ja tema ametnikud ja mille kõrvaldamiseks on kulunud lõpmata palju jõudu, on siiski kõige selle tegevuse viljaks võrdlemisi kindel majanduslik järg ja kõrge kultuuriline tasapind. Rahvahariduse poolest seisab Eesti esimeste hulgas, kuna juba 30 aasta eest kirjaoskamine oli täiesti üldine; kirjandustooteid loetakse suurel arvul; Eesti arvurikkad ajalehed ja ajakirjad lähevad sadatuhandeis eksemplarides rahva hulka. Politiliselt on Eesti rahvas ennast sellekohaste võimaluste ilmumisel tagajärjerikkalt korraldanud ja omavalitsuse sisseseadmisel ja üldistel valimistel kindlasti ja iseteadlikult oma vaateid ja tahtmist maksma pannud. Kõige suuremat iseteadvust ja tagajärjerikkamat küpsust on eesti rahvas aga avaldanud temale pealesunnitud raskes sõjas. Saksa okupatsioonivõimu tegevuse tagajärjel pidi eesti rahvas ilma korraldatud sõjaväeta ja täiesti paljaste kätega vastu astuma Vene nõukogude valitsuse arvuliselt suurtele, hästi korraldatud ja varustatud sõjajõududele, kes ühes Saksa vägede lahkumisega üle Eesti piiride tungisid. Kuuendat kuud on käimas verine heitlus suures ülekaalus oleva vaenlasega. Selle aja sees, vahet pidamata võideldes, on Eesti rahvas jõudnud oma maa vaenlastest puhastada, oma piirisid kaitsta, omale korralik sõjavägi luua, oma riiklik korraldus kindlale alusele seada ja Asutavas Kogus rajada tõsine rahvaesindus ja üldiselt tunnustatud valitsus.

Kõik see põhjendab usku ja õigustab lootust, et Eesti rahvas, pääsedes sõjahädast ja omandades võimalust oma jõudu ja võimeid igakülgselt välja arendada oma loomu kohaselt, vabalt ja ilma takistamata, luues omale politiliselt sõltumata ja ühiseluliselt õiglase korra, lahendades iseäranis äärmiselt valusaid maaolusid rahva elulistele huvidele vastavalt, ilma kahtlemata võib rajada kindlale alusele oma riiklik iseolemine ja suudab kanda tarvilikku riiklikku korda, ennast valitsedes põhimõtete ja nõuete järele, mis omased kultuurirahvastele. Oma loomuliku õiguse põhjal minevikust päritud ülesannet täites ja tuleviku ees tõsist vastutust tundes on Eesti rahvas oma riiklikule iseseisvusele aluse pannud täisvõimuliste esinduste poolt väljakuulutatud aktides:

Eesti Maanõukogu poolt 15./28. novembril 1917. a. kõrgema võimu kohta, Eesti Maanõukogu Vanemate Nõukogu poolt 19. veebruaril 1918. a. Päästekomitee loomise kohta, Eesti Maanõukogu Vanemate Nõukogu poolt 24. veebruaril 1918. a. Eesti Vabariigi väljakuulutamise kohta, Päästekomitee poolt 24. veebruaril 1918. a. Ajutise Valitsuse loomise kohta ja Ajutise Valitsuse poolt 11. nov. 1918. a. oma katkestatud tegevuse uuestialgamise kohta.

Eesti Asutav Kogu, kes meie rahva üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel proportsionaalselt valitud, soo, usu ning rahvuse peale vaatamata, ja kus on esindatud kõik meie politilised ja ühiselulised voolud, kuulutab Eesti rahva suvereenset tahtmist, ilmutades pühalikult kõigile maailma rahvastele, et eelnimetatud aktid avaldavad Eesti rahva kindlat ümberlükkamatut tahtmist, et Eestimaa neis piirides, kus eesti rahvas elamas, täiesti vaba on kõigist alamluse kohustest Vene riigi vastu, et 24. veebruaril 1918. a. katkes lõplikult riiklik side Eesti Vabariigi ja Venemaa vahel ja et Eesti on iseseisev rippumatu demokraatlik vabariik.

Eesti riiklikku iseseisvust ja rippumatust on meie rahva paremad pojad juba kuus kuud kaitsnud, tuues äraarvamata ohvreid. Oma eluõiguse eest peab Eesti rahvas kõige suurema jõupingutusega üliloomulikku võitlust enamlise ja vägivaldse Venemaa vastu ja seda oma kallimat vara tahab Eesti rahvas kaitsta viimse veretilgani.

Eesti Asutav Kogu.

Tallinnas, 19. mail 1919. (allkirjad)

Lisa nr. 5.

Eesti Vabariigi Põhiseadus.

Eesti rahvas, kõikumatus usus ja vankumatus tahtmises luua riiki, mis on rajatud õiglusele ja seadusele ja vabadusele, kaitseks sisemisele ja välisele rahule ning pandiks praegustele ja tulevastele põlvedele nende ühiskondlikus edus ja üldises kasus, võttis vastu ja määras Asutava Kogu kaudu järgmise põhiseaduse:

Peatükk I.

Üldised määrused.

§ 1. Eesti on iseseisev, rippumatu vabariik, kus riigivõim on rahva käes.

§ 2. Eesti maa-alasse kuuluvad Harjumaa, Läänemaa, Järvamaa, Virumaa ühes Narva linna ja ümbruskonnaga, Tartumaa, Viljandimaa, Pärnumaa, Valga linn, Võrumaa, Petserimaa ja muud piiriäärsed mannermaa kohad, kus eesti rahvast asumas, Saaremaa, Muhumaa, Hiiumaa ja muud Eesti vetes olevad saared ja leetseljakud.

Eesti piiride kindlaksmääramine sünnib rahvusvaheliste lepingute läbi.

§ 3. Eesti riigivõimu ei saa keegi teostada muidu, kui Põhiseaduse või Põhiseaduse alusel antud seaduste põhjal.

§ 4. Eestis maksavad tema enese asutuste poolt antud või tunnustatud seadused. Rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud määrused maksavad Eestis tema õigusliku korra lahutamata osadena.

Keegi ei või end vabandada seaduse mitteteadmisega.

§ 5. Eesti Vabariigi riigikeeleks on eesti keel.

Peatükk II.

Eesti kodanikkude põhiõigustest.

§ 6. Kõik Eesti kodanikud on seaduse ees ühetaolised. Ei või olla avalikõiguslikke eesõigusi ja paheõigusi, mis olenevad sündimisest, usust, soost, seisusest või rahvusest. Seisusi ja seisuslikke tiitleid Eestis ei ole.

§ 7. Eesti Vabariik ei anna autähti ega aumärke oma kodanikele, välja arvatud kaitseväelastele sõja ajal. Samuti ei ole Eesti kodanikkudel õigust vastu võtta võõraste riikide aumärke ega autähti.

§ 8. Isiku puutumatus on Eestis kindlustatud.

Kedagi ei või jälgida muidu kui seadustes ettenähtud juhtumustel ja korras.

Välja arvatud kuriteolt tabamisel, ei või kedagi vangistada või kitsendada isikulises vabaduses muidu kui kohtuvõimude otsusel, kusjuures see otsus põhjendatuna peab olema kuulutatud vangistatule mitte hiljemalt kui 3 päeva peale vangistamist. Otsuse kuulutamist vangistatule on õigus nõuda igal kodanikul, kui kuulutamine mitte sündinud ei ole eelnimetatud tähtajal.

Ühtki kodanikku ei või vastu tema tahtmist temale seaduse poolt määratud kohtu alt üle viia teise alla.

§ 9. Eestis ei või karistada kedagi tema teo pärast, ilma et see tegu karistuseväärilisek oleks tunnistatud seaduses, mis enne selle teo kordasaatmist maksma hakanud.

§ 10. Kodu on puutumatu. Ei või olla tungimist eluasemesse või selle läbiotsimist muidu kui juhtumustel ja nõuete täitmisel, mis on seaduses tähendatud.

§ 11. Eestis on usu- ja südametunnistuse-vabadus. Keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistuslikke tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi.

Usuliste talituste täitmine on takistamata, kui see ei käi avaliku korra ja kõlbluse vastu.

Usutunnistus ega ilmavaade ei või vabanduseks olla kuriteo kordasaatmisele või kodaniku kohuste täitmisest kõrvale hoidumisele.

Riigiusku Eestis ei ole.

§ 12. Teadus, kunst ja nende õpetus on Eestis vaba. Õpetus on koolikealistele lastele sunduslik ja rahvakoolides maksuta. Vähemusrahvustele kindlustatakse emakeelne õpetus. Õpetuse andmine seisab riigi valve all.

Kõrgemaile õppeasutustele kindlustatakse autonoomia neis piirides, nagu seda ette näeb nende asutuste seadusandlikul teel kinnitatud põhikiri.

§ 13. Eestis on vabadus oma mõtteid avaldada sõnas, trükis, kirjas, pildis või kujutuses. Seda vabadust võib kitsendada ainult kõlbluse ja riigi kaitseks.

Tsensuuri Eestis ei ole.

§ 14. Eestis on kindlustatud sõnumite ja kirjade saladus, mis edasi antakse posti, telegraafi ja telefoni või mõnel muul üldtarvitataval teel. Erandeid teha on õigus kohtuvõimudel seadustes ettenähtud juhtumustel.

§ 15. Eestis on kindlustatud õigus pöörduda kaebustega ja palvetega vastavate avalikkude asutuste poole. Pöördumiste kaasas ei tohi käia mingi surve-abinõu. Vastavad asutused on kohustatud asjale andma seadusliku käigu.

§ 16. Ei ole tarvis mingisugust eelluba riigiametnikkude kohtulikule vastutusele võtmiseks.

§ 17. Liikumine ja elukoha muutmine on Eestis vaba. Selles vabaduses ei või kitsendada ega takistada kedagi muidu kui kohtuvõimude poolt.

Tervishoidlikel põhjusil võivad seda vabadust kitsendada või takistada ka teised võimud vastavais seadustes ettenähtud juhtumustel ja korras.

§ 18. Kõigil Eesti kodanikkudel on õigus avalikku rahu rikkumata koosolekuid pidada sõjariistadeta.

Ühinguisse ja liitudesse koondumine on Eestis vaba.

Streigivabadus on Eestis kindlustatud.

Neid õigusi võib seadus piirata ainult avaliku julgeoleku huvides.

§ 19. Eestis on kindlustatud vabadus elukutset valida ja ettevõtteid avada ning kasutada põllutöös, kaubanduses, tööstuses, samuti muil majandusaladel. Selles vabaduses ei või kedagi kitsendada või takistada muidu kui seaduste põhjal ja piirides.

§ 20. Iga Eesti kodanik on vaba oma rahvuse määramises. Juhtumustel, mil isiklik määramine mitte võimalik ei ole, sünnib see seaduses ettenähtud korras.

§ 21. Eesti piirides elavate vähemusrahvuste liikmed võivad ellu kutsuda oma rahvuskultuurilistes ja hoolekande huvides sellekohaseid autonoomseid asutusi, niipalju kui need vastu ei käi riigi huvidele.

§ 22. Neis kohtades, kus elanikkude enamus ei ole Eesti, vaid kohalikul vähemusrahvusel, võib kohalikkude omavalitsuse-asutuste asjaajamiskeeleks olla selle vähemusrahvuse keel, kusjuures igaühel õigus on tarvitada neis asutustes riigikeelt. Kohalikud omavalitsuse-asutused, kus vähemusrahvuse keel tarvitusel, peavad riigikeelt tarvitama läbikäimises riiklikkude asutustega kui ka nende teiste omavalitsuse-asutustega, kus ei ole tarvitusel sama vähemusrahvuse keel.

§ 23. Saksa, vene ja rootsi rahvusest kodanikkudel on õigus pöörduda riiklikkudesse keskasutustesse kirjalikult oma keeli. Eriseaduses määratakse ligemalt nende rahvuste keelte tarvitamine kohtus ja kohalikes riiklikes asutustes kui ka omavalitsuse-asutustes.

§ 24. Eraomandus on Eestis igale kodanikule kindlustatud. Ilma omaniku nõusolekuta võib seda võõrandada ainult üldistes huvides seaduste põhjal ja seadustes ettenähtud korras.

§ 25. Majandusliku elu korraldamine Eestis peab vastama õigluse põhimõtteile, mille sihiks on inimväärilise ülespidamise kindlustamine sellekohaste seaduste läbi, mis käivad harimiseks maa saamise, eluaseme ja töö saamise, samuti omakaitse, tööjõu-kaitse ning nooruse, vanaduse, töövõimetuse või õnnetuste puhul tarviliku toetuse saamise kohta.

§ 26. Kodanikkude õiguste ja vabaduste loendamine eelseisvais §§ (6—24) ei kõrvalda mitte teisi õigusi, mis järgnevad selle Põhiseaduse mõttest või on temaga kokkukõlas.

Kodanikkude vabaduse ja põhiõiguste erakorralised kitsendused astuvad jõusse seaduslikus korras kindla tähtajani väljakuulutatud kaitse-seisukorra puhul vastavate seaduste põhjal ja piirides.

Peatükk III.

Rahvast.

§ 27. Riigivõimu kõrgemaks teostajaks Eestis on rahvas ise oma hääleõiguslikkude kodanikkude näol. Hääleõiguslik on iga kodanik, kes on saanud kakskümmend aastat vanaks ja on olnud vahet pidamata vähemalt ühe aasta Eesti riikkondsuses.

§ 28. Hääleõiguslikud ei ole kodanikud: 1) kes seaduslikus korras on tunnistatud nõdra- või hullumeelseks ja 2) pimedad, kurttummad ja pillajad, kui nad on eestkostmise all.

Hääleõigusest jäetakse ilma mõned liigid kurjategijaid Riigikogu valimisseaduse põhjal.

§ 29. Rahvas teostab riigivõimu: 1) rahvahääletamise, 2) rahvaalgatamise ja 3) Riigikogu valimise teel.

§ 30. Iga Riigikogu poolt vastuvõetud seadus jääb välja kuulutamata kahe kuu kestel tema vastuvõtmise päevast ar-

vates, kui seda nõuab kolmas osa Riigikogu seaduslikust koosseisust. Kui selle aja jooksul kakskümmendviis tuhat hääleõiguslikku kodanikku nõuavad, et nimetatud seadus esitataks rahvale vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks, siis oleneb pärastine väljakuulutus rahvahääletuse tagajärgedest.

§ 31. Rahva-algatamise korras on kahekümneviiel tuhandel hääleõiguslikul kodanikul õigus nõuda, et seadus antaks, muudetaks või tunnistataks maksvusetuks. Sellekohane nõudmine antakse väljatöötatud seadus-eelnõuna Riigikogule. Riigikogu võib eelnõu seadusena välja anda või tagasi lükata. Viimasel juhtumusel pannakse eelnõu rahvale ette vastuvõtmiseks või tagasilükkamiseks rahvahääletamise korras. Tunnistab rahvahääletusest osavõtjate enamus eelnõu vastuvõetuks, omandab ta seadusliku jõu.

§ 32. Kui rahvas lükkab tagasi Riigikogu poolt vastuvõetud seaduse või võtab vastu Riigikogu poolt tagasilükatud seaduse, kuulutatakse välja uued Riigikogu valimised, mis võetakse ette hiljemalt seitsekümmendviis päeva pärast rahvahääletamist.

§ 33. Rahvahääletused sünnivad Riigikogu juhatuse ülevalvel. Rahvahääletamise alused ja kord määratakse eriseaduses.

§ 34. Rahvahääletamisele ei kuulu ega või rahva-algatamise teel otsustamisele tulla eelarve ja laenude tegemine, maksuseadused, sõjakuulutamine ja rahutegemine, kaitseseisukorra väljakuulutamine ja lõpetamine, mobilisatsiooni ja demobilisatsiooni väljakuulutamine, samuti ka lepingud võõraste riikidega.

Peatükk IV.

Riigikogu.

§ 35. Rahvaesindajana teostab riigi seadusandlikku võimu Riigikogu.

§ 36. Riigikogus on sada liiget, kes valitakse üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtete alusel.

Riigikogul on õigus oma liikmete arvu suurendada; sellekohane seadus hakkab maksma järgmistel Riigikogu valimistel.

Riigikogu valimisseadus antakse välja eriseadusena.

§ 37. Õigus Riigikogu liikmete valimisest osa võtta või ennast Riigikogu liikmeks valida lasta on igal Eesti kodanikul, kes on hääleõiguslik.

§ 38. Riigikogu liikmed, välja arvatud Vabariigi Valitsuse liikmete abid, ei või olla Vabariigi Valitsuse ega tema asutuste poolt nimetatud ametites.

§ 39. Iga kolme aasta järel võetakse ette uued Riigikogu valimised. Riigikogu volituste algus arvatakse Riigikogu valimiste tagajärgede väljakuulutamise päevast.

§ 40. Juhtumusel, kui Riigikogu liige kaotab oma valimisõiguse, on vangistatud Riigikogu loal, lahkub surma läbi või volitused maha pannes, astub tema asemele valimisseaduse korras uus liige eelmises paragrahvis ettenähtud tähtajani.

§ 41. Riigikogu astub kokku korraliseks istungjärguks igal aastal oktoobri esimesel esmaspäeval.

§ 42. Riigikogu juhatus võib Riigikogu kokku kutsuda ka erakorralisteks istungiteks, kui asjaolud seda nõuavad. Ta peab seda tegema, kui seda nõuab Vabariigi Valitsus või $^1/_4$ Riigikogu seaduslikust koosseisust.

§ 43. Riigikogu valib oma esimesel valimisele järgneval istungil esimehe ja teised juhatuse liikmed. Seda istungit juhatab kuni esimehe valimiseni eelmise Riigikogu esimees.

§ 44. Riigikogu annab välja oma kodukorra, mis avaldatakse seadusena.

§ 45. Riigikogu liikmed ei ole seotud mandaatide läbi.

§ 46. Riigikogu on otsustusevõimeline, kui on koos vähemalt pooled liikmed tema seaduslikust koosseisust.

§ 47. Riigikogu koosolekud on avalikud. Ainult erakorralistel juhtumustel, kui sellega on nõus $^2/_3$ koosolijaist liikmeist, võib kuulutada Riigikogu koosoleku kinniseks.

§ 48. Riigikogu liige ei kanna mingisugust vastutust peale kodukorras ettenähtud politiliste avalduste eest, mis ta on teinud Riigikogus ja tema komisjonides.

§ 49. Ilma Riigikogu nõusolekuta ei või tema liiget vangistada, välja arvatud juhtumused, mil ta on tabatud kuriteolt. Seesugusel juhtumusel antakse vangistusest teada ühes selle põhjustega mitte hiljemini kui 48 tunni kestel Riigikogu juhatusele, kes paneb selle ette Riigikogule otsustamiseks järgmisel koosolekul.

Riigikogul on õigus oma liikmetele määratud vangistust

või teist kitsendust edasi lükata kuni Riigikogu istungjärgu vaheajani või volituste lõpuni.

§ 50. Riigikogu liikmed vabastatakse nende volituste kestusel riigikaitse-teenistusest.

§ 51. Riigikogu liikmed saavad sõiduraha ja tasu, mille suurus määratakse kindlaks seaduses ja mida Riigikogu võib muuta ainult järgnevate Riigikogu koosseisude kohta.

§ 52. Riigikogu annab välja seadusi, määrab riigi sissetulekute ja väljaminekute eelarve, otsustab laenude tegemist ja muid asju põhiseaduse alusel.

§ 53. Riigikogu poolt vastu võetud seadused kuulutab välja Riigikogu juhatus.

§ 54. Kui seaduses eneses muud korda ja tähtaega ei ole ette nähtud, hakkab ta maksma kümnendal päeval peale avaldamist „Riigi Teatajas".

§ 55. Riigikogu teostab riigiasutuste ja -ettevõtete majandusliku tegevuse ja riigi eelarve täitmise kontrolli tema poolt ametisse seatavate vastavate asutuste kaudu.

§ 56. Igal Riigikogu liikmel on õigus Riigikogu koosolekul küsimustega Valitsuse poole pöörduda. Ühel neljandikul Riigikogu seaduslikust koosseisust on õigus Valitsuselt aru pärida, mille peale tuleb seletus anda.

Peatükk V.

Valitsusest.

§ 57. Valitsemisvõimu teostab Eestis Vabariigi Valitsus.

§ 58. Valitsus koostub riigivanemast ja ministritest. Viimaste arv, tööjaotus nende vahel kui ka lähem asjaajamiskord määratakse kindlaks eriseaduses.

§ 59. Vabariigi Valitsuse kutsub ametisse ja vabastab sellest Riigikogu. Üksiku ministri lahkumise puhul täidab tema kohuseid uue ametisseastumiseni üks Vabariigi Valitsuse liikmeist valitsuse määramisel.

§ 60. Vabariigi Valitsus juhib riigi sise- ja välispolitikat, hoolitseb riigi välise puutumatuse, sisemise julgeoleku ja seaduste täitmise eest. Tema

1) seab kokku riigi sissetulekute ja väljaminekute eelarve ja esitab selle kinnitamiseks;

2) nimetab ametisse ja vabastab sellest kaitseväelisi ja kodanlisi ametnikke, kuivõrt see ülesanne ei ole usaldatud seaduste järele teiste ametiasutuste kätte;

3) teeb Eesti Vabariigi nimel lepinguid võõraste riikidega ja esitab need Riigikogule kinnitamiseks;

4) kuulutab sõda ja teeb rahu Riigikogu vastava otsuse põhjal;

5) kuulutab välja kaitse-seisukorda nii üksikuis riigi osades kui ka kogu riigis ja esitab selle Riigikogule kinnitamiseks;

6) esitab seaduse-eelnõusid Riigikogule;

7) annab välja seadustega kokkukõlas määrusi ja korraldusi ja

8) otsustab armuandmis-palved.

§ 61. Riigivanem esindab Vabariiki, juhib ja ühtlustab Vabariigi Valitsuse tegevust, juhatab Valitsuse istungeid ja võib aru pärida üksikuilt ministritelt nende tegevuse kohta.

§ 62. Riigivanemale määrab Vabariigi Valitsus oma liikmete hulgast asetäitja.

§ 63. Valitsuse istungid on kinnised. Ainult iseäralisil pidulikel juhtumusil võib neid lahtiseks kuulutada.

§ 64. Vabariigi Valitsusel peab olema Riigikogu usaldus. Valitsus või tema üksikud liikmed lahkuvad ametist, kui Riigikogu neile avaldab otsekohest umbusaldust.

§ 65. Vabariigi Valitsuse juures on riigikantselei, mis seisab riigivanema valve all. Riigikantseleid juhatab riigisekretär, kelle nimetab ametisse Vabariigi Valitsus.

§ 66. Kõik valitsemisaktid, mis antakse valitsuse poolt, peavad kandma riigivanema, vastava ministri ja riigisekretäri allkirja.

§ 67. Riigivanema ja ministrite kohtulikule vastutusele võtmine ametialaste süütegude eest võib sündida üksnes Riigikogu sellekohase otsuse põhjal. Asja harutamine allub Riigikohtule.

Peatükk VI.

Kohtust.

§ 68. Õigusemõistmist Eestis teostavad oma tegevuses sõltumatud kohtud.

§ 69. Ülemat kohtuvõimu Eestis teostab Riigikogu poolt valitud riigikohtunikkudest koostuv Riigikohus.

§ 70. Kohtunikke, kui nad seaduse järele ei ole valitavad, nimetab ametisse Riigikohus.

§ 71. Kohtunikke võib tagandada ametist ainult kohtu teel.

Kohtunikke võib vastu nende tahtmist paigutada ühest kohast teise ainult seaduse täitmisest tingitud juhtumustel.

§ 72. Kohtunikud ei või pidada peale seadustes ettenähtud juhtumuste kõrvalist palgalist ametit.

§ 73. Sellekohaste seaduste alusel ja korras alluvad üksikud liigid kriminaalasju vandekohtuile. Vandekohtunikke ei seo eelmise paragrahvi nõuded.

§ 74. Erakorralised kohtud on lubatud sellekohase seaduse piirides ainult sõja-ajal, kaitse-seisukorras ja sõjalaevadel.

Peatükk VII.

Omavalitsusest.

§ 75. Omavalitsuste kaudu teostab valitsemist kohal riigivõim, kuivõrt seaduses selleks ei ole loodud eriasutusi.

§ 76. Omavalitsuse-üksuste esinduskogud valitakse üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel proportsionaalsuse põhimõtete alusel.

§ 77. Omavalitsuse-üksustel on õigus oma ülesannete täitmiseks maksusid võtta ja koormusi peale panna seaduses kindlaksmääratud piirides ja korras.

Peatükk VIII.

Riigikaitsest.

§ 78. Kõik Eesti kodanikud on kohustatud osa võtma Vabariigi kaitsest seaduses ettenähtud alustel ja korras.

§ 79. Vabariigi kaitseks moodustatakse kaitseväed, mille korraldus määratakse kindlaks eriseaduses.

§ 80. Mobilisatsiooni väljakuulutamise kui ka sõja alguse korral läheb Vabariigi kaitsevägede juhatamine Vabariigi Valitsuselt tema poolt määratud iseärase kaitsevägede ülemjuhataja kätte, kelle võimupiirid on kindlaks määratud eriseaduses.

§ 81. Vabariigi Valitsusel on õigus välja anda eriseaduses ettenähtud alustel ja korras kaitsevägedesse puutuvaid seadlusi ja määrusi.

§ 82. Vabariigi kaitsejõudude mobilisatsiooni väljakuulutamise otsustab Riigikogu.

Vabariigi Valitsusel on õigus ilma Riigikogu otsust ootamata mobilisatsiooni välja kuulutada, kui võõras riik on kuulutanud Vabariigile sõja, alanud sõjalise tegevuse või välja kuulutanud Vabariigi vastu mobilisatsiooni.

Peatükk IX.

Riigi maksudest ja eelarvest.

§ 83. Ühtegi avalikku maksu ehk koormust ei või kellelegi peale panna muidu kui seaduse alusel.

§ 84. Ei tohi kellelegi riigi kulul paiukit, vaevatasu või muud tasu määrata muidu kui sellekohase seaduse põhjal.

§ 85. Iga aasta jaoks seatakse riigi sissetulekute ja väljaminekute üldine eelarve kokku. Seadusandlikul teel võib selle maksvust jaoliselt pikendada kuni uue eelarve vastuvõtmiseni.

Peatükk X.

Põhiseaduse jõust ja muutmisest.

§ 86. Põhiseadus on vankumatuks juhteks Riigikogu ning kohtu- ja valitsuse-asutuste tegevuses.

§ 87. Põhiseaduse muutmise algatamisõigus on rahval rahvaalgatuse korras kui ka Riigikogul harilikus korras.

§ 88. Rahvas otsustab rahvahääletusel Põhiseaduse muutmise, olgu see algatatud kas rahva-algatuse korras või Riigikogu poolt.

§ 89. Põhiseaduse muutmise eelnõu peab rahvale teada antama vähemalt kolm kuud enne rahvahääletuse päeva.

Lisa nr. 6.

Riigi 1929/30. a. eelarve.

Kulud[1].

Korralised kulud[2].

Riigikogu	450 295	kr.
Riigivanem ja riigikantselei	1 063 334	„
Riigikontroll	359 255	„
Rahaministeerium	6 666 992	„
Kaubandus-tööstusministeerium	161 239	„
Haridusministeerium	9 047 359	„
Kohtuministeerium	3 290 889	„
Siseministeerium	4 621 096	„
Sõjaministeerium	16 989 300	„
Põllutööministeerium	5 341 102	„
Teedeministeerium	21 624 504	„
Välisministeerium	1 056 736	„
Töö-hoolekandeministeerium	5 240 500	„
Riigivõlad	4 780 152	„
Kokku	80 692 753	kr.

Erakorralised kulud.

Riigivanem ja riigikantselei	110 000	kr.
Rahaministeerium	835 500	„
Kaubandus- tööstusministeerium	10 000	„
Haridusministeerium	608 800	„
Kohtuministeerium	178 399	„
Siseministeerium	70 700	„
Sõjaministeerium	1 421 400	„
Põllutööministeerium	201 500	„
Teedeministeerium	7 436 344	„
Välisministeerium	15 000	„
Töö-hoolekandeministeerium	935 630	„
Operatsioonifondid	1 308 000	„
Kokku	13 131 273	kr.
Kokku kulusid	93 824 026	kr.

[1] Lühendatult.

[2] Eelarve vastuvõtmise ajal polnud ministeeriumid veel koondatud.

Tulud.

Korralised tulud.

Otsesed maksud.

Tulumaks	1 406 000 kr.
Äri- ja tööstusmaks	2 250 000 „
Maa- ja hoonetemaks	425 000 „
Maks kapitali protsentidest	321 000 „
Kinnistusmaks	751 000 „
Pärandusmaks	450 000 „
Kokku	5 603.000 kr.

Lõivud ja tasumaksud.

Tempelmaks ja lõivud	4 901 700 kr.
Patendid ja proovid	124 550 „
Mitmesugused tasumaksud	548 880 „
Kokku	5 575 130 kr.

Kaudsed maksud.

Tollid	20 250 000 kr.
Aktsiisid	4 745 150 „
Kokku	24 995 150 kr.

Riigimonopolid.

Piiritusemonopol	15 698 000 kr.

Riigi ettevõtted ja varandused.

Riigi kapitalid	2 697 863 kr.
Maad, hooned, metsad, veed	4 960 748 „
Raudteed	15 325 000 „
Sadamad ja laod	1 257 056 „
Post, telegraaf, telefon	5 580 000 „
Ülekanne	29 820 667 kr.

Ülekanne	29 820 667 kr.
Mitmesugused riigi ettevõtted	2 280 208 „
Mitmesugused riigi varandused	210 220 „
Kokku	32 311 095 kr.
Segatulud	868 661 kr.
Kokku korralisi tulusid	84 801 036 kr.
Erakorralised tulud	9 022 990 kr.
Kokku kõiki tulusid	93 824 026 kr.

———

SISU.

Lk.

Eessõna 3

Majandusteadus.

1. peatükk. Rahvamajanduse olu ja arenguastmed. 7
Tarbed 7. — Varad 8. — Majanduslik (ökonoomiline) printsiip 10. — Rahvamajandus 10. — Rahvamajanduse arenguastmed 12. — Majandusteaduse mõiste 15.

2. peatükk. Rahvamajanduse edenemistingimused . 16
Loodus ja majandus 16. — Õigus ja majandus 18. — Rahvastik ja majandus 20.

3. peatükk. Varade valmistus ja selle peategurid . 26
Valmistuse mõiste 26. — Loodus valmistustegurina 27. — Töö mõiste ja liigitus 28. — Vaba tööleping ja töökaitse 32. — Kapitali mõiste ja liigitus 35. — Kapitali tekkimine ja tähtsus majanduselus 37. — Kriisid 38.

4. peatükk. Valmistuse organisatsioon 39
Ettevõte ja ettevõtja 39. — Isiklikud ettevõtted 40. — Kollektiiv-ettevõtted 40. — Aktsiaühingud 42. — Ühistegelised valmistusühingud 46. — Riigi- ja omavalitsus- (kommunaal-) ettevõtted 47. — Suur- ja väiketööndus 49. — Suur- ja väikepõllumajandus 51. — Maareform Eestis 53.

5. peatükk. Raha vahetuse alused. — Raha . . . 56
Vahetuse ja väärtuse põhimõisted 56. — Raha funktsioonid 61. — Rahasüsteemid ja rahaühikud 62. — Paberraha 63. — Eesti rahasüsteemi põhijooned 66.

6. peatükk. Krediit 67
Krediidi olu ja liigitus 67. — Krediidi areng ja tähendus majanduselus 69. — Krediididokumendid 70. — Eesti pangandus 75. — Ühistegeline krediit Eestis 76.

7. peatükk. Kaubandus ja liiklemine 78
Kaubanduse mõiste 78. — Kaubanduse liigid. Börsid 79. — Kaubandus ja maksubilanss 81. — Kaubanduspolitika 82. — Vabakaubandus ja protektsionism 83. — Tarvitajateühingud. Nende areng Eestis 86. — Liiklemisolud 87. — Raudteed 88. — Merelaevandus 89. — Side 90.

8. peatükk. Ühiskondliku sissetuleku jagunemine . 90
Sissetuleku mõiste ja koostis 90. — Kapitalikasu 91. — Tööpalga mõiste ja liigid 95. — Tööpalga suuruse kujunemine 97. — Ametiühingud. Streigid. Lepitusasutised 97. — Töökaitse seaduseandlus 99. — Tööolud Eestis 100.

Kodanikuõpetus.

1. peatükk. Ühinemise vajadus. Ühinemisvormid. Korra tarvilikkus 105
2. peatükk. Riik 107
3. peatükk. Mitmesugused riigivormid 112
4. peatükk. Tähtsamate riikide riiklik kord . . . 118
5. peatükk. Rajariikide riiklik kord 125
6. peatükk. Eesti vabariigi rajamine 130
7. peatükk. Eesti Vabariigi Põhiseadus 137
8. peatükk. Kodaniku põhiõigused 141
9. peatükk. Riigikogu valimised 147
10. peatükk. Parlament 155
11. peatükk. Riigikogu 161
12. peatükk. Seaduseandlus 168
13. peatükk. Valitsemine ja valitsus 175
14. peatükk. Eesti vabariigi valitsus ja valitsemine . 181
15. peatükk. Valla- ja maa-omavalitsus 186
16. peatükk. Linna- ja alevi-omavalitsus 190
17. peatükk. Rahvaharidus 194
18. peatükk. Politsei korraldus 201
19. peatükk. Riigikaitse 203
20. peatükk. Töökaitse ja hoolekanne 207
21. peatükk. Riigi eelarve ja riigikontroll 211
22. peatükk. Riigi tulud 216
23. peatükk. Kohus 222
24. peatükk. Tsiviilkohus 225
25. peatükk. Kriminaalkohus 230

26. peatükk. Administratiivkohus 235
27. peatükk. Perekond 237
28. peatükk. Rahvusvaheline suhtlemine 239
29. peatükk. Ühingute asutamine. Koosolekutepidamine 244

Lisa nr. 1. Maanõukogu otsus kõrgemast võimust . . 246
Lisa nr. 2. Vanematekogu otsus Päästekomitee loomisest 247
Lisa nr. 3. Manifest kõigile Eestimaa rahvastele . . 247
Lisa nr. 4. Eesti Asutava Kogu seletus Eesti riiklikust iseseisvusest ja olenematusest 249
Lisa nr. 5. Eesti Vabariigi Põhiseadus 256
Lisa nr. 6. Riigi 1929/30. aasta eelarve 266

A
6826;
155 322

HIND 3 KR. 55 S.